

THE VIKRAMANKADEVA CHARITA MAHAKAVYA

VOL. II
VIII—XIII CANTOES

EDITOR & COMMENTATOR

Pt. VISHWANATH SHASTRI BHARADWAJ

M.A., Kavyateerth, Vidyavageesh,

Member-Sanskrit Sahitya Research Committee,

Lecturer, History of Sanskrit Literature and Philosophy,

Sanskrit Mahavidyalaya,

Banaras Hindu University, Banaras

THE
SANSKRIT SAHITYA RESEARCH COMMITTEE
OF
THE BANARAS HINDU UNIVERSITY

1962

Price Rs. 7/-

सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते
सुकुर्वी सुविचारिते ।
प्रारम्भे कृतबुद्धीनां
सिद्धिरव्यभिचारिणी ॥

चालुक्यराज-श्री विक्रमादित्यदेव ।

(विक्रमादित्य यच्छ)

शासनकालः १०७५—११२६ ई०

(कल्याणीदुर्ग—देवमन्दिरभित्तिस्थ-चित्रप्रतिवृत्तित)

PUBLISHED ON BEHALF OF THE
SAMSKRIT SAHITYA RESEARCH COMMITTEE
OF THE
BANARAS HINDU UNIVERSITY

PRINTED BY
LAKSHMI DAS
AT THE BANARAS HINDU UNIVERSITY PRESS
VARANASI

विषयानुक्रमणिका

१	विश्रमादित्य (गण्ड) चित्रम्			
२	प्रस्तावन कथासारश्च	• •	... पृ०	१-११
३	समर्पणम्			
४	विक्रमाङ्कदेवचरितम् "	१-३९२

परिशिष्टानि

क	परिशिष्टम् (सूक्ति सग्रह) "	१-२
ख	" (अकारादिक्रमेण श्लोकानुक्रमणिका) "	१-११
ग	" (प्रधाननाम सूची) "	१
घ	" (एतत्काव्यसम्बन्धिग्रन्थलेखसूची) "	१
ङ	" (चालुक्यनृपाणा वशावलि)	

॥ श्री ॥

॥ श्री गणेशाय नम ॥

॥ श्री सङ्क्षुष्टनाशिन्यै नम ॥

प्रस्तावनम्

अयि गीर्वाणव्राणीवीणावादनचणा विपश्चिदपश्चिमा विद्वांस ।

महाकविविल्हणरचितस्य विरुमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यस्येव द्वितीय भाग शबिनय भवता पुरत स्थापयनो मे मनसि महानानन्दसन्दोह समुज्जृम्भते । क्षण-भङ्गगुरेऽस्मिन् ससारे सत्यामपि पट्युत्तरावस्थाया येपदपि सुरभारतीसेवा भवति सा जगज्जननी सङ्क्षुष्टहरणीवृषपर्व । अन्यथाऽस्याभवस्थायामश्रुतपूर्व-महर्घताविकराले कालेऽस्मिन्श्च शारीरिकमानसिकपौष्टिकपदार्थान्नावात्कथमशक्ते मयि शक्तिसञ्चार स्यात् । सर्वशक्तिसमन्विता सैवादिशक्ति शक्तिसञ्चारे-णाऽशक्तादपि मत्तो भक्तवात्सल्यतया किमपि कार्यजात कारयतीति निश्चप्रचम् ।

महाकाव्यस्याऽस्य प्रथमभागभूमिकाया सम्पूर्णमहाकाव्यस्य भागद्वितय एव प्रकाशन प्रतिज्ञातमासित् । परञ्च द्वितीयभागस्याऽपि पुनरेकादशसर्गात्मक-त्वादेतद्भागवत्त्वेवरपीवरत्नभियाऽष्टमसर्गतस्त्रयोदशसर्गान्तोऽय द्वितीयो भाग एव सामञ्जस्यनुद्बुद्धेदिति निर्धारितम् । तथा चाऽय द्वितीयो भागो भवता करवमलेषु स्वरचितरमानामकसंस्कृतटीका हिन्दीभाषानुवादोपेत परिशिष्टादि-समन्वितश्च सत्याप्यते । तृतीये भागे महाकाव्यप्रवाशनपूर्तिश्च भवितोऽपि सूच्यते ।

प्रथमभागभूमिकाया महाकाव्यमिदमधिवृत्त्य कृणदोपविवेचन-नायकनिरूपण-कविचरित्रवर्णन-पाठभेदप्रदर्शनादिव वेपाञ्चिद्विदुषा महाकाव्यस्याऽस्य विषये विसर्वादनिराकरण महाकाव्यस्य तन्नायकस्य च विषये विविधप्रकाशितपुस्तक-लेखादीनाञ्च वर्णन यथामति विस्तारत कृतमेव । पुनरत्र तदुद्भूत पिष्ट-वेपथमेव । अधुना खलु महाकाव्यनायकस्याऽतिप्राचीन चित्र, चालुक्यराजवंशस्य विशिष्टपरिचयस्तद्विषयकहस्तलिखितपुस्तकप्राप्तिसोभाम्यादिवभेवाऽत्र संक्षेपण प्रस्तूयते ।

भारतवर्षीय-मध्यप्रदेशस्य दमोहनामने प्रसिद्धे नगरे श्री सरदार ए० ए० चालुकेय पाटिल आद० ए० एस्० महोदया कलेक्टरपद विभूषयन्तश्चालुक्य-वशीयाज्येण द्वितीयवशजा इत्यवगम्य तेषां सयोगेन किमपि विशिष्टं चालुक्या-न्वयनृपाणां परिज्ञानं सम्भवेदिति विचार्य च पूर्वं पत्रादिना परिचयं सस्थाप्य गतवर्षे तत्र गत्वा मया तेषां साक्षात्कारो विहितः । एते खलु महाभागा नगर-प्रबन्धेषु कठोरा अपि नितान्तसहृदया विद्याविनोदरसिका राजकीय प्राचीने-तिहासगवेषणाविचक्षणा राजकीयप्रसिद्धचालुक्यकुलगुणोपेता अतिप्रसक्तारप्रवणा सम्भाषणमात्रेणैव परहृदयाकर्षका इत्यनुभूय मनसि महान्प्रमोदो जातः । वार्तालापप्रसङ्गेन तैरतिप्राचीनानि चालुक्यवशीयराजपुरुषचिह्नानि स्वर्णघटित-रत्नजटितदेवभूतयो दक्षिणावर्तमह्माश्चालुक्यनृपादीनां चित्राण्येकमुखरद्राश-मालादीन्यनेकान्यमूल्यवस्तूनि वशपरम्परागतानि प्रदर्शितानि । तत्र चालुक्यान्वय-जातभमृतामन्येषाञ्च चित्रसयहोजुपम एव । विक्रमाद्वेवचरितमहाकाव्य-नायकभूतस्य विक्रमादित्यप्लस्य तत्र चित्रमवलोक्य महान्तमानन्दमविन्दम् । अत्यन्तप्राचीनमप्येतच्चित्रं सुदुर्लभमपि सौभाग्येन सुलभमस्मिन् द्वितीये भागे सयोजितञ्चेदस्य शोभाघायकं भवेदेवेति मनसा विनिश्चित्य ते तत्प्रतिकृति-प्रदानार्थमस्माभिः प्रार्थिता । परमोदायंवता चालुक्यान्वयसजातानां कृते योग्यायोपयुक्तकार्याणि च किमदेशम् । तद्वशगुणवर्णनप्रसङ्गे श्रीबिल्हणमहाकवि-नैवोद्धोषितम् । यथा—

चिन्तामणिर्दस्य पुरो वराकस्तया हि वार्ता जनविश्रुतेयम् ।

यत्तत्र सौवर्णतुलाधिरुढे चक्रे स पापापतुलाधिरोहम् ॥

सर्ग १ श्लो० १८

उपास तत्रार्पितानि पूरयन् फलं हि पात्रप्रतिपादनं श्रियः ।

सर्ग २ श्लो० २६

घने कृतार्थोऽकृतविप्रमण्डलः ।

सर्ग २ श्लो० ५६

न भोजराजं कविरञ्जनाय मुञ्जोऽप्यवा कुञ्जरदानदसः ।

हस्ताम्बुजे तस्य गुणिप्रियस्य सहर्षमाविष्कृतहेमवर्षे ॥

सर्ग ३ श्लो० ७१

अदरिद्रीकृता भूमिर्विमुदाभिर्विभूतयः ।

नीता कुलवयूसां साधूनां वेश्मसु श्रियः ॥

सर्ग ४ श्लो० ५२

अदत्त चापरिच्छिन्नमस्मिन्ः काञ्चनोत्करम् ।
न कृच्छ्रेऽपि महाभागास्त्यागप्रतपरादमुखाः ॥

सर्ग ४ श्लो० ६७

यशसि रसिकतामुपागतानां तृणगणनागुणरामिणां धनेषु ।

सर्ग ६ श्लो० २

दासी धङ्गवनेषु विषमधनक्रीता ननु धीरियम् ।

तेषामाश्रितशोषणाय महर्न किं नाम पृथ्वीभुजाम् ॥

सर्ग ६ श्लो० ९९

कुलपरम्परागता गुणा विशुद्धरक्ताधिष्ठितान् कुलजाताननुसरन्त्येवेति
विधुतम् । तैरनुसणमेव दुर्लभ पृष्ठविक्रमादित्यप्रतिकृतिप्रदान सहर्षमङ्गी-
कृतम् । स्वल्पेनैव कालेन प्रतिकृति स्वव्ययेनैव सज्जीकृत्याऽस्मत्तत्त्वविधे ता ते
प्रेययामातु । सा खलु द्वितीय भागस्याऽऽदावेव सयोजिता वरीवति । अस्मा-
भिरपि "योग्य योग्याय दातव्यमिति" प्राचीनोक्तिमनुसृत्य स्वरचिततन्त्रागत्य
'रमा' नाम्नी टीका तेभ्य समर्पयितु तेऽभ्यर्षिता । यथाकथमपि तैरङ्गीकृत्याऽ-
स्मदभ्यर्चना तदर्थं स्वप्रतिष्ठतिश्च प्रदत्ता वा समर्पणपत्रेऽत्रैव विनिवेशिताऽस्ति ।
प्राचीन हस्तलिखित "अभ्यणवशचरितकाव्यम्" विलोक्य तत्पठनस्योत्कण्ठा
प्रबुद्धाऽपि काव्यमिदं प्रकाशनान्तरमेव समेषा कृते लभ्य भविष्यतीति तेषामाशय
विज्ञाय तत्रैव तेषा स्थाने दिनत्रय यावत्तस्याभ्यवतमस्माभि दृतम् । तत्र
चालुक्यवंशोत्पत्तिविषये आदिनृपाणा नामादिविषये च महाकविविल्हणवर्णनात्
प्राचीनेतिहासलेखक डा० आर जी भाण्डारकर, कृष्णस्वामी ऐयङ्गार प्रभृति-
नामितिहासग्रन्थेभ्यश्च महान्त भेद समवलोक्य तेषामनुमत्या तत्काव्यस्य
तद्वशस्य प्राचीनोपवर्णनमश्रोतृदृश्यते । तद्यथा अभ्यणवशचरितकाव्यादुद्धृतम् —
भूयता सावधानेन चेतसेन पुरातनम् ।

चालुक्य कुलजातानामतिह्यं महद्भुतम् ॥४७॥

विष्णोरज्ञात्समुद्भूतो वंशोऽयं वंष्णवो भुवि ।

तद्वंशजानां नामानि पुण्यानि निगदामि वः ॥४८॥

श्रीयाम्नः पुरुषोत्तमस्य महतो नारायणस्य प्रभो-

र्नाभीपङ्कट्पादबभूव जगत् स्रष्टा स्वयम्भूस्ततः ।

जते मानससूनुरश्रितियस्तरमान्मुनैरश्रितः

सोमो धंशकः सुधाशुद्धित शोकच्छत्रशमणिः ॥४९॥

अथ द्वितीयः सर्गः ।

स मानी विजयादित्योऽपूर्वंशक्तिसमन्वितः ।
 बुद्धिमात्रोतिनिपुणो धर्मकर्मरतः सदा ॥१॥
 कदाचिच्चित्रकण्ठेन तद्भ्रात्रा विमनापितम् ।
 तस्मात्पृथक्त्वा राजधानीभयोर्ध्यां स्वकुलागताम् ॥२॥
 धीरो मनस्वी धीरोऽसौ प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् ।
 स्वफलप्रादिभिर्युक्तो नर्मदायास्तटेऽगमत् ॥३॥
 रामवेदाब्जसंख्याके (१४३) शके धौवलिनामके ।
 ग्रामे निवसति चक्रे श्रीमाहेश्वरसन्निधौ ॥४॥
 संतीर्य नर्मदां पश्चात्तर्षः स्वैरनुयायिभिः ।
 भजन्तां विपुलां प्राप सर्वसौख्यप्रदायिकाम् ॥५॥
 शानमानैश्च सन्तर्प्य विप्रान्येदविदां वरान् ।
 उवाच कतिचित्कालमजन्तायां महाबली ॥६॥
 आसीद्वाज्यं नर्मदाया दक्षिणे भुवि विश्रुतम् ।
 पल्लवान्दयसञ्जात-त्रिलोचननृपस्य च ॥७॥
 त्रिलोचनो महावीरो धर्मकर्मरतस्तदा ।
 पालयामास तद्वाज्यं रामराज्यमिवाद्भुतम् ॥८॥
 समापन्नविपत्काले बुद्धिर्गतिमतामपि ।
 विपर्यासं समाधाति दुर्द्वेषाभिहता तदा ॥९॥
 विजयादित्यराजोऽसौ दुर्भाग्याभिहतस्तदा ।
 आक्राम्यति स्म तद्वाज्यं शक्तित्रयसमन्वितम् ॥१०॥
 तत्राऽभूत्सुमहज्जन्यं वीराणां रोमहर्षणम् ।
 शस्त्रैः क्षण्डितगान्धार्या वीराणा रक्तसंखरैः ॥११॥
 मुद्भभूमिः शोणितेन समन्ताच्च परिप्लुता ।
 व्याप्ता मुण्डेर्भुजैः पादैः क्षण्डितैश्च समन्ततः ॥१२॥
 ततस्त्रिलोचनस्याज्यं मदोन्मत्तो मतङ्गजः ।
 भर्दयन्परसंन्यानि प्रचचात् महाबली ॥१३॥
 विजयादित्यराजोऽपि दृष्ट्वा तं समुपस्थितम् ।
 यदृषा क्षिप्रवर्माऽपि पुरतः संश्लेष तम् ॥१४॥

पदे पदे बाणघातनिषिद्धोऽपि महाबलः ।
 क्षवार शत्रुसैन्यानां गर्जस्तु वदनं महत् ॥१५॥
 ततस्त्रिलोचनेनाऽसौ हृदि बाणेन ताडितः ।
 पपाताऽध्यातत संन्य तस्य सर्वं पलायितम् ॥१६॥
 गृहीत्वा विजयादित्यभायां गर्भं वर्तो तदा ।
 तद्भ्राता तु कपचिच्चाऽग्रात्तपा सह दुःखितः ॥१७॥
 मुडिबेदुप्राममण्ये विष्णुभट्ट तपस्विनम् ।
 वेदवेदाङ्गतत्त्वतः ब्राह्मण सोमयाजिनम् ॥१८॥
 यिलोष्य पूर्णगर्भां तां शरणागतवत्सलः ।
 स्वाश्रय्य प्रददाति स्म पुत्रीमिव ररक्ष च ॥१९॥
 पतिशोकाभिभूता सा राज्ञी तत्राऽवसत्तदा ।
 पालयन्ती स्वगर्भं च दत्तं येष्वयज सप्तम् ॥२०॥
 अथ काले शुभे राज्ञी सुतमेकमजीजनत् ।
 चन्द्रप्रभ दिव्यदेहं लक्षणं शोभनं युतम् ॥२१॥
 दुष्पुंस्तद्विष्णुभट्टेन तन्नामकरणं कृतम् ।
 विष्णुरित्यभिधानेन बालस्य शुभलक्षणम् ॥२२॥
 ययमेव प्रसिद्धोऽभूद्विष्णुवर्द्धनस्तथा ।
 चालुक्यप्रशकां कीर्तिं वर्द्धयन्निजशौर्येण ॥२३॥
 अथ तं शिशुरूपेण ललन्तं सलिलचूतिम् ।
 यिलोष्य राज्ञी प्रीताऽभूद्विस्मयं सकलं क्लमम् ॥२४॥
 दिने दिने सवग्रहे राजराजाधिपोऽभवत् ॥२५॥
 कदम्बमङ्गुवजीवान् राज्ञो मुढे विजित्य च ।
 नमवात् सेतुबन्धं यावद्विस्तोणमद्भुतम् ॥२६॥
 जित्वा पञ्चाशत्सहस्राधिकलक्षस्य सप्तकान् ।
 ग्रामान् सत्पापमाभासं राज्यं स्व दक्षिणापथे ॥२७॥
 अत्योत्कटप्रतापेन प्रीतं पल्लववधजः ।
 काञ्चीश्वरो महाराजो हर्षेण विनयेन च ॥२८॥
 प्रादात्पत्न्यां निजां तस्मै सुन्दरीं गुणगुम्फिताम् ।
 दासीदाससमायुक्तामाभूषणविभूषितान् ॥२९॥

विजयादित्यनामाऽभूत्तत्सुभूरिविभ्रम ।

अर्थासिंहस्ततो जातो यत्तमेन्द्रादिनामपुङ् ॥४२॥

इत्यादि ।

महाकविना विल्हणेन तु चालुक्यवशीयनृपाणा दक्षिणस्या दिशि गमने
विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्ये,

जिगीषव केऽपि विजित्य विश्व विलासदीक्षारसिका क्रमेण ।

चक्रुः पद नागरखण्डधुम्बि-पूगद्रुमाया विशि दक्षिणस्याम् ॥

अथ १ एलोक ६४

इत्युत्तर्यैव समापितम् । न कस्याऽपि राज्ञो नामोल्लेख कृत ।

चालुक्यवशीयमूलपुराणेषु विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्ये हारीतस्योल्लेखस्त-
दनन्तरञ्च मानव्यनृपस्योल्लेखो दृश्यते । परन्तु 'अय्यणवशचरिते' काव्ये
हारीतमानव्ययोर्नामन्यपि न वर्तते । चालुक्यान्वयनृप स्वकुलगुरुगोत्रीया
बभूवुरिति प्रसिद्धम् । मानव्यविषये तु 'अय्यणवशचरितकाव्यात्' प्राचीनशिला-
लेखाच्चाऽवगम्यते यत्ते चालुक्यवशीया नृपा मानव्यगोत्रीया आसन् । एव-
मेव हारीतविषयेऽप्यनुमातुं शक्यते यत्तत्पूर्ववर्तिना राज्ञा कुलगुरो हरितसगोत्र-
त्वात्तेऽपि हारीतगोत्रीया बभूवुः । शिलापट्टादिषु हारीतमानव्यशब्दो दृष्टव्यवैतौ
प्राचीनतमौ नृपाविति भ्रमेणैव कल्पित भवेत् । आदिकुलगुरुवशनाशेऽप्यकुल-
गुरुप्राप्ती ते राजानस्तदगुरुगोत्रत्वेन प्रसिद्धा जाता । अत एव चालुक्यवशीया
नृपा क्रमशो हारीतमानव्यगोत्रीयास्तदनन्तरञ्च भारद्वाजगोत्रीयकुलगुरौ सति ते
भारद्वाजगोत्रीया बभूवुरिति श्री सरदार ए ए चालुकेय पाटिल महोदयाच्चा-
लुक्यवशीयादवगतम् । तस्माद्हारीतमानव्याविति चालुक्यान्वयजातामा भूमता
गोत्रनामनी न तु तद्वंशजादिनृपनामनीति सिद्धम् ।

विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्येऽप्यपूर्ववर्तिनृपान् हित्वा तैलपनृपादेव वर्णन
प्रारभते । परिशिष्टे प्राचीनचालुक्यान्वयभूमता परिज्ञानार्थं चालुक्यनृपवशा-
वलि सकलिता वर्तते । तेनैतत्सर्वं सुस्पष्ट भविष्यत्येव । स्वाश्रयभूतभूप-
वर्णनाभिनिवेशग्रस्तस्य महाकवेर्विल्हणस्य तत्पूर्ववर्तिना समेषा भूपतीना विस्तृत
वर्णनमप्यप्रासङ्गिकमेवेति प्रतिष्ठाना तत्पूर्ववर्तिनृपाणा संक्षेपेण वर्णनं समाप्य
प्रस्तुतभूपते स्वाश्रयदातुं सुविस्तृतवर्णनमेव समुचितम् । नैतन्महाकाव्यमिति
हास इति समेषा पूर्ववर्तिना राज्ञामत्र वर्णनाभावो न कथमपि दोषावह ।

सावाजीराव ! वियावनजलद ! लसणालुकेयाऽऽह. ए. एम्. !
 श्रानन् ! आप्तातिरायापरपदविदित ! भ्रामनानाधिकार !
 फल्यार्णाराजवंशान्मुधिशिशिरकर ! त्वत्कराज्जे रमाख्या
 व्याख्यामेता निधत्ते प्रणयपगवशो भारदे विभ्रनाथः ॥

दशमे सर्गे—

तदनन्तर विवाहमहोत्सव सञ्जात । अत्रम कर्तुमुद्यता अपि राजानी विक्रमाङ्कदेवप्रयुक्तकङ्कपत्रस्मरणेनैव सत्रस्ता यथागतैर्नैव पया स्वदेशे परा-
वर्तिता । कामसहायके वसन्ततीं विजयमाङ्कदेवस्तया सह लीलोपवनस्थलीपु
प्रस्थित । तत्र वसन्तावर्णनप्रसङ्गेन तामनुरञ्जयन् स लीलेज्जना ता विलास-
दोलामारोपयामास । किञ्चित्काल दोलामुखमनुभूयाञ्जतीर्य च क्षणमात्र
प्रियाङ्गुपालो विधम्य च गतधमा चन्द्रलेला पुष्पावचयाप चवाल । सर्वाभि
कामिनीभि सह कविवर्णित पुष्पावचयवर्णनमतीवाल्हादकरम् । ततो लीला-
सरस्तीर सर्वा समागता । तामि सह भूमिपालस्य विक्रमाङ्कदेवस्य जलक्रीडा
सम्यगुपवर्णिता । तस्माद्विरम्य बहिरागताना समेषामक्षुब्धपरिवर्तनेन सम
सर्गोऽय समाप्तिमेति ।

एकादशे सर्गे—

उत्प्रेक्षाकदम्बकैस्तत्र वर्णित सूयास्त । अन्धकारस्याऽपि कविवृत्तमनुस्य
वर्णनमप्रतिमम् । तत्र चाऽभिसारिका चातुर्यनिरूपण शशाङ्कोदयोपवर्णनञ्चातीव
सरसम् । उदित चन्द्रमस वृष्ट्वा वियोपिनीना विविधा विलापकया कवेर्न-
सगिषकल्पनाशक्तिमिलास कलयन्ति । वृत्तभूया हरिणाक्षी पानकेलिविषये
नृपतिरादिशति । कविवृत्त पानकेलिवर्णन केषा न सहृदयाना चैतासि चमत्क-
रोति । तदनन्तर विक्रमाङ्कदेवचन्द्रलदेव्या सह तत्परायणि प्रविराति । तत्र
कुतुम्बेपोरायुषे यद्गुपति, येन यौवनतरु फलदायी भवति, यच्च रागजलपेरमुत
तन्गुपतिराचरति स्म । कथमपि सग निद्रितयोस्तयोर्मागधीभि प्रत्यूषमङ्गल-
मपीयत । सूर्योदयमङ्गल श्रुत्वा स राजा स्वभुज चन्द्रलदेव्या उपधानपदाच्छनै-
राचर्क्य ।

द्वादशे सर्गे—

अत्र अतृप्तपरायणत्वा कतिर्निर्दिष्टानि सुखेन च्यतीत्य स राजा विक्रमाङ्कदेव
कल्याणसमीपगोऽमूत् । तदागमन श्रुत्वा पुराङ्गनाना तद्दर्शनार्थं समुत्सुकाना
गदाशरन्ध्रेभ्यस्तमवलोक्य स्मरोपदिष्टानि विविधानि विवेष्टितानि कविवर्णिता-
न्यनुपमान्येव । गजावटस्य तस्य पार्श्वे स्थितायाश्चन्द्रलेखाया सोभाग्य सत्पर्य
सेध्यञ्च ताभिरनुसूचितम् । नृपेन्दुना विक्रमाङ्कदेवेन तासा पुरसुन्दरीणा
कामप्रचोदितानि वृत्तासि सानन्द शुश्रुबिरे । अनन्तर स राजा हर्षाङ्गनकेलि-
यापीहसावतता निजराजधानी विवेस । समस्तानम्यागतान् प्रसाददानेनाऽऽर्द्रया

दृशा च सन्तोषयति स्म । ततो कविकृत ग्रीष्मकालानुरूप राजवर्णन प्रचलति । धारागृहवर्णने, तत्र मध्यदिने मृगेषणाभि साक निवास, लीलावनदीधिकासु कामिनीभि सह कृता जलक्रीडा ललितललितया कल्पनया च वर्णिता । जल-श्रीडानन्तर स्वहस्तेन देव्या कपोले पत्रवल्लीरचन कचलीलाबन्धनादिक तत्रोप वर्णितम् । अत्रान्तरे ग्रीष्मर्तौ प्रभाव क्रमशःदर्शयित्य प्राप्त ।

त्रयोदशे सर्गे-

अत्र ग्रीष्मर्तौ क्रमशः सौम्यवर्णने हिमाद्रिजावाना नदीनामन्यतरङ्गिणी-भिस्तुलनात्मक वर्णन कृत्वा वर्णनं प्रारभते । तत्रेन्द्रधनुषो, हताष्ट्रभल-प्रतिमल्लता गताना पयोमुखा, मयूराणा, मानसगामिना हंसाणा, नवीना, पर्वताना, पयोनिघ्ने, सूर्यस्य, क्षणप्रभाया, प्रोपितमर्तुकाणाञ्च वर्णनं पयुक्त सरस वर्णनं वर्तते । तत्र च सरिर्मेषोपालम्भ मेषस्तुतिश्चास्तीव ह्रुवा । जन्ते च मीनकेतो शासन दधानेन विक्रमाङ्गदेवेन स्वकृतजलदसमयसौभावर्णनेन सर्गोऽप्य समाप्तिमेति ।

- शुभम् -

गच्छत स्सलम ययापि भवत्येव प्रमादतः ।
हसन्ति दुर्जनास्तत्र समावपति सज्जना ॥

नरपाणीनामक राजधानीस्थापनविषयेऽपि अध्ययनवशाच्चरितवाव्यादत्र भेदो-
वशोव्यते । महाकविना विल्लुण्णेन त्रैलोक्यमल्लापरनामधेयाऽऽहवमल्लदेवस्या-
पितेषामिति वर्णितम् । यथा—

चकार कल्याणमिति कमादसौ पुरं परार्ध्यं पृथिवीपुरन्दर ।

यदुच्चहर्म्यावलिदीपसंपदां विभाष्यते कज्जलसनिभं नभः ॥

सर्ग २ श्लोक १

परन्तु अध्ययनवशाच्चरितकाव्ये लिखितमस्ति—

अग्निरामाङ्गुशक्तो (१३७) बाणाढ्यङ्कान्त (१७५) मेव च ।

जिजीवाऽप्यणनामाऽप्य कश्चिन्मासन् वशास वै ॥२०॥

मालकेडात्पञ्चदशश्लोके याऽसौत् यतागिरी ।

राजधानी पुरा सा तु कल्याण्य स समानयत् ॥२१॥

सर्ग ७

एतेनाऽप्यनराजसस्थापित कल्याणनगरमित्यनुमीयते । सम्भवतः पूर्वं
प्रचलितेव राजधानी त्रैलोक्यमल्लापरनामधेयेनाऽऽहवमल्लदेवेन नूतनाऽऽविष्कार-
मंहती शोभा परार्ध्यंताञ्च नीता भवेत् । संस्थापकस्तु राजाऽप्यणोऽस्तु तत्र
न वाऽपि विप्रतिपत्तिः । अपुनाऽपि कल्याणो तद्गतो महान् दुर्गश्च बालुक्य-
वगजानामधिकारे तिष्ठति ।

पुस्तकस्याऽस्य प्रकाशने श्री शेषराजशर्ममहोदयानां हिन्दूविश्वविद्यालयीय-
हिन्दूकालेंजे नैपालीयभाषाध्यापकानामस्मग्मेष्ठ भ्रातु स्वर्गीय श्री गङ्गाधर-
शास्त्रिभारद्वाजस्य प्रियच्छान्नाणा, जैवातुकपो श्रीबटुकनाथशास्त्रिखिस्ते साहि-
त्याचार्य एम्० ए०, श्रीबलरामशारिभारद्वाज साहित्याचार्य-साह्ययोगेतिहास-
पुराणशास्त्राचार्य एम्० ए० महाभागयोरपि साहाय्यं न विस्मर्तोऽप्यम् । एतेषां
योग्यपरामर्शेन यत्र तत्र टीकायां भूमिकायाञ्च शोभाधिक्यं समुपस्थितम् ।
श्रीजगज्जननीसंस्कृतहरणीपदाम्बुजयोस्तेषामभ्युदयं कादृशं । अन्ते श्री
सरमोदास अप्रवाल महोदया हिन्दूविश्वविद्यालयीय-प्रकाशकयन्त्रव्यवस्थापका-
नितरा यन्त्रवादार्हा । यैनं केवलं हिन्दूविश्वविद्यालयीयमहत्कार्यं व्याप्तेऽपि
यन्त्रालये वार्यमेतद्विलम्बेनाऽपि भवतु नाम, पूर्णता नीतमपि तु पुस्तकपरिशोधित-
भागतानां (प्रूफ) अस्मत्प्रेषितानां स्वयं यन्त्रालये नयनानयनस्याऽपि महान् कष्ट-
सोऽ इति निवेदयति ।

मवत् २०१९

चन्द्र शुक्ल १ गुरो

विदुषा वरावदो

भारद्वाजी विश्वनाथशास्त्री

अष्टमसर्गतस्त्रयोदशसर्गान्तः सर्गपट्कगतः कथासारः ।

अष्टमसर्गे-

अथ वसन्तवाल एव विक्रमाङ्गदेवेन करहाटपते कन्यायाश्चन्द्रलेखाया
अनुपमसौन्दर्ययुक्ताया विवाहार्थं स्वयंवरमहोत्सवोऽचिरादेव भवितेति श्रुतम् ।
तत्र कविकृता चन्द्रलेखाया नखशिखान्तवर्णनमतीव मनोहरम् । तद्वर्णनप्रसङ्गे-
नैव महाकविना तस्या वैदग्ध्यगर्वं वर्णयता तस्या वैशिष्ट्यं साधितम् । सर्व-
मेतत्सम्पक् ज्ञात्वाैव विक्रमाङ्गदेवस्तद्विपयिकीमधिका वार्तां श्रोतुकाम कामशरेण
तार्क्षितस्तस्यामनुरक्तोऽभूत् ।

नवमसर्गे-

महाकविश्रीविल्हणविरचितम्

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

अष्टमः सर्गः

समये तत्र पुष्पास्त्रमित्रे विक्रमभूपतेः ।

उद्भूतनूतनाश्चर्या श्रोत्रमैत्रीमगात्कथा ॥१॥

अन्वयः

तत्र पुष्पास्त्रमित्रे समये उद्भूतनूतनाश्चर्या कथा विक्रमभूपतेः
श्रोत्रमैत्रीम् अगात् ।

व्याख्या

तत्र तस्मिन् पूर्वसर्गवर्णिते पुष्पास्त्रमित्रे पुष्पमेवास्त्र यस्य स पुष्पास्त्र
कामस्तस्य मित्रं मुहूर्त "अयं मित्रं सखा मुहूर्त" इत्यमरः । तस्मिन् पुष्पास्त्रमित्रे
यस्यैव समये काले उद्भूतं प्रवटीभूतं मूतनं नवीनमाश्चर्यं विस्मयो "विस्मयोद्भूत-
तमाश्चर्यं चित्रमयि" इत्यमरः । यथा सा उद्भूतनूतनाश्चर्या कथाऽपि कथ्यमाना
षण्डलेखान्यथा विक्रमभूपते चित्रमाङ्कदेवस्य राज्ञो श्रोत्रमैत्रीं श्रोत्रयोः कर्णयोर्मैत्रीं
विषयत्वमगात् प्राप । सर्गोऽस्मिन्नुत्पृच्छ-इत्येव षष्ठं गुरु शेषं सर्वत्र
रूपपञ्चमम् । द्विचतुषादयोर्ह्रस्व सप्तमं दीर्घमन्यथोरिति लक्षणात् ।

भाषा

उक्तं कामदेव के मित्र वसन्त प्रभु में एक नवीन आश्चर्य उत्पन्न करने वाली
बात राजा विक्रमाङ्कदेव के मनो पड़ी ।

कथायाः स्वरूपमाह—

यथास्ति विजयस्तम्भ-प्रशस्तिरिव मान्मथी ।

करहाटपतेः पुत्री त्रिजगन्नेत्रकर्मणम् ॥२॥

अन्वयः

यथा करहाटपतेः पुत्री त्रिजगन्नेत्रकर्मणं मान्मथी विजयस्तम्भ-प्रशस्तिः इव अस्ति ।

व्याख्या

यथा-करहाटपतेः करहाटो^१ देशविशेषस्तस्य पतिस्त्वामो तस्य पुत्री कन्यका त्रिजगन्नेत्रकर्मणं प्रदाणां जयता भुवमाणा समाहारस्त्रिजगत् तस्य नेत्राणि चक्षूषि तेषां कर्मणं मन्त्रादिना बन्धीकरणं 'वधाकिया' संबन्धनं मूलकर्म तु कर्मणम् इत्यमरः । मन्मथस्य कामस्पोषमिति मान्मथी कामसम्बन्धिनी विजयस्तम्भ-प्रशस्तिः विजयस्य स्तम्भस्तस्य प्रशस्तिः प्रशंसा इवास्ति । उपरेशालङ्कारः ।

भाषा

(उस राजा ने सुना) कि करहाट देश के राजा की कन्या (अपने सौन्दर्य से) तीनों लोकों के मनुष्यों के नेत्रों को बन्धीभूत करने वाली कामदेव के विजयस्तम्भ की प्रशस्ति के समान है ।

विद्याधरकुमारी सा गौरीदयितशासनात् ।

कृते कस्यापि कुरुते स्वयंवरमहोत्सवम् ॥३॥

अन्वयः

सा विद्याधरकुमारी गौरीदयितशासनात् कस्य अपि कृते स्वयंवर-महोत्सवं कुरुते ।

व्याख्या

सा प्रसिद्धा विद्याधरकुमारी^२ विद्याधरवंशीया कुमारी पुत्री, (चन्द्रलदेवी-

^१ करहाटदेवी दक्षिणभारते 'कह्लाड' नाम्ना प्रसिद्धी वर्तते । तत्रस्था एव 'कह्लाडे' सप्तका दक्षिणात्यप्राह्वणा ।

^२ देवयोनिविशेष — विद्याधराप्सरारोपक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नर । पिशाचो गुह्यक. सिद्धो भूतोऽपि देवयोनयः । इत्यमरः ।

वत्तजन्मा शिलाहारवशो विद्याधरोत्पन्नो जात इतीतिहासः ।) गौरीदयितस्य शिष्यस्य शासनमाज्ञा तस्मात् गौरीदयितशासनात् शिवाञ्जुशासनात् कस्यापि उत्कृष्टभाग्यशालिनो मुवराजस्य कृते स्वयम्बरमहोत्सव स्वयंवररूपो महोत्सवस्तु कुरुते रचयति ।

भाषा

यह विद्याधर से उत्पन्न वंश (चन्देल देवीदत्त से प्रचलित शिलाहार वंश) की बच्ची चन्द्रर भगवान् की आज्ञा से किसी भाग्यवान् मुवराज की प्राप्ति के लिए स्वयंवर महोत्सव कर रही हैं ।

चन्द्रलेखेति नामास्याश्चन्द्रलेखासमत्विषः ।

मृत्युञ्जयमहामन्त्र-मैत्रीमेति मनोभुवः ॥४॥

अन्वयः

चन्द्रलेखासमत्विषः अस्याः चन्द्रलेखा इति नाम मनोभुवः मृत्युञ्जय-महामन्त्रमैत्रीम् एति ।

व्याख्या

चन्द्रलेखासमत्विष चन्द्रस्य आश्रित लेखा कला तथा समान समाना त्विदं कागितयस्यास्ता तस्या यस्या बरहाटदेशानुपसुतायाश्चन्द्रलेखा इति नामाभिधान मनोभुव मनतो हृदयात् भवतीति मनोभूतस्य कामस्य मृत्युञ्जयमहामन्त्रमैत्रीं मृत्युं विनाश जयतीति मृत्युञ्जयो नाम महामन्त्र (‘‘अयम्बरक यजामहे’’ इत्यादि) तस्य मैत्रीं साम्प्रमेति प्राप्नोति । इय चन्द्रलेखा अनिशयमनोहरेत्याशय । यया मृत्युञ्जयमन्त्रस्तज्जपकर्तुंमृत्युहारकस्तयैवेयमपि मदनस्य मरणप्रतिबन्धिका अपि ॥ तस्य नितरा समुदीपनकर्त्रीत्यर्थः ।

भाषा

चन्द्र की पत्नी के समान विनोद पाति वाली इस बरहाट देश के राजा की बच्ची चन्द्रलेखा का नाम कामदेव के लिए मृत्युञ्जय महामन्त्र के समान है । अर्थात् जंत मृत्युञ्जय महामन्त्र, जपन वाला की मृत्यु का दूर कर देता है उगी प्रवार चन्द्रेखा का नाम कामदेव की मृत्यु को दूर कर नाम को जीवित अर्थात् समुदीपित करने वाला है ।

अन्तरङ्गमनङ्गस्य शृङ्गारकुलदंबवत् ।

अङ्गीकरोति तन्वङ्गी सा विलासमयं वयः ॥५॥

अन्वयः

तन्वङ्गी सा अनङ्गस्य अन्तरङ्गं शृङ्गारकुलदैवतं विलासमयं वयः
अङ्गीकरोति ।

व्याख्या

तन्वङ्गी तन् कृष्णमङ्गमवयवः यस्यास्ता तन्वङ्गी कृष्णाङ्गी सा चन्द्रलेखा-
नङ्गस्य कामस्य “हृदयो रपकोऽनङ्गः कामः पञ्चक्षरः स्मरः” इत्यमरः ।
अन्तरङ्गमात्मीयं शृङ्गारकुलदैवतं शृङ्गारस्य शृङ्गारादयरसस्य कुलदैवतं
वशापरम्परामान्येष्टदेवस्वरूपं विलासमयं वयस्तास्यमङ्गीकरोति स्वीकरोति ।
सा तादृशे पद चकारेत्यर्थः । अनुमाताऽङ्गङ्गारः ।

भाषा

कृष्णाङ्गी वह चन्द्रलेखा कामदेव की आत्मीय और शृङ्गाररस की परम्परा-
गन इष्ट देवता स्वरूपिणी, रसमयी युवावस्था की प्राप्त हुई है ।

अथ चन्द्रलेखायाश्चरणा^१ऽदिकेशान्तसौन्दर्यवर्णनं प्रक्रमते कविः—

तस्याः पादनखश्रेणिः शोभते लटभभ्रुवः ।

रत्नावलीव लावण्यरत्नाकरसमुद्गता ॥६॥

अन्वयः

लटभभ्रुवः तस्याः पादनखश्रेणिः लावण्यरत्नाकरसमुद्गता रत्नावली
इव शोभते ।

व्याख्या

लटभे मुन्दर्या भ्रुवी यस्याः सा लटभभ्रूस्तस्याः लटभभ्रूवस्तुन्दरभ्रूवस्त-
स्याश्चन्द्रलेखायाः पादनखानां चरणनखानां श्रेणिः पङ्क्तिः “ब्रीष्मालिरायलिः
पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः” इत्यमरः । पादनखश्रेणिः लावण्यस्य सौन्दर्यस्य
रत्नाकरः समुद्गस्तस्मात्समुद्गता निर्गता लावण्यरत्नाकरसमुद्गता रत्नावली
रत्नश्रेणिरिव शोभते विद्योतते ।

^१ ‘मानवा भोलितो वर्षा देवाश्चरणा’ पुनः इति कविनियमादस्याश्च
विद्यायस्वरासम्भूतत्वात्पादादिवर्णनमेव समुचितम् ।

भाषा

सुन्दर भौवो वाली उस चन्द्रलेखा के चरणों के नसों की कतोर, सौंदर्यरूपी समुद्र से निकले रत्नों की कतार के समान शोभित होती थी ।^८ अर्थात् उसके पादनक्ष रत्नों की कान्ति के समान कान्तिवाले थे ।

स्तनभारोऽत्र चक्रेन्दु-चन्द्रिकावरणं मम ।
इति तत्पादयोर्लग्ना चेप्ति प्राङ्गणपद्मिनी ॥७॥

अन्वयः

प्राङ्गणपद्मिनी अत्र स्तनभारः मम चक्रेन्दुचन्द्रिकावरणम् इति (हेतोः) तत्पादयोः लग्ना (इत्यह) चेप्ति ।

व्याख्या

प्राङ्गणपद्मिनी प्राङ्गणस्याङ्गणभूमे “अङ्गण चत्वरजिदे” इत्यमर । पद्मिनी कमलिनी स्थलकमलिनी अत्र चरणयोः स्तनभारं कुक्ष्यसम्भारं मम भक्तुते चक्रेन्दुचन्द्रिकावरणं यच्च मुखमेवेन्दुश्चन्द्रस्तस्य चन्द्रिका ज्योत्स्ना “चन्द्रिका कीमुदी ज्योत्स्ना” इत्यमर । तस्या आवरणं निरोधकं, स्थूलो-न्नतस्तनभारव्यवधानेन चन्द्रलेखामुखचन्द्रकीमुदी ममोपरि नाऽऽपततीति हेतो-स्त्वाभाविकशत्रोश्चन्द्रस्य निवारणं सजायत इति हर्षाद्विनयप्रकाशनाय कृतज्ञता-प्रकटनाय च तत्पादयोश्चन्द्रलेखावरणयोर्लग्ना सश्लिष्टेत्यह चेप्ति मग्न्ये । अदणत्वतापम्यात्प्राङ्गणपद्मिन्यास्तत्पादयोस्तत्प्रेक्षा हेतुरप्रेक्षेति ।

भाषा

स्थलकमलिनी यह सोचकर की चन्द्रलेखा के विशाल कुर्ची के कारण चन्द्रलेखा के मुखचन्द्र की चाँदनी मेरे ऊपर न पड़गी खीर में सदैव विकसित ही रहूँगी (क्योंकि चाँदनी में कमलिनी नहीं खिलती) इस कारण से मानो उसके चरणों में लीन थी ऐसा मैं समझता हूँ । अर्थात् उसके चरण लाल स्थलकमलिनी के समान थे ।

अमूल्यस्य मम स्वर्ण-तुलाकोटिद्वयं कियत् ।
इति कोपादिवाताग्रं पादयुग्मं भृगीदृशः ॥ ८ ॥

अन्वयः

अमूल्यस्य मम स्वर्णतुलाकोटिद्वयं कियत् इति कोपात् इव मृगो-
दृशः पादयुग्मम् आताम्रम् (इत्यहं मन्ये) ।

व्याख्या

अमूल्यस्यानघस्य मम चरणद्वयस्य स्वर्णतुलाकोटिद्वयं स्वर्णस्य कनकस्य
तुलाकोटी नूपुरो "पादाङ्गुदं तुलाकोटिमञ्जरीरोऽनूपुरोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः ।
तयोर्द्वयं युग्मं यद्वा स्वर्णतुलायास्तुवर्णरूपस्य तुलामानस्य कोटियुग्मं कियत्
किंप्रमाणमत्यल्पमानं भवतीति मानसिकापमानजन्यकोपाविर्भावादिषु मृगोदृशः
हृत्पिण्डोदृशस्तस्याः नाप्रिकायाः पादयुग्ममाताम्रभारवत्मित्यहं मयि । इलेया-
नुप्राणिता हेतुप्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

जनमोल हम दोनों चरणों की तुलना में ये दोनों सोने के पैजैब या दो
करोड़ तोले सोना क्या चीज है ऐसे मानसिक अपमानजनित क्रोध से मानी
उस मृगनयनी के चरण युगल लाल हो गये थे ऐसा मैं समझता हूँ । अर्थात्
उसके दोनों चरण रक्तवर्ण के थे ।

तत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् ।

इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥ ६ ॥

अन्वयः

यत् तत्पादनखरत्नानाम् अलक्तकमार्जनम् इदं श्रीखण्डलेपेन विधोः
पाण्डुरीकरणम् ।

व्याख्या

यत् तत्पादनखरत्नानां तत्पादचन्द्रलेखाः पादयोर्लेखाः पुनर्मया "पुनर्भवेः
करग्रहो नखोऽञ्जरी नखरोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । एव रत्नानि तेषामलक्तकेन
लासया "दासा लासा जतु बलीबे यावो ऽलक्तो दुमामयाः" इत्यमरः । मार्जनं
लेपनमिदं श्रीखण्डस्य चन्दनस्य लेपस्तेन श्रीखण्डलेपेन चन्दनद्रवेण विधोश्चन्द्रस्य
पाण्डुरीकरणं, प्रकृत्या दासलस्यापि पुनः शुक्लीकरणम् । "वर्षापायं रूपका-
ऽलङ्कारः ।

भाषा

उसके पाँव में नख रूखी रत्नों का जो अलता लगाकर लाल करना है वह श्वेत चन्दन के रस से चन्द्रमा का श्वेत करना मात्र है । अर्थात् स्वभासित, ही जो श्वेत है उसको चन्दन लगाकर श्वेत करना जैसा व्यर्थ है वैसे ही स्वभावतः रक्तवर्ण नखों को अलता लगाकर लाल बनाना भी व्यर्थ है ।—

जाग्रतः कमलान्लक्ष्मीं यजग्राह तदद्भुतम् ।

पादद्वन्द्वस्य मत्तेभगतिस्तेये तु का स्तुतिः ॥१०॥

अन्वयः

जाग्रतः कमलात् लक्ष्मीं यत् जग्राह तत् अद्भुतम् । पादद्वन्द्वस्य मत्तेभगतिस्तेये तु का स्तुतिः ।

व्याख्या

जाग्रतः निद्रारहितात्सावधानात् (अन्यत्र प्रफुल्लित) कमलात् पद्मात् लक्ष्मीं शोभा यत् जग्राह गृहीतवत् सत् अद्भुतमत्याश्चर्यकरम् । पादद्वन्द्वस्य चरणयुग्मस्य, मत्तस्य मदान्धस्य प्रमत्तस्येभस्य गजस्य मत्तज्ञानो गजो नागः कुञ्जरी वारणः करो । इमं स्तम्भेरम पद्मी इत्यमरः । पतेर्गमनविलासस्य स्तेयैश्चहरणकर्मणि तु का स्तुतिः कियती प्रशंसा न काशीति । तच्छौर्यकला-शौशलम् । तस्या पादद्वयं कमलमिव मतिगञ्जस्येत्यर्थः । इत्येवानुप्राणि-ताऽर्थापत्तिरलङ्कारः ।

भाषा

उस चन्द्रलेखा के चरणद्वन्द्व ने सावधान अर्थात् विकसित कमल से जो शोभा ले ली वह आश्चर्यकारक है किन्तु उन्होंने जो मत्त हाथी की चाल चुरा ली) इसमें उनकी क्या प्रशंसा की जा सकती है । अर्थात् उसके चरण, कमल के ऐसे मीर बाल, हाथी के ऐसी थी ।—

अत्यपूर्वस्य रागस्य पूर्वपक्षाय पल्लवाः ।

पद्मानि पादयुग्मस्य प्रत्युदाहरणानि च ॥११॥

अन्वयः

पल्लवाः अत्यपूर्वस्य रागस्य पूर्वपक्षाय पद्मानि पादयुग्मस्य प्रत्युदाहरणानि च ॥

व्याख्या

पल्लवाः किसलयानि "पल्लवोऽत्रो किसलयं विस्तारो विट्पोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । अंत्यपूर्वस्याऽद्वितीयस्य रागस्य चरणरक्तिभ्यः पूर्वपलाय तिरस्काराय भवन्ति । पद्यानि कमलानि "वा पुंसि पद्यं नलिनमरविन्दं महोत्पलम्" इत्यमरः । पादयुग्मस्य चरणयुगलस्य प्रत्युदाहरणानि च खण्डनोपानि च । पादवैशिष्ट्यतुलनायाः पल्लवाः पद्यानि च स्यातु न शक्नुवन्तीत्यर्थः । अत्र प्रतीपमलङ्कारः ।

भाषा

उसके अनुपम चरणों की लाली के सामने नूतन लाल २ पत्ते तिरस्करणीय हैं और उसके दोनों चरणों की तुलना में कमलों की कोई गिनती नहीं है । अर्थात् उसके चरणद्वन्द्व लाल पत्तों के लाल रंग से तथा कमलों की शोभा से बढ़कर है ।

दृश्यन्ते मानसोत्तंसा राजहंसाः क्वचिद्यदि ।

गतौ चरणयोस्तस्याः प्रेक्ष्यते यावदन्तरम् ॥१२॥

अन्वयः

यदि क्वचित् मानसोत्तंसाः राजहंसाः दृश्यन्ते (तर्हि) तस्याः चरणयोः गतौ यावत् अन्तरं प्रेक्ष्यते ।

व्याख्या

यदि क्वचित्कुत्रचित् मानसोत्तंसा मानसस्य मानससरोवरस्य उत्तंसा विभूयमानानि "पुंस्युत्तंसावतंतौ द्वौ कर्णपूरे च शीखरे" इत्यमरः । राजहंसाः राजमरालाः "राजहंसास्तु ते धञ्जुचरणैर्कहितंस्तिता" इत्यमरः । दृश्यन्तेऽवलोकयन्ते तर्हि तस्याश्चन्द्रलेखायाश्चरणयोः पादयोः गतौ यमनविलासे यावत् सफलमन्तरं भवः प्रेक्ष्यते-आप्यते । "यावत्तावच्च साकल्पेऽवधौ भान्देऽप्यपारमे" इत्यमरः । अत्र सम्भावनानामलङ्कारः । काव्यप्रकाशमते त्वव्यातिशयोक्तिर्भवः ।

भाषा

यदि क्वचित् कहीं मानससरोवर के आभूषण रूप अर्थात् मानस सरोवर को सुशोभित करने वाले राजहंस दिखलाई पड़ें तो इसके चरणों की गति में

और उनकी गति में कितना अन्तर है, इसका पता चल सकता है । अर्थात् सम्भवतः उसकी चाल हंसों की गति से भी बढ़कर है ।

नितम्बपीड्यमानेन पादयुग्मेन सुभ्रुवः ।

कृता भ्रुकुटिभङ्गीव नीलनूपुरमालया ॥१३॥

अन्वयः

सुभ्रुवः नीलनूपुरमालया नितम्बपीड्यमानेन पादयुग्मेन भ्रुकुटिभङ्गी इव कृता ।

व्याख्या

सुष्ठु भ्रुवी यस्यास्ता तस्यासुभ्रुवः चन्द्रलेखाया नीलनूपुरमालया नीलमणि-नूपुरमालाव्याजेन श्याममञ्जीरश्रेणिच्छसना नितम्बपीड्यमानेन नितम्बेन शोणिभारेण "षष्ठ्याभितम्ब स्त्रीकटपा" इत्यमरः ॥ पीडयमानः कदर्प्यमानः पादयोर्युग्मेन तेन पादयुग्मेन चरणयुग्मेन भ्रुकुटिभङ्गी भ्रुकुटिरचना इव कृता निर्मिता । स्थूलनितम्बयोर्भारतिशयधारणे महत् प्रयासात्कदर्प्यमानेन चरणयुग्मेन कोपात् कृता भ्रुकुटिरचना इव, ॥ नीलनूपुरमालापादयुग्मे धारितेत्यर्थः । हेतुरमेकालङ्कारः ।

भाषा

सुन्दर भौंहों वाली चन्द्रलेखा के नीले रंग के (नीलमणि जड़े हुए) पैरों के मध्य से मानो उसके भारी नितम्ब (कटि भाग) के बोध से पीड़ित उसके दोनों चरण कोष से भौंहें चढ़ा रहे थे ।

हेममञ्जीरमालाभ्यां भाति जङ्गलताद्वयम् ।

कृतालवालं वाल्लभ्यात् कुङ्कुमेनेव सुभ्रुवः ॥१४॥

अन्वयः

सुभ्रुवः जङ्गलताद्वयं हेममञ्जीरमालाभ्यां कुङ्कुमेन वाल्लभ्यात् कृतालवालम् इव भाति ।

व्याख्या

सुभ्रुवः चन्द्रलेखाया जङ्गलताद्वयं जङ्गल एव लते सौकुमार्यातिशयात् श्लक्ष्णत्वाच्च तयोर्द्वय युगल हेममञ्जीरमालाभ्यां हेमस्तनुवर्णस्य मञ्जीराः

नूपुरास्तेषां माले ताम्बां जङ्घयोर्धारिताम्बां तद्व्याजेन कुडकुमेन केसरेण
वाल्लभ्यात् बल्लभस्य भावस्तस्मादतिप्रेम्णा कृतमालवालं "स्यादालवालमावा-
लमावाप." इत्यमरः । यस्य तत् कृतमालवालमिव भास्ति । लतायास्तरक्षणार्थं
पशूनां संचरणात् भक्षणाद्वा जलसेकद्वारा भरणार्थं वा यया जनः स्नेहात्
आलवाल निर्मायते तथैव कुडकुमेन जङ्घालताया अभित आलवाल विहितम् ।
नेय काञ्चनी मञ्जोरमाला जङ्घयोरिति भावः ।

भाषा

सुन्दर भौवो वाली बन्दलेखा के दोने के पैजेवो के मिय से मानो उसके
दोनी जघा लयी लताओ का केसर से थाला बनाया गया हो ऐसा मालूम
होता है । अर्थात् जैसे थाला बनाने से उसमें पानी ठहर कर लता को पुष्ट
करता है और पशुओं से भी उसकी रक्षा होनी है, वैसे ही उसकी जघाओं
को पुष्ट करने के लिये केसररूपी मिट्टी से थाला बनाया गया हो ऐसा
मालूम होना है ।

लम्बिताः कदलीस्तम्भास्तदूरुभ्यां पराम्बम् ।

अत्यन्तमृदुमिलब्धो जडैः क्व जयडिण्डिमः ॥१५॥

अन्वयः

कदलीस्तम्भाः तदूरुभ्यां पराम्बम् लम्बिताः । अत्यन्तमृदुभिः
जडैः जयडिण्डिमः क्व लब्धः ।

व्याख्या

कदलीनां स्तम्भाः कदलीस्तम्भास्तदूरुभ्यां तस्या ऊरु तदूरु ताम्बां पराम्बम्
पराजपं लम्बिताः प्राप्ताः । अत्यन्तमृदुभिरतिकोमलैः स्वभावतस्तरलैश्च जडैः
शीतलैः "शीतं गुणं तद्वदर्या सुशीमः शिशिरो जडः" इत्यमरः । मन्दैः मुखैरित्यर्थः
जयडिण्डिमो विजयदुन्दुभिघोषः क्व लब्धोऽजितः, न क्वापीत्यर्थः । अर्था-
पतिरलङ्कारः ।

भाषा

इसके दोनी ऊरुओं से केले के खम्बे पराजित कर दिये गये थे । अत्यन्त
कोमल या सीधे साधे तथा ठण्डे या भुखों से विजयदुन्दुमी का घोष कही भी
प्राप्त नहीं किया जा सकता । अर्थात् उसके ऊरु, केले के खम्बे से भी अधिक
सुन्दर थे ।

मन्ये तदूरु सम्भाव्य, हस्तसर्वस्वहारिणौ ।

बहन्त्यस्पृश्यताहेतोर्मातङ्गत्वं मतङ्गजाः ॥१६॥

अन्वयः

मतङ्गजाः तदूरु हस्तसर्वस्वहारिणौ सम्भाव्य अस्पृश्यताहेतोः
मातङ्गत्वं बहन्ति (इत्यहं) मन्ये ।

व्याख्या

मतङ्गजा करिण "मतङ्गजो गजो नागो द्विरबोज्जेकयो द्विष" इत्यमरः ।
तस्या ऊरु तदूरु चन्द्रलेखाया ऊरु हस्तसर्वस्वहारिणौ हस्तानां कारणा करिणो-
ऽङ्गादण्डाणां सार्धस्य स्पर्शकरणक्षमत्वस्य गुण स्थूलत्ववरादोहित्वादिगुणञ्च हरत
इति हस्तसर्वस्वहारिणौ "मुप्यजाती णिनिस्ताण्डोल्ये" इति णिनि । सम्भाव्य
विचार्यास्पृश्यता हेतोः स्पर्शसहत्वकारणेन मातङ्गत्वं चाण्डालत्व गजत्व वा
बहन्ति धारयन्ति । चाण्डालो यथा पापकार्यकरणार्दस्पृश्यस्तथैव गजोऽपि
अस्पृश्यतया (स्पर्शाऽप्रोष्यतया) मातङ्गत्वं (चाण्डालत्व) भजे । इत्येवमहं
मन्ये तर्कयामि ।

भाषा

हस्ती, उरुके बोनो ऊरुओं को अपनी सूड के, स्पर्श करने की योग्यता के
गुण तथा स्थूलता तथा गुडील होने आदि के सभी गुणों को हरण करने वाले
रामझ कर गजता या चाण्डालता को धारण करते हैं । अर्थात् चाण्डाल जैसे
पापादि करने से अस्पृश्य हो जाता है वैसे ही हाथी अपनी सूड का सर्व सौन्दर्य
तथा स्पर्श गुण उसके ऊरुओं से अपहरण किये जाने से मातङ्गत्वं अर्थात्
चाण्डालत्व को प्राप्त हो गए ।

नितम्बविम्बं विम्बोष्ठौ चन्द्रकान्तशिलाधनम् ।

घत्ते कन्दर्पदोःस्तम्भप्रशस्तिफलकोपमम् ॥१७॥

अन्वयः

विम्बोष्ठौ चन्द्रकान्तशिलाधनं कन्दर्पदोःस्तम्भप्रशस्तिफलकोपमं
नितम्बविम्बं धत्ते ।

व्याख्या

बिम्बवदोष्ठी यस्यास्ता विम्बोष्ठी रक्षतोष्ठी चन्द्रलेखा चन्द्रवान्तशिलेय
चन्द्रकान्तमणिनिर्मितशिलेय घन सान्द्र संत्यात् इत्यङ्गत्वाच्च, कन्दर्पस्य कामस्य
दोस्तम्भयोर्भुजस्तम्भयो "भुजबाहू प्रवेष्टो दो स्यात्कफोणिस्तु कूपर"
इत्यमरः । प्रशस्ति प्रशस्ता तस्या (तल्लेखस्य) फलक काष्ठफलक तेनोपमा
सादृश्य यस्य तत् कन्दर्पदोस्तम्भप्रशस्तिफलकोपमा नितम्बबिम्ब श्रोणिमण्डल धर्तु
धारयति । तस्या नितम्बबिम्ब विस्तृत घन शीत इत्यङ्गञ्चेति भावः ।

भाषा

बिम्ब (कुण्ड) के फल के समान लाल आठ वाली चन्द्रलेखा, चन्द्रकान्त
मणि के समान चिकनी चमकदार ठोस और कामदेव के भुजस्तम्भ की प्रशस्ति
(प्रशस्ति लेख) के समान नितम्बबिम्ब से शोभित थी ।

विस्तारिणा मुहुस्तस्याः श्रोणिबिम्बेन पीडिता ।

ध्रुदिता ध्रुदितास्मीति फूत्करोतीति मेखला ॥ १८ ॥

अन्वयः

तस्याः विस्तारिणा श्रोणिबिम्बेन मुहुः पीडिता मेखला ध्रुदिता ध्रुदिता
अस्मि इति फूत्करोति इति ।

व्याख्या

तस्याश्चन्द्रलेखाया विस्तारिणा परिणाहिना श्रोणिबिम्बेन कटिमण्डलेन
"बिम्बोऽस्त्री मण्डल त्रिषु" इत्यमरः । मुहुर्वारम्बारं पीडिता दाधिता मेखला
काञ्ची 'स्त्रीकट्या मेखला काञ्ची सप्तकी रक्षता तया' इत्यमरः । ध्रुदिता
ध्रुदिता छिन्ना अस्मीति हेतो फूत्करोति पीडया फूत्कार करोतीति । अन्वोऽपि
जनोऽतिपीडया फूत्कारजब्धेन दुःख प्रकाशयति । चम्पोज्ज्वलाङ्गारः ।

भाषा

उस चन्द्रलेखा के विस्तीर्ण नित्य बढन वाले कटिभाग से बार-बार पीडित
करघनी, बरे में टूटी-टूटी ऐसा मानो पीड़ा से शब्द बर रही थी । अर्थात्
उसकी करघनी नित्य कटिभाग के विस्तीर्ण होते रहने से कसी जाकर टूटन
की आशना से शब्दायमान थी ।

अपर्याप्तभुजायामः सखेदोऽस्याः सखीजनः ।

श्रोण्यां कथञ्चित्कुरुते रक्षनादामबन्धनम् ॥ १६ ॥

अन्वयः

अस्याः अपर्याप्तभुजायामः सखीजनः सखेदः (सन्) (अस्याः चन्द्रलेखायाः) श्रोण्यां रक्षनादामबन्धनं कथञ्चित् कुरुते ।

व्याख्या

अपर्याप्तभुजायामः अपर्याप्तः अपरिपूर्णं भुजयोर्विशोरायामो द्वयं "द्वयं-मायाम आनाहः" इत्यमरः । यस्य सः सखीजनः श्वेदेन सहितः सखेदः सखति-काठिन्येन, भुजयोरायामे परिपूर्णत्वाभावावित्यर्थः । श्रोण्या कटिप्रदेशे रक्षनादाम-शास्त्री तस्य बन्धनं कथञ्चित् कुरुते । अत्रातिशयोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

उसकी कटी में चारो ओर से पहुँचने में छोटी पढ़ने वाली भुजाओं से युक्त सखियाँ, बड़ी मुश्किल से उस चन्द्रलेखा की बटी में किसी प्रकार करघनी बाँधने में समर्थ होती थीं ।

अनङ्गरङ्गपीठोऽस्याः शृङ्गारस्वर्णविष्टरः ।

लावण्यसारसंघातः सा घना जघनस्थली ॥ २० ॥

अन्वयः

अस्याः सा घना जघनस्थली अनङ्गरङ्गपीठः शृङ्गारस्वर्णविष्टरः लावण्यसारसंघातः (अस्ति) ।

व्याख्या

अस्याश्चन्द्रलेखायाः सा प्रसिद्धगुणयुक्ता घना निविडा जघनस्थली नितम्बपुरोभागः "षड्चाक्षितम्ब स्त्रीकटभा क्लीबे सु जघन पुरः" इत्यमरः । अनङ्गरस्य कामस्य रङ्गपीठः रङ्गश्रेणभूमिः, शृङ्गारस्य स्वर्णनिमित्तो विष्टर आसन "विष्टरो विष्टो दर्भमुष्टिः पीठावमासनम्" इत्यमरः । शृङ्गारस्य रसराजस्य कृते सौवर्णं सिंहासनं, लावण्यस्य सौन्दर्यस्यापूर्वस्य तारः श्रेष्ठो भागस्तस्य सघातः समूहः "स्तोमोघन्तिकरघातवारसघातसंख्या" इत्यमरः । मालाखण्डालङ्कारः ।

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

अतः गौराङ्गी, चन्द्रलेखा चन्द्रलेखा चितम्बगीश्वरेण नितम्बस्थ पद्मा-
स्फटिभागस्य (निभृतं तम्यते कामुकैरिति नितम्बः) गौरवं मुखं स्थूलत्वाति-
शयस्तेन दृढमत्यन्तं खिद्यत आयातं प्राप्नोति, गमनेऽतिमान्वयमाश्रयति । यत्
यतः (यस्मात्कारणात्) श्रीद्विषेष् श्रीदाविलासेष्वपरिस्पन्दाः स्तम्भितगतिः
कन्दुकः "कन्दुकः कन्दुको" इत्यमरः । हारयति सखीजनैः स्वसाक्षिभ्यं प्रापयति,
स्वयमाहुरणेऽसामर्थ्यादिति भावः । अवाऽनुमानालङ्कारः ।

भाषा

यह गौर शरीर वाली चन्द्रलेखा नितम्ब के घोड़े से बहुत दुःख का अनुभव
करती है । क्योंकि गेंद खेलने में हिलदुल न सकने के कारण उसे सखियों
से गेंद भगवाना पड़ता है ।

तदीयजघनाभोगगरिमा विस्मयास्पदम् ।

दूरापाती पृषत्कोऽभूत् येनानङ्गस्य साङ्गना ॥२३॥

अन्वयः

तदीयजघनाभोगगरिमा विस्मयास्पदं येन सा अङ्गना अनङ्गस्य
दूरापाती पृषत्कोऽभूत् ।

व्याख्या

तदीयजघनाभोगगरिमा तस्या इदमिति तदीयं जघनं नितम्बपुरप्रवेशः
तस्याऽऽभोगी विस्तारः "आभोगः परिपूर्णता" इत्यमरः । तस्य गरिमा गौरव
महत्वं वा विस्मयास्पदं विस्मयस्यादिवर्यस्यास्पदं स्थान "प्रतिष्ठकृत्प्रमास्पदम्"
इत्यमरः । अवश्यमेवास्ति । येन कारणेन साऽङ्गना चन्द्रलेखा अनङ्गस्य
कामस्य दूरापाती दूरदेशपर्यन्तगमनशीलः पृषत्को बाण "पृषत्कोऽपि विशिष्टा
अजिह्मगणशासुता" इत्यमरः । अभूत् । अङ्गनाया बाणत्वारोपात् रूप-
कमलङ्कारः ।

भाषा

उसके जघन स्थल के विस्तार का महत्त्व आश्चर्य का एक है । जिस कारण
से वह नारी चन्द्रलेखा कामदेव के दूर से मारे जाने वाले बाण का काम
करती थी । अर्थात् दूर ही से उसके जघन स्थल का वर्णन सुनकर कामुक
कामासक्त हो जाते थे ।

नाभिरन्ध्रं प्रविष्टास्याः श्यामला रोमवल्लरी ।

अस्ता तिमिरलेखेव मेखलामणिकान्तिवः ॥२४॥

अन्वयः.

अस्याः नाभिरन्ध्रं प्रविष्टा श्यामला रोमवल्लरी मेखलामणिकान्तिवः
अस्ता तिमिरलेखा इव (प्रतीयते)

व्याख्या

अस्याश्चन्द्रलेखाया नाभिरन्ध्र नाभिरुपवित्त "अथ कुहुर सुपिर विवर
विलम् । छिद्र निर्व्ययन रोक रन्ध्र इवम् अपा शुवि " इत्यमर । प्रविष्टा
प्रयाता रोमवल्लरी रोमलता मेखलामणिकान्तिव रशनासनिविष्टमणितन्मन्धि-
द्युतेस्त्वस्ता भीता (पलायितास्ततो) तिमिरलेखा तमसा रेखा "अन्धकारोऽस्त्रिपां
ध्वात् तमिर तिमिर तम " इत्यमर । चक्षुरिव (प्रतीयते) उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

उत्त चन्द्रलेखा के नाभी के छिद्र तक फैली हुई रोई की बतार मानो
करघनी में जड़े मणियों की रोशनी से उर कर भायी हुई अन्ध कार की रेखा
ही भायी रुपी विल में छिपने के लिय गई हो एसी प्रतीत होनी थी ।

भाति रोमावली तस्याः पयोधरभरोन्नतौ ।

जाता रत्नशलाकेव श्रोणिवैदूर्यभूमितः ॥२५॥

अन्वयः

तस्याः रोमावली पयोधरभरोन्नतौ श्रोणिवैदूर्यभूमितः जाता रत्न-
शलाका इव भाति ।

व्याख्या

तस्याश्चन्द्रलेखाया रोमावली रोमवक्ति पयोधरयो स्तनयो "पयोधरः
कोपवारे नारिकेले स्तनेऽपि च" इति मेदिनी । भरस्य भारस्य उन्नतो समुन्नतो
सत्या पक्षे मेघवक्ति समुन्नतो सत्या श्रोणि कटिप्रदेश एव वैदूर्यभूमि सरपत्तभू-
मिस्तस्यास्सकाशात् जाता उत्पन्ना रत्नाना शलाका इव सरपत्तसबुशरत्नाङ्कुरा
इव भाति प्रतीयते । मेघशब्देन वैदूर्यभूमे रत्नशलाका समुत्पद्यते । यथा च
कालिदास — विदूरभूमिर्नवमेघशब्दाबुद्धिप्रदा रत्नशलाकाधेयः ।

सर्गः]

विश्वामाङ्गवेवचरितम्

भाषा

चन्द्रलेखा की रोमपक्ति उसके स्तनों की विशालता के बढ़ते रहने से पद में मेघों के आधिनय के उपस्थित होने से अर्थात् अधिक मेघ आने से बटि रूपी वैदूर्यमूमि से उत्पन्न रत्नाङ्कुरों के समान शोभित होनी थी। मेघों के आने पर वैदूर्यमूमि से रत्नाङ्कुर निकल आते हैं ऐसी बवि प्रसिद्धि है।

नाभिसङ्गेन गौराङ्गयाः शोभते रोममञ्जरी ।

कन्दर्पहेमकटकान्लाक्षाधारेव निर्गता ॥२६॥

अन्वयः

गौराङ्गयाः रोममञ्जरी नाभिसङ्गेन कन्दर्पहेमकटकात् निर्गता लाक्षाधारा इव शोभते ।

व्याख्या

गौराङ्ग्याङ्गानि यस्यास्ता गौराङ्गो तस्याः गौराङ्गयाः शुभावयवायाः रोम-मञ्जरी रोमाण्येष मञ्जरी, नाभिसङ्गेन नाभेः सङ्गस्तम्बपत्तेन कन्दर्पस्य कामस्य हेमस्तुवर्णस्य कटक वलय. "आयापक. पारिहार्यः कटको वलयोऽ-स्त्रियाम्" इत्यमरः । कङ्कणमिति यावत् तस्मात्. निर्गता कृता लाक्षाधारा जतुप्रवाहः "राक्षा लाक्षा जतु बलीवे" इत्यमरः । इव शोभते विद्योतते । तुवर्णकङ्कणमध्ये लाक्षा प्रविष्टा भवतीति लोके वृश्यते । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

व्याख्या

सुभ्रुवः सुन्दरभ्रूतयाश्चन्द्रलेखाया नामीवत्तमेन नामीमण्डलेन सम्बद्धा संसृता रोमाली केशपर्वितनिगडेन लोहबन्धनेन “अथ शृङ्खला । अन्दुको निगाडोऽस्थी स्यात्” इत्यमरः । (बेड़ीति नाम लोके प्रसिद्धम्) : सहिता मृता स्मरदन्तिनः स्मरः काम एव इती गजस्तस्य शृङ्खला बन्धनशृङ्खला “शृङ्खला पुंस्फटो काञ्च्यां लोहरण्जो च बन्धने” इति हेमः । इव भाति । उपमालङ्कारः ।

भाषा

अच्छी भौंवी वाली चन्द्रलेखा के गोल नाभिमण्डल से सम्बन्धित उसकी रोमाचली, मानो कामदेव रूपी हाथी के पाँव बाँधने की बेड़ी से युक्त लोहे की सिकड़ी हो ऐसी शोभित होती थी ।

रोमावली विलासिन्याः प्रविष्टा नाभिमण्डलम् ।

कियद्गाम्भीर्यमत्रेति तात्पर्यमिव विभ्रती ॥२८॥

अन्वयाः

विलासिन्याः नाभिमण्डलं प्रविष्टा रोमावली अत्र कियत् गाम्भीर्यम् इति तात्पर्यं विभ्रती इव (भाति)

व्याख्या

विलासिन्याः विलासयत्याः नाभिमण्डलं नाभिकुहरं प्रविष्टा संमग्ना रोमावली केशपर्वितरश्च नामी कियत्प्रमाणं गाम्भीर्यं गभीरत्वं मिमत्त्वं वा “मिम्नं गभीरं गम्भीरमुत्तानं तद्विपर्यये” इत्यमरः । इति तात्पर्यमभिलाषं विभ्रती धारयन्ती जिज्ञासमानेत्यर्थः । इव (भाति) अश्लेषेसातङ्कारः ।

भाषा

विलासिनी चन्द्रलेखा के नाभिमण्डल में भूसी हुई रोमावली, नामी कितनी गहरी है इसका पता लगाने के लिए मानो उसमें प्रविष्ट हुई हो, ऐसी शोभित होती थी ।

स्तनौ तुङ्गौ समारूढे आपन्यस्तमरे स्मरे ।

कोदण्डाटनिगुद्रेव जाता नामी नृवभ्रुवः ॥२९॥

अन्वयः

‘नतभ्रुवः नाभी चापन्यस्तभरे स्मरे तुङ्गौ स्तनौ समारूढे (सति)
जाता कोदण्डाटनिमुद्रा इव (प्रतीयते)’

व्याख्या

नतभ्रुवः नते सघते (अधोबहिश्च किञ्चिन्निर्यते) भ्रुवौ यस्यास्ता तस्याः
नाभी चापे स्वधनुषि “धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्” इत्यमरः ।
न्यस्तौ धारितः भरः समस्तस्वशरीरभारो येन सः तस्मिन् चापन्यस्तभरे स्मरे
कामे तुङ्गौ समुन्नतौ “उच्चप्राशुन्नतोदघोर्विष्टास्तुङ्गे” इत्यमरः । स्तनौ कुचौ
समारूढे सम्प्राप्ते सति जाता समुत्पन्ना कोदण्डाटनिमुद्रा कोदण्डस्य धनुषः
“कोदण्डं कार्मुके देशभेदभूतलयोरपि” इत्यमरः । अटनिः कोटिः “कोटिरस्या-
टनी गोधे तले व्याघातधारणे” इत्यमरः । तन्मुद्रा विन्यासविह्वलं इव (भाति) ।
लोकं जन उच्चस्थानसमारोहणकाले क्वचिदण्डादिके स्वशरीरभारमारोप्यैव
साफल्यं प्रयाति भूमौ च दण्डनिक्षेपविह्वं पश्चाद्भ्रूवति तद्वदेव स्तमारोहणकाले
कोदण्डकोटिचिह्नभूतेयं नाभिरिति भावः ।

भाषा

लटकी भीवी वाली चन्द्रलेखा की नाभी, गानो अपने धनुष पर अपने शरीर
का पूरा बोसा देकर, उठाके दोनों ऊँचे ऊँचे कुचों पर धनुष को टेक कर चढ़े
कामदेव के धनुष के कोटि का चिन्ह ही थी ।

गन्धे समाप्तलावण्य-सारे सर्गे मृगोदशः ।

अपूरयित्वेव गतो नाभिरन्ध्रं प्रजापतिः ॥३०॥

अन्वयः

प्रजापतिः मृगीदशः समाप्तलावण्यसारे सर्गे सति नाभिरन्ध्रम्
अपूरयित्वा इव गतः (इति) गन्धे ।

व्याख्या

प्रजापतिर्ब्रह्मा मृग्या हरिष्या इव “मृगः पशौ कुरङ्गे च करिष्यन्नभेदयोः” ।
“अन्वेपणामां माञ्चामां मृगी तु वनितान्तरे” इति विश्वमेदिन्यौ । वृत्तौ
लोचने परयास्ता तस्या मृगीनयनायाः समाप्तः समाप्तिं प्राप्नो लावण्यस्य

सौन्दर्यस्य सारः सारभूतपदार्थो वस्तिष्ठेत्तस्मिन् सर्गे रचनायां "सर्गः स्वभा वनिर्मो-
क्षमिदृश्याप्यायतुष्टिषु" इत्यमरः । सत्यां नाभिरन्ध्रं नाभिछिद्रं सौन्दर्यसार-
भूतपदार्थभावादपूरयित्वैव पूरणमकृत्वैव गतः अवलित इत्यहं मन्ये । ग्रहा
सामग्र्यभावात्तच्छिद्रस्य पूर्तिमकृत्वैव गत इति कल्पयामोति भावः ।

भाषा

ग्रहा जी हरिणी के समान नयन वाली चन्द्रलेखा की रचना में सम्पूर्ण
सौन्दर्य के सारभूत पदार्थों के समाप्त हो जाने से नाभी-छिद्र को वैसे ही छोड़
कर चले गये ऐसा मैं समझता हूँ ।

लिखन्त्याः कामसाम्राज्य-शासनं यौवनश्रियः ।

गलितेव मयीधारा रोमाली नाभिगोलकात् ॥३१॥

अन्वयः

रोमाली, कामसाम्राज्यशासनं लिखन्त्याः यौवनश्रियः नाभिगोल-
कात् गलिता मयीधारा इव (भाति)

व्याख्या

रोमाली रोमपङ्क्तिः कामसाम्राज्यशासनं कामस्य भवतस्य साम्राज्यमाधि-
पत्यं तस्य शासनमाज्ञापत्रादि लिखन्त्या लिपिवद्धं कुर्वाणायाः यौवनाधियो
यौवनलवण्याः नाभिगोलकात् नाभिरेव गोलकं मयीपानं तस्मात् गलिताऽऽद्यव्युता
कुणवर्णा मयीधारेण (भाति)

भाषा

चन्द्रलेखा की रोमावली कामदेव के एकछत्र साम्राज्य का शासन पत्र
लिखने वाली, जवानी की शोभा के मानो नाभी रूपा दवात से गिरी हुई
काली रूपाही हो ऐसी शोभित होती थी ।

जाने रात्रिषु तन्मध्ये ददाति शनकैः पदम् ।

गम्भीरनाभिकुहर-प्रवेशाशङ्कया स्मरः ॥३२॥

अन्वयः

स्मरः रात्रिषु तन्मध्ये गम्भीरनाभिकुहरप्रवेशाशङ्कया शनकैः पदं
ददाति (इत्यहं) जाने ।

व्याख्या

स्मरः कामः रात्रिषु क्षपासु “निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा सणदा क्षपा” इत्यमरः । तन्मध्ये चन्द्रलेखा-नायिका-शरीरमध्ये । गम्भीरनाभिकुहरप्रवेशा-शङ्कया निम्ननाभिगह्वरप्रवेशमयात् शनकः मन्दं मन्दं पदं ददाति चरणन्यासं करोति (इत्यहं) जाने मन्थे । तस्याः शरीरे कामचिन्हानि कमल उदीय-मानान्यासन्निति भावः ।

भाषा

कामदेव रात्रियों में चन्द्रलेखा के शरीर पर उसके गहरे नाभी रूपी गर्त में गिर पड़ने की शङ्का से धीरे-धीरे पदविन्यास करता था । अर्थात् उसके शरीर पर काम के चिन्ह धीरे-धीरे उत्पन्न होते जाते थे ।

हारः कुरङ्गशावाक्ष्या राजति स्थूलमौक्तिकः ।

नाभिलावण्यपानीय—घटीयन्त्रगुणोपमः ॥३३॥

अन्वयः

कुरङ्गशावाक्ष्याः स्थूलमौक्तिकः हारः नाभिलावण्यपानीयघटीयन्त्र-गुणोपमः राजति ।

व्याख्या

कुरङ्गशावाक्ष्याः कुरङ्गस्य भृगस्य “भृगे कुरङ्गवातापुहरिणाजिनयोनयः” इत्यमरः । शावो बालः “पोत-पाकोऽर्भको डिग्मः पृथुकः शावकः शिशुः” इत्यमरः । तस्याक्षिणीवाक्षिणी यस्यास्ता तस्या भृगशावकनेत्रायाः स्थूलमौक्तिकः स्थूलानि मौक्तिकानि यस्मिन् स हारः नाभिलावण्यपानीयघटीयन्त्रगुणोपमः नाभी नाभिरूपकूपे लावण्यं सौन्दर्यमेव पानीयं जलं तस्य घटीयन्त्रभरघटृघटी तस्य गुणो रज्जुरेवोपमा उपमानं यस्य स राजति शोभते । नाभिकूपे वर्तमानलावण्य-जलस्य बहिर्निस्तारणाय घटीयन्त्ररज्जुसदृशो हार इत्यर्थः । घटीयन्त्रस्यपानाणि मौक्तिकरूपाणीति भावः ।

भाषा

हरिण के बच्चे के समान चञ्चल आँख वाली चन्द्रलेखा का बड़े-बड़े मोतियों का हार नाभी रूपी कूप से लावण्य रूपी जल निकालने के घटीयन्त्र (पानी निकालने की प्यालेवाली मशीन) के रस्ते के समान था । अर्थात् घटीयन्त्र के

..... व्याख्या

विधिर्ग्रह्या दरिद्रं कुशं निर्वनं वा "निःस्वस्तु दुर्धियो धोनो दरिद्रो दुर्गंतोऽपि राः" इत्यमरः । उदरं कुक्षि मध्यभागं वा दृष्ट्वा गरिज्ञाय लावण्यपूर्णयोः सौन्दर्यसमृद्धयोः स्तनयोः पन्थानं, मार्गं त्रिवलीविवर्णं त्रिवल्या विवर्णं दुष्प्रार्ण चक्रे कृतवान् । यथा च लोके समुद्रस्य दरिद्रकृतकधनापहरणादसार्थं दुर्गमो भागो विधीयते तथैवाऽत्रापीति भावः । अत्र समासोऽस्तिरलङ्कारः ।

भाषा

ब्रह्मा ने उसके पतले पेट को देख कर अर्थात् दरिद्र पेट-रूपी व्यक्ति को देखकर सौन्दर्य से परिपूर्ण अर्थात् सौन्दर्य रूपी धन से युक्त दोनो स्तनों के पास पहुँचने के मार्ग को त्रिवली रूपी जाड से अगम्य बना दिया ।

राजति त्रिवली तस्याः स्तनभारोन्नतिक्रमात् ।

उपर्युपरि जातेव हारमुद्रा—परम्परा ॥३८॥

अन्वयः

तस्याः त्रिवली स्तनभारोन्नतिक्रमात् उपरि उपरि जाता हारमुद्रापरम्परा इव राजति ।

व्याख्या

तस्याश्चन्द्रलेखायाः त्रिवली उदरस्थितरेखायां स्तनभारस्य कुचभारस्योन्नतिक्रम ऊर्ध्ववृद्धिक्रमस्तस्मात् स्तनभारोन्नतिक्रमादुपर्युपरि ऊर्ध्वमूर्ध्व जाता मुद्रिता विन्यस्ता वा हारमुद्राणां हारविन्यासचिह्नीभूतरेषाणां परम्परेव राजति शोभते । कुचवृद्धिक्रमोद्धारस्योपर्युपरि गमनात् द्विन्यासरेखात्रयमिव बलित्रयं शोभत इति भावः ।

भाषा

चन्द्रलेखा की त्रिवली अर्थात् पेट पर की तीन रेखाएँ, स्तन की विशालता तथा उन्नतता के बढ़ते रहने से गले में के मोती के हार के ऊँचे-ऊँचे होने जाने से मानो उसके पहिले चिन्हों की परम्परा वनी हो ऐसी शोभित होती थी ।

— युक्तं मध्ये कृशा तन्वी कार्मुकीकरणाय यत् । —

अत्रैव कुसुमास्त्रेण पीड्यते श्लिष्टमुष्टिना ॥३९॥

अन्वयः

तन्वी मध्ये कृशा (इति) युक्तम् । यत् कार्मुकीकरणाय श्लिष्टमुष्टिना युक्तुमात्रेण अत्रैव पीडयते ।

व्याख्या

तन्वी चन्द्रलेखा मध्ये मध्यभागे कटिभागे कृशा सूक्ष्मेति युक्तमेव यद्यस्मात्कारणात् कार्मुकीकरणाय नामिकाया धनुर्निर्माणाय “धनुश्चापौ धन्वशरासनको-
दण्डकार्मुकम्” इत्यमरः । श्लिष्टमुष्टिना वृद्धमुष्टिना युक्तुमात्रेण कामेनाऽत्रैव मध्य एव पीडयते वादघेन मूह्यते । धनुषो मध्यभाग मुष्टिना वृद्ध परिगृह्यैव बाणो मुच्यते । इय मुष्टिमेवमध्वेति भावः । कार्येण कारणसमर्पणरूपोऽर्थो-
त्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

माया

१, १८ २५, १

इवहरे शरीर वाली चन्द्रलेखा, कटिभाग में अत्यधिक दुबली है यह बात ठीक ही है । क्योंकि कामदेव उसका धनुष बनाने में उसके मध्यभाग को ही कभी मुट्ठी से पकड़ता है । अर्थात् वह पतली कमर वाली थी ।

‘स्तनौ भारार्पणव्यग्रौ काञ्ची कलकलोन्मुखी ।

कस्यां दिशि न मध्यस्य तस्याः कार्यं सहेतुकम् ॥४०॥

अन्वयः

स्तनौ भारार्पणव्यग्रौ (स्तः ।) काञ्ची कलकलोन्मुखी (वर्तते ।)
तस्याः मध्यस्य कार्यं कस्यां दिशि सहेतुकं न ।

व्याख्या

तस्याश्चन्द्रलेखायाः स्तनौ कुक्षौ भरस्य भारस्यार्पणे कटेश्वरित्यापने व्यग्रौ तत्परो स्तः । काञ्ची मेखला काञ्चनेमयी कलकलोन्मुखी कलकलशब्देन “कोलाहलः कलकलः” इत्यमरः । उन्मुखी सन्नद्धा जाता कलहप्रियेत्यर्थः । तस्या मध्यस्य कटे कार्यं कृशत्वं कस्यां दिशि केन रूपेण सहेतुकं न सकारणं न, अपि तु सकारणमेव । एकत्र भारार्पणान्यत्र कलहप्रियत्वान्मध्यप्रदेशस्य तन्मध्यगतत्वान्विन्तया क्लेशेन च कृशत्वं सहेतुकमिति भावः । अर्थापत्ति समाप्तोक्तिरालङ्कारः ।

भाषा

॥ 'चन्द्रलेखा के दोनों स्तन बोझा लादने में तत्पर है । उसकी करघनी शब्द करके सदैव बिट् २ किया करती है । ऐसी परिस्थिति में उसके मध्यभाग का बुरा हो जाना किस प्रकार सकारण नहीं है अर्थात् सर्वथा सकारण है । अर्थात् एक ओर बोझ दूसरी ओर कलह इनसे उसकी कमर का चिन्ता तथा क्लेश से दुबला हो जाना सकारण है ।

भाति निर्विवरे तस्याश्चित्रं कुचयुगान्तरे ।

क्रीडाकुण्डलितोच्चण्ड-कोदण्डः कुसुमायुधः ॥४१॥

अन्वयः

तस्याः निर्विवरे कुचयुगान्तरे क्रीडाकुण्डलितोच्चण्डकोदण्डः कुसुमायुधः भाति (इति) चित्रम् ।

व्याख्या

तस्याश्चन्द्रलेखायाः निर्विवरे निर्वास्ति विवरं छिद्रमवकाशो यस्मिंस्तत्तस्मिन् निरवकाशे कुचयुगान्तरे कुचयोर्वर्गं युग्मं तस्यान्तरे मध्ये क्रीडया विलासेन कुण्डलितं कुण्डलीकृतं वर्तुलीकृतं उच्चण्डं प्रचण्डं विशालं कोदण्डं धनुर्धनं सः क्रीडाकुण्डलितोच्चण्डकोदण्डः कुसुमायुधः कामः "शम्भरारिर्मनसिजः कुसुमेयुर-नग्यजः । पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः" । इत्यमरः । भाति पूर्णतया समागत्य सादकारा विराजत इति चित्र इत्याश्चर्यम् । अत्राऽऽधारापेक्षयाऽपेय-स्याऽऽधिवर्णनादधिकालङ्कारः ।

भाषा

चन्द्रलेखा के दोनों कुची के निरवकाश मध्यभाग में खेलबाड में प्रचण्ड धनुष को गोल कर बँटने वाला कामदेव शोभित होता है यह एक आश्चर्य की बात है । अर्थात् उसके बड़े बड़े कुचमण्डलों को देखकर लोभ कमरसस्त हो जाते हैं ।

कुचद्वये चकोराक्षी चिबुकप्रान्तचुम्बिनी ।

नर्मोक्तिषु न शक्नोति स्थातुं लज्जानतानना ॥४२॥

अन्वयः

चकोराक्षी कुचद्वये चिबुकप्रान्तचुम्बिनि (सति) नर्मोक्तिषु लज्जान-तानना स्थातुं न शक्नोति ।

व्याख्या

चकोरस्याक्षिणीवाक्षिणी यस्यास्ता चकोराक्षी चकोरनयना "तित्तिरिः कुक्कुभो लायो जीवन्जीवश्चकोरकः" इत्यमरः । चन्द्रलेखा कुक्षद्वये स्तनयुगले चिबुकप्रान्तघुम्बिनि चिबुकप्रान्तं मुखप्रदेशं "अधस्तान्निबुकं गण्डो कपोतो तत्परा हनुः" इत्यमरः । चुम्बतीति तस्मिन् सति नर्मोक्तिर्यु केलिसमयोक्तिर्यु लज्जानतानना प्रपावनभ्रमुखो सखीसमलं स्थातुं न शक्नोति न समर्या भवति । अतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

माया

चकोर के ऐसी आँख वाली चन्द्रलेखा, दोनों रतनों के बड़ पर उसके दुड़ी तक पहुँच जाने से पतिविषयक केली की रखभरी यातों को (सखियों) के सुन लज्जित हो कर नौचा छिर करके उनके सम्मुख ठहरने में समर्थ नहीं हो सक्ती थी ।

शङ्के तच्चित्तमङ्गेश—साध्यं कुसुमधन्वनः ।

काठिन्यं बहिरेवास्याः स्तनाभ्यां येन धारितम् ॥४३॥

अन्वयः

तच्चित्तं कुसुमधन्वनः अङ्गेशसाध्यम् (इत्यहं) शङ्के, येन अस्याः स्तनाभ्यां काठिन्यं बहिः एव धारितम् ।

व्याख्या

तच्चित्तं तस्याश्चन्द्रलेखायाश्चित्तं मनः "चित्तं तु चेतो हृदयं स्वाम्तं हृत्मान्तं मनः" इत्यमरः । कुसुमधन्वनः कामस्यज्वलेशोनाम्नावातेनैव साध्यं वदामित्यङ्गेश-साध्यम् (इत्यहं) शङ्के तर्क्याभिः । येन यस्मात्कारणावस्याश्चन्द्रलेखायाः स्तनाभ्यां कुशाभ्यां काठिन्यं सोकुशार्पोभावः काठिन्यं वा बहिरेव धारितं संगृहीतं न स्यन्तः प्रवेशो काठिन्यम् । अन्तःकरणस्य काठिन्याभावात् चन्द्रलेखाया मनो शक्तिर्येव कामापीनं निवृत्तते ।

माया

चन्द्रलेखा का मन बनायात से ही कामदेव के बश में हो सकना है ऐसी मैं कहना करता हूँ । क्योंकि उसने दोनों रतनों के बड़ापन तथा दुड़ा को उसने हृदय में बाहर ही रग छोड़ा है ।

सा स्तनाञ्जलिवन्धेन मन्मथं प्रथमागतम् ।

करोतीयोन्मुखं बाला बान्धवं यौवनश्रियः ॥४४॥

अन्वयः

सा बाला यौवनश्रियः बान्धवं प्रथमागतं मन्मथं स्तनाञ्जलिवन्धेन
उन्मुखं करोति इव ।

व्याख्या

सा बाला मुग्धा चन्द्रलेखा यौवनश्रियो यौवनस्य तारुण्यस्य श्रीर्लक्ष्मीस्तस्या
बान्धवं सहस्रार्कं सखायं प्रथममेवागतं प्रथमागतमभिनवप्राप्तं मन्मथं कामं स्तनी
कुचावेवाञ्जलिः करसम्पुटे “मञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसम्पुटे कुडवेऽपि च”
इति मेदिनी । तस्य बाधेन विरचनेन स्तनाञ्जलिवन्धेनोन्मुखं स्नेहप्रवर्णं
करोति विवक्षातीव । ह्याभ्यां कामयौवनलक्ष्मीभ्यां सहैव स्वातन्त्र्यमिति भावः ।
अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः स्तनयोरञ्जलित्वोत्प्रेक्षणात् ।

भाषा

वह मुग्धा कामिनी चन्द्रलेखा जवानी की खोभा के आत्मीय, पहिले पहिल
आए हुए कामदेव को दोनों स्तनरूपी अङ्गुली से हाथ जोड़कर मानो अपना
प्रेमी बना लेती है ।

अस्त्यप्रतिसमाधेयं स्तनद्वन्द्वस्य दूषणम् ।

स्फुटतां कञ्चुकानां यथायात्यावरणीयताम् ॥४५॥

अन्वयः

स्तनद्वन्द्वस्य दूषणम् अप्रतिसमाधेयम् अस्ति यत् स्फुटतां कञ्चुका-
नाम् आवरणीयतां न आयाति ।

व्याख्या

स्तनद्वन्द्वस्य कुचयुगलस्य दूषणं दोषोऽपराधो वा अप्रतिसमाधेयं केनचित्प्रका-
रेणाप्यप्रतीकार्यमनपनेयं वाऽऽस्ति । यत् स्फुटतां विद्योपमाश्रिता कञ्चुकान्तामा-
वरणीयता “कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री” इत्यमरः । आच्छाद्यतामवश्यतां या
नाऽऽयाति न प्राप्नोति । यथोक्तं प्रथमसर्गे—“अत्युप्रतिस्फोटितकञ्चुकानि
यन्त्राणि बान्ताकुचमण्डलानि” इति । अत्र निन्दाव्याजेन यौवनप्रशंसनात्
भ्याजस्तुतिरलङ्कारः ।

भाषा

चन्द्रलेखा के दोनों स्तनों का दोष किसी प्रकार भी छिपाया नहीं जा सकता । क्योंकि दोनों स्तन फटी हुई चोली के भीतर नहीं छिपाये जा सकते । अर्थात् स्तन की वृद्धि और कठेपन से चोलिया फट जाया करती थी ।

कुम्भौ सदम्भौ करिणां कलशौ मन्दकौशलौ ।

चक्रवाकौ वराकौ च तदीयकुचयोः पुरः ॥४६॥

अन्वयः

तदीयकुचयोः पुरः करिणां कुम्भौ सदम्भौ कलशौ मन्दकौशलौ चक्रवाकौ च वराकौ ।

व्याख्या

तस्या इमौ तदीयो कुचौ स्तनौ तयोस्तदीयकुचयोः पुरः समक्षं करिणां गजानां कुम्भौ शिरःपिण्डौ “कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान्” इत्यमरः । सदम्भौ दम्भेन कपटेन सहितौ “कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधमश्छया-कंतेव” इत्यमरः । कलशौ घटौ मन्दकौशलौ मन्दं शिबिलता गतं कौशलं ययोस्तीं चक्रवाकौ च कोकपक्षिणौ “कोकश्चक्रश्चक्रवाको, रयाङ्गाभ्युत्थनामकः” इत्यमरः । च वराकौ दोनों एतौ पूर्वोक्तौ सकलौ स्तनयोस्साम्यं कर्तुं नाहंतः पूर्णकान्तपभावादित्यर्थः । अत्र प्रतीपार्लकारः, अनुप्रासः शब्दार्लकारश्च ।

भाषा

चन्द्रलेखा के दोनों स्तनों के मुकाबले में हाथियों के दोनों गण्डस्थल डोंगी, दोनों पडे कीशल या सोमा रहित और चक्रवा का जोड़ हीन मातुम पड़ते हैं ।

मुखेन्दुचन्द्रिकापूर—प्लाव्यमानौ पुनः पुनः ।

शीतमोताविवान्योन्यं तस्याः पीडयतः स्तनौ ॥४७॥

अन्वयः

मुखेन्दुचन्द्रिकापूरप्लाव्यमानौ तस्याः स्तनौ शीतमोता इव अन्योन्यं पुनः पुनः पीडयतः ।

व्याख्या

मुखमेवेन्दुरिति मुखेन्दुर्बदनरूपेन्दुस्तस्य चन्द्रिका ज्योत्स्ना “चन्द्रिका कोमुदी ज्योत्स्ना प्रसावस्तु प्रसन्नता” इत्यमरः । तस्याः पूरः प्रवाहः “पूरो जलप्रवाहे

स्याद्वर्णसंशुद्धिस्तथाग्रयोः” इति मेदिनी ॥ ‘तस्मिन् प्लाव्यमानौ निमग्नौ मुखेन्दु-
चन्द्रिकापूरप्लाव्यमानौ तस्याश्चन्द्रलेखास्यास्तनौ कुचौ शीतान्जाड्याद् भीतो
शीतभीतो ह्रवान्योन्यं परस्परं मियः पुनः पुनः भूयो भूयः पीडयतः सम्बाधां
कुपतः । अन्यावप्यनवरतजलप्रवाहमनौ शैत्यवलेङ्गनिवारणापाग्न्योन्यं श्लिष्यतः ।
उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

चन्द्रलेखा के मुख रूपी चन्द्रमा की चादनी के प्रवाह में लगातार डूबे हुए
ससके दोनो स्तन, जाड़े के डर से मानो एक दूसरे से सटते जाते थे ।

तत्कुचौ चरतः किञ्चिन्नूनं मनसिजव्रतम् ।

नित्योन्मुखौ यदासाते मौलिरत्नस्य भास्वतः ॥४८॥

अन्वयः

तत्कुचौ नूनं किञ्चित् मनसिजव्रतं चरतः । यत् भास्वतः मौलि-
रत्नस्य नित्योन्मुखौ आसाते ॥

व्याख्या

तस्याश्चन्द्रलेखाया कुचौ स्तनौ तत्कुचौ नूनं निश्चयेन किञ्चिद्व्रतार्तं जनैः
गुप्तं वा मनसिजव्रतं कामसन्ध्यायि “शम्बरारिप्रेतसिंहः कुपुमेपुरनग्यजः”
इत्यमरः । तपोऽनुष्ठानं, येन समस्तलोकोपरि वशीकरणरूपविजयः स्यात्
चरतोऽनुतिष्ठतः । यद्यस्मात्कारणात् भास्वतो देवीप्यमानस्य सूर्यस्य वा मौलौ
चन्द्रलेखायाः शिरसि धार्यमाणं यद्वत्नं मणिस्तस्य मौलिरत्नस्य सूर्यपक्षे मध्याह्न-
समये सूर्यः शिरोमध्ये प्रकाशितो भवति । तस्य छायाऽपि प्रायः नैवावलोचयते ।
मौली धार्यमाणरत्नतदुशस्मेत्पथं । नित्योन्मुखौ नित्योन्मुखौ उद्गतमूर्ध्वाकृतं
मुखमप्रभायो याभ्यां तौ उन्मुखावासाते तिष्ठतः । स्तनयोरुर्ध्वमुखत्वं तादृश्य-
प्रकर्षस्तेन सर्वजनप्रनोहारित्वं व्यज्यते । स्तनयोस्तपस्विष्यवहारसमारोपस्त-
भासोक्तिरलङ्कारः । यत्र प्रस्तुतपर्यायव्यवहारः साधारणविशेषणमात्रोपस्था-
पिताप्रस्तुतपर्यायव्यवहारामेदेन भासते सा समासोक्तिः ।

भाषा

उस चन्द्रलेखा के दोनो स्तन अवश्य ही कामदेव के किसी अनुष्ठान को
करते थे । क्योंकि दोपहर में मस्तक पर खानेवाले सूर्य के अथवा चमकने
वाले मस्तक पर के रत्न के वे सदैव उन्मुख रहते थे ।

सा धारयत्यधीराक्षी दुर्वहं स्तनमण्डलम् ।
गर्वपर्वतमारुढश्चित्रं कुसुमकार्मुकः ॥४६॥

अन्वयः

अधीराक्षी सा दुर्वहं स्तनमण्डलं धारयति । कुसुमकार्मुकः
गर्वपर्वतम् आरुढः इति चित्रम् ।

व्याख्या

अधीरे चञ्चलेर्जिज्ञासी नयने यस्यास्ताऽधीराक्षी सा चन्द्रलेखा कुक्षेन घोडुं
धारयितुं क्षममिति दुर्वहमतिगुहस्तनमण्डलं कुक्षमण्डलं धारयति वहति ।
कुसुमं पुष्पमेव कार्मुकं पत्रपत्रं सः कुसुमकार्मुकः कामः “धनुश्चापौ धग्वक्षरा-
स्तनकोरुण्डकार्मुकम्” इत्यमरः । गर्वस्य प्रचण्डमदस्य पर्वतस्तं गर्वपर्वतमारुढोऽ-
धिष्ठितः । इति चित्रमाश्चयंकरम् । स्तनमण्डलस्य लोकातिशायिशोभाधार-
कत्वात्तमाभूतस्य कामाक्ष्यस्याऽप्रतिहतं युवजनयनोवेषसामर्थ्यमिति हेतोः कामदेवो
महतीमहङ्कारपदवीं समारोपित इति भावः । अत्र दुर्वहवस्तुधारणमेकत्र,
सज्जग्यो गर्वश्चाज्यत्रेति कार्यकारणयोर्भेददेशगतत्वात् असङ्गतिनामाङ्ककारः ।

भाषा

यह चञ्चल आली वाली चन्द्रलेखा कठिना से ढोने योग्य कुक्षमण्डल को
धारण करती है । परन्तु इस कारण से फूटने के बाण वाला कामदेव अभिमान
के पर्वत पर चढ़ गया यह आश्चर्य है, अर्थात् अभिमान की पराकाष्ठा को
प्राप्त हो गया ।

तस्यास्तुङ्गस्तनच्छाया चकास्ति त्रिवलीतटे ।
लीना तिमिरलेखेव वदनेन्दोरगोचरे ॥४७॥

अन्वयः

तस्याः त्रिवलीतटे तुङ्गस्तनच्छाया वदनेन्दोः अगोचरे लीना तिमिर-
लेखा इव चकास्ति ।

व्याख्या

तस्याश्चन्द्रलेखायाः त्रिवलीतटे उदरमध्यमन्त्रिलेखामान्ते तुङ्गा उन्नता
“उच्चप्रानुसृतोदप्रोदितस्तुङ्गे” इत्यमरः । स्तनयोः कुक्षयोऽद्याप्यनातयः

“छाया सूर्यप्रिया कान्ति प्रतिबिम्बमनात्म॥” इत्यमरः । तुङ्गस्तनच्छाया वदन-
मेव मुखमेवेन्दुदचन्द्रस्तस्मागोचरेऽविषये स्तीना गुप्तरूपेण स्थिता तिमिरलेखा
तमसा पक्तिरिव चकारिती शोभते ।

भाषा

चन्द्रलेखा के पेट पर की त्रिवली पर ऊँचे २ स्तनों की छाया, उसके मुख
रूपी चन्द्रमा से न देखे जा सकने वाले स्थान पर बिखमान मानो भँवरे की
लकीर हैं । अर्थात् स्तनों की अत्यधिक ऊँचाई से मुखरूपी चन्द्रमा की चादनी
वहाँ न पड़ने से और स्तना की परछाही पड़ने से माना अन्धकार वहाँ छिपकर
बैठा है ।

अयं त्रयाणां ग्रामाणां निधानं मधुरच्चनिः ।

रेखात्रयमितीवास्याः सूत्रितं कण्ठकन्दले ॥५१॥

अन्वयः

रेखात्रयं मधुरच्चनिः अयं (कण्ठः) त्रयाणां ग्रामाणां निधानम्
इति अस्याः कण्ठकन्दले सूत्रितम् इव (विराजते)

व्याख्या

रेखात्रयं चन्द्रलेखाकण्ठागततिर्यगेखात्रय (कसुं) मधुरो ध्वनिर्निर्यस्य स मधुर-
ध्वनि मनोहरस्वरोऽयं कण्ठ त्रयाणां ग्रामाणां यज्जमध्यमपञ्चमस्वरूपग्रामाणां
“ग्राम” स्वरे सवसये वृन्दे शब्दादिपूर्वकः” इति विद्वत् । निधानमास्पन्नमिति
ससूचनायास्त्यादचन्द्रलेखायां कण्ठकन्दले कण्ठमूलप्रदेशे सूत्रित सूत्रेण विनिर्मित
ग्रामत्रयसमूहकघिह्नीभूतरेखात्रयमिव विद्योतते । हेतुत्प्रेक्षा ।

भाषा

चन्द्रलेखा के गले पर की तीन रेखाएँ मधुर स्वर वाला यह कण्ठ पद्मज,
मध्यम और पञ्चम इन तीन ग्रामों का आकर है, यह सूचित करने के लिये
मानो उसके कंठ पर बनी है ।

असावुद्वेललावण्य-रत्नाकरसमुद्भवः ।

जगद्विजयमङ्गल्य-शङ्खः कुसुमघन्वनः ॥५२॥

अन्वयः

असौ चद्वेलेलावख्यरत्नाकरसमुद्भवः कुसुमधन्वनः जगद्विजयमङ्गल्य-
शङ्खः अस्ति ।

व्याख्या

असौ कण्ठः चेत्तत् तदप्रवेशं सीमाप्रान्तं “अध्यम्बु विहृती घेला कालमर्याव-
योरपि” इत्यमरः । ‘उत्क्रान्तोऽतिक्रान्त इत्युद्बेल. प्रवृद्धः लावण्यस्य सौन्दर्यस्य
रत्नाकरस्तमुद्भवः “रत्नाकरो जलनिधिर्याव.पतिरपां पतिः” इत्यमरः । तस्मात्स-
मुद्भव उत्पत्तिर्यस्य स उद्बेललावण्यरत्नाकरसमुद्भवः कुसुमधन्वनः कामस्य जगतां
लोकानां विजयस्तस्य मङ्गल्यशङ्खः मङ्गलसूचककम्बुः “शङ्खः स्वात्मान्पुरास्त्रिभौ”
इत्यमरः । अस्ति । अत्र कण्ठे कामकर्तृकजगद्विजयशङ्खारोपादूषकं नामालङ्कारः ।

भाषा

चन्द्रलेला का कण्ठ सीमा को उल्लेखन करने वाले शीदरूपी समुद्र से
उत्पन्न जगत् का विजय सूचक कामदेव का माङ्गलिक शङ्ख है ।

श्रोत्रपीयूषगण्डूपैः काकलीकलगीतिभिः ।

कण्ठः कुण्ठितचातुर्यो विपञ्चीपञ्चमध्वनेः ॥५३॥

अन्वयः

श्रोत्रपीयूषगण्डूपैः काकलीकलगीतिभिः विपञ्चीपञ्चमध्वनेः कुण्ठित-
चातुर्यः कण्ठः (सुतोभवे) ।

व्याख्या

श्रोत्रयोः कर्णयोः पीयूषरयामृतस्य “पीयूषममृतं सुधा” इत्यमरः । गण्डूनाः
“गण्डूशो मुखपूर्तीभिषुष्करप्रसृताञ्जलिः” इत्यमरः । तैः श्रोत्रपीयूषगण्डूरेरति-
मधुरैरित्यर्थः । काकलीनां मधुरसूक्ष्मध्वनीनां “काकली तु कले मूढे ध्वनौ तु
मधुरास्फुटे” इत्यमरः । कलगीतयः मधुरगानानि ताभिः काकलीकलगीतिभिः
विपञ्ची कीणा तस्याः पञ्चमध्वनिः पञ्चमस्वरस्तस्य विपञ्चीपञ्चमध्वनेः
कुण्ठितं न्यूनीकृतं चातुर्यं प्रागल्भ्यं येन सः कुण्ठितचातुर्यश्चन्द्रलेखायाः कण्ठः
सुतोभवे । अत्र काण्डलिङ्गालङ्कारः ।

भाषा

कान के लिये अमृत का गुल्ला अर्थात् अमृत से सिञ्चन करने वाले काकरी स्वर के सुन्दर गानों से वीन के पञ्चम स्वर की झोभा को नीचा दिखाने वाला यह चन्द्रलेखा का कण्ठ गुहोमित होता है ।

कुसुमायुधकोदण्डे हस्तौ विस्तीर्णचक्षुः ।

अशोकपल्लवास्त्राणां प्रतिहस्तत्वमागतौ ॥५४॥

अन्वयः

कुसुमायुधकोदण्डे विस्तीर्णचक्षुः हस्तौ अशोकपल्लवास्त्राणां प्रतिहस्तत्वम् आगतौ ।

व्याख्या

कुसुमायुधस्य कामस्य कोदण्डे धनुषि कुसुमायुधकोदण्डे विस्तीर्णं चक्षुषी यस्यास्ता तस्या विस्तीर्णचक्षुः विशालनेत्रायाः हस्तौ करो “बलिहस्ताशवः कराः” इत्यमरः । अशोकस्य पल्लवाः किसलयान्येव “पल्लवोऽस्त्री किसलयं” इत्यमरः । कामस्यास्त्राणि तेषामशोकपल्लवास्त्राणां प्रतिहस्तत्वं प्रतिनिधित्वमागतौ प्राप्तौ । अशोकपल्लवसमानमुकुमारो मदनप्रभावकरो तस्याः करादित्यर्थः ।

भाषा

कामदेव के धनुष पर, वही २ आखवाली चन्द्रलेखा के दोनों हाथ, अशोक के कोमल पत्तों वाले कामदेव के बागों का प्रतिनिधय करते हैं । अर्थात् उसके दोनों हाथ अशोक के पत्तों के ऐसे कोमल तथा कामोत्पादक थे ।

नाहं धार्यमधीराक्षि मुखेन्दोः सम्मुखं त्वया ।

इतीव लीलापद्मेन करेऽस्याः कान्तिरर्पिता ॥५५॥

अन्वयः

हे अधीराक्षि मुखेन्दोः सम्मुखं त्वया अहं न धार्यम् इति लीलापद्मेन अस्याः करे कान्तिः अर्पिता इव ।

व्याख्या

अधीरे चञ्चलेऽक्षिणो नेत्रे यस्यास्ता तत्सम्बोधने हे अधीराक्षि मुखमेवेन्दु-चन्द्रस्तस्य मुखेन्दोस्सममुखं सम्मुखं त्वया भवत्पादहं (लीलापद्यं) न धार्यं न

सवाह्यमिति हेतोः स्त्रीलापघ्नेन क्रीडाकमलेनास्याश्चन्द्रलेखायाः करे हस्ते कान्ति-
र्धुति “शोभा कान्तिर्धुतिश्छविः” इत्यमरः । अर्पिता इव दत्ता इत्यहं मय्ये ।
उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

हे चञ्चल नेत्र वाली चन्द्रलेखा ! तू मुझे अपने मुखरूपी चन्द्रमा के
सामने मत धारण कर । (क्योंकि चन्द्रमा को देखने से कमल मुकुलित हो
जाता है ।) ऐसा कहकर शोभा के लिये गूहीत पद्म ने इसके हाथ को अपनी
कान्ति दी अर्थात् सुखोभित दिया ।

आयूरेखां चकारास्याः करे द्राघीयसीं विधिः ।

शौण्डीर्यगर्वनिर्वाहः—प्रत्याशां च मनोभुवः ॥५६॥

अन्वयः

विधिः अस्याः करे आयूरेखां मनोभुवः शौण्डीर्यगर्वनिर्वाहप्रत्याशां
च द्राघीयसीं चकार ।

व्याख्या

विधिः ब्रह्माऽऽस्याश्चन्द्रलेखायाः करे हस्ते आयुष्य जीवितकालस्य “आयु-
र्जीवितकालो ना” इत्यमरः । रेखा ता मनोभुवः कामस्य शौण्डीर्यं पराक्रम-
स्तस्य गर्वोऽङ्कारस्तस्य निर्वाहः प्रवलनं तस्य प्रत्याशा मनोरथस्तां शौण्डीर्य-
गर्वनिर्वाहप्रत्याशां च द्राघीयसीमतिशयेन दीर्घेति द्राघीयसी तां दीर्घतरा
विशालतरा चकार निमग्नम् । अत्र कार्यकारणयोः सहवासविधानादतिशयो-
क्तिरलङ्कारः ।

भाषा

प्रज्ञा ने चन्द्ररेखा के हाथ में की आयुष्य रेखा की और कामदेव की
पराक्रम के गर्व की चिरवाङ्ग तथा निमाने की आशा को दीर्घतर बनाया ।
अर्थात् इससे चिरायु होने से कामदेव को अपने पराक्रम के गर्व को बनाए
रखने की आशा भी चिरवाङ्ग के लिए स्थिर हो गई ।

गौराङ्गया भुजलावण्य—मीलितं हेमकङ्कणम् ।

कण्ठाश्लेषे चयस्यामिः काठिन्यादन्वमीयत ॥५७॥

अन्वयः

वयस्याभिः गौराङ्गयाः कण्ठाश्लेषे गुजलावण्यमीलितं हेमकङ्कणं
काठिन्यात् अन्वमीयत ।

व्याख्या

वयस्याभिः सखीभिः “आलिः सखी वयस्या च” इत्यमरः । गौराङ्गयाः
स्वर्णतमानाङ्गवर्णापाशचन्द्रलेखायाः कण्ठाश्लेषे सखीविषयके तदीयकण्ठालिङ्गत्वे
भुजयोर्लावण्येन सौन्दर्येण मीलितं स्वर्णवर्णभुजसौन्दर्येण स्मरितं हेमकङ्कणं
सुवर्णकङ्कणम् “कङ्कणं करभूषणम्” इत्यमरः । काठिन्यात् कठिनस्पर्शात्
हेतोरन्वमीयताऽनुमितम् । अत्र उन्मीलितालङ्कारः “भेदवैशिष्ट्ययोः स्फूर्ता-
वुन्मीलितविसंशयो” इति रक्षणान्—कुसलमानन्दे ।

भाषा

सखियो ने सुवर्णकान्तिवाली चन्द्रलेखा के आलिङ्गन में स्वर्णवर्णभुजाओं
के सौन्दर्य से अर्थात् सुनहले रंग से छिपे हुए सोने के कड़े की उसकी कठोरता
(कठेपन) से पहचाना ।

प्रकोष्ठबन्धे विम्वोष्ठयास्तस्याः काञ्चनकङ्कणम् ।

नालं वलयितं हस्ते हेमाब्जस्येव राजते ॥५८॥

अन्वयः

तस्याः विम्वोष्ठयाः प्रकोष्ठबन्धे काञ्चनकङ्कणं हस्ते वलयितं
हेमाब्जस्य नालम् इव राजते ।

व्याख्या

तस्याः विम्वोष्ठयाः विम्वफलसमाखण्डोष्ठयाः प्रकोष्ठबन्धे कूर्पूरमणिबन्धान्त-
राले काञ्चनकङ्कणं सुवर्णकरभूषणं हस्ते करे वलयितं मण्डलाकारेण धारितं
“वेष्टितं स्पादलयितं संवीतं रुदमावृतम्” इत्यमरः । हेमाब्जस्य स्वर्णपद्मस्य नालं
मृणालं “नालं काण्डे मृणाले च नाली शाककलम्बके” इति हेमः । इव राजते
शोभते । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

बिम्ब के फल के समान लाल-थोड़ीवाली चन्द्रलेखा के बलाई पर या सोने
वा कमल, मालो हाथ में गोल बाँधी हुई सोने के कमल की दृष्टी हो ।

सौवर्णकङ्कणश्रेण्या भाति तद्बाहुकन्दली ।

तूणा चम्पकमौर्व्येव पुष्पचापेन वेष्टिता ॥५६॥

अन्वयः

सौवर्णकङ्कणश्रेण्या वेष्टिता तद्बाहुकन्दली पुष्पचापेन चम्पकमौर्व्या
वेष्टिता तूणा इव भाति ।

व्याख्या

सुवर्णस्यैवमित्यथवा सुवर्णस्य विकारस्तौवर्णं कङ्कणं तच्छ्रेण्या वेष्टिता
मण्डलिता तस्या बाहुरूपा कन्दली तद्बाहुकन्दली तद्भुजलता पुष्पचापेन कुसुम-
यागेन कामेन चम्पकपुष्परूपमौर्व्या “अथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः” इत्यमरः ।
“मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः” इत्यमरः । वेष्टिता मण्डलिता तूणा इषुधिः
“तूणोपासङ्गतूणीरनिपङ्गा इषुधिर्द्वयोः” इत्यमरः । इव भाति शोभते ।
उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

सोने के अनेक कणनो से घिरी हुई चन्द्रलेखा की भुजलता मानी कामदेव
द्वारा चम्पे के फूलों की घनुष की डोरी से लपेटे हुए तरकस की शोभा बे
रही थी ।

अङ्गुलीभिः कुरङ्गादयाः शोभते मुद्रिकावलिः ।

प्रोतेव बाणैः पञ्चेषोः सूक्ष्मलक्ष्यपरम्परा ॥५७॥

अन्वयः

कुरङ्गादयाः अङ्गुलीभिः मुद्रिकावलिः पञ्चेषोः बाणैः प्रोता सूक्ष्म-
लक्ष्यपरम्परा इव शोभते ।

व्याख्या

कुरङ्गस्य मृगस्यालिषीपाशिणी यस्यास्ता तस्याः कुरङ्गादयो मृगादयाः
अङ्गुलीभिः “अङ्गुल्यः करशालाः स्युः” इत्यमरः । (धारितायां) मुद्रिकाणाम-
ङ्गुलीपकानामावलिः पश्चिर्मुद्रिकावलिः पञ्चेषवः बाणा यस्य स तस्य पञ्चेषोः
कामस्य बाणैः दारैः प्रोताऽनुस्यूता विद्धा वा सूक्ष्मलक्ष्याणां “लक्ष लक्षं शरद्वयं च”
इत्यमरः । परम्परा सूक्ष्मलक्ष्यपरम्परारज्यूलशरद्वयधैरित्व शोभते । अत्राप्युत्प्रे-
क्षालङ्कारः ।

भाषा ।

मृगनयनी, चन्द्रलेखा की, अंगुलियों से धारित उसमें की अंगुठियाँ मानो कामदेव के बाणों से विद्ध सूक्ष्म निशानों की परम्परा ही शोभित होती थी ।

सहेमकटकं घत्ते सा करं पद्मतस्करम् ।

पद्मिनीवल्लभस्येव मूले वेष्टितमंशुना ॥६१॥

अन्वयः

सा सहेमकटकं पद्मतस्करं करं पद्मिनीवल्लभस्य अंशुना मूले वेष्टितं इव घत्ते ।

व्याख्या

सा नायिका हेमनः सुवर्णस्य कटकेन कङ्कणैः “आवापकः पारिहार्यः कटकी वलयोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । सह घत्तत इति सहेमकटकं पद्मस्य कमलस्य तच्छोभाया वा तस्करं चौरं “चौरकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोपकाः” इत्यमरः । करं हस्तं पद्मिनीः कमलिनीः वल्लभः प्रियस्तस्य पद्मिनीवल्लभस्य मूलं स्थाशुना किरणैः “किरणैस्त्वयूलाक्षुगमस्तिधुणिपुष्पाय” इत्यमरः । मूले हस्तमूले वेष्टितमिव पद्मिनीभ्रातुः पद्मस्य समुद्धरणार्थं संलग्नमिव घत्ते धारयति । उपप्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

चन्द्रलेखा, सोने के कटो से युक्त पद्म (की शोभा) को अपहरण करने वाले हाथों की मानो मूल में पद्मिनी के पति, सूर्य के विरण से घिरे हुए धारण करती थी । अर्थात् मानो पद्मिनी के पति सूर्य अपने सारे पद्म की रक्षा के लिये वहाँ विद्यमान थे और सोने के कटो ही सूर्य के विरण थे ।

हस्ते चकास्ति बालायास्तस्याः कङ्कणमालिका ।

मनःखुरङ्गवन्धाय पाशालीव मनोमुवः ॥६२॥

अन्वयः

बालायाः तस्याः हस्ते कङ्कणमालिका मनःखुरङ्गवन्धाय मनोमुवः पाशाली इव चकास्ति ।

व्याख्या

बालायाः कौमार्याः तस्याश्चन्द्रलेखायाः हस्ते करे कङ्कुणमालिका कङ्कुण-
माला मनश्चित्तमेव कुरङ्गो मृगस्तस्य बन्धाय प्रसन्नं ग्रहणाय मनोभुवः कामस्य
पाशानां रज्जुनामाली धोषिरिव चकास्ति शोभते । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

मुग्धा चन्द्रलेखा के हाथ के कङ्कुणसमूह मानों मगरूपी हिरण को पँसाने
के लिये कामदेव के पाश ही हो ऐसे शोभित होते थे ।

कृशाङ्गथाः कुचभारेण द्रमुत्सारितौ भुजौ ।

बहतः कलहायेव वाचालां वलयावलिम् ॥६३॥

अन्वयः

कृशाङ्गथाः कुचभारेण दूरम् उत्सारितौ भुजौ कलहायैव वाचालां
वलयावलिं बहतः ।

व्याख्या

कृशाङ्ग्यानि यस्मात्सा कृशाङ्गो तस्याः कृशाङ्ग्यास्तम्बङ्गधाः कुचभारेण
स्तनभारेण दूरं विप्रकृष्टवेशं "नेदिष्ठमन्तिकृतमं स्याद्दूरं विप्रकृष्टकम्" इत्यमरः ।
उत्सारितावपसारितौ भुजौ बाहू कलहायेव कुचभारेण तां कलहं कर्तुं धैर्यनि-
स्तारणार्थं वाचाला "स्यान्जल्पकस्तु वाचालो वाचादो बहुगर्ह्यवाक्" इत्यमरः ।
मुलरा वलयावलिं कङ्कुणावलिं बहतः धारयत । कल्लोत्प्रेक्षा धात्र ।

भाषा

कृश शरीर वाली चन्द्रलेखा के कुचों के विस्तार से दूर २ कर दिए गए
दोनों बाहू कुचभार से झगड़ा करने के लिये मानों शब्द करने वाले कङ्कणी
को धारण करते हैं ।

सरले एव दोर्लेखे यदि चञ्चलचक्षुषः ।

अमुग्धाभ्यो मृणालीभ्यः कथमाजहतुः श्रियम् ॥६४॥

अन्वयः

यदि चञ्चलचक्षुषः दोर्लेखे सरले एव (तर्हि) अमुग्धाभ्यः मृणा-
लीभ्यः श्रियं कथम् आजहतुः ।

व्याख्या

यदि चञ्चले धनुषी यस्यास्ता चञ्चलचक्षुस्तस्याः चञ्चलचक्षुषः दोलने भुजलते "भुजबाहू प्रवेष्टो दोः" इत्यमरः । सरले एवाऽयं आर्जवयुक्ते ऋजु-स्वरूपे एव (श्लेषात् सरलत्वभावे एव) तर्हि अमुग्धाभ्यः प्रौढाभ्यः मृणालीभ्यः विसलताभ्यः धियं लक्ष्मीं कथं केन प्रकारेणाऽऽजहंतुः बलादाचकर्षंतुः ।

भाषा

यदि चञ्चल गेव वाली चन्द्रलेखा के बाहू स्वयं मुग्धा होने से मुग्ध अर्थात् सरल हैं तो प्रौढाभ्या को प्राप्त कमल की उण्डियो से उन्होंने कैसे शोभा छीन ली । अर्थात् उसने बाहू मृणाल के ऐसे चित्रने, सुन्दर और सरल थे ।

बाहू तस्याः कुचाभोग-निरुद्धान्योन्यदर्शनौ ।

मन्त्रितं कथमेताभ्यां मृणाली कीर्तिलुण्ठनम् ॥६५॥

अन्वयः

(यदि) तस्याः कुचाभोगनिरुद्धान्योन्यदर्शनौ बाहू (तर्हि) एताभ्यां मृणालीकीर्तिलुण्ठनं कथं मन्त्रितम् ।

व्याख्या

यदि तस्याश्चन्द्रलेखायाः कुचयोराभोगेन विस्तारेण "आभोगः परिपूर्णता" इत्यमरः । निरुद्धं प्रतिबद्धमन्योन्यदर्शनं परस्परालोकनं ययोस्तौ कुचाभोगविष-द्वान्योन्यदर्शनौ बाहू भुजौ स्तः तर्हि एताभ्यां भुजाभ्यां मृणालीकीर्तौ मृणाली-सौष्ठवसम्बन्धि ययासौ लुण्ठनं भर्जनमपहरणं कथं केन प्रकारेण मन्त्रितं विषयो भुप्तरूपेण विचारितम् ।

भाषा

चन्द्रलेखा के स्तनों के विस्तार से एक दुसरे का दर्शन भी परस्पर न कर सनने वाले उसके दोनों बाहुओं ने कमल के उण्डे के सौन्दर्य की कीर्ति को अपहरण करने का भुप्त विचार कैसे किया ।

मुखारविन्ददत्तश्रीः सुतनोररुणोऽधरः ।

कुरुते हारमाशिक्य-प्रदीपान्पाण्डुरत्विषः ॥६६॥

अन्ययः

सुतनोः मुखारविन्ददत्तश्रीः अरुणः अर्धरः हारमाणिक्यप्रदीपान्
पाण्डुरत्विपः कुस्ते ।

व्याख्या

सुतनोः सुन्दरगण्डाः मुखमेवारविन्द कमलमिति मुखारविन्द “वा पुंसि पद्मं
नलिनमरविन्दं महोत्पलम्” इत्यमरः । तस्मै दत्ता समर्पिता श्रीलक्ष्मीर्देव
स मुखारविन्ददत्तश्रीः अरुणः रक्तवर्णः सुवर्णश्च “अभ्यन्तरागस्तवणः” इत्यमरः ।
“विकर्तनाकंमार्तण्डमिहिरावभष्यजाः” इत्यत्रापि चामरः । हारमाणिक्यस्य रूप-
प्रदीपान् पाण्डुरत्विषः कान्तिविहीनान् कुस्ते ।

भाषा

सुन्दर शरीर वाली चन्द्रलेखा के मुख रूपी कमल की शोभा बढ़ाने वाला
राल ओठ या सूर्य उसके गले में हार के रत्नरूपी दीवो को कान्ति विहीन
धारता है । (सूर्य कमल को विगलित कर उसकी शोभा बढ़ाता है और उसके
तेज के सामने दीपक के तेज फीके पड़ जाते हैं ।)

सन्ततोदयसन्ध्येव वदनेन्दोरनिन्दिता ।

तदोष्ठमुद्रा लावण्य-समुद्रस्येव विद्रुमः ॥६७॥

अन्ययः

तदोष्ठमुद्रा वदनेन्दोः अनिन्दिता सन्ततोदयसन्ध्या इव लावण्यस-
मुद्रस्य विद्रुमः इव ।

व्याख्या

तस्या ओष्ठमुद्रा ओष्ठरचना वदनेन्दोः मुखचन्द्रस्यानिन्दिता प्रशस्ता सन्ततं
निरन्तरमुदयकालिषत्सन्ध्या इव रक्तवर्णसमन्विता लावण्यसमुद्रस्य सौन्दर्यसमुद्रस्य
विद्रुमः प्रवालः “अथ विद्रुमः पुष्टिं प्रयातं पुत्रपुंसकम्” इत्यमरः । इव ।
अत्रोत्प्रेक्षासङ्कारः ।

भाषा

चन्द्रलेखा के ओठों की रचना मानो मुतररूपी चन्द्रमा की निर्दोष सतत
स्थिर रहने वाली चन्द्रोदय के समय की लावण्य की मन्ध्या तथा सौन्दर्यरूपी
समुद्र का मूला हो ।

मुखं वहति बन्धूक-बन्धुरेणाधरेण सा ।
पूर्णन्दुमिव सौंदर्यादङ्कलालितकौस्तुभम् ॥६८॥

अन्वयः

सा बन्धूकबन्धुरेण अधरेण सौंदर्यात् अङ्कलालितकौस्तुभं पूर्णन्दुम्
इव मुखं वहति ।

व्याख्या

सा चन्द्रलेखा बन्धूकपुष्पमिव "भाध्यकुन्दं रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः"
इत्यमरः । बन्धुर मनोज्ञ "बन्धूरबन्धुरो रम्ये नम्रे हस्ते तु बन्धुरः" इति विश्वः ।
रक्तवर्णं तेन बन्धूकबन्धुरेणाधरेणाधरीष्ठेन हेतुना समानमुच्चर यस्य स सौंदर-
स्तस्य भावस्तौदर्यं तस्मात् भातृस्नेहेनाङ्गे उत्तङ्गे "उत्तङ्गचिन्हयोरङ्गु"
इत्यमरः । लालित, पालित कौस्तुभ एतन्नामा अभियंन स तमङ्गलालितकौस्तुभ
पूर्णन्दुमिव सम्पूर्णचन्द्रमिव मुसमानन वहति विभति । अश्लेषालङ्कारः ।

भाषा

चन्द्रलेखा लालकुन्द के लाल पुष्प के समान सुन्दर खोटी के कारण मानो,
आतृस्नेह से लाल कौस्तुभ मणी को गोब में लिए हुए पूर्ण चन्द्रमा के समान
मुख धारण करती हैं । कौस्तुभमणि भी समुद्र से निकले १४ रत्नों में होने
से चन्द्रमा का सौंदर्य है अर्थात् चन्द्रमा का भाई है ।

भाति दन्तच्छदेनास्याः स्वच्छा दशनमालिका ।

सरस्वत्यक्षमालेव पूजापद्मदलाञ्चिता ॥६९॥

अन्वयः

अस्याः स्वच्छा दशनमालिका दन्तच्छदेन पूजापद्मदलाञ्चिता
सरस्वत्यक्षमाला, इव भाति ।

व्याख्या

अस्याश्चन्द्रलेखायाः स्वच्छा पयसा दशनानां दन्तानां मालिका श्रेणिः
दशनमालिका दशनां दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेनेति दशनच्छदस्तेन दशनच्छदेनाधरेण
पूजार्थं सज्जितानि समर्पितानि पद्मदलानि रक्तकमलपत्राणि तंरञ्जिता भूयिता
पूजापद्मदलाञ्जिता सरस्वत्या वाग्देव्या अक्षस्फटिकानां माला इव भाति
विद्योते । अश्लेषालङ्कारः ।

भाषा

इस चन्द्रलेखा के श्वेत दातो की कतार, लाल ओठों के कारण से मानो, पूजा में लाल कमल के पत्ते से शोभित सरस्वती की स्फटिक की माला ही हो ऐसी शोभित होती थी ।

अधरोऽसौ कुरङ्गाद्याः शोभते नासिकातले ।

सुवर्णनलिकामध्यान्माणिक्यमिव विच्युतम् ॥७०॥

अन्वयः

कुरङ्गाद्याः नासिकातले असौ अधरः सुवर्णनलिकामध्यात् विच्युतं माणिक्यम् इव शोभते ।

व्याख्या

कुरङ्गस्य मृगस्याक्षिणीबाक्षिणी यस्यास्तां तस्याः कुरङ्गाद्याः नासिकातले नासाधस्त्यले "अधः स्वरूपपोरस्त्री तलम्" इत्यमरः । असाधधरः सुवर्णनलिकामध्यात् काञ्चननलिकामध्यात् विच्युतं स्फलितं माणिक्यं पद्मरागमणिरिव शोभते । उत्प्रेक्षा ।

भाषा

मृगतयनी के नाक के नीचे विद्यमान लाल ओठ मानो सोवे की तली में से नीचे गिरा पद्मराग मणि हो ऐसा शोभित होता था ।

पुराणवाणत्यागाय नूतनास्त्रकुतूहलात् ।

तन्नासा भाति कामेन तूणोवाधोमुखीकृता ॥७१॥

अन्वयः

तन्नासा कामेन नूतनास्त्रकुतूहलात् पुराणवाणत्यागाय अधोमुखीकृता तूणा इव भाति ।

व्याख्या

तस्याश्चन्द्रलेखायाः नासा नासिकेति तन्नासा "धोणा नासा च नासिका" इत्यमरः । कामेन मन्मथेन नूतनानां नवीनानामस्त्राणां अस्त्राणां कुतूहलात् शङ्गेच्छया पुराणाः प्राचीना ये बाणा जरास्तेषां त्यापस्य वरिजिहीयंवाऽधोमुखीकृता निम्नमुखीकृता तूणा तूणीरमिव भाति सुशोभते । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

चन्द्रलेखा की नाक भानो कामदेव ने नमै वाणो का सग्रह करने के हेतु से पुराने वाणो को निकाल फेंकने के लिये उलटाया हुआ उसका तरनस हो ऐसी शोभित होती थी ।

अमुष्य मुपिता लक्ष्मीश्चक्षुपेति न नूतनम् ।

न वेद्मि कथयत्यस्याः कर्णे लग्नं किमुत्पलम् ॥७२॥

अन्वयः

चक्षुषा अमुष्य लक्ष्मीः मुपिता इति नूतनं न (यतः) अस्याः कर्णे लग्नम् उत्पलं किं कथयति (इति) न वेद्मि ।

व्याख्या

चक्षुषा नायिकानेत्रेणामुष्य कमलस्य लक्ष्मीः शोभा मुपिताऽपहृता इति नूतनं न नवीनसमाचारो नास्ति किन्तु प्रतिदिनकृत्यं (यतः) अस्याश्चन्द्रलेखायाः कर्णे श्रोत्रे लग्नं समासगतमयतंसकूपेणोत्पलं कमलं किं निन्दावाक्यं कथयति इति न वेद्मि न जाने ।

भाषा

चन्द्रलेखा के नेत्रों ने इस कमल की शोभा को अपहरण कर लिया है—यह कोई नई बात नहीं है । लेकिन चन्द्रलेखा के कान पर का लीला कमल उसके कान में क्या शिकायत कर रहा है—यह समझ में नहीं आता है ।

मृगीसम्बन्धिनी दृष्टिरसौ यदि न सुभ्रुवः ।

धावति श्रवणोत्तंस—लीला-दूर्वाङ्कुरे कुतः ॥७३॥

अन्वयः

यदि सुभ्रुवः दृष्टिः मृगीसम्बन्धिनी न (तर्हि) कुतः श्रवणोत्तंस-लीलादूर्वाङ्कुरे धावति ।

व्याख्या

यदि सुष्ठू भ्रुवो यस्यास्ता तस्या दृष्टिः नेत्रं मृगीसम्बन्धिनी हरिणी सम्बन्धिनी न (तर्हि) कुतः कस्मादेतोः श्रवणयोः कर्णयोस्तंसोऽयतंसः “पुंस-संसावतंसो द्वौ कर्णपूरे च श्लेखरे” इत्यमरः । तस्मिन् दूर्वाङ्कुरे दूर्वाकोमलदले

पार्यन्ति वेगात् परिपतन्ति । मृगीणामेव स्नेहः कोमलदुर्बादिकुरमक्षणे न मानुषी-
णास्मिति भावः ।

भाषा

अगर सुन्दर भौवों वाली चन्द्रलेखा के नेत्र हरिणी के नेत्र नहीं है तो
ये नेत्र उसके कान पर भूषण के रूप में रखे हुए कोमल दूब की ओर बयी
लपकते हैं । अर्थात् उसके बड़े २ नेत्र कान तक फैले हुए थे ।

तस्याः श्रवणमार्गेण चलिते यदि लोचने ।

कुतः प्रकामधवले धत्तः कृष्णानुरक्तताम् ॥७४॥

अन्वयः

यदि तस्याः प्रकामधवले लोचने श्रवणमार्गेण चलिते (तर्हि) कुतः
कृष्णानुरक्ततां धत्तः ।

व्याख्या

यदि तस्याः मायिकायाः प्रकाममत्यन्त धवले उज्ज्वले निर्मलहृदये वा लोचने
मयने श्रवणमार्गेण चलिते कर्णान्तविश्रान्ते पलान्तरे उपदेशश्रवणपराङ्मुखे तर्हि
कुतः कस्मात्कारणात् कृष्णञ्चानुरक्तञ्च कृष्णानुरक्ते तयोर्भावः कृष्णानुरक्तता
तां श्यामत्व स्त्रीहित्थं च कृष्णे श्रीकृष्णभगवत्यनुरक्तता विशिष्टोऽनुरागस्त भक्तः
धारयतः । भगवच्चरित्रोपदेशप्रीतिरहितो जनो भगवदनुरागवञ्चितो भवति ।
अत्र स्वल्पमेव दृश्यते इति संक्षिप्तमिति शब्दश्लेषच्छब्दात् प्रतीतिः ।

भाषा

यदि चन्द्रलेखा के अत्यन्त श्वेत या स्वच्छ हृदय वाले दोनों नेत्र, कान
तक फैले हुए हैं या सद्गुपदेश सुनने से विमुख है तो कैसे श्यामता तथा
रक्तता को या श्रीकृष्ण में अनुराग को धारण करते हैं ।

श्रूयतां कौतुकं सोऽपि स्मरः शृङ्गारिणां गुरुः ।

अमुष्याः शिष्यतामेति श्रवणोन्मुखयोर्दृशोः ॥७५॥

अन्वयः

कौतुकं श्रूयतां सः शृङ्गारिणां गुरुः स्मरः अपि अमुष्याः श्रवणो-
न्मुखयोः दृशोः शिष्यताम् एति ।

ध्याख्या

कीर्तुकं वैचित्र्यमाश्चर्यवार्ता वा धूपतामाकर्ण्यताम् । सः प्रसिद्धः शृङ्गारिष्यश्च कामिन्वश्च शृङ्गारिणश्च कामिनश्च शृङ्गारिणस्तेषां शृङ्गारिणां गुरुराचार्यः स्मरः कामोऽप्यमुष्याः नायिकायाः धवणोन्मुखपीः कर्णान्ति-विभ्रान्तयोरुपदेशधवणनिरतयोर्वा वृत्तोः नेत्रयोः शिष्यतां नेत्रकर्तृव्यक्तीकरणोप-देशपात्रत्वमेति प्राप्नोति । अहो ! नेत्रयोर्युवजनवक्षीकरणसामर्थ्यं कामा-दप्यधिकमिति भावः ।

भाषा

एक आश्चर्य की बात गुनिए । जो कामदेव कामी तथा कामिनीओं का गुरु है वह भी इस चन्द्रलेखा के कान तक फँसे हुए या सनुपदेश सुनने में लगे हुए नेत्रों की शिष्यता प्राप्त करता है । अर्थात् कामियों को कामदेव से भी अधिक धन में करने वाले इसके नेत्र हैं ।

सौन्दर्यपात्रे वक्त्रेन्दौ कुरङ्गासङ्गभीतया ।

सूत्रितौ श्रोत्रपाशाभ्यां पाशाविव मृगीदृशा ॥७६॥

अन्वयः

सौन्दर्यपात्रे वक्त्रेन्दौ कुरङ्गासङ्गभीतया मृगीदृशा श्रोत्रपाशाभ्यां सूत्रितौ पाशौ इव ।

ध्याख्या

सौन्दर्यस्य रामणीयकस्य पार्श्वं भाजनं तस्मिन् सौन्दर्यपात्रे वक्त्रं मुखमेवेष्टु-स्तस्मिन् वक्त्रेन्दौ मुखचन्द्रे कुरङ्गस्य लाञ्छितमृगस्याऽऽसङ्गस्तम्बग्नस्तस्मात् भीता तथा कुरङ्गासङ्गभीतया मृगीदृशा नायिकाया श्रोत्रपाशाभ्यां कर्णाभ्यां वलेयबलात् कर्णरुवरज्जुभ्यां सूत्रितौ संयमितौ मुरचितौ पाशौ जाते इव कर्णौ (प्रतीयेते) स्वमुखे लाञ्छनमृगस्याऽगमनेनानिवर्चनीयसौन्दर्यं प्रतिहतं चन्द्रसाम्यं च भवेदधुना तु निष्कलङ्करत्वाच्चन्द्रावप्यधिकं सौन्दर्यं प्रतिभासत इति भावः ।

भाषा

सौन्दर्य के स्थान अपने मुख रूपी चन्द्र में कहीं चन्द्रमा वा कलङ्करूप मृग न आ जाय इस मय से मानों मृगतयनी द्वारा अपने कान रूपी डोरी से बनाए हुए दो पाशों के ऐसे उसने दोनों कान घेरित होते थे ।

किञ्चित्सविभ्रमोदञ्चि—भ्रूलता भाति भामिनी ।

बालक्रीडाप्रतिद्वन्दि- तर्जयन्तीव यौवनम् ॥७७॥

अन्वयः

—किञ्चित्सविभ्रमोदञ्चिभ्रूलता भामिनी बालक्रीडाप्रतिद्वन्दि यौवनं तर्जयन्ती इव भाति ।

व्याख्या

किञ्चिन्मनाक् विभ्रमेण विलासेन सहितो सविभ्रमा उदञ्चित्पूर्वप्रसारिणी कोपोत्कलिका भ्रूलता यस्यास्ता किञ्चित्सविभ्रमोदञ्चिभ्रूलता भामिनी नायिका बालक्रीडायाः प्रतिद्वन्दि प्रतिरोधक बालक्रीडाप्रतिद्वन्दि यौवनं तारण्यं तर्जयन्ती भरतपन्तीव भाति सुसोभते ।

भाषा

विलास के साथ कुछ सिकोटी हुई अतएव कुछ ऊपर उठी हुई अतएव क्रोध प्रकट करने वाली भीवी वाली चन्द्रलेखा, वात्स्यावस्या के लज्जा रहित खेल-कूद की विरोधिनी जवानों को मानने डराती हो ऐसी सोभित होती थी ।

भास्वत्कुण्डलमाणिक्य—प्रभाप्रतिहतेरिव ।

नताङ्गथाः श्रवणोत्सङ्गमारुढा नयनद्वयी ॥७८॥

अन्वयः

नताङ्गथाः नयनद्वयी भास्वत्कुण्डलमाणिक्यप्रभाप्रतिहतेः श्रवणोत्सङ्गम् आरुढा इव ।

व्याख्या

नताङ्गङ्गानि यस्यास्ता नताङ्गी तस्या नताङ्गप्रभं अवन्तशरीरावमवायाः नयनद्वयी नेत्रपुगल भास्वदीप्यमान कुण्डलस्य माणिक्य पञ्चरागमणित्तत्त्व प्रभा कान्तिस्तस्या प्रतिहते भजिनेनसत्सोदुमशनयत्वादिषु श्रवणयो कर्णयोस्तङ्ग-मङ्गमारुढेव भाति । कथान्तिप्रसारिनयनपुगलमिति भावः ।

भाषा

उस नम्रशरीरवाली चन्द्रलेखा के दोनों नय उसके कुण्डल के चमकने वाले माणिक्य की कान्ति से अपनी कान्ति को प्रतिबन्धित समझ मानने कानों पर सवार हो गये हों । अर्थात् उसकी आँखें कानों तक विस्तीर्ण थी ।

भ्रूलेखायुगलं भाति तस्याश्चटुलचक्षुषः ।
पत्रद्वयीव हरिता नासावंशस्य निर्गता ॥७९॥

अन्वयः

चटुलचक्षुषः तस्याः भ्रूलेखायुगलं नासावंशस्य निर्गता हरिता पत्र-
द्वयी इव भाति ।

व्याख्या

चटुलचक्षुषः चञ्चलनयनायाः तस्या नासिकायाः भ्रूलेखायुगलं भ्रूयुगं नासा-
वंशस्य नासिकारूपवंशवृक्षस्य “घोषा नासा च नासिका” इत्यमरः । निर्गता
समुद्भूता हरितवर्णा कृष्णवर्णा पत्रयोर्द्वयी पत्रद्वयी पत्रयुगलमिव भाति ।
उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

चञ्चल नेत्रपाली चन्द्रलेखा की दोनों भौं में मनो नाक रूपी दास के वृक्ष
से निकली हुई काले रंग की दो पतियाँ थी ।

नासावंशविनिर्मुक्त—मुक्ताफलसनाभिना ।
भाति भालतलस्थेन बाला चन्दनविन्दुना ॥८०॥

अन्वयः

बाला भालतलस्थेन नासावंशविनिर्मुक्तमुक्ताफलसनाभिना चन्दन-
विन्दुना भाति ।

व्याख्या

बाला मुग्धा चन्द्रलेखा नासिका भालतले ललाटतले तिष्ठतीति भालतलस्थ-
स्तेन भालतलस्थेन नासावंशाभातिरुपवन्तवृक्षाद्विनिर्मुक्तं निर्गतं प्रवर्टीभूतं
मनुक्ताफलं तस्य सनाभित्सदृशस्तेन धवलतया चन्दनविन्दुना उज्ज्वलचन्दनतिलकेन
भाति सुशोभते । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

मुग्धा चन्द्रलेखा नाक रूपी दास के वृक्ष से उत्पन्न मोती के समान
ललाटतल में विद्यमान सफेद चन्दन के बिन्दु से शोभित होती थी ।

तस्याः कचभरव्याजात् तनयस्नेहलालितः ।

आरूढः पार्वतीबुद्ध्या गुह्यवर्हीव मूर्धनि ॥८१॥

अन्वयः

तस्याः कचभरव्याजात् तनयस्नेहलालितः गुह्यवर्ही पार्वतीबुद्ध्या मूर्धनि आरूढः इव ।

व्याख्या

तस्याश्चन्द्रलेखायाः कचभरव्याजात् केशसमूहच्छेदेन तनयस्य स्कन्दस्य स्नेहेन प्रेम्णा लालितः पालितः गुह्यवर्ही कार्तिकेयमयूरः 'मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्' इत्यमरः । पार्वतीबुद्ध्याऽलौकिकसीन्दर्यप्रतिभावेन स्कन्दमाता पार्वत्यैवेयमिति ज्ञानात्तस्या मूर्धनि प्रेमातिशयवशात् शिरस्यारूढ इव सन्निविष्ट इव । उत्प्रेसालङ्कारः ।

भाषा

चन्द्रलेखा के केशजाल के मिय से भागो अपने पुत्र स्कन्द के समान प्रेम से पाला हुआ कार्तिकेय का मयूर इसको पार्वती समझ उसके सिर पर बैठ गया हो ।

गण्डे मण्डनमात्मनैव कुरुते वैदग्ध्यगर्वादसौ

त्यक्त्वा हेमविभूषणानि तनुते ताडोदलेष्वाग्रहम् ॥

मन्दा कन्दुकखेलनाय भजते सारीषु शिचारसं

तन्व्या चित्रमकाण्ड एव लटभाभावे निबद्धो भरः ॥८२॥

अन्वयः

असौ वैदग्ध्यगर्वात् आत्मना एव गण्डे मण्डनं कुरुते । हेम-विभूषणानि त्यक्त्वा ताडोदलेषु आग्रहं तनुते । कन्दुकखेलनाय मन्दा सारीषु शिचारसं भजते । तन्व्या अकाण्डे एव लटभाभावे भरः निबद्धः (इति) चित्रम् ॥

व्याख्या

असौ चन्द्रलेखा वैदग्ध्यस्य चातुर्यस्य वर्गदर्पादात्मना एव स्वयमेव गण्डे कपोले 'अधस्ताच्चित्रम् गण्डो कपोलौ' इत्यमरः । मण्डनमलङ्कारं कुरुते रचयति पत्रादिलेखनम् । हेमस्तुवर्णस्य विभूषणान्यलङ्कारान् त्यक्त्वा विहाय

ताडीदलेषु तालपत्रेषु "पत्रं पलाशं, छवनं दलं पर्णं छवः-पुमान्" इत्यमरः । आप्रहं विशिष्टस्नेहं तनुते विस्तारयति । कन्दुकखेलनाय क्रीडनाय मन्दा निरुद्यमा सारोप्यक्षेषु क्रीडाविशेषेषु विस्तारसमभ्यासं भजते करोति । तन्व्या सूक्ष्माङ्गया अकाण्ड एव सहस्रं लटमाभावे सौन्दर्ये रमणीयत्वविषये भरः आप्रहः निबद्धः पारितः (इति) चित्रमाश्चर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । सूर्याश्वैर्द्वि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति लक्षणात् ।

भाषा

यह चन्द्रलेखा अपनी चतुराई के अभिमान से अपने हाथ से ही अपने गालों पर चित्रकारी करती है । सोने के बने आभूषणों को छोड़कर ताल के पत्तों को आभूषण के रूप में धारण करने में आप्रह करती है । 'स्तन, नितम्ब आदि के बोझ से गेद खेलने में असमर्थ होकर शनख चीपड़ आदि बैठ कर खेले जाने वाले खेलों को सीखने की अभिरुचि दिखाती है । अस्पूल शरीर वाली चन्द्रलेखा ने अचानक ही सुन्दरी स्त्री के कर्तव्यों में जिद्द पकड़ ली, यह आश्चर्य है । अर्थात् सुन्दरी स्त्रियाँ जैसा अपना शृङ्गार आदि करती हैं वैसा ही वह भी करने लगी ।

भृङ्गालीमुदरे क्षिपन्ति शतशः पद्मानि शस्त्रीमिव

प्रत्यागच्छति लङ्घनार्थमसकृद्व्योमाङ्गणं चन्द्रमाः ॥

वक्त्रेणापहृते कुरङ्गकटशस्त्रैर्लोक्यरूपोच्चये

प्रत्यावर्तनवाञ्छयेव कति न क्लेशं समातन्वते ॥८३॥

अन्वयः

कुरङ्गकटशः वक्त्रेण श्रेयोर्लोक्यरूपोच्चये अपहृते (सति) कति प्रत्यावर्तनवाञ्छया इव क्लेशं न समातन्वते । (तथाहि) पद्मानि उदरे शस्त्रीम् इव भृङ्गाली शतशः क्षिपन्ति । चन्द्रमाः लङ्घनार्थं व्योमाङ्गणम् असकृत् प्रत्यागच्छति ।

व्याख्या

कुरङ्गकटशः मृगयनायाः वक्त्रेण मुखेन श्रेयोर्लोक्यस्य त्रिभुवनस्य रूपोच्चये सौन्दर्यसारेऽपहृते बलाद्गृहीते सति कति कियन्तश्चन्द्रपथादयः प्रत्यावर्तनस्य पुनर्ग्रहणस्य बाञ्छया इयानिलापेणेव क्लेशं कष्टं न समातन्वते न कुर्वन्ति । अपि तु सर्वे सौन्दर्यस्य पुनर्ग्रहणे महाप्रयासं वितन्वन्त्येव । यथा-ययानि

कमलान्पुदरे मध्ये शस्त्रीं छुरिका (करीलीति हिन्दी भाषायाम्) इव भृङ्गालीं
भ्रमरावलीं शतशः शतवारं क्षिपन्ति नियोजयन्ति । चन्द्रमाः (बाह्यणवत्)
सङ्घनार्थमाक्रमणार्थं भोजनपरित्यागाय वा व्योमाङ्गणमाकाशमसकृत् वारम्बारं
प्रत्यागच्छति व्यापृष्टश्च चरति । अत्रापि शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ।

भाषा

मृगयनी चन्द्रलेखा के मुख के द्वारा सीने लोको के सौन्दर्यसार का अपहरण
कर लिए जाने पर कितने ही मानो फिर से वह सौन्दर्यसार प्राप्त करने की
इच्छा से प्रयास करी कष्ट नहीं भोगते हैं अर्थात् भोगते ही हैं । (देखो)
कमल छुरी के समान कालो भ्रमरपंक्ति को सैकड़ों बार उसके पेट में भोकने
के लिये प्रयोग करता है और चन्द्रमा उसको छाव जाने के लिये या कुछ न
सा कर उपवास करने के निमित्त बार-बार आकाशरूपी आणन में फेरी
रुगाता है ।

दायादत्वं मनसिजधनुर्भ्रूविलासस्य धत्ते
योगक्षेमौ वहति नयनद्वन्द्वमिन्दीवराणाम् ॥
तद्वात्राणां पुनरिह जगज्जैत्रलावण्यभाजा-
माभास्यग्रे मलवदखिलं मूलवर्णं सुवर्णम् ॥८४॥

व्यवयवः

मनसिजधनुः भ्रूविलासस्य दायादत्वं धत्ते । नयनद्वन्द्वम् इन्दी-
वराणां योगक्षेमौ वहति । इह पुनः जगज्जैत्रलावण्यभाजां तद्गा-
त्राणाम् अग्रे अखिलं मूलवर्णं सुवर्णं मलवत् आभाति ।

व्याख्या

मनसिजस्य कामस्य "शम्भरारिर्मनसिजः कुसुमेधुरनग्यजः" इत्यमरः । धनुः
कोशब्द मनसिजधनुः भ्रूविलासस्य नायिकाभ्रूविलासस्य दायादत्वं दायित्वं
"दायादौ सुतबान्धवौ" इत्यमरः । धत्ते धारयति । भ्रूविलासस्य सेवायामात्मानं
बहुमन्यत इत्यर्थः, भ्रूविलासस्याग्रे कामधनुषो माहात्म्यं नास्तीति न तादृश
वशीकरणसामर्थ्यमस्तस्य वैयर्थ्यमेव । नयनद्वन्द्वं नेत्रयुग्ममिन्दीवराणां मील-
कमलानां योगक्षेमावलम्ब्यलाभं लभ्यरक्षणञ्च पालनपोषणादि सारं वहति
धारयति, नयनद्वन्द्वस्य समक्षमिन्दीवराणां रमणीयत्वमावाहयमेव । इह जगति

पुनः जयतो जयत्रं जयनशीलं लावण्यं भजन्तीति तेषां जगज्जयलावण्यभाजां तस्यास्मुन्वया गात्राणामङ्गानामप्रेक्षितं सम्पूर्णं मूलवर्णं शुद्धवर्णं सुवर्णं काञ्चनं मलयदसुन्दरं भास्तिन्यमवमित्यर्थः । मन्दाक्रान्ताच्छन्दः । “मन्दाक्रान्ताम्बुधिर-सनगंभो मनो ही गद्यममिति” लक्षणम् ।

भाषा

कामदेव का घनपु चन्द्रलेखा के भौवों की शोभा का शान्धव है अर्थात् भौवों की शोभा रखने वाला है । इसके दोनों नेत्र नीले कमलो का पालन पोषण करने वाले हैं अर्थात् इसके नेत्र की शोभा से वे शोभित होते हैं और इस ससार में जगन् की जीतने वाले सीमन्दर्य से युक्त इसके शरीर के अवयवों के मुकाबले में समग्र शुद्ध सोना मलिन दीख पड़ता है ।

दृशोः सीमावादः श्रवणपुगलेन प्रतिकलं

स्तनाभ्यां संरुद्धे हृदि मनसिजस्तिष्ठति बलात् ॥

नितम्बः साक्रन्दां क्षिपति रशनादाम परतः

प्रवेशस्तन्वङ्गथा वपुषि तरुणिन्नो विजयते ॥८५॥

अन्वयः

दृशोः श्रवणपुगलेन प्रतिकलं सीमावादः, मनसिजः स्तनाभ्यां संरुद्धे हृदि बलात् तिष्ठति । नितम्बः साक्रन्दं रशनादाम परतः क्षिपति । तन्वङ्गथाः वपुषि तरुणिन्नः प्रवेशः विजयते ।

व्याख्या

दृशोः नेत्रयोः श्रवणपुगलेन कर्णयुग्मेन साकं प्रतिकलं प्रतिलक्षणं सीमावादः सीमासम्बन्धे कस्यही भवति । मनसिजः काम-स्तनाभ्यां कुचाभ्यां संरुद्धे सञ्छादिते हृदि वसति बलात् हृदात् तिष्ठति, तत्र स्थानाभावात् वक्त्रेशेन हृदात् निवसति जन्मभूमिप्रोत्था । नितम्बः श्रोणिशक्रन्देन नादेन सहितं साक्रन्दं रशनादाम काञ्चीदाम स्वस्थूलत्वोदयात् रशनायाः स्थानाभावेनोत्थं, क्रन्दमानमपि तां परतः दूरतः क्षिपति निरस्यति । तन्वङ्गथाः वपुषि शरीरे तरुणिन्नो धौवनस्य प्रवेश आक्रमणं विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । विजयकर्ता सीमार्यं सर्वं कलहं करोति । कञ्चिदपि स्वनिर्जितेषु प्रान्तेषु स्थानं यातुं नेच्छति स्वयुद्धया परान् धन्दतो नाशमुपगतानुपेक्षते । तर्पय तन्वङ्गथास्तादृश्येन स्वधिजयेन

तत्तत्स्थानेषु कलहादिकं कृतमिति भावः । सा च कर्णान्तनेत्रा हृद्गतकामा
विशालनितम्बिनी जातेत्यर्थः । शिखरिणीछन्दः ।

भाषा

दोनों आँखों का दोनों कानों से सीमा के सम्बन्ध में क्षण-क्षण में कलह
होने लगा । कामदेव इसके दोनों स्तनों से सख्त हृदय में किसी प्रकार हठ
से रहने लगा । उसने नितम्ब रोती हुई अर्थात् शब्द के साथ टूटने वाली
करघनी को दूर फेंक देने लगा । उस एकहरे शरीर वाली चन्द्रलेखा के शरीर
में जवानी के प्रवेश की बलिहारी है ।

सीमा के सम्बन्ध में कलह अपने जीते हुए स्थानों में दूसरे का प्रवेश न
न होने देना और अपनी वृद्धि से दूसरे के रोते हुए क्षतिग्रस्त होन की चेष्टा
करना विजयी लोगों के लिए स्वाभाविक है । भाषा यह है कि जवानी का
शरीर में प्रवेश होते ही आँखें कर्णान्त तक फैल गईं । स्तन अधिक विशाल
हो गए । हृदय में कामवासना होन लगी और नितम्बों के बड़ हो जाने से
करघनी टूटकर गिरन लगी ।

दोलायां जघनस्थलेन चलता लोलैक्षणा लज्जते

घत्ते दिक्षु निरीक्षणं स्मितमुखी पारावतानां स्तैः ॥

स्पर्शः कण्टककोटिभिः कुटिलया लीलावने नेप्यते

सञ्जं मौग्यविसर्जनाय सुतनोः शृङ्गारमित्रं वयः ॥८६॥

अन्वयः.

लोलैक्षणा दोलायां चलता जघनस्थलेन लज्जते । स्मितमुखी
पारावतानां स्तैः दिक्षु निरीक्षणं कुर्वते । कुटिलया कण्टककोटिभिः
स्पर्शः लीलावने न इष्यते । शृङ्गारमित्रं वयः सुतनोः मौग्यविसर्जनाय
सज्जम् ।

व्याख्या

लोलै चञ्चले ईक्षणे नेत्रे यस्यास्सा लोलैक्षणा दोलाया प्रेक्ष्या "शिविका
पाप्यमान स्याद्दोला प्रेक्षादिका त्रिषयाम्" इत्यमरः । चलतां दोलायमानेन
जघनस्थलेन नितम्बपुरोभागेन लज्जते, सुरतसमयेऽपि दोलायमानेनैव जघनभागस्य
स्मरणाल्लज्जामाप्नोति । स्मितमुखी ईपद्धास्ययुक्ताननां पारावतानां कर्षीतानां
“पारावत कलरम वपोत” इत्यमरः । स्तैः शब्दे “तिरश्चो वगर्शितं धतम्”

इत्यमरः । दिक्षु सर्वतो निरीक्षणं कुर्वते (वपुतप्लेन सुरतसमये लिङ्गयोनि-
घर्षणस्तस्मरणेनोत्कण्ठया इतरततः निरीक्षते कुतोऽयं विचित्रशब्दस्तमायाति)
कपोताः खलु स्वभावत एव बहुविधयलम्पटा भवन्ति । तेषां शब्देन तेषां
कामक्रीडा द्रष्टुमितस्ततोऽवलोकयतीति भावः । कुटिलयाऽमुग्धया कण्ठक-
कोटिभिः द्रुमकण्ठकाग्रैः स्पर्शः सम्बन्धो लीलावने विलासोद्याने नेप्यते नाभि-
सप्यते । किं पुनरग्यजननक्षकोटिकर्तृकस्पर्शः । शृङ्गाररसस्य मित्रं सहायकं
यद्यस्तारण्यं सुतनोर्नायिकायाः मौग्यविसर्जनाय प्रौढत्वस्य स्वागतार्थं मुग्धताया
विसर्जनार्थमार्जवस्यागाय सज्ज दत्तचित्तं कटिबद्धं बद्धपरिकरं वा जातमित्यर्थः ।
शाबूलविक्रीडितञ्छुन्दः ।

भाषा

चञ्चल नेत्रवाली चन्द्रलेखा झूले पर, झूले के वेग से हिलने वाले अपने
जघनस्थल का अभुषण कर लज्जित होती है । बबूतरो का गुदकना सुन कर,
वह हसमुखी, चारों ओर देखने लगती है । मुग्धावस्था से थोड़ी आगे बढ़ी हुई
चन्द्रलेखा बागों में पेड़ों के काटों के स्पर्श भी नहीं चाहती है । शृङ्गार रस
की मित्र मुवावस्था, सुन्दर शरीर वाली चन्द्रलेखा को मुग्धावस्था से दूर कर
प्रौढावस्था को प्राप्त बनाने के लिए कटिबद्ध है । अर्थात् झूला झूलने में
जघनस्थल के हिलने से रतिविषयक स्मरण होकर लज्जा होने लगी । बबूतरो
का गुदकना सुनकर उनकी कामक्रीडा देखने की इच्छा होने लगी और नखसत
से काटों के अग्रभाग के ऐसी पीड़ा होती है ऐसा विचार कर उससे बचने की
इच्छा होने लगी । इससे सिद्ध होता है कि वह अब प्रौढावस्था में परिवर्तन
कर रही है ।

लास्याभ्यासमिषेण चित्रमनया गात्रार्पणं शिक्षितं
लीलापञ्चमदोलनेन दलिता कण्ठस्य कुण्ठा गतिः ॥

किं वा वर्णनया समस्तलटभालङ्कारतामेप्यति
स्वल्पेनैव परिश्रमेण रमणी देवस्य रामागुरोः ॥८७॥

अन्वयः

अनया लास्याभ्यासमिषेण गात्रार्पणं शिक्षितम् (इति) चित्रम् ।
लीलापञ्चमदोलनेन कण्ठस्य कुण्ठा गतिः दलिता । वर्णनया किं वा,
रमणी रामागुरोः देवस्य स्वल्पेन परिश्रमेण एव समस्तलटभालङ्का-
रताम् एप्यति । -

व्याख्या

अनया चन्द्रलेखया लास्यस्य नृत्यस्य “ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने” इत्यमरः । अभ्यासस्तस्य मिथेन व्याजेन नृत्यशिक्षाभ्यासव्याजेनेत्यर्थः । गानस्य स्वशरीरस्वार्पणं परस्मै प्रीतिपूर्वकं दानं शिक्षितं विदितमिति चित्रमाश्चर्यं लीलापञ्चमस्य विलासयुक्तपञ्चमस्वरस्य दोलनेन गानाभ्यासेन कण्ठस्य कुण्ठा विपमार्जप्रिया गतिः दलित्ता द्वीकृताऽपसारिता वा । किं वापिकवर्णनया रमणीयं नायिका रामाणामङ्गनाना गुरोराचार्यस्य देवस्य कामदेवस्य स्वल्पेन परिश्रमेणैव समस्ततन्त्रभानां सकलसुन्दरीणामलङ्कारतां चूडामणित्वमेव्यति पास्यति । शार्ङ्गलविक्रीडितं चन्द्रः ।

भाषा

इस चन्द्रलेखा ने नाचने के अभ्यास के मिथ से अपना शरीर दूसरो के सुखानुभूति के लिए समर्पण करना सीख लिया यह एक आश्चर्य है । गायन-कला भीखने में मधुर पञ्चम स्वर का प्रयोग करने से इसने अपने गले की रुकावट को दूर कर दिया है । अधिक वर्णन करने से क्या । यह सुन्दरी त्रिव्यो के आचार्य कामदेव के मोठे ही परिश्रम से समस्त सुन्दरियो में श्रेष्ठता को प्राप्त करेगी ।

यत्र निर्मलमुन्नता कुचतटी मध्यप्रदेशः कृशः

श्रोणीमण्डलमङ्गनाकुलगुरोर्देवस्य सिंहासनम् ॥

कृत्वा चारुदशचतुष्टयमिदं तुष्टाव मन्ये विधि-

हर्पाद्गद्गदगद्यपद्यरचनागमैश्चतुर्भिर्मुखैः ॥८८॥

अन्वयः

विधिः चारुदशः निर्मलं वक्त्रम् उन्नता कुचतटी कृशः मध्यप्रदेशः अङ्गनाकुलगुरोः देवस्य सिंहासनं श्रोणीमण्डलम् इदं चतुष्टयं कृत्वा हर्पात् गद्गदगद्यपद्यरचनागमैः चतुर्भिः मुखैः तुष्टाव (इत्यहं) मन्ये ।

व्याख्या

विधिर्ब्रह्मा चारुदशस्सुन्दरनयनस्या निर्मलं विशुद्ध वक्त्रं मुक्तमुन्नता तुङ्गा कुचतटी स्तनतटी कृशः तनुः मध्यप्रदेशः कटिप्रदेशः अङ्गनाकुलगुरोः नारीवशस्य गुरोर्भदनस्य देवस्य सिंहासनस्वरूपं श्रोणीमण्डलं नितम्बद्विभक्तिं चतुष्टयं कृत्वा

निर्माय हर्षादागन्दातिरेकात् गवग्दस्जरेण गद्यानां पद्यानां च रचनाया निर्माणं गर्भेऽभ्यन्तरे येवान्ते तैः चतुर्भिर्मुखैरननैः सुष्टाव नायिकायास्तुर्नि चक्रे इत्यहं मन्ये उत्प्रेक्षे । अवोत्प्रेक्षालङ्कारः । ब्रह्मणा रचितमेतच्चतुष्टयमनुपमसौन्दर्य-युक्तमिति भावः । शार्दूलविकीर्णितं च्छन्दः ।

माया

ब्रह्मा जी ने सुन्दर नेत्रवाली चन्द्रलेखा के स्वच्छ मूल, उन्नत कुचस्थल, कृप कटि प्रदेश और त्रिवयो के आपार्य कामदेव के सिंहासन स्वरूप नितम्ब (चूतड) इन चारों की रचना कर हर्ष से गद्गद होकर गद्यात्मक और पद्यात्मक इसकी प्रशंसात्मक रचनाओं से युक्त अपने चारों मुखों से इसकी प्रशंसा की ऐसा मैं समझता हूँ ।

इत्थं कर्णरसायनं श्रुतवतः कर्णाटपृथ्वीपते—

राकृष्टस्य कुतूहलेन पुनरप्याकांक्षतस्तत्कथाम् ।

प्राप्तः पार्श्वममुष्य पल्लवयितुं तामेव वार्तां पुनः

सिञ्चाचालनचञ्चलश्रुतिगलत्ताडङ्कपत्रः स्मरः ॥८६॥

अन्वयः

इत्थं कर्णरसायनं श्रुतवतः कुतूहलेन आकृष्टस्य पुनः अपि तत्कथाम् आकांक्षतः अमुष्य कर्णाटपृथ्वीपतेः पार्श्वं ताम् एव वार्तां पुनः पल्लवयितुं सिञ्चाचालनचञ्चलश्रुतिगलत्ताडङ्कपत्रः स्मरः प्राप्तः ।

व्याख्या

इत्थं पूर्ववर्तितप्रकारेण कर्णरसायनं कर्णामृतं श्रुतवतः कुतूहलेनोत्पाठ्याऽऽकृष्टस्य सप्ताङ्कजलसः पुनरपि भूयोऽपि तत्पत्रः कथं यत्नौ “वार्तां प्रवृत्तिर्दन्तान्तं च वन्त-स्यादपाह्वयः” इत्यमरः । आकाङ्क्षतोऽप्रमितपतोऽमुष्यास्य कर्णाटपृथ्वीपतेः कुन्तल-देशोऽवरस्य विक्रमादित्यस्य रातः पार्श्वं समीपे तामेव वार्तां कथं पुनः पल्लवयितुं विस्तारयितुं सिञ्चायाः मौर्व्याः चालनेन चञ्चले जपले श्रुती कर्णौ ताभ्यां गलत् पतत् ताडङ्कपत्रं कर्णवर्तंसो यस्य स एवमूनः स्मरः कामः प्राप्तः । चन्द्रलेखा सौन्दर्यसम्पन्निनी वार्तां निशम्य विक्रमादित्यः कामविह्वलो जात इति भावः । शार्दूलविकीर्णितश्छन्दः ।

भाषा

इस प्रकार कान के लिये अमृत रूप वर्षात् कान को अच्छी लगने वाली बात को सुनने वाले, कौतुक से आकर्षित भए हुए और फिर से उस कथा को सुनने की आकांक्षा रखने वाले उस कर्णाटदेश के राजा विक्रमाङ्कदेव के पास में उसी बात को अधिक बढ़ाकर कहने के लिये मौर्वी के चढ़ाने से चञ्चल कानों से गिरे हुए कर्णों के आभूषण वाला कामदेव या धमका । अर्थात् चन्द्रलेखा की कथा को सुनकर विक्रमाङ्कदेव कामासक्त हो गया ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव—विद्यापति—काशीरक्षभट्ट श्री विल्हणविरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्य आदम सर्ग ।

नेत्राब्जाभ्रयुगाङ्गुषिक्रमशस्त्कालेऽथ दामोदरात्
भारद्वाज-बुधोत्तमात्समुदितः श्री विश्वनाथः सुघोः ॥
चम्रे रामकुबेरपण्डितचरात्सम्प्राप्तसाहाय्यक-
टीका—युग्ममिदं रमाकथयया सर्गेऽष्टमे शोभते ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ।

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीविल्हणविरचितं विक्रमाङ्कदेवचरितम्

नवमः सर्गः

विजृम्भमाणेष्वथ पञ्चदाण-कोदण्डसिद्धाघनगर्जितेषु ।
विलासिनी मानसमाविवेश सा राजहंसीव नरेश्वरस्य ॥१॥

अर्थः

अथ पञ्चदाणकोदण्डसिद्धाघनगर्जितेषु विजृम्भमाणेषु सा विला-
सिनी राजहंसी इव नरेश्वरस्य मानसम् आविवेश

व्याख्या

अथाऽष्टमसर्गवर्णितचन्दलदेवीसौन्दर्यकथाश्रवणान्तरं पञ्चदाणस्य कामस्य
कोदण्डो धनुः “धनुश्चापी यन्वशरासनकोदण्डकामुकम्” इत्यमरः । तस्य
सिद्ध्या मीर्वा “मीर्वा ज्या शिञ्जिनी गुणः” इत्यमरः । तस्या घनगर्जितानि
स्युः अथवा सिद्ध्या एव घना मेघास्तेषां गर्जितेषु विजृम्भमाणेषु प्रसरत्सु सर्वो-
त्कर्षेण वर्तमानेषु सा विलासिनी चन्दलदेवी राजहंसी इव मानसं मनः मानसं
सरो वा आविवेश प्रविष्टा । वर्षाकाले घनगर्जितं श्रुत्वा हंसा मानसं घाम्सीति
कविप्रसिद्धिः । उपमालङ्कारः । अस्मिन्श्लोके ‘उपेन्द्रवज्रा’ छन्दः । अन्यत्र
सर्गेऽस्मिन् ‘इन्द्रवज्रा’ छन्दः । तत्प्रसङ्ग ‘स्यादिन्द्रवज्रा यदि सौ जगीतः’ ।
“उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघो सा” ।

भाषा

इस प्रकार अष्टम सर्ग में वर्णित चन्दल देवी के सौन्दर्य का श्रवण करने
के अनन्तर, कामदेव के धनुष की मीर्वा रूपी मेघ की गर्जना चारों ओर गूँजती
रहने पर वह विलासभरी चन्दलदेवी विक्रमाङ्कदेव के मन रूपी मानसरोवर में

राजहत्ती के समान प्रविष्ट हुई । वर्षा ऋतु के आने पर मेघों की गर्जना सुनकर सकृदुम्ब राजहंस मानसरोवर पर चले जाते हैं ऐसी कविप्रसिद्धि है ।

क्षिप्ते पदे चारुदृशा विशन्त्या बालप्रवालप्रतिमल्लभासि ।

चेतः क्षितीन्दोः स्फटिकावदातमुपाधियोगादिव रक्तमासीत् ॥२॥

अन्वयः

विशन्त्या चारुदृशा बालप्रवालप्रतिमल्लभासि पदे क्षिप्ते (सति) क्षितीन्दोः स्फटिकावदातं चेतः उपाधियोगात् इव रक्तम् आसीत् ।

व्याख्या

विशन्त्या विक्रमाङ्कदेवस्य मनसि प्रवेशं लभमानया चारुदृशा गुम्बरनेत्रया चन्दलदेव्या बालमुकुमारः प्रवालः कितलपं “प्रवालोज्ज्वली कितलपे वीणादण्डे च विद्महे” इति मेदिनी । लक्ष्य प्रतिमल्ला सवृशी भाः यस्य तत् तस्मिन् बालप्रवालप्रतिमल्लभासि पदे चरणे क्षिप्ते ग्यस्ते सति क्षितीन्दोः पुण्डीपतेः विक्रमादित्यस्य स्फटिकावदातं स्फटिकवदवदातं शुभ्रं “अवदातः सितो गौरो बललो धवलोज्ज्वलः” इत्यमरः ॥ चेतो मनः “चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृस्मान्तं मनः” इत्यमरः ॥ उपाधियोगादिव उपाधिरक्षणचरणस्तस्य धोवात्सम्बन्धादिव रक्तमवणवर्णमासीत् । अनुरक्तमासीदित्यर्थः । संसर्गतो वीर्यगुणा भवन्ति इति ग्यायात् ॥ अत्र तद्गुणालङ्कारः इन्द्रवज्रान्छन्वश्च । स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौन” इति लक्षणम् ।

भाषा

राजा विक्रमाङ्कदेव के मन में प्रवेश करने वाली सुनयनी चन्द्रलेखा द्वारा अपने गतल (लाल) पतों के समान लाल चरण के रखने से विक्रमाङ्कदेव का स्फटिक के समान शुभ्र चित्त मानो रमत चरण रूपी उपाधि के संयोग से लाल हो गया अर्थात् अनुरागयुक्ता हो गया ।

वित्रासितश्चैत्रसमीरणेन मयूखदण्डैः स्खलितः सुधांशो ।

नासौ बभूव स्मरपार्थिवस्य कस्याः पदं रोषविभीषिकायाः ॥३॥

अन्वयः

असौ चैत्रसमीरणेन वित्रासितः (सन्) सुधांशोः मयूखदण्डैः स्खलितः (सन्) स्मरपार्थिवस्य कस्याः रोषविभीषिकायाः पदम् न बभूव ।

व्याख्या

असौ विक्रमाङ्कदेवश्चैत्रमासस्य मयुमासस्य “स्याच्चैत्रे चैत्रिको मयुः” इत्यमरः । समीरणेन वायुना वित्रासितः भयं प्रापितः सन् मुधांशोश्चन्द्रस्य मयूख-दण्डैः किरणदण्डैः “किरणोऽस्यूखांशुगमस्तिष्ठन्किरणमयः” इत्यमरः । स्खलितः भुवि पतितस्सन् स्मरः काम एव पार्थिवो नृपस्तस्य स्मरपार्थिवस्य कस्याः रोपधिभीषिकायाः रोपस्य क्रोधस्य विभीषिका भयप्रापणं तस्याः पवं स्थानं न बभूव । अर्थात् सर्वतो भावेन कामपरवशोऽभूदिति भावः । अत्र रूपकालङ्कारः । उपेक्षवज्रा छन्दः ।

भाषा

यह विक्रमाङ्कदेव राजा, चैत्र में बहने वाले दक्षिणानिल से पीड़ित होकर और चन्द्रमा के किरण रूपी दण्डों की मार से नीचे गिरकर काम राजा के किस क्रोध भरी धमकी का पात्र न हुआ । अर्थात् पूर्णतया भय से काम राजा के बसीभूत हो गया ।

गृह्णन्गुणानह्नि विभावरीणां दिनप्रशंसां विदधन्निशासु ।
क्रमादसौ तां क्षितिमाचक्राङ्ग यत्र द्वयं नास्ति दिनं निशा च ॥४॥

अन्वयः

असौ अह्नि विभावरीणां गुणान् गृह्णन् निशासु दिनप्रशंसां विदधन् क्रमात् तां क्षितिम् आचक्राङ्ग यत्र दिनं निशा च द्वयं न अस्ति ।

व्याख्या

असौ विक्रमाङ्कदेव अह्नि दिवसे विभावरीणां रात्रीणां “रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षया । विभावरोत्तमस्त्रिन्यो” इत्यमरः । गुणान् गुलङ्गुणान् गृह्णन् परिगणयन् निशासु रात्रिषु दिनस्य प्रशंसा सुष्ठूनरत्वं विदधन् कुर्वाणो, दिनसमये दिनसम्बन्धि-विरहोद्दीपकस्य घस्तुनो दर्शनेन मनस्तन्तापाधिकपाद्वाग्निमेव ध्येयस्कर्तुं मनुते । रात्रौ च चन्द्रादिगुन्दस्वस्तुजातस्य विरहोद्दीपकस्य दर्शनेन सन्तापका-रित्वाह्नमेव कल्याणकारि सम्पत्तिं जानातीति भावः । क्रमात् कालक्रमेण तां क्षितिं पृथ्वीभागम् आचक्राङ्ग इवेव यत्र दिनं निशा च द्वयमुभयं नास्ति न विद्यते । पूर्वं ऋषिदिने रात्री वा शान्तिं प्राप परन्तु कामोद्रेकस्यातीव वर्धमानत्वाद्दिने रात्री च शान्तिं न लभ्यवानिति भावः ।

, भाषा

(कामोद्दीपक वस्तुओं को देख) (कामाभिभूत) विक्रमाङ्कदेव दिन में रात्रियों को अच्छा समझता हुआ और रात्रियों में (चन्द्रादि वामोद्दीपक चीजों को देख) दिन की प्रशंसा करता हुआ धीरे-धीरे ऐसे स्थान की कामना करने लगा जहाँ रात-दिन दोनों न हों। अर्थात् अत्यधिक कानोद्वेक से २४ घंटे अभिभूत हो गया।

त्रैलोक्यसंमोहनविद्ययेव तया जयास्थां महतीं दधानः ।

तां धन्विनां धुर्यमपि प्रहर्तुं विलासधन्या धनुराचकप ॥५॥

अन्वयः

त्रैलोक्यसंमोहनविद्यया इव तया महतीं जयास्थां दधानः विलास-
धन्या धन्विनां धुर्यम् अपि तं प्रहर्तुं धनुः आचकर्ष ।

व्याख्या

त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्थितजनसमूहस्य संमोहनविद्या वशीकरणमन्त्रस्तया त्रैलोक्य संमोहनविद्यया इव तया चन्द्रलेखया महतीं विशालां जयास्थां जयस्य विजयपदाऽऽस्थां बृहत्सम्भावनां दधानो धारयन् विलासधन्या विलासः कामिनीनां विभ्रम एव धनुर्यस्य सः कामः धन्विनां धनुर्धारीणां धुर्यं धुरन्धरमपि “धूर्वंहे धुर्यधीरेयधुरीणाः सधुरन्धराः” इत्यमरः । तं विक्रमाङ्कदेवं प्रहर्तुं विवर्द्धितं धनुः कोदण्डम् आचकर्ष नीर्या सम्यक् सयोग्य सुसज्जितं चकार ।

भाषा

तीनों लोकों के मनुष्यों को वशीकरण करनेवाली विद्या के समान उस चन्द्रलेखा से, विजय की बड़ी सम्भावना रखने वाले विलास रूपी धनुष को धारण करने वाले काम ने धनुर्धारियों में अग्रगण्य विक्रमाङ्कदेव पर भी प्रहार करने के लिए अपने धनुष को ताना ।

निजप्रमानिहृतचन्द्रभासा प्रभातलक्ष्म्येव परिस्फुरन्त्या ।

तया समानीयत पाण्डमानं चालुक्यभूपालकुलप्रदीपः ॥६॥

अन्वयः

चालुक्यभूपालकुलप्रदीपः निजप्रमानिहृतचन्द्रभासा परिस्फुरन्त्या
प्रभातलक्ष्म्या इव तया पाण्डमानं समानीयत ।

ध्याख्या

चालुक्यभूपालकुलप्रदीपः चालुक्यभूपालानां मध्ये कुलप्रदीपो यंशप्रकाशदीपः विक्रमाङ्कदेवो निजप्रभया स्वकान्त्या निहृता तिरस्कृता निष्प्रभतां नीता चन्द्र-
स्येन्दोः भाः कान्तिर्यया सा तथा निजप्रभानिहृतचन्द्रभासा परिस्फुरन्त्या देदीप्य-
मानया प्रभातलक्ष्म्या इयं प्रातः कालशोभया इव तथा चन्द्रलेखया पाण्डिमानं
पाण्डुत्वं समानीयत प्राप्तः । प्रभाते दीपानां निस्तेजस्करत्वमिव चन्द्रलेखासम्बन्धि-
कामेन विक्रमाङ्कदेवस्य कान्तिहीनत्वोदयात्पाण्डुत्वं समागतमिति भावः ।
अत्रोत्प्रेक्षा—रूपकालङ्कारी ।

भाषा

अपनी प्रशस्त कान्ति से चन्द्रमा भी कान्ति को दबा देने वाली, प्रसरणशील
प्रातः कालीन कान्ति के समान उस चन्द्रलेखा से चालुक्यवंशीय राजाभी का
कुल दीपक विक्रमाङ्कदेव पाण्डुता भी प्राप्त कराया गया । अर्थात् सूर्योदय
की चमक से जैसे चन्द्रकान्ति निस्तेज हो जाती है वैसे ही चन्द्रलेखा के काम से
विक्रमाङ्कदेव पीले पड़ गये ।

शृङ्गाररत्नाकरवेलवेव तथा प्रवेशे विहिते तरुण्या ।

नवानुरागेण मनस्तदीयं रत्नोत्करेणेव सनाथमासीत् ॥७॥

अन्वयः

शृङ्गाररत्नाकरवेलया इव तथा तरुण्या प्रवेशे विहिते (सति) तदीयं
मनः रत्नोत्करेण इव नवानुरागेण सनाथम् आसीत् ॥

ध्याख्या

शृङ्गारस्य शृङ्गारस्य रत्नाकरस्तमुद्रस्तस्य वेल तटं तथा इव तरुण्या
नवयौवनावृद्धया चन्द्रलेखया विक्रमाङ्कदेवस्य हृदये प्रवेशे विहिते कृते सति
तदीयं मनो विक्रमाङ्कदेवहृदये रत्नानामुत्करेण समूहेन “शृङ्गारारो तुत्करः
कूटमस्त्रिपायम्” इत्यमरः । इयं नवानुरागेण नवीनप्रेम्णा सनाथं मुक्तमासीत् ॥

भाषा

शृङ्गाररस रूपी समुद्र के तट के समान उस युवती चन्द्रलेखा के विक्रमाङ्क-
देव के मन में प्रवेश कर लेने पर उस राजा का मन रत्नों के समूह के समान

असौ भवित्री सुभगा नतभ्रूः करिष्यते पञ्चशरः प्रसादम् ।
आन्दोलितोऽभूदिति चिन्तयासौ त्रैलोक्यचिन्ताहरणक्षमोऽपि ॥८॥

अन्वयः

त्रैलोक्यचिन्ताहरणक्षमः अपि असौ, असौ नतभ्रूः सुभगा भवित्री
पञ्चशरः प्रसादं करिष्यते इति चिन्तया आन्दोलितः अभूत् ।

व्याख्या

“त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य त्रिभुवनगतजनस्येत्यर्थः । चिन्ता दुःखजनितचिन्ता
तस्या हरणे समूलविनाशने क्षमः समर्थोऽपि असौ विक्रमाङ्कदेवः असाधिपं नतैः-
योगते भ्रुवौ यस्यास्ता नतभ्रूः सुभगा सुन्दरी अनुकूला च भवित्री भविष्यति
(न वा) पञ्चशरः कामः प्रसादं अनुग्रहं “प्रसादोऽनुग्रहेः काव्यप्राणस्वात्म्यप्र-
सत्तिषु” इति मेदिनी । करिष्यते (न वा) इति चिन्तया विचारपरम्परया
आन्दोलितः प्रकम्पितः अभूत् । त्रैलोक्यचिन्तापहरणसमर्थोऽपि चन्द्रलेखा
प्राप्तिचिन्तयाऽपीरोऽभूदिति भावः । अत्र विशेषोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

तीनों लोकों के मनुष्यों की चिन्ता को दूर कर देने में समर्थ होने पर भी
वह विक्रमाङ्कदेव, वह नीची भौंसे वाली सुन्दरी चन्द्रलेखा अनुकूल होगी या
नहीं, और कामदेव प्रसन्न होकर यह कार्य सिद्ध कर देंगे या नहीं, इस चिन्ता
से अधीर हो उठा ।

यथा यथा निःश्वसिति स्म राजा निरङ्कुशं कार्यमदर्शयच्च ।
तथा तथा जागरयन्धनुर्ज्या भेजे जयास्थां भगवाननङ्गः ॥९॥

अन्वयः

राजा यथा यथा निश्वासिति स्म निरङ्कुशं कार्यम् अदर्शयत् च तथा
तथा भगवान् अनङ्गः धनुर्ज्यां जागरयन् जयास्थां भेजे ।

व्याख्या

राजाविक्रमाङ्कदेवो यथा यथा निश्वासिति स्म निश्वासितं चकार । निरङ्कुशं
निरगलं कार्यं कुशताम् अवर्धयत् अप्रकटयत् च तथा तथा भगवान् अनङ्गः
कामः धनुषो ज्यां मौखीं “मौखीं क्या शिञ्जनी गुणः” इत्यमरः । जागरयन्
प्रबोधयन् सुसज्जयन् जयास्थां विजयधारणां भेजे कृतवान् ।

भाषा : , , , ,

। ज्यो-ज्यो राजा विक्रमाङ्कदेव उच्छ्वास, छोड़ता था बीर-ज्यो-ज्यो वह वेग से बढ़ने वाली शारीरिक श्रुतता को प्रकट करता था त्यो-त्यो भगवान् कामदेव अपने धनुष की ज्या को तयार करता हुआ विजय की धारणा रखने लगा ।

जाते धरित्रीतिलके चिरेण प्रकोपपात्रे मकरध्वजस्य ।

प्रकाशयन्तीव पतिव्रतात्वं पराङ्मुखी तत्र रतिर्बभूव ॥१०॥

अन्वयः

धरित्रीतिलके चिरेण मकरध्वजस्य प्रकोपपात्रे जाते (सति) रतिः पतिव्रतात्वं प्रकाशयन्ती इव तत्र पराङ्मुखी बभूव ॥

व्याख्या

धारिण्याः पृथिव्याः “धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः” इत्यमरः । तिलके भूषणरूपे विक्रमाङ्कदेवे चिरेण चिरकालान्तरं मकर-ध्वजस्य कामस्य प्रकोपपात्रे क्रोधभाजने “सर्वथापपन्नं भाण्डं पात्रामन्नं च भाजमम्” इत्यमरः ॥ जाते सति रतिः कामपत्नी सुखं च पतिव्रतात्वं पत्युरा-चरणानुकूलाचरणरूपधर्मं प्रकाशयन्ती प्रकटयन्ती इव तत्र नृपे पराङ्मुखी विमुञ्जी बभूव । चिरहातिसंयसन्तापास्तुलं न प्रापेति भावः ।

भाषा

पृथ्वी के आभूषण रूप विक्रमाङ्कदेव के चिरपाल के अनन्तर कामदेव के क्रोध का स्थान बनने पर कामदेव की स्त्री रति या सुख भानो पतिव्रत-धर्म को प्रकट करती हुई उस राजा से विमुख हो गई । अर्थात् चिरह सन्ताप से राजा का सुख दूर हो गया ।

उर्वीपतेः पार्वणचन्द्रवक्त्रा समुद्रहन्ती हृदये निवासम् ।

विकासदीक्षामपराङ्गनानां सरोजिनीनामिव संजहार ॥११॥

अन्वयः

उर्वीपतेः हृदये निवासं समुद्रहन्ती पार्वणचन्द्रवक्त्रा सरोजिनीनाम् इव अपराङ्गनानां विकासदीक्षा संजहार ।

व्याख्या

उर्या वसुधरायाः “वसुधोर्वी वसुधरा” इत्यमरः । पत्युः स्वामिन उर्वीपतेः भूपतेः हृदये मनसि निवासं स्थितिं समुद्रहन्ती कुर्याणा पार्वणचन्द्रः पूर्णिमाचन्द्रस्तद्वत्प्रमानं यस्यास्ता पार्वणचन्द्रवत्त्रा नायिका चन्द्रलेखा सरोजिनीनां कमलिनोनाम् इव अपराङ्गनामन्यस्त्रीणां विकासदीक्षा समुत्सास-
मभिलाषश्च संज्ञहार हृतवती ।

भाषा

राजा विक्रमाङ्कदेव के हृदय में बसने वाली पूर्णिमा के चन्द्र के समान मुखवाली चन्द्रलेखा ने कमलिनियों के समान अन्य सुन्दरियों के प्रति उत्सास और अभिलाषा को नष्ट कर दिया । अर्थात् जिस प्रकार पूर्ण चन्द्र के उदित होने से कमलिनियों का विकास नष्ट हो जाता है उसी प्रकार इसके हृदय में रहने से अन्य स्त्रियों के प्रति राजा की अभिलाषा नष्ट हो गई ।

नितम्बयिभ्यस्य नितम्बवत्याः प्रकामविस्तारवशादिवस्य ।

पृथ्वीपतेरुत्तमनायिकापि न कापि लेभे हृदयेऽवकाशम् ॥१२॥

अन्वयः

नितम्बवत्याः नितम्बयिभ्यस्य प्रकामविस्तारवशात् इयं अस्य पृथ्वीपतेः हृदये का अपि उत्तमनायिका अपि अवकाशं न लेभे ।

व्याख्या

प्रशस्तः नितम्बः शोणिरस्त्यस्याः ‘शोणितम्बः स्त्रीकटक्षाः’ इत्यमरः । इति नितम्बवती तस्याः चन्द्रलेखाया नितम्बयिभ्यस्य शोणियिभ्यस्य प्रकाम-
विस्तारवशात् अत्यन्तविशालत्ववशात् इव अस्य पृथ्वीपतेर्भूपतेर्विक्रमाङ्कदेवस्य हृदये मनसि कापि अग्रा कापि उत्तमनायिकाऽपि अवकाशं स्थानं न लेभे । चन्द्र-
लेखा नितम्बस्य परिणाहपशास्तकलहृदयवकाशः चन्द्रलेखा एव आच्छादितोऽ-
तोऽग्रा श्रेष्ठा अथ नायिका तस्य मनसि स्थानं न प्राप । अन्यनायिकायां न तादृश उत्कर्षो यादृशचन्द्रलेखायामिति भावः ॥ अत्र हेतुप्रेक्षस्तद्भारः ।

भाषा

सुन्दर नितम्ब वाली चन्द्रलेखा ने नितम्बों के भागो अत्यधिक विस्तार से इस राजा विक्रमाङ्कदेव के हृदय में, (नितम्बों के विस्तार से सब स्थान भर

जाने से) अन्य कोई उत्तम सुन्दरी भी स्थान न प्राप्त कर सगी। अर्थात् अन्य सुन्दरिया का सौन्दर्य राजा की दृष्टि में उमरे मुकारले में फीका था।

नितान्तमेकान्तनिपेयणेन द्वेयेण चान्तःपुरसुन्दरीषु ।

प्रच्छादनार्थं विहितक्षणोऽपि क्षोणीपतिस्ताडितडिण्डिमोऽभूत् ॥१३॥

अन्वयः

नितान्तम् एकान्तनिपेयणेन अन्तःपुरसुन्दरीषु द्वेयेण च प्रच्छाद-
नार्थं विहितक्षणः अपि क्षोणीपतिः ताडितडिण्डिमः अभूत् ॥

व्याख्या

नितान्तम् अत्यन्तम् एका तस्यानस्य निवेदनेनाऽऽश्रयणन अन्तःपुरस्य सुन्दरीषु
द्वेयेण रागराहित्येन प्रच्छादनार्थं विरहतापाप्रवाणार्थं कामावस्था गोपनार्थं च
विहितक्षणोऽपि कृतप्रयासोऽपि 'निर्व्यापारस्थितौ कालविज्ञेयोत्तवयो क्षण'
इत्यमरः । अत्र क्षणो निर्व्यापारस्थितिर्बोध्यः । क्षोणीपतिर्नृपतिः ताडितडिण्डिम-
ताडितो धितापितः डिण्डिमः वाद्यविज्ञोपवादनद्वारा 'वाद्यप्रभेदा ढमकमङ्कुडिण्डि-
मसंहरा इत्यमरः' । सकलस्थितिर्यस्य स अभूत् ।

भाषा

सदैव अकेले रहने से और अन्तःपुर की सुन्दरियों से सप्रम सम्भाषणादि न
करने से अपनी कामातुरता को छिपाने का प्रयत्न करते रहने पर भी राजा की
कामातुरता बुरबुरी पीटकर प्रकट कर दी गई ।

ताडोदले कर्णपरिच्युतेऽपि कन्दर्पलेखभ्रममाससाद ।

उत्तंसमागच्छति पट्पदेऽपि प्रत्याशया कर्णमदत्त देवः ॥१४॥

अन्वयः

देवः ताडोदले कर्णपरिच्युते अपि कन्दर्पलेखभ्रमम् आससाद,
पट्पदे उत्तंसम् आगच्छति अपि प्रत्याशया कर्णम् अदत्तः ।

व्याख्या

देवो विक्रमाङ्कदेवनृपः ताडोदलेसाल्पत्रे कर्णाभ्यां श्रोत्राभ्यां परिच्युते परिभ्रष्टे
अपि कन्दर्पस्य वामस्य लेखभ्रमम् लिखितपत्रभ्रान्तिम् आससाद प्राप । वामपत्रं
लिखित्वा प्रियया प्रेषितं किमिति भ्रान्तिः । पट्पदे भ्रमरे 'द्विरेफपुष्पलिङ्गभृङ्ग-
पट्पदभ्रमरालयः' इत्यमरः ॥ उत्तंसं कर्णभूषणपुष्पसमूहम् 'पुस्युत्तसावतसो

हो कर्णपूरे च शेषरे” इत्यमरः । आगच्छति समापतति सति अपि प्रत्याशया किं कथयति प्रियस्तन्देशमिति श्रोतुमिच्छया कर्णम् अदत्त श्रोत्रं सावधानमकरोत् । अत्र भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

भाषा

राजा, कान पर का (शोभा के लिए रक्खा हुआ) ताड़ का पत्ता कान पर से नीचे गिर पड़ने पर कही प्रिया का प्रेम पत्र तो नहीं आया—ऐसे भ्रम का पात्र हो गया । (कान पर रक्खे हुए) आभूषण रूप फूल पर (शब्द करते हुए) पीरे के आने पर, कही प्रिया का संदेश तो नहीं कहता हूँ—ऐसे विचार से उसके शब्द को ध्यान पूर्वक सुनता था ।

आकाशगर्भा गिरमाचकाङ्क्ष विलोकयामास विलासभित्तीः ।
तदीयवार्ताश्रवणाभिलाषात् कुत्रार्थितां प्राप न पार्थिवेन्द्रः ॥१५॥

अन्वयः

पार्थिवेन्द्रः आकाशगर्भा गिरम् आचकाङ्क्ष विलासभित्तीः विलोकयामास तदीयवार्ताश्रवणाभिलाषात् कुत्र अर्थितां न प्राप ।

व्याख्या

पार्थिवेन्द्रः नृपेन्द्रः आकाशगर्भा गिरम् आकाशवाणीम् आचकाङ्क्ष इवेव । तत्सम्बन्धिनी काऽपि वार्ताऽऽकाशवाण्या भूता भवेदिति चिच्छति स्मेति भावः । विलासभित्तीः चित्रभित्तीः विलोकयामास दृष्टवान् । महत्कुतूहलेन चित्रभित्तिस्थितचित्रमुखादपि किमपि ज्ञात भवेदिति धिया चित्राण्यपश्यदिति भावः । तदीया चन्द्रलेखात्सम्बन्धिनी वार्ता वृत्तान्तः “वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्त उद्गन्तस्यावभाह्वयः” इत्यमरः । तस्याः श्रवणाभिलाषात् आकर्षणेच्छया कुत्र कस्मिन्स्थाने अर्थितां याचकत्वं “वनीयको याचनको भार्गवो याचकाथिनी” इत्यमरः । न प्राप । सर्वत्रैव वीनो बभूवेत्यर्थः ।

भाषा

श्रेष्ठ राजा विक्रमाङ्कदेव आकाशवाणी से ही उसकी बातें सुनने को मिलें, ऐसी इच्छा करने लगा । चित्रभित्ति पर चित्र ही कुछ कहें ऐसी भावना से उनको देखने लगा । चन्द्रलेखा सम्बन्धि बातों को सुनने के लिए कहाँ पर उसने अपना दृष्टि प्रवृत्त नहीं किया अर्थात् सर्वत्र किया ।

सा कीदृशीति क्षितिवल्लभस्य कुतूहलेनोत्तरलीकृतस्य ।
आलिख्य चेतःफलके मनोभूरदर्शयत्सायकतूलिकाभिः ॥१६॥

अन्वयः

मनोभूः सा कीदृशी इति कुतूहलेन उत्तरलीकृतस्य क्षितिवल्लभस्य
चेतःफलके सायकतूलिकाभिः आलिख्य अदर्शयत् ।

व्याख्या

मनोभू काम सा चन्द्रलेखा नायिका कीदृशी किस्वरूपा इति कुतूहलेनो-
त्पन्नया उत्तरलीकृतस्यातिपञ्चलीकृतस्य क्षितिवल्लभस्य नृपस्य चेत नृपचित-
मेव फलक तस्मिन् चेत फलके सायका वाण्या "शरे खड्गे च सायक" इत्यमर ।
एव तूलिका कूर्चिकारताभिस्सायकतूलिकाभि "कूर्चिका सूचिकाया च तूलिकाया
च कुड्मले" इति भेदिनी । आलिख्य चन्द्रलदेवीत्येव निर्माय अदर्शयत्
नृपमिति शेषः ।

भाषा

कामदेवन, वह कैसी होगी इस कुतूहल से चञ्चलभय हुए उस विक्रमाङ्कदेव
के हृदय रूपी तस्त (फागज) पर अपने वाण रूपी कूची से चन्द्रलेखा की
तस्वीर खींच कर उसको दिखाया ।

प्रारम्भि रम्भाललितोरुकान्तेरुपायनीकृत्य मुरं प्रियायाः ।
सेवा सहेवाकविलोचनस्य पृथ्वीभुजङ्गस्य दिगङ्गनाभिः ॥१७॥

अन्वयः

दिगङ्गनाभिः रम्भाललितोरुकान्तेः प्रियायाः मुखम् उपायनीकृत्य
सहेवाकविलोचनस्य पृथ्वीभुजङ्गस्य सेवा प्रारम्भि ।

व्याख्या

दिश एवाशा एवाङ्गना कान्तस्तम्भाभि दिगङ्गनाभी रम्भा अप्सरस कदली
या 'रम्भा कदल्यप्सरसोर्ना वेणी वारणान्तरे' । इति भेदिनी । तद्वल्ललिता
रम्या ऊदकान्ति ऊदप्रदेशस्य शोभा वलेपात् प्रचुरशोभा या यस्यास्ता तस्या
रम्भाललितोरुकान्ते प्रियाया चन्द्रलदेव्या मुखमाननम् उपायनीकृत्योपहारी-
कृत्य "उपायनमुषप्राह्ममुपहारस्तथोपहा" इत्यमर । सहेवाकविलोचनस्य
सविलासविलोचनस्य पृथ्वीपतेर्विक्रमाङ्कदेवस्य सेवा परिचर्या प्रारम्भि प्रारब्धा ।

भाषा

दिशा लयी धङ्गनाओं ने अप्सरा रम्भा के या केले के खम्बे के समान सुन्दर ऊरुप्रदेश की शोभा वाली या अत्यधिक शोभा वाली चन्दलदेवी के मुख को (बतौर नजर के) उपायन के रूप में देकर विलास भरे नेत्र वाले विक्रमाङ्कदेव की सेवा प्रारम्भ की। अर्थात् उसकी दृढ़ भावना से इसका काल्पनिक मुख उसको दृष्टिगोचर हुआ।

मौनग्रहे तस्य परिग्रहेण चित्रापितेनेव भियावतस्ये ।
लीलाशुकानामपि शङ्कितानां न निर्ययुः कण्ठतटाद्वचांसि ॥१८॥

अन्वयः

तस्य मौनग्रहे भिया चित्रापितेन इव परिग्रहेण अवतस्ये । शङ्कितानां लीलाशुकानाम् अपि कण्ठतटान् वचांसि न निर्ययुः ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य मौनग्रहे मौनस्य वार्धप्रमत्त्वस्य ग्रहे स्वीकारे भिया भयेन चित्रेण अपितेन रचितेन इव परिग्रहेण शिवकर्मणेन “पत्नीपरिजनादानभू-लशापाः परिग्रहाः” इत्यमरः । अवतस्ये स्थितिः कृता । शङ्कितानां नृपस्य श्लोघशङ्काया भीतानां लीलाशुकानामपि श्लोघशुकानामपि कण्ठतटान् मलप्रदेशात् “कण्ठो गलीऽय प्रीवाया शिरोधिः बन्धरेऽपि” इत्यमरः । वचांसि वचनानि न बहिर्निर्ययुः निर्गतानि । नृपस्यमौनपरिग्रहे सर्वेषां श्लोघजनितजिता न तु नृपस्य वास्तविकः श्लोघ इति भावः ।

भाषा

उस राजा के मौन धारण करने पर उसके परिचारकगण भी चित्र लिखे के समान घुपचाप खड़े रहे । अगर हम शब्द करेंगे तो राजा कहीं क्रुद्ध न हो जायें, इस शङ्का से पालतू मुणों के गले में से भी कोई शब्द नहीं निकलता था । अर्थात् राजा के मौन होने से सब को राजा के क्रुद्ध होने की भ्रान्ति हुई ।

निरीक्षमाणः ससोक्तिदत्तां दूतीमसौ वारपुरन्ध्रिमध्ये ।
मौख्यचर्यामपि मेखलासु महान्तमुद्गावयति स्म दोषम् ॥१९॥

अन्वयः

असौ वारपुरन्ध्रमध्ये सरसोक्तिदक्षां दूतीं निरीक्षमाणः मेखलासु मौख्यचर्याम् अपि महान्तं दोषम् उद्भावयति स्म ।

व्याख्या

असौ नृपः वारपुरन्ध्रधो वेश्यास्तासा मध्ये वारपुरन्ध्रमध्ये सरसासु रस-
मिश्रितासु उक्तिषु दक्षा चतुरा “दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्याम् उष्णश्च”
इत्यमरः । तां सरसोक्तिदक्षां दूतीं निरीक्षमाणोऽवलोकयन्, दूतीसरसवा-
णीराकर्णयन् मेखलासु रज्ज्वासु “श्रीकटपां मेखला काञ्ची सप्तकी रज्ज्वा
तया” इत्यमरः । मौख्यचर्या मुखरस्य भावः मौख्यं तस्य चर्या आचरणं
तामपि द्वावदामानत्वमित्यर्थः । महान्तं विज्ञातं दोषं दुर्गुणम् उद्भावयति स्म
अभाषत ।

भाषा

राजा विक्रमाङ्कदेव वेश्याओं के मध्य में स्थित रसभरी वाते (चुटकले)
बोलने में दक्ष दूती को देखता हुआ अर्थात् उसके चुटकले सुनता हुआ करपनिओं
के (घुघरू के) शब्दों को भी दोष की दृष्टि से देखता था । अर्थात् घुघरू के
शब्द भी उसे प्रिय नहीं मालूम होते थे ।

अचिन्तनीयं तुहिनद्रवाणां श्रीखण्डवापीपयसामसाध्यम् ।

असूत्रयत्पत्रिषु पारसीक-तैलाग्निमेतस्य कृते मनोभूः ॥२०॥

अन्वयः

मनोभूः एतस्य कृते पत्रिषु तुहिनद्रवाणाम् अचिन्तनीयं श्रीखण्ड-
वापीपयसाम् असाध्यं पारसीकतैलाग्निम् असूत्रयत् ॥

व्याख्या

मनसि भवतीति मनोभूः कामः एतस्य विक्रमाङ्कदेवस्य कृते पत्रिषु आग्नेषु
“पत्रिणी शरपलिणी” इत्यमरः । तुहिनद्रवाणां हिमनलानाम् “तुषारस्तुहिनं
हिमम्” इत्यमरः । अचिन्तनीयम् अप्रतीकार्यम् श्रीखण्डवापीपयसाम् चन्दन-
पङ्कवापीजलानाम् असाध्यं निर्वानुमशक्यं पारसीकतेलस्य (मिट्टी के तेल की)
अग्निम् असूत्रयत् अरचयत् । मदनानलोऽतीव सन्तापकारकोऽभूति भावः ।

भाषा

कामदेव ने अपने बाणों में, वरफ के पानी में भी दूर न हो सकने वाले, चन्दन से भरे तालाब के जल से भी शान्त न होने वाले मिट्टी के तेल की आग का प्रयोग इसके लिए किया अर्थात् कामदेव के बाणा से मिट्टी के तेल की अग्नि के समान कामाग्नि भभक उठी ।

श्रान्ते च निद्रालसलोचने च शून्ये च पञ्चेपुरिषून्विमुञ्चन् ।
न तत्र चित्रं गणयाम्बभूव क्षत्रव्रतस्य क्षतिमेकवीरः ॥२१॥

अन्वयः

एकवीरः पञ्चेषु श्रान्ते च शून्ये च निद्रालसलोचने च तत्र इषून् विमुञ्चन् क्षत्रव्रतस्य क्षतिं न गणयाम्बभूव चित्रम् ।

व्याख्या

एकवीरः प्रधानवीर पञ्चेषु कामदेव श्रान्ते अनेन म्लानि गते च शून्ये विचाररहिते च निद्रया स्वापेन “स्यामिश्रा शयन स्वाप स्वप्न सवेश इत्यपि” इत्यमरः । अलसे आलस्ययुक्ते लोचने नेत्रे यस्य स तस्मिन् च तत्र रात्रि इषून् धाणान् ‘पुषत्कषाणविशिला अनिह्यगलगाशुगा । कलम्बमार्गशरा पत्री रोप इषुर्द्रयो” इत्यमरः । विमुञ्चन् परितपन् क्षतात् प्रहारात् प्रायते इति क्षत्र तस्य व्रत (क्षति अतएव भाते मूर्छिते निद्रिते वा वीरः प्रहार न कुर्वन्ति किन्तु रक्षन्त्येव इति धात्रिमाणा व्रतम् ।) तस्य क्षति विनाश न गणयाम्बभूव न अमन्यत इति चित्रम् इत्याश्चर्यम् ।

भाषा

वीरों में श्रेष्ठ होने पर भी कामदेव ने कबे हुए, अघमूर्छित तथा निद्रा से आलस्ययुक्त नेत्र वाले उस विक्रमाङ्कदेव पर बाणा का प्रहार करते हुए, क्षत्रियोचित धर्मों का उल्लङ्घन हो रहा है, इसका कोई विचार नहीं किया—यह एक आश्चर्य की बात है । वीर लोग कबे मूर्छित और मोए हुए विपक्षी वीर पर वार नहीं करते । परन्तु कामदेव ऐसे महावीर ने इसका विचार नहीं किया—यह आश्चर्य है ।

सैरा पताका सुभगासु लेभे यया हतः कुन्तलकामदेवः ।

आसीत्परं पञ्चशरः प्रतापी तस्यापि यस्तापयिता चभूव ॥२२॥

अन्वयः

यया कुन्तलकामदेवो हतः सा एका सुभगासु पताका लेभे ।
पञ्चशरः परं प्रतापी आसीत् यः तस्य अपि तापयिता बभूव ।

व्याख्या

यया चन्दलदेव्या कुन्तलदेशस्य कामदेव कामसदृशमुन्दरूपो राजा विक्रमाङ्क-
देवो हत आकृष्ट सा एका चन्दलदेवी सुभगासु मुन्दरीषु पताका विजय
प्रतिष्ठा लेभे प्राप । पञ्चशरः पञ्चबाण काम "कन्दर्पो बर्पकोऽनङ्ग
काम पञ्चशर स्मर" इत्यमर । परम् अत्यन्त प्रतापी प्रभावशाली आसीत्
य पञ्चबाण तस्यापि कुन्तलकामदेवस्यापि विक्रमाङ्कदेवस्यापि तापयिता
सतापकरो बभूव । बहूना कामिनीनां सन्तापकरः कुन्तलकामदेवो विक्रमाङ्कदेव ।
परन्तु कामस्तस्यापि सन्तापकारकोऽभूदिति भावः ।

भाषा

जिस चन्दलदेवी न पुन्नाल देश के कामदेव विक्रमाङ्कदेव के मन को आकृष्ट
कर लिया वह तो सब कामिनियों में विजयी हो गई । परन्तु (अनेक
कामिनियों को सन्तप्त करने वाले) उस कुन्तल कामदेव विक्रमाङ्कदेव को भी
कामदेव न सन्तप्त कर दिया इससे यह आश्चर्य प्रतापी हुआ ।

लभामिवाङ्गे लिखितामिवाग्रे चक्रभ्रमेणेव परिभ्रमन्तीम् ।

क्षपासु लब्धक्षणाभात्रनिद्रस्तामेव राजीवमुखीं ददर्श ॥२३॥

अन्वयः

क्षपासु लब्धक्षणाभात्रनिद्रः ताम् एव राजीवमुखीम् अङ्गे लभाम्
इव अग्रे लिखिताम् इव चक्रभ्रमेण परिभ्रमन्तीम् इव ददर्श ॥

व्याख्या

क्षपासु रात्रिषु लब्धा प्राप्ता क्षणमात्रमेव निद्रा शयन येन तु लब्धक्षणा-
मात्रनिद्रा ताम् एव चन्दलदेवीमेव राजीवमुखीं कमलमुखीम् "विताप्रसूनराजीव-
पुष्पराभोऽह्लाणि च" इत्यमरः । अङ्गे क्षरीराकषये लम्बां सश्लिष्टामिव अग्रे
नेत्रदोरग्रे लिखितामिव चक्रभ्रमेण चक्राकारध्रान्त्या परिभ्रमन्तीं चलन्तीम् इव
ददर्श दृष्टवान् । अत्रोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

रात्रियो में कुछ क्षण ही निद्रा प्राप्त करने वाले विक्रमाङ्कदेव ने उस कमलमूर्त्या चन्द्रलेखा को ही भानो अपने शरीर से चपफनी हुई, आँखों के आगे लिखी हुई और चारों तरफ चक्कर काटती हुई देखा ।

चन्द्रातपाच्चन्दनपङ्कवापीं ततस्तमस्मादपि तां जगाम ।

तस्येति बह्वयः स्मरतापितस्य गतागतैरेव गतास्त्रियामाः ॥२४॥

अन्वयः

(सः) चन्द्रातपात् चन्दनपङ्कवापीं ततः तम् अस्माद् अपि तां जगाम इति स्मरतापितस्य तस्य गतागतैः एव बह्वयः त्रियामाः गताः ॥

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवः चन्द्रस्येन्दोरातप प्रभा प्रकाशो वा “प्रकाशो स्रोत आतपः” इत्यमरः । तस्मात् चन्द्रातपात् चन्द्रिण्यायां चन्दनपङ्कवापीं चन्दनपङ्कस्य श्रीलण्ड-वर्द्धमस्य “पङ्कोऽप्री दावर्द्धमो” इत्यमरः । वापी एकश्रीभवनस्वान् ता ततश्च-न्दनपङ्कवापीतः त चन्द्रातपम् अस्मात् चन्द्रातपात् अपि ता चन्दनपङ्कमयीं वापीं जगाम विरहजन्यसन्तापशान्त्यर्थं गतवान् । यदा स्वाने चैकस्मिन् शान्तीं न लेभे ततोऽन्यत्र गतवान् तत्रापि शान्तिमप्राप्तस्सन् पुनः पूर्वस्मिन्नेव स्वाने सन्ताप-निवारणाय यवाजः । इति श्रुत्या स्मरतापितस्य कामसतप्तस्य तस्य विक्रमाङ्क-देवस्य गतागतैर्गमनागमनं, एव बह्वयोऽनेका स्त्रियामा रात्र्यो “निशा निशीधनी रात्रिस्त्रियामा क्षणवा क्षया” इत्यमरः । गता व्यतीताः । स रात्र्यो कामाग्नि-सतप्तः शान्तिकामनया चन्द्रिण्यातचन्दनवापीं चन्दनवापीतचन्द्रिकाप्रागगमत् । परन्तु कुत्रापि शान्तीं न प्राप्य निद्रारहिता रात्रौ व्यतीयावेति भावः । पर्यालङ्कारः ।

भाषा

राजा विक्रमाङ्कदेव चाँदनी से, चन्दन से भरी बावली को अधिक ठडक देनेवाली समथ चाँदनी में से बावली में जाना था किन्तु फिर चन्दन की बावली से चाँदनी को अधिक ठडा समथ चन्दन की बावली में से चाँदनी में जाना था । इस प्रकार आने जाने में ही उमरो अनेक रात्रियाँ गीन गईं । अर्थात् अनेक रात्रियाँ उतने कामाग्नि से सतप्त होकर जागृत ही बिता दीं ।

श्रोत्रामृतस्य स्फटिकप्रणालीं दिव्याम्बुधारां स्मरचातकस्य ।
वार्त्तां गृहीत्वा हरिणोक्षणायाश्चरः क्षमामर्तुरथाजगाम ॥२५॥

अन्वयः

अथ क्षमामर्तुः चरः श्रोत्रामृतस्य स्फटिकप्रणालीं स्मरचातकस्य दिव्याम्बुधारां हरिणोक्षणायाः वार्त्तां गृहीत्वा आजगाम ।

व्याख्या

अथ कामजविरहसन्तापानन्तरं क्षमाया भूमेः भर्तुस्त्वामिनो विक्रमाङ्कदेवस्य चरो दूतः श्रोत्रामृतस्य कर्णामृतस्य स्फटिकप्रणालीं स्फटिकमणिनिमित्तजलनिर्गममार्गम् "द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्या त्रिषु दूतरो" इत्यमरः । स्मर एव चातक्यस्ती तस्य स्मरचातकस्य दिव्याम्बुधारां गणनामतजलधारां हरिणोक्षणायाः नाधिकायाः वार्त्तां वृत्तान्तं "वार्त्ता प्रवृत्तिर्बृत्तान्त उदन्तः स्यादथाङ्गयः" इत्यमरः । गृहीत्वा ज्ञात्वा आजगाम । चातकस्य वृत्ते मेघान्बुधारा यथा प्रिया कर्णयोर्मुलागमनप्रणाली ययानन्ददायिनी तथा नृपस्य वृत्ते चन्दलवेदीवार्त्ता प्रियाऽसीदिति भावः । अत्र परम्परितरूपकालङ्कारः ।

भाषा

इस प्रकार चन्देलदेवी के विरह सन्ताप से बहुत पीड़ित होने पर राजा विक्रमाङ्कदेव का दूत, कर्ण को मुक्त देनेवाले अमृत के बहने के लिए स्फटिक की बनी नाली के रूप तथा कामरूपी चातक के लिए स्वर्गाय जल धारा के स्वरूप, उस भुगनयनी चन्दलदेवी की खबर लेकर आ गया ।

कथारसस्यैव मुखस्थितस्य धाराः किरन्दन्तमयूखभङ्गया ।
प्रहर्षविस्फाटितवक्त्रकान्तिः स कुन्तलदमातिलकं वभाषे ॥२६॥

अन्वयः

दन्तमयूखभङ्गया मुखस्थितस्य कथारसस्य धाराः किरन् इव प्रहर्षविस्फारितदन्तकान्तिः सः कुन्तलदमातिलकं वभाषे ॥

व्याख्या

दन्तमयूखभङ्गया दूतस्य दशनपंक्तिकिरणजालव्याजेन "किरणोऽलमयूखान्-
शुभभस्तिपृष्णिरेभ्यः" इत्यमरः । "व्याजकृष्णनिभे भङ्गिर्देहभौतमौलिका"

इति रभस । मुखे द्रुतानने त्वितस्य वर्तमानस्य कयारसस्य चन्दलदेयीवृत्तान्ता-
मृतरसस्य धारा प्रवाहान् किरन् विशिषन् इव ग्रहर्षेण नृपदगंनप्रमोदातिशयेन
सहातानयनजग्यहर्षेण वा विस्फारिता प्रवृद्धा दन्तकान्तिर्यस्य स कुन्तलभाषा
कुन्तलदेशस्य तिलकोज्जङ्कारभूगो विक्रमाङ्कदेवस्त बभावे उवाच । भव
तापह्वोत्रोक्षालङ्कार ।

भाषा

अपन दातो के किरणा के निप से मुख में विद्यमान चन्दलदेवी की कथा
के रस से मानो घटाता हुआ, राजा के दर्शन से या चन्दल देवी की सफल
कथा सुनाम के अवसर से हर्ष से बड़ी हुई दन्तकान्ति वाला अर्थात् मुस्सुराते हुए
उस दूत ने कुन्तलदेश के जलङ्कार स्वरूप विक्रमाङ्कदेव से कहा ।

अचन्द्रजा नेत्रचकोरवृत्तिरपुष्पनिर्माणमनङ्गशस्त्रम् ।
रागस्य लोकप्रयस्त्रनाय विद्येव विद्याधरराजकन्या ॥२७॥
अकृत्रिमाद्वा गुणपक्षपाताद् विद्येः समायोगकुतूहलाद्वा ।
देव त्वदाकर्णनमात्रकेण सा त्वन्मयं पश्यति जीवलोकम् ॥२८॥

अन्वयः

हे देव अचन्द्रजा नेत्रचकोरवृत्तिः अपुष्पनिर्माणम् अनङ्गशस्त्रं
लोकप्रयस्त्रनाय रागस्य विद्या इव सा विद्याधरराजकन्या अकृत्रिमात्
गुणपक्षपाताद् वा विद्येः समायोगकुतूहलाद् वा त्वदाकर्णनमात्रकेण
त्वन्मय जीवलोकं पश्यति ।

व्याख्या

हे देव राजन्, घट्टेजाता अचन्द्रजा न अचन्द्रजा अचन्द्रजाऽचन्द्रविषयक नेत्र-
चकोरवृत्ति नयनरूपचकोराणां अपवहारो दर्शनस्य पुष्पनिर्माणं यस्य तत्
पुष्पनिर्माणं तत्प्रभवतोऽप्यपुष्पनिर्माणं अनङ्गस्य कामस्य अस्त्रमायुधम् “आयुधं पु-
ग्रहरणं शस्त्रमस्त्रमपास्त्रिण्यो” इत्यामरः । लोकप्रयस्य त्रिभुवनस्य रञ्जना-
याऽऽनन्दसंगणनाय रागस्य प्रेम्ण विद्या इव सा विद्याधरराजकन्या चन्दलदेवी
अकृत्रिमात् स्वाभाविकात् गुणपक्षपाताद् गुणस्नेहात् वा विषयैर्ग्रहणं समायोगस्य
नायिकानायकसंयोगकरणस्य कुतूहलात् कोतुकाद् वा त्वदाकर्णनमात्रकेण भवधाय-
यवर्णमात्रेण वाऽऽप्युद्दिष्टदया सती त्वन्मयं भवन्मयं जीवलोकं सकलसत्तारं पश्यति

अवलोक्यति । अनुपमस्वरूपवती सा चन्देलदेवी त्वन्नामानर्जनमानेनैव त्रयि मुग्धा जातेति भाव । अत्राऽधिकारद्वैशिष्ट्य रूपकं, उत्प्रेक्षा चाऽलङ्कारः ।

भाषा

बिना चन्द्र के ही नररूपी चनोरा का जीवनोपाय, बिना फूल के यना कामदेव का वाण, बिना लाला को प्रमत्त करने के लिये प्रेम की विद्या के समान यह बिंदाघर की राजकन्या चन्दलदेवी गुणा के प्रति स्वाभाविक मुकाब में, या ब्रह्मा के आप दोनों का भयाग करने के बोलुव में, आपका नाम सुनते ही इस जीवनोप को आपमय देखती है अर्थात् सर्वथ उसने आप ही दिखाई पड़ते हैं ।

अपारमापूरयता पृपत्कैस्तनिम्नि मयं वपुरुत्पलाक्ष्याः ।

लक्ष्येषु लब्धः कुसुमायुधेन बालाग्रसूक्ष्मेषु परः प्रकर्षः ॥२६॥

अन्वयः

तनिम्नि ममम् उत्पलाक्ष्याः वपुः पृपत्कैः अपारम् आपूरयता कुसुमायुधेन बालाग्रसूक्ष्मेषु लक्ष्येषु परः प्रकर्षः लब्धः ।

व्याख्या

तनिम्नि कृशताया मग्न निपतितमुत्पलाक्ष्या कमलाक्ष्या चन्दलदेव्या वपु शरीर पृपत्कैर्बाणैः “वृषत्कबाणविश्लिस्ता अनित्यफलनाशुना” इत्यमरः । अपारं नास्ति पारमन्तो यस्मिन्कर्मणि तत् अपार पूर्णं यथा स्यात्तयाऽऽतुरयता व्याप्नुयता कुसुमायुधेन कामेन बालानां केशानामग्राणि “चिकुर, कुन्तली बाल कश्च केशः शिरोरुहे” इत्यमरः । पुरोभागास्तद्वत्सूक्ष्माणि तेषु बालाग्रसूक्ष्मेषु लक्ष्येषु शरव्येषु “लक्ष लक्ष्य शरव्य च” इत्यमरः । परं श्रेष्ठं प्रकर्षं औघ्रतयं चमत्कारः प्रावीण्यं वा लब्धं प्राप्तं । तस्याश्चन्दलदेव्या प्रतिरोधेन कामबाणा व्याप्तास्तदचास्तीवरीकृतितेति भावः । अत्र काव्यलिङ्गालङ्कारः ।

भाषा

चन्दलदेवी के दुबले भए हुए शरीर को बाणा से पूर्णतया भर देने वाले कामदेव ने केश के अग्र भाग के समान सूक्ष्म लक्षो पर (निशाना मारने में) अधिक प्रावीण्य प्राप्त किया ।

तथा गता चम्पकदाभगौरी शरीरयष्टिः कृशतां कृशाङ्गयाः ।

यथा गलद्यापमनोरथोऽस्यां मौर्वीलतास्थां मदनः करोति ॥३०॥

अन्वयः

चम्पकदामगौरी कृशाङ्गयाः शरीरयष्टिः तथा कृशतां गता, यथा गलच्छापमनोरथः मदनः अस्यां मौर्वीलतास्यां करोति ॥

व्याख्या

चम्पकानां दामं चम्पकपुष्पमालां तद्वत् गौरी पीतवर्णां “भाला ॥ पंक्तौ पुष्पादिदामनि” इति हेम । कृशाङ्गयास्तन्वङ्गया शरीरयष्टिस्तनुयष्टिः, कृशत्वातिशयात्तनौ पण्डित्वारोप । तथा तेन प्रकारेण कृशतां तनुतां गता प्राप्ता, यथा घेन प्रकारेण गलत् व्युत परिभ्रष्टो वा धापस्य धनुर्निर्माणस्य मनोरथो बाणश्च यस्य स गलच्छापमनोरथो मदनः कामोऽस्या नायिकाया मौर्वीलताया ज्वालत्तानिर्माणोपयोगिताया “मौर्वीच्या शिञ्जिनी युण” इत्यमरः ॥ आस्या विश्वासं करोति । सप्रति नायिकायास्तनुशरीरत्वात्कामो ज्वालतारचनायामुपयोगं करोति न तु धनुर्निर्माणे । कामिन्यस्तं कामस्य धनुः । किन्तु तस्या अतीव कृशत्वाद्धनुर्निर्माणायोग्यतया तन्मौर्वीनिर्माणे मनोरथमकरोदिति भावः ।

भाषा

चम्पे के फूल की माला के समान पींगी पड़ गई हुई उस दुबले शरीर वाली चन्द्रलेखा की शरीर रूपी लड़ी ऐसी दुबली-मतली हो गई थी कि उससे धनुष बनाने के मनोरथ को छोड़कर कामदेव न उससे मौर्वी बनाने की आस्था की । अर्थात् यद्यर्थ में सुन्दरियाँ ही कामदेव का धनुष हैं । परन्तु यह चन्द्रलेखी अत्यधिक दुबली हो गई थी इसलिए इससे धनुष बनाना कठिन होने से मौर्वी बनाने की ही कामदेव न धारणा की ।

नूनं स्मरः सौगतदर्शनोत्थं रहस्यमस्याः कथयाम्बभूव ।

त्वया विना व्यर्थमनोरथा यदात्मन्यवज्ञां प्रकटीकरोति ॥३१॥

अन्वयः

स्मरः सौगतदर्शनोत्थं रहस्यम् अस्याः नूनं कथयाम्बभूव । यत् त्वया विना व्यर्थमनोरथा (इयम्) आत्मनि अवज्ञां प्रकटीकरोति ॥

व्याख्या

स्मरः कामः सौगतस्य बृद्धसंबद्धस्य “सवत्सु सुगतो बृद्धो घमराजस्तयागतः” इत्यमरः । दर्शनस्यानुशीतनेनोत्थम् सजातं रहस्यं अनश्वत्वाद्विज्ञानम् अस्या

चन्दलदेव्या नूनम् निश्चयेन वयमास्वभूव सज्जगद । यत् यत् परमात्कारणात्
 त्वया विना विक्रमाङ्कदेवमन्तरेण व्यर्थमनोरया निष्फलकामा चन्दलदेवी आत्मनि
 स्वविषये अवज्ञाम् अवहेलनाम् 'रीढावमाननावतावहेलनमसूक्ष्मम्' इत्यमरः ।
 तुच्छमुद्धि प्रकटीकरोति प्रकाशयति मनुते । बौद्धदर्शने सत्सारानित्यत्वप्रकाशन-
 पूर्वकमात्मन्यनास्त्यैव स्थाप्यते ।

भाषा

कामदेव न निश्चयपूर्वक चन्दलदेवी को बौद्ध दर्शन के रहस्य का अर्थात्
 सत्सारादि सब अनित्य तथा आत्मा नहीं है, ऐसा उपदेश दिया होगा । क्याकि
 तुम्हारे न मिलन से भग्न अभिलाषावाली वह चन्दल देवी अपनी आत्मा की
 अवहेलना करती है । बौद्ध दर्शन में आत्मा को कोई महत्व नहीं दिया गया है ।

दूरं गता कार्मुककर्मवार्ता तस्यास्तनुं तन्तुकृशां वहन्त्याः ।
 नितान्तमप्राणतया मृगाक्षी शिक्षापि जाता न मनोभवस्य ॥३२॥

अन्वयः

तन्तुकृशां तनु वहन्त्याः तस्याः कार्मुककर्मवार्ता दूरं गता
 मृगाक्षी नितान्तम् अप्राणतया मनोभवस्य शिक्षा अपि न जाता ।

व्याख्या

तन्तुकृशाम् सूक्ष्मा तन्तुकृशाम् तनु शरीर वहन्त्या धारयन्त्या तस्याश्च-
 न्दलेखाया कार्मुकस्य धनुष 'धनुश्चापी धन्वञ्जरासनकोदण्डकार्मुकम्' इत्यमरः ।
 निर्माणकर्मणो वार्ता वृत्तान्त कार्मुककर्मवार्ता दूर गता रेबीसूक्ष्मशरीरेण कामधनुष-
 रचनात्यन्तमसभूता विन्तु मृगाक्षी मृगनयना नितान्तमत्यन्तमप्राणतयाऽल्प-
 प्राणतया सत्यहीनतया वा अत्यन्तकाश्रयेण मनोभवस्य कामस्य शिक्षा मोर्वी
 'मोर्वी ज्या शिक्षिन्वी गुण' इत्यमरः । अपि न जाता । नायिकाशरीरेण
 सूक्ष्मत्वातिशयात् काममोर्वी अपि न निर्मातुं शक्या किं पुनः ज्यापेक्षया
 बहुत्वापस्य धनुषो निर्माणमिति भावः ।

भाषा

डारे के ऐसे दुबड़े-पतले शरीर को धारण करने वाली उस चन्दलदेवी से
 धनुष बनाने की बात तो दूर रही । उस मृगनयनी के अल्पप्राण अर्थात्
 अत्यधिक दुर्बल होने से वह कामदेव की मोर्वी भी न बन सकी ।

प्राप्ता तथा तानवमङ्गयष्टिस्त्वद्विप्रयोगेण कुरङ्गदृष्टेः ।

धत्ते गृहस्तम्भनिवर्तितेन कम्पं यथा श्वाससमीरणेन ॥३३॥

अन्वयः

कुरङ्गदृष्टेः अङ्गयष्टिः त्वद्विप्रयोगेण तथा तानवं प्राप्ता यथा गृहस्तम्भ-
निवर्तितेन श्वाससमीरणेन कम्पं धत्ते ।

व्याख्या

कुरङ्गदृष्टे मृगयनाया “मृगे कुरङ्गवातापुहरिणाजिनयोनय” इत्यमरः ।
अङ्गयष्टिः शरीरयष्टिः त्वद्विप्रयोगेण तव विरहेण “विप्रलम्भो विप्रयोग”
इत्यमरः । तथा तादृशं तानवं सनोर्भाव तानवं तत् कुशला प्राप्ता यथा गृहस्त-
म्भनिवर्तनेन गृहस्तम्भ यावद् गत्वा परावर्तितेनापि श्वाससमीरणेन निजश्वास-
वायुना “समीरनावनमवजगत्प्राणसमीरणा” इत्यमरः । कम्पं धत्ते धारयति ।
महदौबल्यं विरहजन्यमिति भावः ।

भाषा

उस मृगयनी की शरीरयष्टी तुम्हारे विरह से इतनी कुश हो गई है कि
घर के लम्बे तक जाकर छोटने से ही सास फूल जान से उसे कंप कपी
झूट जाती है ।

शीतांशुबिम्बप्रतिबिम्बभङ्गया कुरङ्गदृष्टेः कुचकुम्भपीठे ।

स्मरानलद्रावितहारदाम-मुक्ताफलानामिव पिण्डमासीत् ॥३४॥

अन्वयः

कुरङ्गदृष्टेः कुचकुम्भपीठे शीतांशुबिम्बप्रतिबिम्बभङ्गया स्मरानल-
द्रावितहारदाममुक्ताफलानां पिण्डम् इव आसीत् ।

व्याख्या

कुरङ्गदृष्टे मृगाया कुच स्तन एव कुम्भपीठं कुम्भो घटस्तस्य पीठं
तस्मिन् कुचकुम्भपीठे शीतांशोऽचन्द्रस्य बिम्बं मण्डलं ‘बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिपु’
इत्यमरः । तस्य प्रतिबिम्बं छाया तस्य भङ्गया व्याजेन शीतांशुबिम्बप्रतिबिम्ब-
भङ्गया स्मरानलेन कामाग्निना द्रावितानि रसरूपता प्रापितानि हारदाम्नी
मुक्तामालाया मुक्ताफलानि तेषां स्मरानलद्रावितहारदाममुक्ताफलानां पिण्डनिव
प्रतीयमानमासीत् । अत्र सापह्वोत्प्रक्षालङ्कारः ।

भाषा

मृगनयनी के स्तनपट के ऊपर चन्द्रमण्डल की छाया पड़ने के मिस से मानो वहाँ यामाग्नि से गलाए मोती की माला के मोतियों का गोला ही था ।

वातायनाद्गच्छति चित्रवेश्म तस्माद्वनान्तं बलभीं ततोऽपि ।

एकत्र न क्वापि पदं करोति सा मन्मथास्त्वनन्दविशङ्कितेव ॥३५॥

अन्वयः

सा वातायनात् चित्रवेश्म गच्छति तस्मात् वनान्तं गच्छति ततः अपि बलभीं गच्छति । सा मन्मथास्त्वनन्दविशङ्किता इव एकत्र कु अपि पदं न करोति ।

व्याख्या

सा चन्द्रलदेवी वातायनात् गवाक्षात् "वातायन गवाक्षौष्य" इत्यमर । चित्रवेश्म चित्रमन्दिर विरहविनोदनाय गच्छति प्रयाति । तस्मात् चित्रा-गारात् वनान्त वनप्रवेश गच्छति ततोऽपि उद्यानप्रदेशादपि बलभीं चन्द्रशालाम् "शुद्धान्ते बलभीचन्द्रशाले सौधोऽर्धवेश्मनि" इति रभसः । शिरोगुहम् गच्छति इत्येव रीत्या सा मन्मथस्य कामस्यास्त्वनन्देन प्रहरणवायया विशङ्किता भीता इव एकत्रैकस्मिन्कुत्रचिदपि स्थाने पदमवस्थान धरणो वा "पदद्विघ्नश्चरणोऽस्त्रियाम्" इत्यमर । न करोति न विद्यमाति । । क्वापि विरहसन्तापशान्तिर्न भवतीति भावः । एकत्राऽनवस्थानलक्षणा विरहावस्था जातेति भावः ।

भाषा

वह चन्द्रलदेवी झरोखे में से हटकर मन बहलाव के लिये चित्रमन्दिर में जाती थी । वहाँ से बाग में जानी बीर वहाँ भी मन बहलाव न होने से सबने ऊपर के कमरे में चली जाती थी । नामदेव के आक्रमण के भय से शङ्कित वह चन्द्रलदेवी वही भी एक ठिगाने नहीं ठहर सकती है ।

आज्ञापितः स्वप्नविधौ हरेण स्वयंवरोऽस्याः क्रियतां त्वयेति ।

तस्याः पिता कस्यचिदर्थिभावं न भूमिभर्तुः सफलं विधत्ते ॥३६॥

अन्वयः

हरेण स्वप्नविधौ "त्वया अस्याः स्वयम्वरः क्रियताम्" इति आज्ञा-पितः तस्याः पिता कस्यचित् भूमिभर्तुः अर्थिभावं सफलं न विधत्ते ।

व्याख्या

हरेण शिवेन स्वप्नविधौ स्वापसमये “स्वाप्तिद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि” इत्यमरः । “स्वया चन्द्रलेखोपित्रा अस्याश्चन्द्रलेखायाः स्वयम्बरः क्रियताम्” इत्यादापित् आदिष्टस्तन् तस्या नायिकायाः पिता कस्यचित् भूमि-भर्तुर्नृपस्य अर्थिभावं याचकत्वं “वनीयको याचनको मार्गणो याचकारिणी” इत्यमरः । सफलम् इष्टप्राप्तिसहितं न विषत्ते न करोति ।

भाषा

चन्द्रलेखा का पिता, भगवान् शकर से स्वप्न में ‘तुम (कन्या के लिये) स्वयम्बर की योजना करो’ ऐसी आज्ञा प्राप्त कर किसी राजा की याचना को सफल नहीं करता है । अर्थात् शकर की आज्ञा के विरुद्ध बहुत से राजाओं के भागने पर भी वह अपनी कन्या उनको नहीं देता है ।

पिता तदीयस्त्वयि सान्द्ररागः किं प्रार्थनामङ्गमयात् वक्ति ।
भवादृशानां प्रणयं हिलब्ध्वा प्रयान्ति कन्याः कुलभूषणत्वम् ॥३७॥

अन्वयः

त्वयि सान्द्ररागः तदीयः पिता प्रार्थनामङ्गमयात् किं न वक्ति । हि कन्याः भवादृशानां प्रणयं लब्ध्वा कुलभूषणत्वं प्रयान्ति ।

व्याख्या

त्वयि भवति (विक्रमाङ्कदेवे) सान्द्रो घनो दुर्बो वा रागः प्रेम यस्य सः सान्द्ररागः तदीयः पिता चन्द्रलेखाया जनकः प्रार्थनायाः स्वकन्याया अभीप्सित-विधाहस्य भवता साकमभ्यर्थनायाः प्रस्तावनिवेदनस्य वा भङ्गः स्वीकाराभावः तस्माद्भयं भीतिः “भीतिर्भीः साध्वत् भयम्” इत्यमरः । तस्मात् किं किमपि वाक्य (कि पुनः) न वक्ति न कथयति । हि यतः कन्या आत्मजाः भवादृशानां भवादृशानां प्रतापशालिना राज्ञां प्रणयं स्नेहं लब्ध्वा प्राप्य कुलस्य पितृवंशस्य भूषणत्वमलङ्कारतां प्रयान्ति गच्छन्ति । “अभ्यर्थनामङ्गमयेन साधुमध्यस्थ-मिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे” इति कालिदासोक्तेः ।

भाषा

तुमसे घनिष्ट प्रेम रखनेवाला चन्द्रलेखा वा पिता, प्रार्थना स्वीकृत न होगी, इस भय से तुमसे कुल नहीं कहता है । क्योंकि कन्याएँ आप जैसे अप्रतिम प्रतापी राजा का प्रेम पाकर अपने पितृकुल का भूषण हो जाती हैं ।

स्वयम्बरस्यावसरोऽपि जातः प्रसीद भूपाल कुरु प्रयाणम् ।

असौ जयश्रीरिव ते द्वितीया सर्वान्विनिर्धूय बधूत्वमेतु ॥३८॥

अन्वयः

हे भूपाल स्वयम्बरस्य अवसरः अपि जातः, प्रसीद, प्रयाणं कुरु ।
असौ ते द्वितीया जयश्रीः इव सर्वान् विनिर्धूय बधूत्वम् एतु ।

व्याख्या

हे भूपाल राजन् स्वयम्बरस्यावसरः समयः अपि जातः । प्रसीद प्रसन्नो भव । प्रयाण स्वयम्बरप्रति प्रस्थानं कुरु । असौ इयं चन्दलदेवी ते भवते द्वितीया जयश्रीः विजयलक्ष्मीः इव सर्वान् स्वयम्बरोपस्थितान्नुपान् विनिर्धूय तिरस्कृत्य बधूत्वम् जायात्वं "बधूर्जाया स्नुषा स्त्री च" इत्यमरः । एतु प्राप्नोतु । अश्रीपमालङ्कारः ।

भाषा

हे राजा ! स्वयंवर का दिन भी आगया है । कृपा करिये । स्वयंवर के लिये प्रस्थान कीजिए । यह चन्दलदेवी दूसरी विजयलक्ष्मी के समान स्वयंवर में उपस्थित सब राजाओं का तिरस्कार कर आपकी भार्या बने ।

श्रुत्वेति तुष्टः स जगाम तत्र तुरङ्गमैरेव जयोत्तरङ्गैः ।

स्वयम्बरायातनरेन्द्रचक्रा सा यत्र पुष्पायुधराजधानी ॥३९॥

अन्वयः

इति श्रुत्वा तुष्टः सः जयोत्तरङ्गैः तुरङ्गमैः एव तत्र जगाम यत्र स्वयम्बरायातनरेन्द्रचक्रा सा पुष्पायुधराजधानी आसीत् ।

व्याख्या

इति श्रुतेनोक्तं पूर्वं श्रुत्वा निशम्य तुष्टः प्रीतरसन् स विक्रमाङ्कदेवः जवेन घेगेन "तरस्वी स्परितो घेगी प्रजवी जयनो जवः" इत्यमरः । उत्तरङ्गैरङ्गततरङ्गैरिव जयोत्तरङ्गैः अतिवेगवद्भिः तुरङ्गमैरेवैः "घोटके पीतितुराणतुरङ्गाश्चतुरङ्गमाः" इत्यमरः । एव तत्र तस्मिन् स्थाने जगाम प्रपयी यत्र स्थाने स्वयम्बरायाऽऽयातभागतं मरेन्द्राणां नृपधेष्ठानां चक्रं मण्डलं यस्य सा स्वयम्बरायातनरेन्द्रचक्रा सा नामिका चन्दलदेवी पुष्पायुधस्थ कामरूप राजधानीत्यरूपा तद्बहुत्वप्रतिशयशालिनी आसीत् । अत्र रूपमालङ्कारः ।

भाषा

दूत की ऐसी वाणी से प्रसन्न होकर अत्यन्त वेग से चलने वाले घोडों से ही विक्रमाङ्कदेव वहाँ गया, जहाँ, जिसके लिये स्वयंवर में अनेक राजा लोग आये थे, ऐसी वह कामदेव की राजवानीस्वरूप चन्द्रलेखा विराजित थी ।

अमानिवाङ्गेषु मुदः प्रकर्षात् प्रत्युद्ययौ तं जनकः कुमार्याः ।

अनुष्ठितं सम्यगुपायविद्विर्नीतः परिस्पन्दमिवार्थसार्थः ॥४०॥

अन्वयः

कुमार्याः जनकः अङ्गेषु मुदः प्रकर्षात् अमान् इव उपायविद्विः सम्यक् अनुष्ठितं परिस्पन्दं नीतः अर्थसार्थः इव तं प्रत्युद्ययौ ।

व्याख्या

कुमार्यां चन्द्रलेख्या जनकः पिता करहाटराज अङ्गेषु स्वशरीराययवेषु मुदो हर्षस्य "मुग्धोति प्रमदो हर्षप्रमोदामोदसमवा" इत्यमर । प्रकर्षावति-
शयात् अमान् इव मातुमनश्चनुबन् इव उपायविद्वि उपायान् कार्यसाधनानि विदन्ति जानन्ति इत्युपायविदस्ती जनैस्सम्यक् उचितरीत्या अनुष्ठित साधित परिस्पन्द साफल्य भूत प्रापितोऽर्थसार्थ इव वस्तुनात्मिव त विक्रमाङ्कदेव प्रत्युद्ययौ प्रत्युज्ज्वलाम् ।

भाषा

कुमारी चन्द्रलेखी का पिता करहाट का राजा, अङ्ग प्रत्यङ्ग में अधिक हर्ष से न समाता हुआ, कार्यसिद्धि में निपुण भनुष्यो द्वारा सफल किए हुये कार्य के समान, उसकी अगवानी के लिये आग बढ़ा ।

निधानलाभादिव हर्षमाप स कुन्तलेन्दुअणयात्ररेन्द्रः ।

कन्यापितृणं पदमुत्सवस्य न श्लाघ्यजामातृसमं समस्ति ॥४१॥

अन्वयः

सः नरेन्द्रः कुन्तलेन्दुअणयात् निधानलाभात् इव हर्षम् आप ।
कन्यापितृणां श्लाघ्यजामातृसमम् उत्सवस्य पदं न समस्ति ।

व्याख्या

सः नरेन्द्रः करहाटदेशनृपतिः कुन्तलेन्द्रः कुन्तलदेशस्य राजा विक्रमाङ्कदेव-
स्तस्य प्रणयात् स्नेहात् निधानलामादिव निधिप्राप्तेरिव हर्षमानन्दमाप लेभे ।
कन्यानां कुमारीणां पितरस्तेषां कन्यापितृणां कुमारीजनकानां कृते इत्थाध्यः प्रश-
सनीयो जामाता कन्यापतिः “जामाता दुहितुः पतिः” इत्यमरः । तेन समं
योग्यजामातुप्राप्तिसदृशमुत्सवस्याऽऽनन्दस्य पदं स्थातुं “पदं व्यवसतिघ्राणस्थान-
लक्षमाङ्गिघ्नस्तुपु” इत्यमरः । न समस्ति न वर्तते ।

भाषा

करहाट देश का राजा, राजा विक्रमाङ्कदेव की आने की कृपा से खजाना
मिलजाने के समान हर्ष से प्रफुल्लित हो गया । कन्या के पिताओं के लिये
योग्य जामाता प्राप्त होने के समान दूसरा कोई आनन्द का विषय नहीं है ।

प्रणम्य तेनाथ निवेद्यमान-मार्गः कृताशेषयथोचितेन ।

श्रीकुन्तलेन्द्रः प्रविवेश भूमिं स्वयम्बरोत्कण्ठितराजचक्राम् ॥४२॥

अन्वयः

अथ प्रणम्य कृताशेषयथोचितेन तेन निवेद्यमानमार्गः श्रीकुन्तलेन्द्रः
स्वयम्बरोत्कण्ठितराजचक्रां भूमिं प्रविवेश ।

व्याख्या

अथ द्वयोः परस्परं मिलनानन्तरं प्रणम्य प्रणामं विधाय कृतमनुष्ठितं यथो-
चितमतिशितकारो येन स तेन करहाटनृपेण निवेद्यमानो विराप्यमानो मार्गो-
ऽध्या “अयन वर्त्म मार्गाध्ययन्धानः पदवी सृतिः” इत्यमरः । यस्मै स निवेद्य-
मानमार्गः श्रीकुन्तलेन्द्रो विक्रमाङ्कदेवः स्वयम्बरायोत्कण्ठित समुत्सुकं राजध्वजं
राजसमूहो यस्यां सा तां भूमिं प्रविवेश सन्यवान् ।

भाषा

दोनों की भेंट होने के बाद प्रणाम कर यथोचित अतिशितकार करने वाले
करहाट के राजा द्वारा दिखाए गए मार्ग वाला, वह कुन्तलदेश का राजा
विक्रमाङ्कदेव, स्वयम्बर के लिये उत्कण्ठित राजसमूह से युक्त स्वयवरस्थान
में प्रविष्ट हुआ ।

स दुन्दुभीनां ध्वनिभिः सतूर्यैः प्रकाशयमानाभिनवोत्सवायाम् ।
प्रविश्य तस्यां भुवि कौतुकेन कान्तासमन्वेपणतत्परोऽभूत् ॥४३॥

अन्वयः

सः दुन्दुभीनां सतूर्यैः ध्वनिभिः प्रकाशयमानाभिनवोत्सवायां तस्यां
भुवि प्रविश्य कौतुकेन कान्तासमन्वेपणतत्परः अभूत् ।

व्याख्या

सः विक्रमाङ्कदेवः दुन्दुभीनां वाद्यविशेषाणां “स्याङ्गैर्वा दुन्दुभिः पुंति स्यादक्षे
दुन्दुभिः स्त्रियाम्” इत्यमरः । सतूर्यैः तूर्यध्वनिसहितैः उच्चध्वनिपुतैः वा
ध्वनिभिः शब्दैः ‘शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरचस्वनाः’ इत्यमरः । प्रकाशय-
मानः प्रकटीक्रियमाणोऽभिनवो नवीन उत्सवो महो ‘मह उत्सव उत्सवः’ इत्यमरः ।
यस्यां तां तस्यां प्रकाशयमानाभिनवोत्सवायां तस्यां भुवि स्वयम्बरप्राङ्गणे प्रविश्य
गत्वा कौतुकेनीतिमुकचातिशयेन कान्तासमन्वेपणतत्परः नायिकानुसंधानपरा-
यणोऽभूत् ।

भाषा

वह विक्रमाङ्कदेव, तुरही सहित नगाड़ा के शब्दों से या जीर के नगाड़े के
शब्दों से प्रकट किये जाने वाले नवीन उत्सव से युक्त स्वयंवर के गण्डप में
जाकर बड़ी उत्सुकता से चन्द्रलेखा की देखने के लिये उत्कण्ठित हो उठा ।

सोपानपङ्क्तिं ॥ विलङ्घ्य तत्र तरङ्गमालामिव राजहंसः ।
सौवर्णपद्मप्रभमारुरोह हेमासनं मन्मथशासनेन ॥४४॥

अन्वयः

तत्र सः राजहंसः तरङ्गमालाम् इव सोपानपङ्क्तिं विलङ्घ्य मन्मथ-
शासनेन सौवर्णपद्मप्रभं हेमासनम् आरुरोह ।

व्याख्या

तत्र स्वयम्बरारङ्गणे स विक्रमाङ्कदेवः राजहंस राजधेष्ठः मरालराजो वा तरङ्ग-
मालमूमिमालामिव “अङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रिया योचि.” इत्यमरः । “आरो-
हणस्यात्सोपान” इत्यमरः । सोपानपङ्क्तिमारोहणार्थं विमितबीयोविशेषश्रेणि
विलङ्घ्य समुत्सङ्ग्य मन्मथस्य कामदेयस्य शासनादेशरतेन मन्मथशासनेन

सौवर्णपद्मप्रभं वनकमपकमलकान्तिमनोहरं हेम्नः सुवर्णस्याऽऽमनं सुवर्णतप-
सिहासनमारुरोहऽध्यतिष्ठत् ।

भाषा

स्वयंवर मण्डप में राजहंस, पक्ष में राजाओं में श्रेष्ठ विक्रमाङ्कदेव पानी की
लहरो पर चलने के समान सोडियों पर चढ़ कर, काम से प्रेरित होकर मोने
के कमल के समान कान्ति वाले सोने के सिंहासन पर जा बैठा ।

रराज भूपैः परिवारितोऽसौ शुभ्रे स्थितः सद्यनि कुन्तलेन्द्रः ।

यूथे प्रविष्टः करिपोतकानां दुग्धाब्धिमध्यस्थ इवामरेभः ॥४५॥

अन्वयः

शुभ्रे सद्यनि स्थितः भूपैः परिवारितः असौ कुन्तलेन्द्रः करिपोतकानां
यूथे प्रविष्टः दुग्धाब्धिमध्यस्थः अमरेभः इव रराज ।

व्याख्या

शुभ्रे धवले सद्यनि भवने स्थितस्तान्निविष्टः भूपैर्नृपैः परिवारितः परिवेष्टितः
मसौ शुन्तलेन्द्रो विक्रमाङ्कदेवो करिपोतकानां वज्रशङ्खकानां "मतङ्गजो वज्रो नागः
कुञ्जरो वारणः करी" इत्यमरः । "पोतः पाकोऽर्भको जिन्मः पुपुक्कः द्वावक्कः
शिशुः" इत्यमरः । यूथे समूहे प्रविष्टः संगतः दुग्धाब्धेः क्षीरसागरस्य मध्ये
तिष्ठतीति दुग्धाब्धिमध्यस्थः अमरस्य देवस्य "अमरा निर्जेरा देवा" इत्यमरः ।
"ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः" इत्यमरः । इमो हस्ती ऐरावत इव
रराज शोभायामो बभूव । अश्रोपमासङ्कारः ।

भाषा

राजाओं से घिरा, सफेद मण्डप में बैठा हुआ वह कुन्तलदेश का राजा
हाथियों के वृक्षों के झुण्ड में प्रविष्ट, क्षीर सागर में रहने वाले ऐरावत हाथी
के समान शोभित होता था ।

तस्मिन्प्रविष्टे नरनाथसिंहे कैलासशुभ्रं भवनाङ्गणं वत् ।

सा दुर्लभा चन्द्रमुखी नरेन्द्रैः सिंही कुरङ्गैरिव मन्यते स्म ॥४६॥

अन्वयः

नरनाथसिंहे तस्मिन् कैलासशुभ्रं वत् भवनाङ्गणं प्रविष्टे (सति)
कुरङ्गैः सिंही इव नरेन्द्रैः चन्द्रमुखी सा दुर्लभा मन्यते स्म ।

व्याख्या

नारनाथसिंहे राजसिंहे तस्मिन् विक्रमाङ्कदेवे कैलासवच्छुभ्रं धवल तत् भवनाङ्गं स्वयम्बरस्थान प्रविष्टे सति प्रयाते सति कुरङ्गं मृगं सिंहो इव नरेन्द्र-
स्तकलनूपेन्द्रः चन्द्रमुखो विधुवदना सा चन्दलदेवी दुर्लभा दुष्प्राप्या मन्यते स्म
ज्ञायते स्म ।

भाषा

राजाओं में शेर के समान पराक्रमशाली, उस विक्रमाङ्कदेव के कैलास-
पर्यन्त के समान श्वेत उस स्वयंवर भूमि में पहुँचने पर, हरिणों द्वारा सिंहिनी
के समान राजाओं द्वारा वह चन्द्रवदनी चन्द्रलेखा दुर्लभ मान ली गई । अर्थात्
हरिणों के समान उन राजाओं को, राजसिंह के आ जाने पर सिंहिनी के समान
चन्द्रलेखा को पाने की आशा छूट गई ।

वितानरत्नेषु च कुट्टिमे च बिम्बेन राज्ञां प्रतिविम्बितेन ।

स्वयम्बरोत्साहसभा वभासे सम्प्राप्तलोकत्रयकामुकेव ॥४७॥

अन्वयः

वितानरत्नेषु च कुट्टिमेषु राज्ञा प्रतिविम्बितेन बिम्बेन स्वयम्बरोत्सा-
हसभा सम्प्राप्तलोकत्रयकामुका इव वभासे ।

व्याख्या

वितानेषु उल्लेखेषु “अत्रो वितानमुल्लेखो दूष्याद्य” इत्यमरः । रत्नानि
वितानरत्नानि तेषु वितानरत्नेषु वितानसप्रथितरत्नेषु कुट्टिमेषु गणिरचित-
भूमिषु ॥ राज्ञा भूमिपालानां प्रतिविम्बितेन प्रतिकल्पितेन बिम्बेन स्वरूपेण
स्वयम्बरस्य उत्साहसभा आनन्दवर्धिका सभा सम्प्राप्ता लोकत्रयस्य कामुका
अभीप्सवो यस्या सा सम्प्राप्तलोकत्रयकामुका इव वभासे शोभा वितस्तार ।
अत्रोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

चदवे में लगे तथा गच में जड़े रत्नों में प्रतिविम्बित राजाओं की परछाही
से स्वयंवर का उत्साह बढ़ाने वाली वह सभा मानो तीनों लोकों के कामुक
हुए हो ऐसी शोभित होती थी ।

मञ्चेषु रत्नाङ्कुरदन्तुरेषु भूपामणीनां च कदम्बकेषु ।

रूपप्रकर्षार्थितया मुखानि प्रेक्षाम्बभूवुः शतशः क्षितीशाः ४८॥

अन्वयः

शतशः क्षितीशाः रत्नाङ्कुरदन्तुरेषु मञ्चेषु भूपामणीनां कदम्बकेषु च रूपप्रकर्षार्थितया मुखानि प्रेक्षाम्बभूवुः ।

व्याख्या

शतशः शतसंख्याका अनेके क्षितीशा भूषा रत्नानामङ्कुरेण कान्तिप्रदीहेन दन्तुरा मनोहरास्तेषु रत्नाङ्कुरवन्तुरेषु मञ्चेषु नृपाणामुच्चसिंहासनेषु भूपामणीनामलङ्कारभूतमणीनां कदम्बकेषु समूहेषु च रूपप्रकर्षस्य स्वरूपसौन्दर्यातिशयस्य अर्थितया अभिलाषुरत्येन सौन्दर्यगीरवज्रितासया मुखान्याननानि प्रेक्षाम्बभूवुः ददृशुः । आदर्श स्वरूपदर्शनेनैव लोष्ठवालोष्ठवत्तां तत्परिहारश्च सम्भवति नान्यथेति भावः ।

भाषा

सैकड़ो अर्थात् अनेक राजाओं ने रत्नों की कान्ति से मनोहर कोचों में तथा आभूषणों में जड़े मणिसमूहों में अपने स्वरूप की श्रेष्ठता का परिज्ञान करने के लिये अपने मुखों को देखा । अर्थात् उन रत्नों से दर्पण का काम लिया ।

मुक्तावितानेषु नरेश्वराणामतिष्ठदुच्चैः प्रतिविम्बपंक्तिः ।

कस्यापि सज्जीकृतपुष्पवर्षा सौभाग्यसीम्नस्त्रिदशावली ॥४९॥

अन्वयः

मुक्तावितानेषु नरेश्वराणां प्रतिविम्बपंक्तिः सौभाग्यसीम्नः कस्य अपि सज्जीकृतपुष्पवर्षा त्रिदशावली इव उच्चैः अतिष्ठत् ।

व्याख्या

मुक्तावितानेषु मुक्ताविरचितोत्सृज्येषु नरेश्वराणां राज्ञां प्रतिविम्बानां पंक्तिः प्रतिकलिता सती सौभाग्यस्य ऐश्वर्यस्य सीमा परमावधिस्तस्य सौभाग्य-सीम्नोऽतिपुष्पशालिनः कस्यापि पुरपरत्नस्य कृते सज्जीकृता समुपनीता पुष्पाणां कुसुमानां वर्षा यथा सा सज्जीकृतपुष्पवर्षा त्रिदशावली देवपंक्तिरिव “अमरा

निजंरा देवास्त्रिदशाविबुधा सुरा' इत्यमर । "वीर्यालिरावलि पक्ति श्रेणी' इत्यमर । उच्चं उपरिभागे अतिष्ठित् विराजते स्म ।

भाषा

मोती के बने चदवो में राजाओं के प्रतिविम्ब की श्रेणी परम भाग्यवान् किसी पुरुष पर फूला की वृष्टि करने में तत्पर देवों की श्रेणी के समान ऊपर विराजित थी ।

मुक्ताफलस्रग्भिरवाप शोभां पतिवरा विभ्रमवेदिका सा ।

चन्द्रो बहुस्त्रीक इति प्रवक्तुं भियेव तारामिरुपास्यमाना ॥५०॥

अन्वयः

पतिवरा सा विभ्रमवेदिका मुक्ताफलस्रग्भिः चन्द्रः बहुस्त्रीकः इति प्रवक्तुं भिया ताराभिः उपास्यमाना इव शोभाम् अवाप ।

व्याख्या

पतिप्रियतेऽस्यामिति पतिवरा सा प्रसिद्धा विभ्रमस्य राज्ञा वन्द्यायाश्च विलासस्य भूमिः स्वयम्बरभूमिः मुक्ताफलस्रग्भिः मुक्ताफलमालाभिः 'माख्य मालाश्रयी' इत्यमर । चन्द्र इन्दु बहुप स्त्रियो यस्य स बहुस्त्रीकः अनेक-नारीजनवत्तम इति प्रवक्तुं कथयितुं भिया भयेन ताराभिश्चन्द्रस्त्रीभिरुपास्य-माना सेव्यमाना इव शोभा लक्ष्मीम् अवाप प्राप । अयं भाव — कस्येव चन्द्रलेखानाम्नी । चन्द्रः सखु बहुस्त्रीक इति तत्पि सतामनि, चन्द्र मा वृष्विति स्वपत्युश्चन्द्रस्य विरोधकृद्वचनाद्विषयः प्रवक्तुं चन्द्रस्त्रीभिरुपास्यमानेति भावः । तेन च बहुस्त्रीक नृप मा वृष्विति ध्वनिः ।

भाषा

पति को चुनन का और राजाओं के और कथा के विलास का स्थान वह स्वयंवर मण्डप (लटकई हुई) मोतियों की मालाओंसे मानो चन्द्रमा की बहुत स्त्रिया हैं, ऐसा ढर से कहन के लिये आई हुई ताराओं से अर्थात् चन्द्रमा की स्त्रिया से सक्ति हो ऐसा शोभित होना था । अर्थात् यद्यपि तुम्हारा नाम चन्द्रदेव है तो भी चन्द्रमा को अपना पति मत बनाओ । क्योंकि वह अनेक स्त्रियों का रक्षायी है । ऐसा अपने पति के विरोध में कहनमें भय स युक्त होकर आई हुई ताराओं अर्थात् चन्द्र की स्त्रियों से युक्त वह स्वयंवर भूमि शोभित

होती थी । इससे यह ध्वनि होगी है कि जो राजा अनेक स्त्रियों वाला हो उससे विवाह मत करो ।

ये भूभुजः प्राज्यतरेण धाम्ना वभूवुर्द्योतितभाः' सभायाम् ।

ते विक्रमचमापतिसंनिधाने प्रभातदीपप्रतिमामवापुः ॥५१॥

अन्वयः

ये भूभुजः प्राज्यतरेण धाम्ना सभायाम् उद्योतितभाः वभूवुः ते विक्रमचमापतिसंनिधाने प्रभातदीपप्रतिमाम् अवापुः ।

व्याख्या

ये भूभुज भुव पृथ्वी भुज्जन्ति पालयन्तीति भूभुज राजान प्राज्यतरेण प्रभूततरेण "प्रभूत प्रचुर-प्राज्यमवध्न बहुल बहु" इत्यमरः । धाम्ना तेजसा सभाया चन्द्रलेखास्वयम्बरसप्तदि उद्योतिता उल्लसिता भा भान्ति येषां ते उद्योतितभा "स्यु प्रभा ह्युचिस्त्विद् भा भाश्छयिद्युतिदीप्तयः" इत्यमरः । प्रकाशितबीजतप वभूवुरासन् ते विक्रमस्य विक्रमाङ्गदेवस्य क्षमत्पनेर्नृपस्य सनिधाने प्रभाते प्रातःकाले दीपप्रतिमा दीपवद्विच्छायत्वमवापु प्रापु । विक्रमाङ्गदेवस्य सूर्येण साम्यम् अन्वेया राजा प्रातर्निस्तेजस्कदीपसादृश्य बोध्यम् । अश्वोपमालङ्कारः ।

भाषा

जो राजा लोग अत्यधिक तज से स्वयंवर सभा में अपनी कान्ति फैलाए हुए थे वे राजा विक्रमाङ्गदेव के सामने प्रातः काल के दीप के समान दिखाई देने लगे । अर्थात् सूर्य के समान कान्ति वाले विक्रमाङ्गदेव के सामने वे राजा प्रातः कालीन दीपक के समान हो गए ।

सम्प्रति स्वयम्बरस्थां चन्द्रलेखां धर्णयति कुलकेन कविः ।

सुवर्णरेखारमणीयदेहा देवस्य रामा नयनायुधस्य ।

अनेकपृथ्वीपतिभाग्यहेम-परीक्षणार्थं कपपट्टिकेव ॥५२॥

अन्वयः

सुवर्णरेखारमणीयदेहा नयनायुधस्य देवस्य रामा अनेकपृथ्वीपतिभाग्यहेमपरीक्षणार्थं कपपट्टिका इव । (पतिवरा सा आविर्बभूव इत्यनेन ६४ श्लोकगतेन सम्बन्धः)

१ 'उद्योतितभा' इति मूलपाठः । परन्तु स विन्यः ।

व्याख्या

सुवर्णरेखायत् काञ्चनरेखावत् रमणीयः सुन्दरो देहः शरीरं यस्यास्ता नयनायुगलस्य नयनं नारीनयनमेवायुवं बाणो यस्य स तस्य कामदेवस्य रामा रतिस्तत्स्वरूपा अनेके पृथ्वीपतधोनुपास्तेषा भाग्यान्त्येव हेम सुवर्णं तस्य परीक्ष-
णार्थं सौष्ठवासौष्ठवविवेचनार्थं कथपट्टिका कथोपल इव “शाणस्तु निकष कष.” इत्यमरः । “आविर्बभूवाम पतिवरा सा” इत्यनेन सम्बन्धः । अत्र रूपकमुपेक्षा चाऽलङ्कारः ।

भाषा

सोने की लकीर के समान चमकती हुई सुन्दर देहवाली, स्त्रियों के नेत्ररूपी बाण धारण करने वाले कामदेव की स्त्री रतिस्वरूप, अनेक राजाओं के भाग्यरूपी सोने की परीक्षा करने के लिये फसौटी के समान (यह चन्द्रलेखा प्रवट हुई ।)

मुखेन लज्जाभिनयप्रगल्भा लीलालवन्त्यञ्चितकन्धरेण ।

प्रत्यादिशन्तीव दिवि स्फुरन्तमनेकदोषोपहतं मृगाङ्गम् ॥५३॥

अन्वयः

लज्जाभिनयप्रगल्भा लीलालवन्त्यञ्चितकन्धरेण मुखेन दिवि स्फुरन्तम् अनेकदोषोपहतं मृगाङ्गं प्रत्यादिशन्ती इव (पतिवरा सा आविर्बभूव ।)

व्याख्या

लज्जाया अभिनये प्रकाशने प्रगल्भा चतुरा लज्जाभिनयप्रगल्भा लीलाया विलासस्य लवेन लेशेन “लवलेशकषाणव” इत्यमरः । न्यञ्चिता चक्रीकृता कन्धरा प्रीवा “कण्ठो गलोऽय श्रीवाया शिरोधिः कन्धरेत्यपि” इत्यमरः । यस्मिन् सत् तेन लीलालवन्त्यञ्चितकन्धरेण मुखेनाऽऽननेन दिवि आकाशे “द्यौर्दिवो द्वे स्त्रियामञ्च द्यौम पुष्करमम्बरम्” इत्यमरः । स्फुरन्तं देशीयमान-
मनेके बहवो दोषास्सकलङ्कृत्वादय तैरुपहत विनष्टमाहात्म्यमनेकदोषासु बहु-
रात्रियु कृष्णपक्षे उपहत निष्प्रभ वा मृगाङ्गं चन्द्र “गलीर्मृगाङ्गं कलानधि” इत्यमरः । प्रत्यादिशन्तीव तिरस्कुर्वन्ती इव “प्रत्यादेशो निराकृति” इत्यमरः । अस्या तु न कोऽपि दोषो न च कामुचिदपि रजनोषु सान्तिराहित्य मुखे प्रतीयत इति भावः । एव भूता पतिवरा साऽऽविर्बभूवेत्यनेन चतु षष्ठिसंख्या-
केन श्लोकेन संबन्धः । अत्र प्रतिपालङ्कारः ।

भाषा

लज्जा को प्रकट करने में प्रवीण (वह चन्द्रलेखा) विलास में थोड़ी झुकाई हुई गर्दन से युक्त मुख से आकाश में चमकने वाले अनेक दोषों से निम्न अवदा अनेक रात्रियों में (कृष्ण पक्ष में) कान्तिहीन चन्द्रमा का मानों निरस्वार करती हुई (प्रकट हुई) ।

एकां भुवं विभ्रमराजधानीं सलिलमर्धोन्नमितां दधाना ।
प्रतारकस्याखिलपार्थिवानां संतर्जनायेव मनोभवस्य ॥५४॥

अन्वयः

अखिलपार्थिवानां प्रतारकस्य मनोभवस्य संतर्जनाय इव विभ्रम-
राजधानीं सलीलम् अर्धोन्नमिताम् एकां भुवं दधाना (सा आचिर्व-
भूवेति सम्बन्धः) ।

व्याख्या

अखिलपार्थिवानां सकलजुषाणां प्रतारकस्य सतनामु स्नेहासक्तिजननद्वारा-
यज्ज्वलस्य मनोभवस्य कामस्य संतर्जनाय भर्त्सनायेव विभ्रमाणां विलासानां
राजधानी प्रधानस्थानं सा सलीला विलासेन सहितं सलीलम् अर्धभागे उन्नमिता
ऊर्ध्वोद्धता अर्धोन्नमिता ताम् अर्धोन्नमिताम् एकां भुवं दधाना धारयन्ती
(सा पतिवराऽऽचिर्वभूवेति सम्बन्धः ।) अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

गमय राजाजी की (मुन्दरी रानी का प्रलीभन देकर) ठगने वाले कामबंद
को मानों डराने के लिये, विलास की प्रदान नगरी स्वरूप लीला से आधी उठी
हुई एक भों की धारण किए हुए (चन्द्रलेखा प्रकट हुई) ।

प्राणेशकण्ठप्रणयोद्यतायाः करस्थितायाः कुसुमस्रजोऽपि ।
ईर्ष्याविशेषादिव धारयन्ती साकृतवक्रेक्षणमाननेन्दुम् ॥५५॥

अन्वयः

करस्थितायाः प्राणेशकण्ठप्रणयोद्यतायाः कुसुमस्रजः अपि ईर्ष्या-
विशेषात् इव साकृतवक्रेक्षणं आननेन्दुं धारयन्ती (आचिर्वभूव) ।

व्याख्या

करे हस्ते स्थिता करस्थिता तस्या प्राणैस्तस्य भाविपत्यु कण्ठे गले प्रणय
प्राप्तिविषयकामिलायस्तस्मिन् उद्यता सन्नद्धा तस्या कुसुमस्रज स्वयम्बरसम्ब-
न्धिपुष्पमालाया अपि ईर्ष्याविशेषाद् इव भात्सर्यातिशयाद् इव साकूते सामिप्राये
यके कुटिले चञ्चले ईक्षणे नयने यस्मिन्स तमाननेन्दु मुखचन्द्र धारयन्ती दधाना
(सा आविर्बभूवेति सम्बन्धः ।) स्वपत्यु घोवाया कयमन्या काञ्चि स्पर्शं कुर्या-
दितोष्यया मालाया किञ्चिदमर्षं धारयन्तीति भावः ।

भाषा

हाथ में ली हुई, भावी पति के गले में पड़ने के प्रेम में उद्यत, फूल की
माला के भी मानो अधिक डाह से जोष के अभिप्राय से टेढ़े और चञ्चल नद्री
से युक्त मुखचन्द्र को धारण करने वाली (प्रकट हुई ।) अर्थात् मेरे पति के
गले का यह स्पर्श करेगी इस डाह से बृद्ध हो गई थी ।

माणिक्यभित्तिप्रतिमानिभेन सौभाग्यहेतोर्विधृतेव दिग्मिः ।

मनोभवेनापि निजोत्पलाक्षी-वैराग्यभाजेव निषेव्यमाणा ॥५६॥

अन्वयः

दिग्मिः माणिक्यभित्तिप्रतिमानिभेन सौभाग्यहेतोः विधृता इव
निजोत्पलाक्षीवैराग्यभाजा मनोभवेन अपि निषेव्यमाणा इव (सा आवि-
र्बभूवेति सम्बन्धः ।)

व्याख्या

दिग्मि- विगङ्गनाभि माणिक्यभित्तिषु मणिमयकुड्मेषु “भित्ति स्त्री कुड्म-
मेढुकम्” इत्यमरः । प्रतिमा चन्द्रलक्ष्या प्रतिविम्बानि तेषा निभेन व्याजेन
सौभाग्यहेतो अस्माकमपि त्वादृशमनुपम सौभाग्य जायतामितीच्छया विधृता इव
अनिर्घर्णनीयसौभाग्योपायजिज्ञासया गृहीता इव निजस्य स्वस्य उत्पलवदक्षिणी
यस्या सा उत्पलाक्षी नीलकमलसदृशनयना रति तस्या वैराग्य स्नेहाभाव, अन्व-
स्यामुत्कृष्टतरसौन्दर्यदर्शनात्, तत् मज्जतीति भाक् तेन मनोभवेनापि कामेनाप
निषेव्यमाणा ससेव्यमाना समुपास्यमाना इव (सा पतिविराडविर्बभूवेति
सम्बन्धः ।) अत्रोत्प्रेक्षातज्कारः ।

भाषा

माणिक्या से जड़ी भीती में पड़े चन्द्रलेखा के प्रतिविम्बा के मिय स माना
हम लोगो का भी चन्द्रलेखा के समान सौभाग्य प्राप्त हो ऐसी भावना से

दिगङ्गनाओ द्वारा धारण की हुई तथा अपनी कमलनयनी रति में भी अधिक सुन्दर चन्द्रलेखा की देखाकर मानो रति के विषय में वैराग्य रखने वाले कामदेव में मेधित (वह चन्द्रलेखा प्रकट हुई ।)

निजत्विषा भूषणरत्नमालां समुल्लसन्त्या मलिनां विधाय ।

निवारयन्ती प्रतिविम्बभङ्ग्याप्यङ्गेषु सामान्यनरेन्द्रसङ्गम् ॥५७॥

अन्वयः

समुल्लसन्त्या निजत्विषा भूषणरत्नमालां मलिनां विधाय प्रतिविम्ब-भङ्ग्या अपि अङ्गेषु सामान्यनरेन्द्रसङ्गं निवारयन्ती (सा आविर्बभूवेति सम्बन्धः ।)

व्याख्या

समुल्लसन्त्या विद्योतमानया निजत्विषा स्वदेहप्रभया भूषणरत्नमालाम्—
रत्नद्वाररत्नसमं मलिना मलीमता निष्प्रभां विधाय प्रतिविम्बभङ्ग्या अपि
रत्नेषु रागाः प्रतिविम्बव्याजेनापि अङ्गेषु स्वीयानिर्वचनीयतीत्यर्थं विशिष्टाङ्गेषु
सामान्यनरेन्द्रसङ्गं साधारणनृपसम्बन्धं निवारयन्ती नियेययन्ती । स्वीयाङ्गप्रभया
भूषणरत्नमालां मलिनां जस्ता । अतः रत्नमालायां मलिनायां साधारणनृपाणा-
मङ्गप्रतिविम्बं न प्रतिफलति ततो नृपा निजाङ्गप्रतिविम्बेनापि न स्पर्ष्टुं पारयन्ति
किं पुनस्तादायिति भावः । (एवं भूता सा प्रतिवराऽऽविर्बभूवेति सम्बन्धः ।) अत्र
अङ्गेषु चोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

चनकभरी अपनी देह कान्ति से आमूरण रूप रत्न की माला को निस्तोज करके परछाही के मिर से भी अपने अङ्गों में अन्य साधारण राजाओं के संग को बचाती हुई (वह चन्द्रलेखा प्रकट हुई ।)

अंसस्यले हारलताञ्जलस्थ-विलोलनेत्रच्छटया सनाथा ।

त्रिलोककान्ताजनदर्पभङ्ग-प्रसूतया कीर्तिपताकयेव ॥५८॥

अन्वयः

त्रिलोककान्ताजनदर्पभङ्गप्रसूतया कीर्तिपताकया इव अंसस्यले हार-
लताञ्जलस्थविलोलनेत्रच्छटया सनाथा (सा आविर्बभूवेति सम्बन्धः ।)

व्याख्या

त्रिलोकस्य त्रिभुवनस्य “लोकस्तु भुवने जने” इत्यमरः । कान्ताजनः स्त्री-
जनस्तस्य रूपं सौन्दर्याहङ्कारस्तस्य भङ्गो विनाशस्तस्मात्प्रसूतवोत्पन्ना फोतिरेव
पताका तथा इय असत्यले स्वन्वप्रान्ते “स्कन्धो भुजशिरोऽस्तोऽस्त्री” इत्यमरः ।
हारलताया अञ्चल प्रान्तभागस्तस्मिन्निष्ठतीति हारलताञ्चलस्या विलोला चञ्चला
नेत्रच्छदा कटाक्षच्छदा तथा सनाया सहिता । पताकाया दण्डस्थाने हारमण्डिः
ध्वजवस्त्रस्थाने समुज्ज्वला चञ्चलनेत्रच्छदेति भावः । (एव भूता सा पति-
वराऽऽविर्बभूव ।)

भाषा

त्रिभुवन की सुन्दरियों के सौन्दर्य के अभिमान को नष्ट कर देने से उत्पन्न
यश की पताका के समान अपने कन्धे पर मुक्ताहार के प्रान्त भाग में स्थित
चञ्चल नेत्र की छटा से युक्त (वह चन्द्रलेखा प्रबट हुई ।) अर्थात् उस
कीतिपताका का मुक्ताहार डण्डा था । उस पर पड़ी उसकी चञ्चल नेत्रछटा
ध्वजा का वस्त्र था ।

सहागतानीव जगन्मनांसि दाक्षिण्ययोगात्प्रतिपालयन्ती ।

कन्दर्पमत्तद्विरदेन्द्रभङ्गया विलम्ब्य किञ्चिद्दती पदानि ॥५६॥

अन्वयः

सह आगतानि जगन्मनांसि दाक्षिण्ययोगात् प्रतिपालयन्ती इव
कन्दर्पमत्तद्विरदेन्द्रभङ्गया किञ्चित् विलम्ब्य पदानि ददती (सा
आविर्बभूवेति सम्बन्धः ।)

व्याख्या

सह आगतानि प्रेमवशात् अनुगामीनि जगतो मनांसि सर्वलोकजनहृदयानि
दाक्षिण्य परच्छदानुवर्तित्व तस्य योगात्सम्बन्धात् प्रतिपालयन्ती जगन्मनसा
सहागमन प्रतीक्षमाणा इव कन्दर्पं काम “कन्दर्पो दपकोऽनङ्गं कामं पञ्चशर-
स्मर” इत्यमरः । एव मत्तो मदान्यो द्विरदेन्द्रो यजराजस्तस्य भङ्गया शीघ्रा
किञ्चिद्विलम्ब्य जने शनै पदानि ददती चरणन्यासान् कुर्वती (सा पतिवराऽऽ-
विर्बभूवेति सम्बन्धः ।)

भाषा

५

साथ में आए हुए, अनुगामी मसार भर के मनो की, सीजन्य से मानो प्रतीक्षा करती हुई, वाम रूर्पः मदान्त श्रेष्ठ गज की चाल से कुछ रुक २ कर पाव चलाने वाली (वह चन्द्रलेखा प्रकट हुई ।)

कर्पूरवल्लीदलवीटिकायां व्यापारितव्याकुलवामहस्ता ।

कपोलबल्गात्पुलकाङ्कुरश्रीविहस्य किञ्चित्परिभावयन्ती ॥६०॥

अन्वयः

कर्पूरवल्लीदलवीटिकायां व्यापारितव्याकुलवामहस्ता कपोलबल्गात्पुलकाङ्कुरश्रीः विहस्य किञ्चित् परिभावयन्ती (सा आधिर्धभूवेति सम्बन्धः ।)

व्याख्या

कर्पूरवल्लीदल कर्पूरलतापत्र तस्य वीटिकायां "बीडा" इति हिन्दी भाषायाम् । व्यापारितो व्याकुलश्चञ्चलो वामहस्तो वामकरो यस्यास्ता व्यापारितव्याकुल-वामहस्ता कपोले गण्डे "अधस्ताच्चबुक् गण्डो कपोलौ" इत्यमरः । चलन्ती वर्धमाना पुलकाङ्कुरस्य रोमान्चस्य भी शोभा यस्यास्ता विहस्य स्मित कृत्वा किञ्चित्पुलकस्यभूत परिभावयन्ती चिन्तयन्ती (सा पतिवराज्जिबधभूवेति सम्बन्धः ।) एतेन शृङ्गारभावजश्लेषाविशेष उक्तः ।

भाषा

अपने चञ्चल वाए हाथ में कपूरिया पान के बीड़े को रखने वाली, गालों पर दबने वाले रोमान्च से युक्त, हँसकर किमी गुप्त बात को मन में सोचती हुई (वह चन्द्रलेखा प्रकट हुई ।)

पदे प्रमोदालसराजहंसविलासिनीचङ्क्रमणक्रमेण ।

संक्रान्तरागेषु निवेशयन्ती नरेन्द्रचित्तेष्विव कुट्टिमेषु ॥६१॥

अन्वयः

प्रमोदालसराजहंसविलासिनीचङ्क्रमणक्रमेण संक्रान्तरागेषु कुट्टि-
मेषु इव संक्रान्तरागेषु नरेन्द्रचित्तेषु पदं निवेशयन्ती (सा आधिर्ध-
भूवेति सम्बन्धः ।)

व्याख्या

प्रमोदेनाऽऽनन्देनाऽलसो मन्यरो यो राजहंसः “राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणलौहितः
सिता.” इत्यमरः । भरालराजः तस्य विलासिनी कामिनी तस्याश्चङ्क्रमणक्रमेण
पादव्यासप्रकारेण सद्भ्रान्तोऽनुपगतो रागो लौहित्यं येषु ते तेषु संक्रान्तरागेषु
कुट्टिमेषु बद्धभूमिषु इय संक्रान्तोऽनुपगतो रागो प्रेम येषु तेषु नरेन्द्रचित्तेषु राजेन्द्र-
मानसेषु पद चरण राजहंसो पक्षे, स्थानं तु चन्द्रलदेवो पक्षे, निवेशयन्ती कुर्वन्ती
(सा पतिवराऽऽविर्बभूवेति सम्बन्धः ।)

भाषा

राजहंसी के समान आनन्द से मन्दगति के गमन के कारण राजो की लालिमा
से लाल दीख पड़ने वाली भूमि के समान, प्रेम से भरे राजाओं के मनो में स्थान
बनाने वाली (वह चन्द्रलेखा प्रकट हुई ।)

मनोभवज्यावलयानुकारि-कर्णद्वयावासितनेत्रपत्रा ।

वेणीं स्फुरत्पुष्पशिलीमुखाढ्यां कन्दर्पभस्त्रामिव धारयन्ती ॥६२॥

अन्वयः

मनोभवज्यावलयानुकारिकर्णद्वयावासितनेत्रपत्रा स्फुरत्पुष्पशिलीमु-
खाढ्यां कन्दर्पभस्त्राम् इव वेणीं धारयन्ती (सा आविर्बभूवेति सम्बन्धः ।)

व्याख्या

मनोभवस्य कामस्य ज्यावलय गोलारूपा मीर्वी “मीर्वीज्या शिञ्जनी
पुगः” इत्यमरः । तदनुकारि तत्सदृश कर्णद्वयं तस्मिन् तेन या आवासितं
धारितं ध्वजं वा नेत्रमेव पत्रं यस्याः सा स्फुरन्ति विकसन्ति पुष्पाणि कुसुमानि एव
शिलीमुखा बाणा पक्षे स्फुरन्तो पुष्पेषु अमरा “अलिबाणी शिलीमुखी” इत्यमरः ।
या तैराड्या समृद्धा कन्दर्पस्य कामस्य भस्त्रा तूणीरमिव “इभ्य भाड्यो धनी
स्वामी” इत्यमरः । वेणीं धारयन्ती दयाना (सा पतिवराऽऽविर्बभूवेति
सम्बन्धः ।) अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

कामदेव की गोलाकार की हुई मीर्वी के समान कानों तक पहुँचे हुए नेत्रपत्र
वाली, फूले हुए फूल रूपी बाणों से समृद्ध कामदेव के तरकस के समान पक्ष में
फूलों पर बैठे हुए अमरों से समृद्ध, वेणी को धारण करने वाली (वह
चन्द्रलेखा प्रकट हुई ।)

विलोलचूर्णालकवल्लरीणां सङ्गे स्पृशन्तीं कलिकानुकारम् ।
श्रीखण्डलेखामलिके वहन्ती भ्रूकामुके मन्मथकेतकास्त्रम् ॥६३॥

अन्वयः

विलोलचूर्णालकवल्लरीणां सङ्गे कलिकानुकारं स्पृशन्ती भ्रूकामुके
मन्मथकेतकास्त्रं श्रीखण्डलेखां अलिके वहन्ती (सा आविर्वभूवेति
सम्बन्धः ।)

व्याख्या

विलोलचूर्णालकवल्लरीणां चञ्चलचूर्णकुन्तलतानानाम् “अलकादर्शपूर्णकुन्तलाः”
इत्यमरः । सङ्गे समीपे कलिकानुकारं कलिकायाः कोरकस्य “कलिका कोरकः
पुमान्” इत्यमरः । अनुकारस्तादृश्यं तन् स्पृशन्तीं दधाना भ्रूवावेव कामुके
धनुस्तस्मिन् भ्रूकामुके मन्मथस्य कामस्य केतकास्त्रं केतकपुष्पबाण, चन्दन-
तिलकस्य धवलत्वात्कामोद्दीपकत्वाच्च कामकेतकपुष्पबाणस्तादृश्येन रूपकम् ।
श्रीखण्डलेखां चन्दनतिलकम् अलिके भाले “ललाटमलिकं गोधिः”
इत्यमरः । वहन्ती धारयन्ती (सा पतिवराऽऽविर्वभूवेति सम्बन्धः ।) अत्र
रूपकालङ्कारः ।

भाषा

विलोले हुए घुघराले बाल रूणी लताओं के समीप में कली की आकृति
दिखाने वाले, भी रूणी धनुष में कामदेव के नेत्रों के बाण के स्वरूप, सफेद
चन्दन के तिलक की ललाट पर लगाए हुए (वह चन्द्रलेखा प्रकट हुई) ।

आविर्वभूवाथ पतिवरा सा क्षौमाम्बरप्रस्फुरदुत्तरीया ।

मृगेक्षणा दुग्धपयोधिमुग्ध-तरङ्गलेखानुगतेव लक्ष्मीः ॥६४॥

अन्वयः

अथ क्षौमाम्बरप्रस्फुरदुत्तरीया मृगेक्षणा सा पतिवरा दुग्धपयोधि-
मुग्धतरङ्गलेखानुगता लक्ष्मीः इव आविर्वभूव ।

व्याख्या

अथ विक्रमाङ्कदेवस्य समाधामासने समुपवेशनानन्तरं क्षीरं कौशेयमाम्बरं
वस्त्रमेव “अम्बरं वासति ष्योम्नि ऋषसि च मुग्धके” इति विश्वः । प्रस्फुर-
त्स्वञ्चलमुत्तरीयमुपरितनं धार्यमाणं वस्त्रं “संघ्यानमुत्तरीयं च” इत्यमरः ।

यस्यास्ता क्षीराम्बरप्रत्नुरदुत्तरीया मृगेशणा मृगनयना सा पतिवरा कन्या
चन्द्रलेखा दुग्धपयोधेः क्षीरसागरस्य मुग्धा रमणीया तरङ्गलेखा ऊर्मिमाला “भङ्ग-
स्तरङ्ग ऊर्मिर्वा” इत्यमरः । तथा अनुगता पश्चात्सङ्गता लक्ष्मी इव आविवर्ध्नुव
आजगाम ।

भाषा

राजा विक्रमाङ्कदेव के अपने आसन पर बैठ जाने पर, फरफराती हुई सफेद
रेशमी कपड़ेकी कमकदार ओढ़नी ओढ़े, मृगनयनी, वह पति को चुनने वाली चन्द्र-
लेखा, क्षीरसागर की सुन्दर तरङ्गलेखा से अनुगत लक्ष्मी के समान प्रकट हुई ।

हेमाद्रिमावर्त्य कृतेव धात्रा विसारिभिर्या किरणैस्तदीयैः ।

सा सङ्गता रङ्गतले नताङ्गी सर्वस्य लोभं सुभगा ततान ॥६५॥

अन्वयः

या धात्रा हेमाद्रिं आवर्त्य तदीयैः विसारिभिः किरणैः कृता इव सा
रङ्गतले सङ्गता सुभगा नताङ्गी सर्वस्य लोभं ततान ।

व्याख्या

या चन्द्रलेखा धात्रा ब्रह्मणा हेमाद्रिं कनकाद्रिं सुमेरुम् “मेरुः सुमेरुर्हेमाद्रिः”
इत्यमरः । आवर्त्य सारग्रहणार्थं भ्रामयित्वा तस्य हेमाद्रेस्सम्बन्धिभिविसारिभि
विसृत्वरैः किरणैर्भाभिः कृता निमिता इव प्रकाश्यमानत्वात्, सा रङ्गतले स्वय-
म्बरस्यले सङ्गता प्राप्ता सुभगा सौभाग्यशालिनी नताङ्गी विनम्रावयवा
चन्द्रलेखा सर्वस्य नृपस्य समग्रनरेन्द्रमण्डलस्य लोभं मनोप्राहृत्य (स्वविषये)
ततान विस्तारयामास । अत्रोत्प्रेञ्जालङ्कारः ।

भाषा

जिस चन्द्रलेखा को ब्रह्मा ने मानो सोने के सुमेरुपर्वत की छान घीन कर,
उस सुवर्णपर्वत के चारो ओर फैलने वाले किरणों से बनाया था वह स्वयम्बर
के मण्डप में आई हुई, सौभाग्यशालिनी नभ्र अवयव वाली चन्द्रलेखा ने सब
राजाओं के लोभ को (अपने सम्बन्ध में) बढ़ा दिया । अर्थात् सब राजा
हमको चन्द्रलेखा मिले ऐसा लोभ करने लगे ।

विलोकयामास विलासपद्मं सगर्वमोपन्मुकुलायिताक्षी ।

दिग्पालहेतोरिव दूतकर्म दिग्ङ्गनानामवधारयन्ती ॥६६॥

अन्वयः

ईपन्मुकुलायिताक्षी दिग्पालहेतोः दिगङ्गनानां दूतकर्म अवधारयन्ती
इव सगर्भं विलासपद्मं विलोकयामास ।

व्याख्या

इपन्मुकुलपदाचरिते अक्षिणी नेत्रे “लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी”
इत्यमरः । यस्यास्सा ईपन्मुकुलायिताक्षी भनादभ्योलितनेत्रा दिग्पालहेतोः
इन्द्रियमादिलोकपालार्थं दिगङ्गनानां दिक्स्वरूपस्त्रीणां दूतकर्म दीप्यमानवारयन्ती
इव निर्णयन्ती इव, सगर्भं सदर्पं विलासपद्मं स्वकरस्थितं कमलं विलोकयामास
वदता । विचारसमये निश्चलयस्तु निश्चला भूया च दृष्टिर्भवति इति ध्वया
वृण्यते लोके ।

भाषा

अपनी दोनों आँखों को कुछ बन्द किए हुए, मानो इन्द्रियमादि दिग्पालों को
स्वयंवर में बुलाने के लिये दिगङ्गना दूत कर्म कर रही है ऐसा निश्चय करती
हुई उस चन्द्रलेखा ने बड़े गर्व के साथ अपने हाथ में के शोभा के लिये, लिये
हुए कमल को देखा । अर्थात् ध्यानावस्थित हो गई ।

स तादितश्चेतसि मन्मथेन निःशङ्कमाक्रान्तशरासनेन ।

विलोक्य तां विभ्रमघैजयन्तीमचिन्तयत्कुन्तलचक्रवर्ती ॥६७॥

अन्वयः

आक्रान्तशरासनेन मन्मथेन निःशङ्कं चेतसि तादितः सः कुन्तल-
चक्रवर्ती विभ्रमघैजयन्तीं तां विलोक्य अचिन्तयत् ।

व्याख्या

आक्रान्तं गृहीतं शरासनं धनुः “धनुश्चापी धन्वशरासनकोदण्डकामुक्ताम्”
इत्यमरः । येन सः तेन मन्मथेन कामेन निःशङ्कं भयरहितं यथा स्यात्तथा चेतसि
हृदये तादितः प्रहृतः सः कुन्तलदेशस्य चक्रवर्ती सार्वभौमः विभ्रमाङ्कदेवः विभ्रमस्य
विलासस्य वैजयन्तीं पताकास्वरूपां “पताका वैजयन्ती स्यात्तेजसं ध्वजमस्त्रियाम्”
इत्यमरः । तां चन्द्रलक्ष्मीं विलोक्य अचिन्तयत् विचारयामास ।

भाषा

चढ़ाए धनुषवाले कामदेव द्वारा निर्भयता से हृदय में प्रहार किया गया हुआ वह कुन्तल का सार्वभौम राजा विक्रमाङ्कदेव, विलास की विषयपताका स्वरूपिणी उस चन्द्रलेखी को देख कर सोचने लगा ।

अनर्घ्यलावण्यनिधानभूमिर्न कस्य लोभं लटभा तनोति ।
अवैमि पुष्पायुधयामिकोऽस्यामविश्वसन्न क्षणमेति निद्राम् ॥६८॥

अन्वयः

अनर्घ्यलावण्यनिधानभूमिः लटभा कस्य लोभं न तनोति, अस्याम् अविश्वसन्न पुष्पायुधयामिकः निद्रां क्षणं न एति (इति) अवैमि ।

व्याख्या

अनर्घ्यस्याऽमून्यस्य लावण्यस्य सौन्दर्यस्य नियानभूमिर्निधिस्त्यात् लटभा-
लावण्यनिधानभूमिः लटभा सुन्दरी चन्द्रलेखा कस्य जनस्य लोभं हृदयाकर्षणं न
तनोति विस्तारयति । अतएव अस्या चन्द्रलेख्याम् अविश्वसन्न सौजन्यव्यव-
हारस्य प्रतीतिमकुर्वन् पुष्पायुधः काम एव यामिकः प्राहरिक इति पुष्पायुधयामिकः
निद्रा मुस्वापावस्थां "स्माभिद्रा धामनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि" इत्यमरः ।
क्षणमात्रमपि न एति प्राप्नोति इत्यवैमि । सा चन्द्रलेखा जाग्रन्मदनेति भावः ।
अनोन्मेषालङ्कारः ।

भाषा

अमूल्य सौन्दर्य की निधि यह सुन्दरी चन्द्रलेखा, किस मनुष्य के हृदय को
आकर्षित नहीं करती है अर्थात् सबके मन को आकर्षण करने वाली है ।
इसीलिये कामरूपी पहरेदार, यह दूसरे के फेर में न पड़े इस विचार से उसका
विश्वास न कर एक क्षण भी नहीं सोता है, ऐसा मैं समझता हूँ । अर्थात्
उसके रोम २ में काम का प्रभाव छा गया था ।

सम्प्रति नायिकावर्णनमेव प्रस्तौति—

इयं विलासद्रुमदोहदशीरियं सुधा यौवनदुग्धसिन्धोः ।
लावण्यमाणिक्परुचिच्छटेयमियं मनः कार्मणचूर्णमुष्टिः ॥६९॥

अन्वयः

इयं विलासद्रुमदोहदश्रीः, इयं यौवनदुग्धसिन्धोः सुधा, इयं लावण्य-
माणिक्यरुचिच्छटा, इयं मनः कार्माणचूर्णमुष्टिः (अस्ति)

व्याख्या

इयं नायिका विलासो विभ्रम एव द्रुमो वृक्ष "वृक्षो महीरूह शाखी विटपी
पादपस्तर । पलाशी द्रुमामासा " इत्यमरः । तस्य दोहदश्री अभिवर्धकद्रव्य-
विशेषलक्ष्मी, इयं यौवन तारुण्यमेकद्रुग्यसिन्धु क्षीरसागरस्तस्य गुधा पीयूषस्य-
रूपम् "पीयूषममृतं सुधा" इत्यमरः । इयं लावण्य सौन्दर्यमेव माणिक्य
रत्न तस्य रुचिच्छटा कान्तिशोभा, इयं नायिका मनसा युवजनहृदयानां कार्माणस्य
वशीकरणस्य "यशस्क्रिया सवननं मूलकर्म तु कार्माणम्" इत्यमरः । चूर्णमुष्टिः
चूर्णभूतद्रव्यविशेषमुष्टिस्वरूपा, अस्तीति भावः । अत्रमात्सरूपकमलङ्कारः ।

भाषा

यह चन्द्रलेखा विलास रूपी वृक्ष को समृद्ध बनाने वाले द्रव्यों की शोभा है ।
यह तारुण्य रूपी क्षीरसागर के अमृत के स्वरूप है । यह सौन्दर्य रूपी रत्न
की कान्ति है । यह युवको के हृदय को वशीकरण करने की (अभिमन्त्रित)
भस्म की मुठ्ठी है ।

सम्पूर्णचन्द्रोदयनित्यराका लीलारसानां परिपाकभूमिः ।

इयं मनोजन्मनराधिपस्य त्रैलोक्यसाम्राज्यफला तपःश्रीः ॥७०॥

अन्वयः

इयं सम्पूर्णचन्द्रोदयनित्यराका लीलारसानां परिपाकभूमिः मनो-
जन्मनराधिपस्य त्रैलोक्यसाम्राज्यफला तपःश्रीः (अस्ति ।)

व्याख्या

इयं चन्द्रलेखा सम्पूर्णतमप्रचन्द्रोदयं धनुर्वयो यस्या सा सम्पूर्णचन्द्रोदया
चासौ नित्या सबकालव्यापिनी राका पूर्णिमारान्त्रि "कलाहीने सानुमति पूर्ण
राका निशाकरे" इत्यमरः । लीलारसानां विलासानन्दानां परिपाकभूमि
परिपुष्टिस्थान, मनसि जन्म जनन "जनुर्जननजन्मानि जनिरूपतिरुद्धव"
इत्यमरः । यस्य स मनोजन्मा काम एव नराधिपो राजा तस्य मनोजन्म-
राधिपस्य त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य साम्राज्यमाधिपत्यमेव फल प्रयोजनं

यस्यास्ता प्रेक्षणीयताम्राज्यफला तपःश्रीः तपस्तपस्यायाः श्रीर्लक्ष्मीः । तपो-
लक्ष्मीस्वारोपो नायिकायाम् । अथ नायिकाया मुखे चन्द्रप्रतियोगिकाभेदः
नायिकायां च राकात्वारोप इति सावयवरूपकम् ।

भाषा

यह चन्द्रलेखा, सदैव पूर्णचन्द्र के उदय से युक्त पूर्णिमा की रात्रि है ।
विलास से भरे रसों का परिपुष्टि स्थान है । कामदेव रूपी राजा को, तीनों
लोकों पर सार्वभौम राज्य देनेवाला तपस्या का फल है ।

नीरन्ध्रविस्फूर्जदन्तङ्गगजिः पयोधरश्रीरियमेतदीया ।

विलासवैदूर्यनवाङ्कुराणां प्रयाति नित्योद्गमकारणत्वं ॥७१॥

अन्वयः

इयं एतदीया नीरन्ध्रविस्फूर्जदन्तङ्गगजिः पयोधरश्रीः विलासवैदूर्य-
नवाङ्कुराणां नित्योद्गमकारणत्वं प्रयाति ।

व्याख्या

इयं सन्मुखस्या एतस्या चन्द्रलेखाया इयमिति एतदीया श्रीराश्रं निरन्तरं
विस्फूर्जन्ती तमुल्लसन्ती अन्तङ्गस्य कामस्य गर्जिर्गर्जनम् यस्या सा नीरन्ध्रविस्फू-
र्जदन्तङ्गगजिः पयोधराणा स्तनानां “पयोधरः कोवकारे नारिकेले स्तनेऽपि च ।
कशोऽमेधयोः पुंसि” इति मेदिनी । श्रीः शोभा अन्यत्र नीरन्ध्रं विस्फूर्जन्ती
अन्तङ्गे व्योमे गर्जिर्गर्जनं यस्यां सा पयोधरश्रीर्मेघमाला कर्त्री, विलासा एव
विभ्रमा एव वैदूर्यनवाङ्कुरास्तेषां विलासवैदूर्यनवाङ्कुराणां नित्योद्गमः सर्वदा
नित्यतरणं प्रादुर्भावस्तस्य कारणत्वं हेतुत्वं प्रयाति प्रयनोति । मेघमालायां
समुद्गताया वैदूर्यनवाङ्कुराः प्रादुर्भवन्तीति प्रसिद्धम् । अत्र श्लेष-रूपकानुप्राणितं
काव्यलिङ्गमलङ्कारः

भाषा

यह इस चन्द्रलेखा की, निरन्तर उल्लास को प्राप्त कामदेव की गरज वाली
स्तनों की शोभा पक्ष में निरन्तर उल्लास को प्राप्त होने वाली आकाश की
गर्जना से युक्त मेघमाला, विलासरूपी वैदूर्य के नये २ अङ्कुरों के नित्य उत्पत्ति
की कारणता को प्राप्त होती है । अर्थात् जिस प्रकार मेघमाला से वैदूर्य में
नये २ अङ्कुर उत्पन्न हो जाते हैं उसी प्रकार उसकी स्तन की शोभा से
विलास की सदैव अनेक छटाएँ उत्पन्न होती रहती थी ।

कान्त्या दरिद्रत्वमुपैति चन्द्रः किमस्ति तत्त्वं विकचोत्पलेषु ।
न वेद्मि विश्वास्य कथं मृगाक्ष्या सौन्दर्यसृष्टिमुपिता विधातुः ॥७२॥

अन्वयः

चन्द्रः कान्त्या दरिद्रत्वम् उपैति विकचोत्पलेषु किं तत्त्वम् अस्ति ।
मृगाक्ष्या कथं विश्वास्य विधातुः सौन्दर्यसृष्टिः मुपिता (इति) न वेद्मि ।

व्याख्या

चन्द्र इन्दु कान्त्या प्रभया दरिद्रत्व होनत्व शोभाराहित्यम् उपैति प्रपाति
मापिकासमक्षम् । विकचानि विकसितानि “ध्याकोशविचक्षुटा । कुल्लश्चैते
विकसिते” इत्यमरः । उत्पलानि कमलानि तेषु किं तत्त्वं सारं अस्ति
विद्यते । मृगस्य अक्षिणोऽक्षिणी यस्यास्ता मृगाक्षी तथा मृगाक्ष्या हरिणाक्ष्या
कथं केन प्रकारेण विश्वास्य विश्वास्तमुत्पाद्य विधातुर्ब्रह्मण सौन्दर्यस्य रमणी-
यतायास्तुष्टिस्तर्गं सौन्दर्यसृष्टिः कामनीयक मुपिताऽपहृता इति न वेद्मि न
जाने । अत्र प्रतीपालङ्कारः ।

भाषा

चन्द्रमा इसकी पान्ति के सामने फीका पड़ जाता है । इसके मुकाबले में
फूले हुए कमलों की शोभा की क्या गिनती है । इस मृगनयनी चन्द्रलेखा ने
ब्रह्मा को कैसे विश्वास दिला कर उसकी मीनद्वी की मृष्टि को चुरा लिया, यह
मैं नहीं जानता ।

इयं मयि न्यस्यति नेत्रमालां मुहुः सखीनां किमपि ब्रुवाणा ।
सत्यैव साभूदनुरागवार्त्ता चिरात्प्रसन्नो भगवाननङ्गः ॥७३॥

अन्वयः

इयं सखीनां किमपि ब्रुवाणा (सती) मयि नेत्रमालां मुहुः न्यस्यति ।
सा अनुरागवार्त्ता सत्या एव अभूत् भगवान् अनङ्गः चिरात् प्रसन्नः ।

व्याख्या

इयं चन्द्रलेखा सखीनां प्रियवयस्यानां स्वसङ्गिनी प्रतीत्यर्थः । किमपि रहस्य-
भूत ब्रुवाणा निगदन्ती सती अपि मद्भिषये नेत्रमाला कटाक्षच्छटां चक्षुर्विलास-
परम्परां वा मुहुर्वारम्भार न्यस्यति निक्षिपति इत्यनिर्वचनीयस्नेहस्य लक्षणम् ।
सा प्रसिद्धा दूतात् पूर्वं भूता अनुरागवार्त्ता प्रेमविषयिणी मनोतर्पणा सत्या

एव निश्चिता एवाऽभूत् जाता । भगवान्मूज्योऽनङ्गः कामदेवः चिरात्
बहुकालप्रतीक्षान्तरं प्रसन्नः प्रीतः जात इत्यर्थः ।

भाषा

यह चन्द्रलेखा अपनी सखियों से कुछ रहस्य की बातें कहती हुई, मेरी ओर
'बार २ देखती है । दूत द्वारा कही हुई वह प्रेम की बात, कि वह आपसे प्रेम
करती है, सच हो गई । भगवान् कामदेव निरन्तर तक प्रतीक्षा करने पर
अब प्रसन्न हुए हैं ।

जघान पादेन सखीं सखेलमाकृष्य हारं मुहुरामुमोच ।

सा दर्शने कुन्तलपार्थिवस्य न कारिता किं मकरध्वजेन ॥७४॥

अन्वयः

सा सखीं पादेन सखेलं जघान, हारं मुहुः आकृष्य आमुमोच ।
कुन्तलपार्थिवस्य दर्शने मकरध्वजेन सा किं न कारिता ।

व्याख्या

सा चन्द्रलेखा सखीं स्थप्रियवयस्यां पादेन चरणेन सखेलं खेलया विलास-
क्रीडया "क्रीडा खेला च कूर्दनम्" इत्यमरः । सहितं सखेयं यथा स्यात्तया
जघान प्रहारं कृतवती । हारं मुहुराहारं पुष्पमालां वा मुहुर्वारम्बारमाकृष्य
स्थकण्ठावतार्य आमुमोच स्वकण्ठे समायोज्य । कुन्तलपार्थिवस्य कुन्तलदेश-
भूपस्य विक्रमाङ्कदेवस्य दर्शने विक्रमाङ्कदेवकर्मकवर्शने सति सा चन्द्रलेखा मकर-
ध्वजेन कामेन किं न कारिता । कामप्रेरणया सा विविधं प्रेमसूचकं विलासकृत्यं
प्रकटितवतीति भावः ।

भाषा

उस चन्द्रलेखा ने अपनी सखी की कलील करते हुए पाँव से मार दिया ।
अपने गले के हार की बार २ निकाल कर फिर पहिन लेती थी अर्थात् यह सूचित
करती थी कि यह हार या तो विक्रमाङ्कदेव के गले में रहेगा या मेरे ही ।
विक्रमाङ्कदेव को देखने पर कामदेव ने उससे क्या नहीं कराया अर्थात् उसने
अनेक प्रेमसूचक हावभाव प्रकट किये ।

तदीयवक्त्रेन्दुविलोकनेन सान्द्रोल्लसद्भागपयोनिधीनाम् ।

तत्रागतानां पृथिवीपतीनामासन्विचित्राणि विचेष्टितानि ॥७५॥

अन्यथः

तदीयवक्त्रेन्दुविलोकेन सत्र आगतानां सान्द्रोल्लसद्वागपयोनिधीनां पृथिवीपतीनां विचित्राणि विचेष्टितानि आसन् ।

व्याख्या

तस्या अपमिति तदीयो वक्त्रेन्दुः मुखचन्द्रस्तस्य विलीकनेन दर्शनेन तदीय-
वक्त्रेन्दुविलोकेन सत्र स्वयंम्बरस्थले आगतानां दिगन्तरेभ्यस्समुपागतानां
सान्द्रं घनं यथा स्यात्तथा उस्तरान् वर्धमानो रागो रतिरेव पयोनिधिस्समुद्रो येषां
ते तेषां सान्द्रोल्लसद्वागपयोनिधीनां पृथिवीपतीना राज्ञां विचित्राणि आश्चर्य-
चुम्बीनि नवानि नवानि विचेष्टितानि चेष्टाविशेषाः रत्यनुभावविशेषाः आसन्
प्रादुरभूवन् ।

भाषा

चन्द्रलेखा के मुखचन्द्र को देखकर वहाँ आए हुए, अत्यधिक बढ़े हुए प्रेम
सागर से युक्त, राजा लोग, विचित्र २ चेष्टाएँ दिखाने लगे । अर्थात् उनमें
रतिविषयक अनेक अनुभाव उत्पन्न हो कर वे विचित्र चेष्टाएँ करने लगे ।

उत्कृष्यमाणं निजहारदाम समस्तभूपालविभूषणेभ्यः ।

वक्षःस्थलेनोन्नमितेन दूरं कश्चिन्नेन्द्रः प्रकटीचकार ॥७६॥

अन्वयः

कश्चित् नरेन्द्रः समस्तभूपालविभूषणेभ्यः उत्कृष्यमाणं निजहारदाम
दूरम् उन्नमितेन वक्षःस्थलेन प्रकटीचकार ।

व्याख्या

कश्चिन्नरेन्द्रः कोऽपि राजा स्वयंम्बरस्थानस्थाः समस्तास्तफला भूपाला
राजानस्तेषां विभूषणेभ्यः अलङ्कारेभ्यः समस्तभूपालविभूषणेभ्यः अलिलनुपा-
लङ्कारापेक्षया उत्कृष्यमाणं समधिकपुष्प समृद्धुष्टशोभं निजं हारदाम स्वकीय-
श्रुताहारं दूरम् अत्यन्तम् उन्नमितेन ऊर्ध्ववेशमृत्थापयितेन वक्षःस्थलेनोत्पलेन
प्रकटीचकार निवेदयमात्त । अत्र हारमिव त्वामपि हृदयेन धारयिष्यामी-
त्सभिप्रायो व्यज्यते ।

भाषा

किंगी राजा ने, अन्य सब राजाओं के आभूषणों से उत्कृष्ट अपने हार को
बपना सीना आगे बढ़ाकर दिखाया । अर्थात् तुमको भी इसी तरह हृदय में
धारण करूँगा, ऐसा संकेत किया ।

सर्गः]

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

सावज्ञमुत्तार्य सुवर्णसूत्रं देहप्रभानिहुतशोभमेकः ।
मुक्ताकलापं हृदये वचन्ध पतिवराप्राप्तिमनोरथं च ॥७६॥

अन्वयः

एकः देहप्रभानिहुतशोभं सुवर्णसूत्रं सावज्ञम् उत्तार्य पतिवराप्राप्ति-
मनोरथं मुक्ताकलापं च हृदये वचन्ध ।

व्याख्या

एको नृप देहप्रभया स्वशरीरकान्त्या निहुता तिरस्कृता अभिभूता शोभा
पश्य तत् देहप्रभानिहुतशोभं सुवर्णस्य काञ्चनस्य सूत्रं तत् सुवर्णसूत्रं काञ्चन-
मयहार सावज्ञम् अवज्ञया अवहेलनेन "रीडावमाननावतावहेलनमसूक्ष्मम्"
इत्यमरः । सहित सावज्ञं यया स्वात्तया उत्तार्य अवतार्य पतिवरापादचन्द्रलेखायाः
प्राप्तिर्लाभ एव मनोरथोऽभिलाषस्तत् संप्राप्तिकाप्राप्त्यभिलाषं मुक्ताकलाप
मौक्तिकहारं च हृदये वचन्ध निवेशितवान् । अग्या सुन्दरी परित्यज्य
स्वामेव धारयामि चित्तमेति राज्ञोऽभिप्रायः । अत्र तुल्ययोगितालङ्कारः ।

भाषा

एक राजा ने, शरीर की शान्ति के आगे फीकी पड़ने वाली अपनी सोने की
सिकड़ी को अवहेलना पूर्वक उत्तार कर मोती के हार को और चन्द्या की प्राप्ति
के मनोरथ को अपने हृदय में धारण किया । अर्थात् अन्य सुन्दरियों को
छोड़ कर तुम्ही को हृदय में रखता हूँ, यह संकेत किया ।

चूडामणोः कोऽपि परिश्रथस्य स्थाने निवेशाय कृताभिलापः ।

लीलासरोजं मुकुटे वचन्ध पुराङ्गनाभिः परिहास्यमानः ॥७७॥

अन्वयः

कः अपि परिश्रथस्य चूडामणोः स्थाने निवेशाय कृताभिलापः (सन्)
पुराङ्गनाभिः परिहास्यमानः लीलासरोजं मुकुटे वचन्ध ।

व्याख्या

कोऽपि राजा परिश्रथस्य आदर्चयन्वस्तुतदर्शनेन इतस्तत् शिरश्चालनात्
शिथिलीभूतस्य चूडामणोः शिरोमणो "चूडामणि शिरोरत्न" इत्यमरः । स्थाने
पूर्वोपयुक्तप्रदेशे निवेशाय संप्राप्त्यर्थं कृताभिलापो जातकामः पुराङ्गनाभि
पुरस्त्रीभिः परिहास्यमानः कृतपरिहासः लीलासरोजं स्वकरस्य लीलाकमलं मुकुटे

शिरोभूषणे वचन्य विनिवेशितवान् । एवं त्वामपि शिरसा बोटुं तत्परोऽस्मीति
नृपाभिप्रायः ।

भाषा

किसी राजा के, ढीले भए हुए अपने शिरोभूषण को फिर ठीक स्थान पर
कस देने की इच्छा करने पर नागरिक स्त्रियों के हगने से (लज्जित होकर
प्रवहद में) उसने अपने हाथ के लीलाकमल को मृकुट में लगा लिया । अर्थात्
मैं मस्तक पर तुमको धारण करने को तैयार हूँ, यह संकेत किया ।

मञ्चान्तरे सन्ततमग्रपादं प्रसारयामास सगर्वमेकः ।

ह्रस्वासिधेनुभ्रमसूचनार्थमान्दोलयामास च पाणियुग्मम् ॥७९॥

अन्वयः

एकः सन्ततं अग्रपादं सगर्वं मञ्चान्तरे प्रसारयामास । ह्रस्वासि-
धेनुभ्रमसूचनार्थं पाणियुग्मम् आन्दोलयामास च ।

व्याख्या

एको नृपः सन्ततं प्रसृतं 'सततामारताश्चातसन्तताविरतानिशम्' इत्यमरः ।
अग्रपादं चरणयोरग्रमार्गं समर्थं दर्पसहितं साहज्ज्वारमित्यर्थः । अन्यो मञ्च
भासनमिति मञ्चान्तरं तस्मिन्नासनान्तरे प्रसारयामास । ह्रस्वासिधेनुभ्रमसूच-
नार्थं ह्रस्वासिधेनुः लघुछुरिका "छुरिका चासिधेनुका" इत्यमरः । तस्या तथा
वा जातो यः अग्रे ग्लानिस्तस्य सूचनार्थं विज्ञापनाय पाणियुग्मं हस्तयुगलम्
आन्दोलयामास इतस्ततस्संचालयामास । सर्वैः पूजितो वीरश्चाऽहमेव त्वया
धरणीय इति रासोऽभिप्रायः ।

भाषा

किसी राजा ने अपने लम्बे निचे हुए अग्रपाद की अभिमान के साथ दूसरे
के आसन पर रख दिया । उसने छोटी छुरी चलाने के भ्रम को प्रनट करने के
ध्येय से अपने दोनों हाथों को ऊँचा कर अगड़ाई ली । अर्थात् तबसे बड़ा वीर
मैं ही हूँ, मुझे ही चुन, ऐसा संकेत किया ।

अनुद्रतस्वेदमपि क्षितोन्दुरुद्धूज्य कर्पूररजोभिरङ्गम् ।

कर्णद्वये कुण्डलयोथकार वृथैव कश्चित्परिवर्तनानि ॥८०॥

अन्वयः

कश्चित् क्षितीन्दुः अनुदत्तस्वेदम् अपि अङ्गं कर्पूररजोभिः उद्धृत्य
कर्णद्वये कुण्डलयोः परिवर्तनानि वृथा एव चकार ।

व्याख्या

कश्चित् कोऽपि क्षितीन्दुः नृपः अनुदत्तस्वेदम् अनुदत्तोऽप्रकटीभूतः स्वेदो
मात्रनिस्तृतधर्मः यस्मिन्तत् अङ्गं शरीरादयवम् “घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्”
इति । “अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽय कलेवरम्” इत्यमरः । कर्पूरस्य हिमवाल्-
काया रजसि धूलयस्तैः कर्पूररजोभिः उद्धृत्य लिप्तं कृत्वा कर्णयोः श्रोत्रयोर्द्वयं
तस्मिन् कर्णद्वये कुण्डलयोः कर्णावतसयोः परिवर्तनानि वंपरोक्षेन धारणानि
क्षिणकर्णाद्वामकर्णे वामकर्णादक्षिणकर्णे, यथैव चकार मुञ्च्य कृतवान् । अह-
मेव विलासवक्षस्त्वया वरणीय इति राजाभिप्रायः ।

भाषा

किसी राजा ने पसीना न आए हुए अङ्ग पर भी कर्पूर की धूलि (पाउडर)
छिड़क कर अपने दोनों कानों के कुण्डलों को व्यर्थ ही बदल बदल किया ।
अर्थात् मैं बड़ा शौकीन हूँ, यह सकेत किया ।

जघान ताम्बूलकरङ्कवाहं करेण कूजद्वलयेन कश्चित् ।

लिलेख ताम्बूलदलं नखैश्च प्रतारितः पुष्पशरासनेन ॥=१॥

अन्वयः

पुष्पशरासनेन प्रतारितः कश्चित् कूजद्वलयेन करेण ताम्बूलकरङ्कवाहं
जघान । नखैः ताम्बूलदलं लिलेख च ।

“ व्याख्या

पुष्पं कुमुदमेव शरासनं शरा बाणा अस्थन्तेऽनेनेति शरासनं धनुः यस्य स
तेन पुष्पशरासनेन कामेन प्रतारितः वञ्चितः विरूपावस्थां गमितः व्यस्यस्यः
कश्चिद्वाजा कूजद्वलयेन करेण कङ्कण “कलयः कण्ठरोगे वा कङ्कणं पुं नपुंस-
कम्” इति मेदिनी । यस्य स तेन कूजद्वलयेन करेण हस्तेन ताम्बूलस्य करङ्को
भाजनं पात्रं वहति धारयतीति ताम्बूलकरङ्कवाहं ताम्बूलकरङ्कवाहं भूषं
जघान ताडितवान् । नखैः करद्वयैः “पुनर्मेवः करद्वयो नखोऽत्रो नखरोऽस्त्रि-
याम्” इत्यमरः । ताम्बूलदलं ताम्बूलपत्रं लिलेख रेखाविन्यस्तं कृतवान् ।
अहमेव रतिशोभाचतुरस्तव योग्योऽस्मीति नृपाभिप्रायः ।

भाषा

पुण्य में धनुषवाले कामदेव से वञ्चित अर्थात् कामोन्मत्त किमी राजा ने ककण के दावद से युक्त अपने हाथ से पान वा डब्बा रखने वाले नोकर को पीट दिया और नलों से पान पर लकीरें करने लगा । अर्थात् मैं रतिकीड़ा चतुर हूँ, यह सकेत किया ।

गोष्ठीमिपेण स्वयमेवमेव प्रकाशयन्वाचि पटुत्वमन्यः ।

आकृष्य ताम्बूलकरङ्गमध्यात् कर्पूरदानं विदधे बहुभ्यः ॥८२॥

अन्वयः

अन्यः स्वयमेव गोष्ठीमिपेण एवं वाचि पटुत्वं प्रकाशयन् ताम्बूल-
करङ्गमध्यात् आकृष्य बहुभ्यः कर्पूरदानं विदधे ।

व्याख्या

अन्य. कश्चित् स्वयमेव साक्षात् गोष्ठीमिपेण कबीला परिपदो "समग्रा परिपद् गोष्ठी सभासन्निहितसदः" इत्यमरः । शिरचनव्याजेन एव एवममुना प्रकारेण वाचि वक्षति पटुत्वं चातुरीं प्रकाशयन् प्रकटयन् ताम्बूलकरङ्गमध्यात् ताम्बूलभाजनस्य मध्यभागात् आकृष्य गृहीत्वा बहुभ्योऽनेकनृपेभ्यः कर्पूरदानं सिताभ्रक्षितरण "अथ कर्पूरमस्त्रिणाम् । घनसारवचनसप्तः सिताभ्रो हिम-
वातुका" इत्यमरः । विदधे कृतवान् । अहं गोष्ठीचतुरत्त्वया धरणीय इत्यभिप्रायः ।

भाषा

किमी दूसरे राजा ने सहृदयो की सभा के मिष से स्वयं योही अपनी वाक्पटुता प्रकट करते हुए पान की डिब्बी में से कपूर (पीपफेण्ट) निकाल कर बहुत से राजाओं को दिया । अर्थात्—मैं गोष्ठी चतुर हूँ, यह सकेत किया ।

हेमासनं वल्लनिवेशनेन तुल्लत्वमानोय वृथा वचल्ग ।

नवीनतारुण्यनिवेदनार्थमजातकूर्चेन मुखेन कश्चित् ॥८३॥

अन्वयः

कश्चित् अजातकूर्चेन मुखेन नवीनतारुण्यनिवेदनार्थं वल्लनिवेशनेन
हेमासनं तुल्लत्वम् आनीय वृथा वचल्ग ।

व्याख्या

कश्चित् राजा न जात न उत्पन्न कूर्चो कपोलहनुस्थितकेशा इमं “कूर्च-
मश्री भ्रुवोर्मध्ये कत्यनश्मश्रुकंतवे” इति मेदिनी । यस्मिंस्तत् अजातकूर्चं तेन
मुखेन नयोनस्य प्रत्यग्रस्य “प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नव” इत्यमरः ।
तारुण्यस्य यौवनस्य निवेदनार्थं विलापनाय वस्त्रस्य वस्त्राणां वा निवेशनेन
सुवर्णमयसिंहासनोपरि परिस्तरणेन हेमासनं स्वकं तुल्यत्वमुन्वयमानोप प्रापय्य
व्या मुनेव वयस्य अहंभाव प्रदर्शितवान्, आत्मानं इलाघते स्मेति भावः । अहं
पूर्णतावगमवान् धरणीय इत्यभिप्रायः ।

भाषा

कोई दूसरा राजा बिना शाही मोछ वाले मुख से अपनी नई जवानी दिलाने
के लिये सुवर्ण के आसन पर बगड़े बिछा कर उसे ऊँचा कर अर्थात् अपने को
ऊँचा कर व्यर्थ ही अपनी डाग हाकन लगा । अर्थात् मैं पूर्ण जवान हूँ, यह
सबैत किया ।

निक्षिप्य ताम्बूलकरङ्कवाह-पृष्ठे शरीरं सविलासमेकः ।

उदञ्चितभ्रूलतिकापताकमकारणादेव मुखं चकार ॥८४॥

अन्वयः

एकः ताम्बूलकरङ्कवाहपृष्ठे शरीरं सविलासं निक्षिप्य अकारणात्
एव मुखम् उदञ्चितभ्रूलतिकापतारं चकार ।

व्याख्या

एकः कश्चिद्रूप ताम्बूलस्य करङ्को भाजनं तं बहतीति ताम्बूलकरङ्कवाहस्त-
स्य पृष्ठं पृष्ठभागः तस्मिन् ताम्बूलकरङ्कवाहनृष्टं शरीरं स्वगात्रं सविलासं
विलापनं यथा स्वातन्त्र्या निक्षिप्य विषयस्य अकारणात् प्रयोजनं विनैव मुद्रमा-
नममुदञ्चिता ऊर्ध्वं प्रवर्तिता उदमिता भ्रूलता एव भ्रूलतिका एव पताका
पंजपत्ती ‘पताका पंजपत्ती स्यात्’ इत्यमरः । यस्मिंस्तत् उदञ्चितभ्रूलतिका
पतारं चकार रचयामास । त्वामेव प्रतीक्षमाणस्तिष्ठामीति नृपाभिप्रायः ।

भाषा

किसी राजा ने पात का डब्बा धारण करन वाले अपने नीचे व पीठ पर
रामबाद ग आसन शरीर को डालकर बिना कारण ही अपने मुख को ऊपर को

उठी भीहें हपी पतावा से युक्त बना लिया । अर्थात् चिरकाल से तुम्हारी प्रतीक्षा में हूँ, यह सकेत दिया ।

जृम्भायशोत्तम्भितहस्तयुग्मसंघट्टलीलास्फुटदङ्गुलीकः ।

कश्चिन्निपत्योपरि विष्टरस्य दुर्वारकामग्रहमोहितोऽभूत् ॥८५॥

अन्वयः

जृम्भायशोत्तम्भितहस्तयुग्मसंघट्टलीलास्फुटदङ्गुलीकः कश्चित् विष्टरस्य उपरि निपत्य दुर्वारकामग्रहमोहितः अभूत् ।

व्याख्या

जृम्भायशेन जृम्भणवशेन उत्तम्भितमुत्थापितं यत् हस्तयुग्मं करयुगलं “जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम्” इत्यमरः । युग्मं तु युगलं युगम्” इत्यमरः । तस्य संघट्टः सम्मेलनं तस्य लीलायां विलासने स्फुटन्त्यः स्फोटनं कुबंत्योऽङ्गुल्यो यस्य सः कश्चिद्राजा विष्टरस्याऽऽसनत्योपरि “विष्टरो विष्टपो वर्धमुष्टिः पीडाग्रभासनम्” इत्यमरः । निपत्य पतित्वा दुर्वारिणासाध्येन कामग्रहेण मदनरूपिणाच्चादि-ग्रहविशेषावेषेण मोहितः मूर्च्छितः अभूत् जातः । स्वयां विना क्षणमपि रीते न लभे इति नृपाभिप्रायः ।

भाषा

जम्हाई लेने के कारण अगड़ाई लेते हुए दोनों हाथों को ऊपर कर विलास में मिलान से डोलने वाली अंगुलियों वाला कोई राजा अपने सिंहासन पर गिरकर असह्य पाम ग्रह से बेहोश सा हो गया । अर्थात् तुम्हारे बिना मुझे चैन नहीं है, यह सकेत दिया ।

कण्ठस्फुरत्पञ्चमकाकलीकः कश्चिद्व्यलीकस्मितमाततान ।

संग्रथ्य कश्चित्कतिचित्पदानि गाथाकवित्वं कथयाम्बभूव ॥८६॥

अन्वयः

कण्ठस्फुरत्पञ्चमकाकलीकः कश्चित् व्यलीकस्मितम् आततान । कश्चित् कतिचित् पदानि संग्रथ्य गाथाकवित्वं कथयाम्बभूव ।

व्याख्या

कण्ठे स्फुरन्ती प्रकटीभवन्ती पञ्चमकाकली पञ्चमरागस्य मधुरध्वनिः “वायली तु कले सूक्ष्मे ध्वनी ॥ मधुरास्फुटे” इत्यमरः । यस्य सः कण्ठस्फुरत्पञ्चम-

काकलीकः सन कश्चिद्वाजा कश्चिद्वर्षः व्यलीकस्मितं मित्येषद्वास्यम् आततान् ।
विस्तारयामास । कश्चित्कोऽप्यपरो राजा कतिचित् कानिचित् पदानि वाक्यानि
संग्रह्य विरचय्य गायकवित्त्वं प्राकृतभाषाकवित्त्वं कव्याम्बुध्रं प्रकटयामास ।
अत्र क्रमेण राज्ञीतस्तः, साहित्यतद्व्याहृति द्वयोरुदायः ।

भाषा

किसी राजा ने पञ्चमस्वर की मधुर ध्वनि को गले में भुन भुनाते हुए
व्यर्थ ही मुसुरा दिया । किसी दूसरे राजा ने कुछ वाक्यों की रचना कर
प्राकृतभाषा की कविता पढ़ना प्रारम्भ किया । अर्थात्—किसी ने गायक तथा
किसी ने कवितापटु होने का संकेत किया ।

वैतालिकानां तुमुलं निवार्य ततः कुमार्याः सुकुमारकण्ठी ।

उदाजहार प्रतिहारक्षी क्रमेण चक्रं पृथिवीपतीनाम् ॥८७॥

अन्वयः

ततः सुकुमारकण्ठी प्रतिहारक्षी वैतालिकानां तुमुलं निवार्य
कुमार्याः पृथिवीपतीनां चक्रं क्रमेण उदाजहार ।

व्याख्या

ततः राजराजाः शुभेन्द्रिते सन्ति सुकुमारः कण्ठी यस्यास्तां - सुकुमारकण्ठी
प्रतिहारस्य द्वारमागत्य "स्त्रीद्वारं प्रतिहारः" इत्यमरः । रक्षी गोप्त्री प्रति-
हारक्षी वैतालिकानां बन्दिना "वैतालिका बोधकराः" इत्यमरः । तुमुलं
बोलाहलं निवार्य निरस्य कुमार्याः चन्दलदेव्याः पृथिवीपतीनां नृपतीनां चक्रं
मण्डल क्रमेण कण्ठाः एकैकं गृहीत्वा उदाजहार निरूपयामास ।

भाषा

मय सँपारी हो जाने पर, बोलल कण्ठध्वनि वाली, रानियो के महल के
पाटन पर पहरा देने वाली दासों ने भाटों के भयकर बोलाहल को सान्त कर
कुमारी चन्दलदेवी को राजाओं का अर्घ्य प्रत्येक राजा का परिचय कराया ।

चतुर्भिः श्लोकैर्योष्याराजकुमारं वर्णयति—

अर्घेषु यो मूर्धसु सण्डितेषु खड्गं कठोराहतिकृण्ठधारम् ।

श्रीरुण्ठकेयूरभुजङ्गराज-कणामणी धर्षितुमाचक्रांस ॥८८॥

अन्वयः

यः अर्घ्येषु मूर्धसु खण्डितेषु कठोराहतिकुण्डधार खड्गं श्रीकण्ठके-
यूरभुजङ्गराजकणामणौ धर्पितुम् आचक्रान्त ।

व्याख्या

यो रावण शङ्खरप्रसादसिद्धधर्म्यर्घ्येषु अर्थात् खञ्जसु मूर्धसु शिरस्सु खण्डितेषु
छिन्नेषु कठोरया तीक्ष्णया आहत्या प्रहारेण कुण्डा धारा अनिशिता पारा यस्य
स त कठोराहतिकुण्डधार खड्गम् अस्मिन् (चन्द्रहास) श्रीकण्ठस्य शिवस्य कैपूर-
रूपोद्भवस्वरूपो "उग्र कपर्दी श्रीकण्ठ शितिकण्ठ कपालभृत्" इत्यमर ।
कैपूरमङ्गद तुल्ये" इत्यमर । यो भुजङ्गराजस्तर्पराजस्तस्य "सर्वं पृथाशुभु-
जगो भुजङ्गोर्जर्हर्भुनङ्गम" इत्यमर । कणामणौ कणास्थितमणौ धर्पितु-
तीक्ष्णधारारक्षितार्थं धपणं कर्तुम् आचक्रान्त इत्येव ।

भाषा

जिस रावण न (शङ्कर को प्रसन्न करने के लिये) अपन दस भस्त्रका में से
पाँच भस्त्रको को काट दन पर जोर से मारने से कुण्ठित धारवाली अपनी
चन्द्रहास नामक तलवार को रगड़कर फिर तेज करने के लिये महादेव के
विजायट आभूषण स्वरूप सपराज के फन के मणि पर रगड़न की इच्छा की ।

कृत्वा हठाद्वामकरे हराद्रिं कण्डूलदोर्मण्डलदुर्मदो यः ।

हिमालयोन्मूलनकौतुकेन भेजे भुजं दक्षिणमुत्तरङ्गम् ॥८९॥

अन्वयः

कण्डूलदोर्मण्डलदुर्मदः यः हठात् वामकरे हराद्रिं कृत्वा हिमाल-
योन्मूलनकौतुकेन दक्षिण भुजम् उत्तरङ्गं भेजे ।

व्याख्या

कण्डूल कण्डूसमवित 'कण्डू खञ्जश्च कण्डूया' इत्यमर । दोर्मण्डलं
भुजमण्डलं तेन दुर्मदं प्रचण्डं कण्डूलदोर्मण्डलदुर्मदो यो रावणो हठात् प्रसभं
"प्रसभं तु बलात्कारी हठोऽयं" इत्यमर । वामकरे दक्षिणेतरहस्ते हराद्रिं
बलात् यस्मिन्निगरी त्रियो निवसति, कृत्वा निधाय हिमालयस्य तुहिनाचलस्यो-
न्मूलनं समुत्पन्नं तस्य कौतुकेन कौतुहेनोत्कण्ठश्च दक्षिणं वामेतराग्रस्य भुजम्
उत्तरङ्गं समुत्सुकं भजे कृतवान् ।

भाषा

खजवट से युक्त भुजमण्डल से प्रचण्ड रावण ने वहाँ हाथ से बलपूर्वक कैलास पर्वत को उठाकर हिमालय पर्वत को उखाड़ लेने के कौतूहल से अपनी दक्षिण भुजा को उत्सुक किया वर्षात्तु चलाया ।

लङ्कापतेस्तस्य मुखाम्बुजानि भोगास्पदं यस्य शिलीमुखानाम् ।
रामस्य तस्यैव कुले कुमारः कुमारि नेत्रप्रणयी तवास्तु ॥९०॥

अन्वयः

हे कुमारि तस्य लङ्कापतेः मुखाम्बुजानि यस्य शिलीमुखानां भोगा-
स्पदं तस्य रामस्य कुले एषः कुमारः तव नेत्रप्रणयी अस्तु ।

व्याख्या

हे कुमारि हे कन्ये तस्य लङ्कापते रावणस्य मुखाम्बुजानि, बदनकमलानि
यस्य रामस्य शिलीमुखानां शिली शार्ङ्ग मुखेऽग्रभागे येषां ते तेषां बाणानां
“अलिबाणौ शिलीमुखौ” इत्यमरः । भोगस्य सख्यप्राप्ते भास्पर्ध्वं रथानं तस्य
रामस्य वाशरथैः कुले वंशे एष कुमारः तपःभवत्या नेत्रयोः प्रणयी स्नेहस्थानम्
अस्तु भवतु । अत्र परम्परितरूपकमलश्रुतः ।

भाषा

हे कुमारी चन्दलदेवी, उस लङ्कापति रावण के मुखकमल जिस रामचन्द्र
ने बाणों के लक्ष्य धने थे उस रामचन्द्र ने वक्ष में उत्पन्न यह राजकुमार तुम्हारे
नेत्रों को आनन्द दे ।

अनेन सार्धं सरयूवनान्ते कूजन्मयूरीमुखरे विहृत्य ।
विलासवातायनसेवनेन श्लाघ्यामयोध्यां नगरीं विधेहि ॥९१॥

अन्वयः

अनेन सार्धं कूजन्मयूरीमुखरे सरयूवनान्ते विहृत्य विलासवाताय-
नसेवनेन अयोध्यां नगरीं श्लाघ्यां विधेहि ।

व्याख्या

अनेन रामवंशजेनायोध्यापुरीनृपेण सार्धं सह “सार्धं सार्धं सम सह” इत्यमरः ।
कूजन्त्यः शब्दाप्यमानाः मयूर्यस्तामिर्मुखरे वाचाते कूजन्मयूरीमुखरे सरयूवनान्त्य

सरयूनदीतटस्थितारण्यस्याञ्जने समीपे मध्ये वा विहृत्य विहारं पादाभ्या शनैः शनैः सचलनद्वारा विद्याय विलासवातायनस्य विचित्रानन्दकरमयास्तस्य “वातायन गवाक्षोऽयम्” इत्यमरः । सेवनेन तद्द्वारागतवायुससेवनेन तद्द्वारा बाह्यदृश्यनिरीक्षणेन वा अयोध्यामेतद्वान्नी नगरीं पुरीं इलाध्या प्रशस्त्यमानगुणगौरवां विधेहि कुप ।

भाषा

इस रामवश के अयोध्यानगरी के राजा के साथ, बोलने वाली मयूरी से शब्दायमान सरजू नदी के किनारे के वनो में विहार कर, सुन्दर सिडकियो में से आनेवाली हवा का उपभोग कर या सुन्दर सिडकियो में से कौतुकमय दृश्यों को देखने का मूल प्राप्त कर अयोध्या नगरी को वृत्तार्थ कर ।

तयोपदेशः स कृतः कुमार्यां वृथागमश्रीच इवोपकारः ।

प्रेमाणि जन्मान्तरसंचितानि प्रादुर्भवन्ति कचिदेवमेव ॥९२॥

अन्वयः

तया कुमार्यां कृतः स उपदेशः नीचे कृतः उपकारः इव वृथा अगमत् । जन्मान्तरसंचितानि प्रेमाणि कचित् एवमेव प्रादुर्भवन्ति ।

व्याख्या

तया वर्णनकर्त्र्यां कुमार्यां चन्द्रलेखाया कन्यायां कृतः सम्पादितस्त उपदेशः, अयोध्यानुषे प्रलोभनप्रदर्शनस्वरूपो, नीचे क्षुद्रस्वभावे जने कृत उपकारः तुल्यो-त्पादकदुःखनिवारककृत्यमिव वृथा निष्फल अगमत् बभूव । (पत.) जन्मान्तर-संचितानि पूर्वजन्मपापजितानि प्रेमाणि स्नेहा अनिर्वचनीयदादृर्पहरेण ब्रवचित् कास्मिन्निवस्थाने एवमेव स्वाभाविकरूपेण प्रादुर्भवन्ति उत्पद्यन्ते । अत्र ‘अनुचितार्थत्वं’ नाम-उपमादोषो भासते । सुधिभिर्विचारणीयम् ।

भाषा

उस प्रतिहारी द्वारा राजकुमारी को किया हुआ वह उपदेश नीचे पुरुष पर किये हुए उपहार के समान निष्फल हो गया । जन्मान्तरों से किसी के लिए सञ्चित प्रेम योही (अपने आप) प्रकट हो जाता है ।

प्रदर्शयामास ततः कुमार्याः क्षितीशमन्यं प्रतिहाररक्षी ।

चूतानुबन्धे मधुपाङ्गनाया मुग्धा मधुश्रीरिव कणिकारम् ॥९३॥

अन्वयः

ततः प्रतिहाररक्षो कुमार्याः अन्यं क्षिप्रं मुग्धा मधुग्रीः मधुपाङ्ग-
नायाः चूतानुबन्धे कर्णिकारम् इव प्रदर्शयामास ।

व्याख्या

ततः तदनन्तरं प्रतिहारस्य द्वारस्य “स्त्रीद्वारं प्रतीहारः” इत्यमरः ।
रक्षो रक्षाकर्त्री दासो कुमार्याः कन्यायाः साम्प्रति इत्यर्थः । अयं क्षिप्रं नृपं,
मुग्धा कमनीया प्रादुर्भवन्ती मधुग्रीवसन्तशोभा मधुपाङ्गनायाः भ्रमर्याः चूतस्या-
न्नपुष्पत्वानुबन्धे “आन्नचूतो रसगोऽसौ” इत्यमरः । विक्रान्ते सति अथवा
आन्नपुष्पविषयकाग्रहे सति कर्णिकारं कर्णिकारपुष्पमिव प्रदर्शयामास निवर्शया-
न्वभूय । “कर्णिकारः पुमानारव्यधौ च द्रुमोत्पले” इति मेदिनी । अत्रो-
पमालङ्कारः ।

भाषा

इसके बाद प्रतिहारी ने राजकुमारी, चन्द्रलेखा को, मुग्धापस्था को प्राप्त
वसन्त की शोभा द्वारा भ्रमरी के आम की मञ्जरी पर जाने का मन रहने
पर कनैल को दिखाने के समान, किसी दूसरे राजा को दिखाया ।

श्लोकद्वयेन चेदिराजं वर्णयति—

यस्याह्वे साहसलाञ्छनस्य मौर्वीरवः प्राप्य विलोदराणि ।

क्षणेन पातालतलस्थितानां शौण्डीर्यवार्ता कथयाम्बभूव ॥६४॥

अन्वयः

साहसलाञ्छनस्य यस्य आह्वे मौर्वीरवः विलोदराणि प्राप्य पाता-
लस्थितानां शौण्डीर्यवार्ता क्षणेन कथयाम्बभूव ।

व्याख्या

साहसलाञ्छनस्य साहसं पराक्रम एव लाञ्छनं असाधारणगुणरूपलक्षणं यस्य
स तस्य यस्य चेदिराजस्य आह्वे युद्धे “अभ्यासदं समाधत्त सप्रामाभ्यागमाह्वा.”
इत्यमरः । मौर्वीरवः मौर्व्या, उवाया “मौर्वी ज्या तिञ्जिनी वृषः” इत्यमरः । रवः
शब्दः विलोदराणि विलानां कुहराणाम् उवराणि मध्यस्थानानि प्राप्य गत्वा
“अथ कुहरं मुपिरं विपरं विलम् । छिद्रं निर्व्ययं रोकं रन्ध्रं स्वप्नं यथा मुपिः”
इत्यमरः । पातालतलस्थितानां रसातलोपितानां प्राणिनां वृत्ते अथवा तेषां

कान्यकुब्जं नृपं वर्णयति—

कन्ये समालोक्य कान्यकुब्जमकुब्जकीर्तिं नरनाथमेनम् ।

ककुब्जये यस्य धरापरागैर्मवन्ति वारां निधयः स्थलानि ॥६८॥

अन्वयः

हे कन्ये ! कान्यकुब्जम् अकुब्जकीर्तिम् एनं नरनाथं समालोक्य
यस्य ककुब्जये धरापरागैः वारां निधयः स्थलानि भवन्ति ।

व्याख्या

हे कन्ये ! हे राजकुमारी ! कान्यकुब्जं कान्यकुब्जदेशाधिपम् अकुब्जकीर्तिम्
अपर्वप्रशस्तम् एनं नरनाथं नाथं राजानं समालोक्य पश्य, यस्य ककुब्जा दिक्स्थि-
ताना “दिशस्तु ककुब्जं बाष्ठा आशाश्च हरितश्च ता” इत्यमरः । राजा जयं
पराजयसमये धरापरागैः भूमिरजोनिं वारां जलानां निधयः समुद्राः स्थलानि
जलरहितस्थानानि भवन्ति जायन्ते । अनातिशयोक्त्युक्तम् ।

भाषा

हे राजकुमारी ! अलख कीर्तिवाल इस कबीर के राजा को देखो, जिसके
विभिन्न दिशाओं के राजाओं पर विजय प्राप्त करने में पृथ्वी से उठी धूल उस
समुद्र, स्थल रूप में परिणत हो जाते हैं ।

तस्मात्समाकृष्य नतानना सा दृष्टिं क्षिपन्ती कुचकुम्भपीठे ।

तस्याभ्यधत् क्षितिवल्लभस्य स्थूलत्वमङ्गेष्विव भूषणस्य ॥६९॥

अन्वयः

नतानना सा तस्मान् दृष्टिं समाकृष्य कुचकुम्भपीठे क्षिपन्ती अङ्गेषु
भूषणस्य स्थूलत्वं इव तस्य क्षितिवल्लभस्य स्थूलत्वम् अभ्यधत् ।

व्याख्या

नतम् आननं यस्यास्ता नतानना विनम्रमूर्ती सा चन्दलदेवी तस्माज्जातं
दृष्टिं विलोचनं समाकृष्य दूरे कृत्वा कुचावेव कुम्भी पटी तयो पीठे
स्थाने निपन्ती विनम्रस्यन्ती अङ्गेषु अवयवेषु “अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽप-
क्षलेवरम्” इत्यमरः । भूषणस्यालङ्कारस्य स्थूलत्वमिव, भारयुक्तत्वमिव, स्थूल-
त्वेन घाम्यत्यात शोभारहितत्वमिव, क्षिते पृथिव्या बल्लभस्य प्रियस्य रात
स्थूलत्वं स्थूलभाष्यत्वादप्रियत्वमभ्यधत् कथितवती प्रकटितवतीत्यर्थः ।

भाषा

८ नीचे तिर की हुई उस चन्द्रलेखा ने उस राजा पर से दृष्टि हटा कर अपने स्तनों पर डालते हुए मानो अज्ञों पर के आभूषणों के मोटे और भारी होने से निन्दनीय होने के समान उस राजा की स्थूलता भी निन्दनीय है ऐसा संकेत किया। अर्थात् वह राजा स्थूलकाय होने से उसे पसन्द नहीं पड़ा।

प्रलोभयन्ती गतिभिः समस्तान् सा राजहंसान्कलनूपुराभिः ।

किञ्चित्पुरश्चङ्कमणप्रवृत्ता भूयस्तया सस्मितमभ्यधायि ॥१००॥

अन्वयः

कलनूपुराभिः गतिभिः समस्तान् राजहंसान् प्रलोभयन्ती किञ्चित् पुरश्चङ्कमणप्रवृत्ता सा भूयः तया सस्मितम् अभ्यधायि ।

व्याख्या

कलो मनोहो नूपुर. मञ्जरीरो "वावाङ्ग इ तुलाकोविमञ्जरीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः। घासु ताभिः मधुरमञ्जरीराभिः अथवा बलयुक्ताः शब्दायमाना नूपुरा मञ्जरीरा घासु ताभिः शब्दायमानमञ्जरीराभिः. गतिभिः गमनैः "धमेभवि शित्त्" । समस्तानामेषान् न तु कतिपयत्वेन इत्यर्थः । राजानश्च ते हंसा राजहंसा इति कर्मधारयः, राजानो हंसा इव इत्युपमितसमासो वा, हंसाना राजानः इति राजहंसा वा इति विग्रहे "राजदन्तादिषु परम्" इति राजशब्दस्य पूर्वनिपातः । धेष्ठनूपुराणतत्वात् प्रलोभयन्ती आकर्षयन्ती किञ्चित् ईषत् पुरोऽग्रतः चक्रमणं गमने प्रवृत्ता मिहितव्यापारा सा राजकुमारी भूयः पुनः तया प्रतिहार्या स्मितेन मन्दहास्येन सहितं यया स्यात्तया अभ्यधायि अभिहित्वा । अभिपूर्वात् घा घातो. कर्मणि लुट् । महनीयमहिम्नोऽपि महोभुजः स्वमुखरनूपुरमधुरनिन्दनं रावजं पन्ती सा राजकुमारी अप्रे प्रवृत्ता मणव्यापारा प्रतिहार्या मन्दस्मितपूर्वमाभावि इत्यर्थः । यया मराली स्वदन्तगुचेष्टितं राजहंसानुगमयन्ती. पुरः गन्तुं प्रवृत्ता तथेदमपि हसममना महामान्यान् नृपान् वञ्चयन्ती पुरः प्रसपितुं प्रवृत्ता प्रतिहार्या न्यरोधीति भावः । अथ कुमारी हसीरूपकं गम्यत इति एकदेशविवर्तितपक्षमलङ्कारः ।

भाषा

शब्दायमान या सुन्दर पंजेवो से युक्त अपनी (रमीली) चाल से सब राजाओं के मनो को लुभाने वाली, कुछ आगे बढ़ने में प्रवृत्त उस राजन्या को फिर मे प्रतिहारी ने हँस कर कहा । अर्थात् जिस प्रकार हसिनी अपनी

कर्णे इत्यर्थः । शीण्डीयस्य चेदिराजपराक्रमस्य वार्ता वृत्तान्तं क्षणेन क्षणमा-
त्रेणैव कथयाम्बभूव निवेदयामास ।

भाषा

साहस के लक्षण से युक्त अर्थात् साहसी चेदी राजा का मुँह में बा ज्वा बा
शब्द, छिद्रों में से घुसकर पाताल में रहने वाले लोगों को इस चेदी राजा के
पराक्रम की बात तुरन्त ही सुना देता था ।

सौज्यं रणे नर्तयिता कवन्धान् मदान्धभूपालसहस्रसेव्यः ।
विलोक्यतां सुन्दरि चेदिराजस्तवास्तु दृष्टिः स्मरवैजयन्ती ॥६५॥

अन्वयः

हे सुन्दरि ! सः अयं रणे कवन्धान् नर्तयिता मदान्धभूपालसह-
स्रसेव्यः चेदिराजः विलोक्यतां, तव दृष्टिः स्मरवैजयन्ती अस्तु ।

व्याख्या

हे सुन्दरि हे राजकुमारी ! तः पूर्वोक्तोऽयं राजा रणे युद्धे “अस्त्रिणां समरा-
नीकरणाः कलहविग्रहो” इत्यमरः । कवन्धान् युद्धं कुर्वाणान् मूर्धरहितशरीरान्
वीरान् नर्तयिता भ्रामयिता “कवन्धोऽस्त्री क्रियापुस्तमपमूर्धकलेवरम्” इत्यमरः ।
मदान्धभूपालानाम् उद्दण्डनृपाणां सहस्रसेव्य समर्थः चेदिराजो दार्हलदेशानृपः
विलोक्यतां दृश्यताम् । तव दृष्टिः दूक् स्मरवैजयन्ती कामपताका अस्तु जाय-
ताम् । अत्र कवन्धनर्तनकारित्वेन शौर्यातिशयरूपं वस्तु व्यज्यते ।

भाषा

हे सुन्दरी राजकुमारी चन्द्रलेखा ! युद्ध में बिना तिर के शत्रुओं के घड़ों
को नचाने वाला और हजारों घमण्डी राजाओं से आदरणीय, इस प्रतिष्ठित दार्हल-
देश के चेदिराज को देखो । तुम्हारी दृष्टि कामदेव की पताका का धाम बने ।
अर्थात् तुमको देख कर वह कामासक्त हो जाए ।

तथैत्यमुक्ता न परं कुमारी नालोकयामास विलासिनं तम् ।
ताम्बूलमृत्सुज्य मुखाम्बुजस्य निकारमार्गेण निराचकार ॥६६॥

अन्वयः

तथा इत्थम् उक्ता कुमारी विलासिनं तं न आलोकयामास (इति) न ।
परं मुस्ताम्बुजस्य ताम्बूलम् उत्सृज्य निकारमार्गेण निराचकार ।

व्याख्या

-15

तया द्वाररक्षिण्या प्रतिहार्यत्वम् पूर्वोक्तप्रकारेण उक्ता कथिता कुमारी
कन्या चन्द्रलेखा विलासिनं कामविलासरासिकं तं चेदिराजं न आलोकयामास न
ददौ इति न परं किन्तु मुखाम्बुजस्य ददनकमलस्य ताम्बूलं नामवल्लीपत्रं "ताम्बू-
लवल्लीताम्बूली नामवल्ल्यप्यथ द्विजा" इत्यमरः । उत्सृज्य परित्यज्य निकारमार्गेण
परानवस्थैरूपेण "निकारः स्यात्परिभवे धान्यस्थोत्क्षेपणेऽपि च" इति धर्माणः ।
निराचकार निराकरणं कृतवती, अन्तेःकरणाद्वहिः कृतवतीत्यर्थः । 'मम
सर्वेषाम् हेमः' इति कुमारी अभिप्रायः ,

भाषा

प्रतिहारी द्वारा इस प्रकार सम्बोधित उस राजकुमारी चन्द्रलेखा ने उस
चेदिराज को आँख उठाकर देखा नहीं, ऐसा नहीं भर्षान् देखा । किन्तु अपने
झुँह में के पान को घूँक कर निरादर दिखाते हुए उसको अपने मन में से हटा
दिया । अर्थात् यह मेरेयोग्य नहीं हूँ यह प्रकट किया ।

अथान्यमुद्दिश्य नरेन्द्रपुत्रमुत्त्रस्तसारङ्गविलोलदृष्टिः ।

सामुख्यमानीयत मानिनी सा वाक्यैरुदारैः प्रतिहारख्या ॥९७॥

अन्वयः

अथ प्रतिहारख्या अन्यं नरेन्द्रपुत्रम् उद्दिश्य उत्त्रस्तसारङ्गविलोल-
दृष्टिः सा मानिनी उदारैः वाक्यैः सामुख्यम् आनीयत ।

व्याख्या

अपानन्तरम् "मङ्गलान्तरारम्भप्रदानकालस्त्वैवमथो भव" इत्यमरः । प्रति-
हारख्या द्वारपालिन्या अन्वयितरं नरेन्द्रपुत्रं राजसुतम् उद्दिश्य लक्ष्यं कृत्वा
उत्त्रस्तो भयप्रस्तसारङ्गो भृगस्तस्य "आतपे हरिणे पुंसि सारङ्गः क्षणले त्रिपु"
इत्यमरः । विलोला चञ्चला दृष्टिरिव दृष्टिर्यस्यास्ता उत्त्रस्तसारङ्गविलोल-
दृष्टिः सा साविलो प्रकृष्टपद्मपुष्पा राजकुमारी चन्द्रलेखा, उदारैः वाक्यैः
सारगभित्तचोभिः सामुख्यम् आनुकूल्यम् आनीयत प्रापिता ।

भाषा

अनन्तर उस प्रतिहारी ने दूसरे राजा को उद्देश्य करते (बुढ़े हुए सारगभित्त
तथा प्रकृष्ट प्रपासा के खनो से) उस भयभीत हरिण के नेत्रों के समान चञ्चल
मेघवाली तथा स्वाभिमानिनी राजकुमारी चन्द्रलेखा को अनुसूत किया ।

सुन्दर गति से हसा को आकर्षित करती हुई आगे बढ़ती हैं वैसे ही यह हस्तिनी के समान गति वाली हस के समान सब राजाओं के मनो को आकर्षित करती हुई आगे बढ़ रही थी कि प्रतिहारी ने हँसकर उससे कहा ।

अर्जुनकुलजं नृपं वर्णयति—

उत्कर्षरेखां दृढकीलितस्य यत्पत्रिणः पोत्रिणि शङ्कमानः ।
शीघ्रं हरः सूकरदेहरन्ध्रास्त्रीलाकिरातः शरमुच्चखान ॥१०१॥

अन्वयः

पोत्रिणि सूकरे “वराह सूकरो धृष्टिः कील पोत्री किरा किटि” इत्यमरः ।
दृढ गाढ यथा स्वात्तया कीलितस्य निष्क्रान्तस्य यस्य अर्जुनस्य पत्रिण बाणस्य
“पत्रिणौ शरपक्षिणौ” इत्यमरः । उत्कर्षरेखा प्राशस्त्यचिह्नं शङ्कमान अनु-
मन्यमान स्त्रीलया न तु कमपारतन्त्र्येण किरात वनचर “भेदा किरातशबरपुलि-
म्बो म्लेच्छजातयः” इत्यमरः । किरातवेद्यो हरः त्रिजगत्सुखाधिष्ठान, सूकरस्य
वेहृन्ध्रात् शीघ्रं शटिति शर बाणम् उच्चखान आचक्रय । सहस्रशरानेरपि हरस्य
घृतकिरातवेद्यतया धनञ्जयाहृतप्रीलाङ्गनिहितेयूत्पटनभर्जुनस्य दीर्यवतामुप-
पादयति । अत्र व्यासोपदेशात्पदचरितु निष्ठितस्य पाण्डोवभूत परीक्षार्थं
कृतकिराततनुर्भगवान् पिनाकी कौलमेकमाखेटयन् समरस्त्रीलायचोकरत । तत्रा-
र्जुनस्य युद्धकीलितेन परितुष्यन् पाशुपतमस्त्रमवाहिति भारतीयया यथाशुभंवेद्य ।

व्याख्या

भाषा

सूकर के शरीर में दृढ़ता से घुसे हुए जिस अर्जुन के बाण की विशेषता के लक्षण को समझने वाले किरात वेशपारी शबर ने सूकर के शरीर के छिद्र में से शीघ्रता से बाण को बाहर खींच लिया । (यह वर्णन महाभारत का है । अर्जुन पाशुपतास्त्र की प्राप्ति के लिये इन्द्रकील पर्वत पर तपस्या करने गये थे और किरात वेशपारी शबर ने उनकी परीक्षा करने के लिये, सूकर की शिवार के भिप से अर्जुन से कपट युद्ध किया था ।)

अशङ्कितः शङ्करमल्लयुद्धे यः स्वेदवारां विनिवारणाय ।

भस्मोत्करं विस्मयघूर्णितस्य कक्षान्तराक्षस्य समाचकर्ष ॥१०२॥

अन्वयः

यः शङ्करमल्लयुद्धे स्वेदवारां विनिवारणाय विस्मयघूर्णितस्य तस्य कक्षान्तरात् भस्मोत्करम् अशङ्कितः (सन्) समाचकर्ष ।

व्याख्या

योऽर्जुनः शङ्करेण हरेण सह मल्लयुद्धे वृद्धसगरे स्वेदस्वरूपाणि वारीणि तेषां स्वेदवारां घर्षाभिलाषां विनिवारणायापनोदाय विस्मयेनाऽऽश्चर्येण घूर्णितो यः स तस्य विस्मयघूर्णितस्याऽऽश्चर्यान्वितस्य साक्षर्यग्रष्टस्तस्य शिवस्य कक्षान्तरात् अगाध-
स्तलमध्यात् “बाहुभूले उभे कसी” इत्यमरः । भस्मनः भूतेः उत्कर समूहं
“पुञ्जराशी त्वाकर. कंदमस्त्रियाम्” इत्यमरः । अशङ्कित. भयरहितस्तन्
समाचकर्षं यत्नात् गृहीतवान् ।

भाषा

जिस अर्जुन ने शङ्कर के साथ मल्लयुद्ध में (शरीर में आये हुए) पसीने को दूर करने के लिये अर्थात् सूखाने के लिये आश्चर्य चकित शङ्कर के काल के नीचे (लटकी धौली में) से भस्म के समूह को निहर होकर निकाल लिया ।

पार्थस्य तस्यैव कुले प्रसूतः प्रभूतशौर्यो नृपतिः प्रतापी ।

एनं समालोक्य रन्तुकामा चर्मण्वतीतीरवनस्थलेषु ॥१०३॥

अन्वयः

तस्य पार्थस्य कुले एषः प्रभूतशौर्यः प्रतापी नृपतिः प्रसूतः, चर्मण्व-
तीतीरवनस्थलेषु रन्तुकामा एनं समालोक्य ।

व्याख्या

तस्मिन्परिनिर्दिष्टमाह्वयस्य शौर्यस्य मृषायाः कुत्स्याः पुत्र. पार्थोऽर्जुनस्तस्य
कुले धरो एष अयं पुरोनिर्दिष्टः प्रभूत बहुल शौर्यं वीरत्वं पराक्रमो वा यस्य स
प्रभूतशौर्यं प्रतापी प्रभावातिशयवाली नृपतिर्भूपतिः प्रसूतः प्रादुर्भूतः । चर्मण्व-
स्यास्तिश्रांभकनद्यास्तीरे तटे वेनस्वलान्वरंण्यभूमयस्तेषु चर्मण्वतीतीरवनस्थलेषु
रन्तुं कीडां कर्तुं कामो यस्योस्तां रन्तुकामा एनं पुरोवातिनम् अर्जुनकुलप्रभवं नृपं
समालोक्य अनुरागेण पश्य ।

भाषा .

उस प्रसिद्ध अर्जुन के कुल में यह महाप्रतापी राजा उत्पन्न हुआ है । चम्बल नदी के तीर पर के जंगलों में यदि मर करने की इच्छा हो तो इसे देख ।

क्षेप्तुं तदीये शिरसीव पादं समुत्क्षिपन्तीं गमनार्थमग्रे ।

उद्दिश्य सा राजकुमारमन्यं कन्यां प्रगल्भा पुनरावभाषे ॥१०४॥

अन्वयः

प्रगल्भा सा तदीये शिरसि क्षेप्तुम् इव अग्रे गमनार्थं पादं समुत्क्षिपन्ती, कन्याम् अन्यं राजकुमारम् उद्दिश्य पुनः आवभाषे ।

व्याख्या

प्रगल्भाऽतीव धृष्टा वामिनी “वाचो वृक्षिपदुर्वाग्मी” इत्यमरः । सा नृपगुणकयमित्री प्रतिहारक्षी तस्य पूर्वोक्तराजकुमारस्येवमिति तदीयं तस्मिन्त-दीये शिरसि भूर्धनि “उत्तमाङ्ग शिरः शीघ्रं मूर्ध्ना ना मस्तकोऽस्त्रिमाम्” इत्यमरः । क्षेप्तुं पादविन्यासं विधातुम् इव अग्रे गमनार्थम् अन्यत्र राजकुमार-स्थितिस्थाने प्रयाणाय पादं चरणं समुत्क्षिपन्तीम् उत्पाप्योत्थाप्य विन्यस्यन्तीं कन्यां चन्द्रलेखां प्रति अन्यं राजकुमारमुद्दिश्य इतरराजकुमारतन्मन्थे पुनः भूय आवभाषे उक्तवती ।

भाषा

राजाजी के गुणों का वर्णन करने में वायदूक उस प्रतिहारी ने, आगे चलने के लिये, मानों पूर्ववर्णित राजा के मस्तक पर रखने के लिये, पादविन्यास करती हुई उस राजकुमारी को दूसरे राजकुमार को लक्ष्यकर फिर से कहना प्रारम्भ किया ।

फालिखरपर्वतं नृपं धर्षयति—

शृङ्गाणि नूनं मिलितानि यस्य स्वर्गप्रतोलीकपिशोर्पकाणाम् ।

अत्र स्थितानां कथमन्यथा द्यौः क्रीडागृहप्राङ्गणभङ्गिमेति ॥१०५॥

अन्वयः

यस्य शृङ्गाणि स्वर्गप्रतोलीकपिशोर्पकाणां (शृङ्गैस्तह) नूनं मिलितानि अथवा यस्य शृङ्गाणि स्वर्गप्रतोलीकपिशोर्पकाणां शृङ्गाणि च नूनं मिलितानि अन्यथा द्यौः अत्र स्थितानां क्रीडागृहप्राङ्गणभङ्गि कथम् एति ।

व्याख्या

यस्य कालिञ्जरपर्वतस्य शृङ्गाणि शिखराणि “कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्” इत्यमरः । स्वर्गस्थ सुराणां लोकस्य प्रतोली रम्या “रम्या प्रतोली विशिषा” इत्यमरः । मार्ग इति यावत् । तस्याः कपिशौर्यकाणां समुन्नतभागानां शृङ्गैरिति शेषः शिखरैस्सह अथवा उभयोः शृङ्गाणि परस्परं भूतं मिलितानि एकीभूतानि सङ्गत्तानीत्यर्थः । अन्यथा उभयोः शृङ्गयोः परस्परं समेलनाभावे द्यौः स्वर्गः अथ भूलोके स्थितानां वर्तमानानां जनानां क्रीडागृहस्य विलाससदनस्य प्राङ्गण-मजिरं “अङ्गण चत्तराजिरे” इत्यमरः । तस्य भङ्गि रचना प्राङ्गणतावात्म्यं कथम् एति प्राप्नोति । अतीवोन्नततमः कालिञ्जरनामा पर्वत इति तत्र स्वर्गस्य शोभा प्रकटीकभूवेति भावः ।

माया

कलिञ्जर पर्वत के शिखर और स्वर्ग के मार्ग के बुजों के शिखर अवश्य मिल गये हैं अर्थात् उचाई में बराबर हैं, जग्यया स्वर्ग, इस पृथ्वी पर रहने वालों के क्रीडागृह के आगम की शोभा को कैसे प्राप्त होता । अर्थात् कलिञ्जर पर्वत के अत्यधिक ऊँचे होने से वहाँ स्वर्ग की पूर्ण शोभा विद्यमान थी ।

तस्यैव कालिञ्जरभूधरस्य श्रीनीलकण्ठस्य विलासधाम्नः ।

भर्ता भुजावर्तितराजचक्रः कटाक्षचक्रप्रणयी तवास्तु ॥१०६॥

अन्वयः

श्रीनीलकण्ठस्य विलासधाम्नः तस्य कालिञ्जरभूधरस्य भर्ता भुजावर्तितराजचक्रः एषः तव कटाक्षचक्रप्रणयी अस्तु ।

व्याख्या

श्रीनीलकण्ठस्य श्रीञ्जरस्य विलासस्य क्रीडायां धाम स्थानं तस्य विलास-धाम्नः तस्य पूर्वनिर्दिष्टस्य कालिञ्जरनामकस्य भूधरस्य पर्वतविशेषस्य भर्ता स्वामी भुजाभ्यां बाहुभ्याम् आवर्तित परिवेष्टित सर्वतो वशीकृत राजचक्रं राजमण्डलं येन स भुजावर्तितराजचक्र एवम्भूत एषः पुरो दृश्यमानो राजकुमारः तव भवत्या राजकुमार्याः कटाक्षनामपाङ्गदर्शनना “कटाक्षोऽपाङ्गदर्शनं” इत्यमरः । चक्र मण्डलं तस्य प्रणयी स्नेहभाजनम् अस्तु जायताम् ।

भाषा

श्री नीलवण्ट महादेव की विलास भूमि (अर्थात् जहाँ श्री नीलवण्ट महादेव का विशाल मन्दिर है) इस उपर्युक्त कालिञ्जर पर्वत का स्वामी, अपने भुजबल से राजमण्डल को अपने वश में कर लेने वाला, यह राजा, तुम्हारी तिरछी निगाहों का पात्र बने। अर्थात् इस राजा को प्रेम से देखो।

चेतस्यविद्धे कुसुमायुधेन मुक्ताफले तन्तुरिव प्रवेशम् ।

यतो न लेभे स नृपस्ततोऽस्याः सान्यं विदग्धा प्रकटीचकार ॥१०७॥

अन्वयः

यतः सः नृपः अस्याः कुसुमायुधेन अविद्धे चेतसि अविद्धे मुक्ताफले
'तन्तुः इव प्रवेशं न लेभे ततः विदग्धा सा अन्यं प्रकटीचकार ।

व्याख्या

यत यस्मात्कारणात् स कालिञ्जरपर्वतस्वामी नृपो राजा अस्या चन्द्रलेलाया कुसुमायुधेन कामेन लक्षणया पृथग्नाजकुमारविषयककामबाणेन अविद्धे असक्तचेतसि भानसे, अविद्धे छिद्ररहिते मुक्ताफले तन्तु सूत्रमिव प्रवेश स्यात् न लेभे न प्राप । ततस्तस्मात्कारणात् विदग्धा लोकाभ्यवहारनिपुणा सा प्रतिहारदक्षी अन्य राजकुमार प्रकटीचकार, तस्याभ्यस्य गुणोत्कर्षं वर्णयति स्म । अप्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

रामदेवने कालिञ्जर पर्वत के स्वामीके सम्बन्ध में अपने बाण में मारने से चन्द्रलेला के हृदय में घामिल (छिद्रयुक्त) न होने से बिना छद के मोती में डोरे के समान उस चन्द्रलेला के मनमें कालिञ्जरपर्वत का स्वामी प्रवेश न कर सका । इसलिए लोक व्यवहार कुशल प्रतिहारी ने बूझकर राजकुमार का धनन प्रारम्भ किया ।

गोपाचलहमापत्तिं वक्ष्येति—

शौर्यप्रियेणाहवनिःस्पृहाणां येन प्रतिसोणिमृतां निवासाः ।

लीलाचपेटक्षतकुञ्जराणां पदे पदे केसरिखेव लब्धाः ॥१०८॥

अन्वयः

शौर्यप्रियेण येन आहवनिःस्पृहाणां प्रतिक्षोणिभृतां निवासाः
केसरिणा लीलाचपेटक्षतकुञ्जराणां निवासाः इव पदे पदे लब्धाः ।

व्याख्या

शौर्यं पराक्रम एव प्रियममोष्ट यस्य स तेन शौर्यप्रियेण येन राजकुमारेण
आहवेभ्यो दुष्टेभ्यो नि स्पृहाणा विरतानामाहवनिःस्पृहाणा "संश्रान्ताभ्यागमाहवः"
इत्यमरः । प्रतिक्षोणिभृतां प्रतिषट्पदनुषाणां निवासा निवासस्थानानि नगरा-
ण्यित्यर्थः । केसरिणा त्रिहेन लीलाचपेटैः विलासेनैव चपेटकं विस्तृताङ्गुलिः सन्
"पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुली" इत्यमरः । विनैवाधिकप्रयासं हतैः
करतलक्षतैः क्षताः भग्नाः कुञ्जरा हस्तिनस्तेषां लीलाचपेटक्षतकुञ्जराणां
निवासाः स्थितयः स्थानानि इव पदे पदे वारम्बारं लब्धाः प्राप्ताः । अत्र पूर्णो-
पमालङ्कारः ।

भाषा

पराक्रमप्रिय जिस ग्वालियर के राजा ने युद्ध से बचे हुये विपक्षी राजाओं
के नगरों को, शेर द्वारा खेलवाड में थप्पड़ मार कर घायल किये हुये हाथियों
के निवास स्थानों के समान, बार बार छीन लिया ।

गोपाचलक्षमापतिरेकवीरः स एष पृथ्व्यामवदातकीर्तिः ।

स्वयम्बरस्रग्निनिवेशदूती तवात्रनेत्रोत्पलमालिकास्तु ॥१०९॥

अन्वयः

सः अवदातकीर्तिः एषः गोपाचलक्षमापतिः पृथ्व्याम् एकवीरः
(अस्ति) । अत्र तव नेत्रोत्पलमालिका स्वयम्बरस्रग्निनिवेशदूती अस्तु ।

व्याख्या

स पूर्वोक्तगुणविशिष्टः अवदाता समुज्ज्वला "अवदातः सितो गुरोर्ज्वलक्षो
धवलोज्ज्वल" इत्यमरः । कीर्तिर्यशो यस्य स अवदातकीर्तिरेव । पुरोवर्ती
गोपानां धेनुपालकानामचलः पर्वतो "अद्विगोत्रगिरिप्रावाञ्जलसंलशिलोच्छ्रयाः"
इत्यमरः । गोवर्धनाख्यः अवदा ग्वालियरप्रदेशस्तस्य क्षमापति भूपतिः
पृथ्व्या भूमण्डले एकवीरः प्रधानशूरः अस्ति । अत्र अस्मिन्पराक्रमारे तत्र भूतया
नेत्रोत्पलानां नयननीलकमलानां मालिका परम्परा नेत्रोत्पलमालिका स्वयम्बरस्य

स क् तस्यगन्धिनी माला तस्य विनिवेशस्य परिपापनस्य दूती निर्देशिका अतु
जामताम् । तं दृष्ट्वा मालां परिधापयेत्यर्थः । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

पूर्वोक्त शुभ्रकीर्ति वाला यह ग्वालियर का राजा पृथ्वी का प्रपान धूर है ।
इस राजकुमार पर पड़ी तुम्हारे नयन रूपी कमल की माला, इसे स्वयंवर की
माला पहनाने का उपदेश देने वाली दूती हो । अर्थात् तुम्हारी वृष्टि उस पर
पड़ कर तुम्हारा उसे माला पहनाने का मन हो ।

सा प्रार्थितान्यार्थमनङ्गवारणैः कमप्यलब्ध्वा परिहारहेतुम् ।

पादेन वाचालितनूपुरेण जगाद मौख्यमिवास्य दोषम् ॥११०॥

अन्वयः

अनङ्गवारणैः अन्यार्थं प्रार्थिता सा कम् अपि परिहारहेतुम्
अलब्ध्वा वाचालितनूपुरेण पादेन अस्य दोषम् इव मौख्यं जगाद ।

व्याख्या

अनङ्गस्य कामस्य वारणः अन्यार्थं विक्रमाङ्कदेवार्थं प्रार्थिता अभिनिवेशिता सा
चन्द्रदेवी कमपि परिहारहेतु स्थापकारणम् अलब्ध्वा अप्राप्य वाचालितानि
शब्दाप्रमानानि नूपुराणि मञ्जीराणि प्रस्मिन् स तेन वाचालितनूपुरेण पादेन अत्य
दोषम् इव एतन्नकुमारस्य दोषम् इव मौख्यं मुखरस्य भावस्तत् वाचालत्व
जगाद प्रकटीककारः । वाचालोऽयं राजा नाङ्गीकार्यं इति सूचितमिति भावः ।

भाषा

कामदेव के वारणों से दूसरे के लिए (विक्रमाङ्कदेव के लिए) प्रार्थित
(प्रोत्साहित) उस चन्द्रलेखाने ग्वालियर के राजकुमार में कोई भी अस्वीकार
करने का कारण न देखकर, शब्दायमान पैजेंब युक्त पाव से माली बह वावदूक
है, यह दोष प्रकट किया ।

मध्येन येषां वसुधापतीनां जगाम सा कामवशीकृतानाम् ।

स्वयम्बरस्रग्जसेव पूर्णास्तेषां दृशः साश्रुजला बभूवुः ॥१११॥

अन्वयः

सा कामवशीकृतानां येषां वसुधापतीनां मध्येन जगाम तेषां दृशः
स्वयम्बरस्रग्जसा पूर्णाः इव साश्रुजलाः बभूवुः ।

व्याख्या

सा चन्द्रलेखा कामेन मन्मथेन वशीकृतानाम् आत्मसात्कृतानां कामवशी-
कृतानां येषां वसुधापतीनां पृथिवीपतीनां मध्येन अन्तरा जगाम वषाज तेषां
नृपाणां दशो लोचनानि स्वयम्बरस्य सक् माला तत्सम्बन्धिरजसा परागेण
“रजः बलीवं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेऽपि दृश्यते” इति मेदिनी ।
पूर्णा इव व्याप्ता इव साधुजला बाष्पाद्रजसहिताः बभूवुः । सा नाऽस्माभि-
लभ्येति दुःखेन साधुजलानि नेत्राणि जातानीति भावः । हेतुत्र्येकालङ्कारः ।

भाषा

जिन कामाभिभूत राजाओं के बीच में से वह चन्द्रलेखा गुजरती थी उनकी
आँखें मानो स्वयंवर की माला की पुष्पधूलि से भर कर अध्रुपूर्ण हो जाती थी ।
अर्थात् वे ऐसी सुन्दरी हमको न प्राप्त हो सकी इस दुःख से दुःखी होते थे ।

मालवेन्द्रं वर्णयति—

यद्वैरिभूपालविलासिनीनां कपोलपालीषु विपाण्डुरासु ।

भवन्ति लम्बालकवल्लरीभिः सशेवलानीव दृशोः पयांसि ॥११२॥

अन्वयः

यद्वैरिभूपालविलासिनीनां विपाण्डुरासु कपोलपालीषु लम्बालक-
वल्लरीभिः सशेवलानि इव दृशोः पयांसि (भवन्ति ।)

व्याख्या

यस्य रासो मालवेन्द्रस्य वैरिभूपालश्चात्रनृपाः तेषां विलासिनीनां स्त्रीणां
विशेषेण पाण्डुरासु पतिवियोगजनितपाण्डुत्वयुक्तासु कपोलपालीषु गण्डस्थलीषु
लम्बा दीर्घा भलकाः धूर्णकुन्तला “अलकाऽधूर्णकुन्तलाः” इत्यमरः । एव वल्लरी-
लतास्ताभिः लम्बालकवल्लरीभिः शेषेन जलनील्या ‘अलनीली तु शेषालम्’
इत्यमरः । सहितानि युक्तानि इव वृक्षोर्नयनयोः पयांसि जलानि भवन्ति ।

भाषा

जिस मालवा के राजा के विपक्षी राजाओं की स्त्रियों के सफेद पड़े हुए
गालों पर लम्बे बाल रूपी लताओं के आ पड़ने से उनकी आँखों के अध्रुजल
मानो सेवार से युक्त जल हो (ऐसे दीख पड़ते थे ।)

यस्य प्रतापोऽग्निरपूर्वं एव जागर्ति भृशृत्कटकस्थलीषु ।

यत्र प्रविष्टे रिपुपार्थिवानां तृणानि रोहन्ति गृहाङ्गणेषु ॥११३॥

अन्वयः

भूभृत्कटकस्थलीषु यस्य प्रतापः अपूर्वः अग्निः एव जागर्ति । यत्र प्रविष्टे (सति) रिपुपार्थिवानां गृहाङ्गणेषु तुणानि रोहन्ति ।

व्याख्या

भूभृता पर्वतानां राज्ञां वा “भूभृद्भूमिवरे नृपे” इत्यमरः । षट्कं संघं राजपक्षे, नितम्बः । “कटकस्तद्विनितम्बे बाहुभूषणे । सेनायां राजपाग्यां च” इति ह्रमः । अद्रिपक्षे, तस्य स्वल्पो भूमयस्तासु भूभृत्कटकस्थलीषु यस्य मालवेन्द्रस्य प्रतापः प्रभावः (स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोपदण्डजम् ।) अपूर्वोऽन्योऽभूत्पूर्वोऽद्भुत्पूर्वो वा अग्निः यद्विरेव जागर्ति जृम्भते । यत्र प्रतापे प्रविष्टे गते सति रिपुपार्थिवानां शत्रुनुषाणां गृहाङ्गणानि भवनाजिराणि “अङ्गणं चत्वरजिरे” इत्यमरः । तेषु तुणानि रोहन्ति उद्भूयन्ति । अग्निस्तु तुणानि भस्मसात्करोति, अथ सूरपादयनोत्पन्नबन्धम् । शत्रुपार्थिवास्तद्भूयात्पलाय्य स्वस्थानातिरिक्तस्थानं प्रस्थिता अतस्तेषां गृहाणि शून्यानि जातानि तेन च तत्र तुणानि रोहन्तीति भावः । अत्र पर्यायोक्ततालङ्कारः, विद्यमालङ्कारश्च ।

भाषा

राजाओं की, सेनाओं में अथवा पर्वतों की पुद्गभूमियों या नितम्बभागों में जिस मालवा के राजा का अलौकिक प्रतापस्पी अग्नि ही जलता रहता है । जिस प्रतापान्नि के घुरने से शत्रुभूत राजाओं के घर के आगनों में घास जम जाती है । अग्नि से घास जलती है उगती नहीं । परन्तु इस प्रतापान्नि से घास जमती है—यही इस अग्निका अलौकिकत्व है । अर्थात् शत्रु इसके डरसे घर छोड़ भाग जाते हैं जिससे उनके घरके आगनों में सफाई न होने से घास जम जाती है ।

स एष लीलावति मालवेन्द्रस्तवात्र मन्त्री कुसुमायुधोऽस्तु ।

लीलावनैस्ते विदधातु तोपममुष्यं धारा कुलराजधानी ॥११४॥

अन्वयः

हे लीलावति सः एषः मालवेन्द्रः (अस्ति) । अत्र कुसुमायुधः तव मन्त्री अस्तु । अमुष्य कुलराजधानी धारा लीलावनैः ते तोपं विदधातु ।

व्याख्या

लीला विलासास्तस्मिन् अस्पागिति स्नेहावती तत्सम्बोधने हे लीलावति विलासवति राजकुमारी स पूर्वोक्तं यय पुरोऽयलोऽयमानो मालवेन्द्रो मालवदेशस्य राजा यस्मिन् । अयं अस्मिन्विषये अस्य राज सम्बन्धे कुसुमायुधं कामं त्वं भवत्या मन्त्री धरामण्डिताम्बु । अमुष्य मालवेन्द्रस्याऽस्य धारानाम्नी राजधानी लीलावती विलासोद्याने तेषु प्रविशपणादिविलासहृत्सु ते भवत्या लोपमानन्दं विदधातुं करोतु ।

भाषा

हे विलासवती राजकुमारी यह मालवा का राजा अभी है । इसके भवभ में तुम्हें परामर्श देनेवाला मन्त्री कामदेव हो । अर्थात् तू इससे काम में अभिभूत हो प्रेमकर । इस मालवाके राजा की राजधानी धारा नगरी तुम्हें अपने विलासवनो की नैर करने से आनन्द दे ।

निरादरां तत्र ततो वितर्क्य नासाग्रसंकोचितयाऽश्वैव ।

गत्वा पुरः सा कतिचित्पदानि स्मृत्वा हसन्तीमबदत्कुमारीम् ॥११५॥

अन्वयः

ततः सा नासाग्रसंकोचितया दृष्ट्वा एव तत्र निरादरां वितर्क्य पुरः कतिचित् पदानि गत्वा स्मृत्वा हसन्तीं कुमारीम् अबदत् ।

व्याख्या

ततो मालवेन्द्रवर्जनानन्तरं सा राजवर्णनकर्त्री नासाया अपभागे संकोचिता संकोचद्वारा विकृता तया, दृष्ट्वा नैवेद्यैव, राजकुमारीं शशिकापभाषितसंकोचित-वृष्ट्या घृणाप्रदज्ञानमिति भावः । तत्र मालवेन्द्रविषये निरादरां प्रेमशून्यां राजकुमारीं वितर्क्य विधाय पुरोऽग्रे कतिचित् पदानि गत्वा कियत् पाद-यासान् विधाय स्मृत्वा मालवेन्द्रवर्जनं पर्यालोच्य हसन्ती तदगुणस्मरणेन परिहृतं कुर्वाणा कुमारीम् अबदत् उवाच ।

भाषा

इसके अनन्तर उस प्रतिहारिनी ने (उसके) नाक में संकोचन से ही मालवा के राजा के प्रति उसका निरादर है, इसी कृपणा पर दो चार पाँव आप

१ मूले दृष्ट्वेति पाठ । परञ्च दृष्ट्वेति पाठ साधुतरं प्रतिपाति ।

जावर मालया के राजा के गुणों का स्मरण कर हँसती हुई उस राजकुमारी से बहती ।

गुर्जरदेशनृपं धर्ययति—

निशम्य तुक्खारसुरक्षतायाः क्षितेस्तनुत्वादिव यस्य कीर्तिम् ।
सम्भूय गायन्ति फणीन्द्रकन्याः संगीतशालासु भुजङ्गभर्तुः ॥११६॥

अन्वयः

फणीन्द्रकन्याः तुक्खारसुरक्षतायाः क्षितेः तनुत्वात् इव यस्य कीर्तिं
निशम्य भुजङ्गभर्तुः संगीतशालासु सम्भूय गायन्ति ।

व्याख्या

फणीन्द्रस्य नामेन्द्रस्य कन्या नागलीककन्या तुक्खारजात्पुद्गलचतुरङ्गमाना,
तुक्खार, कावुलनाम्ना प्रसिद्धः । पुरं पुरपुटग्यासे कता भग्ना तस्या क्षिते
पृथिव्या तनुत्वात् अल्पकायत्वात् भूमिमण्डलस्य तनुत्वात्तत्परिपूर्णं नागलोकपतां
इव अधिकम्प्रधानाभावेनेत्यभिप्रायः । यस्य गुर्जरदेशो गुर्जरवेशनृपते कीर्तिं यशो
निशम्य श्रुत्वा भुजङ्गानां सर्पाणां "सर्पं पुदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः"
इत्यमरः । भर्तुं नामराजस्य सपीतशालासु संगीतालयेषु सम्भूय एकत्रीभूय
गायन्ति गीतिं कुर्वन्ति । अत्र हेतुध्वेषालङ्कारः ।

भाषा

काबुली घोड़े की टापी से खुदी पृथ्वी के मानो छिल जाने के कारण पतली
हो जाने से और पृथ्वी के खुद जाने से नागलीक का विशेष अन्तर न रहने से
(नागलोक में प्रविष्ट) गुर्जर देश के राजा की कीर्ति को सुनकर नागकन्याएँ
नागराज की संगीत शालाओं में, उसकी कीर्ति का एकत्र होकर गान करती हैं ।
अर्थात् गुजर देश के राजा की पत्न्य में काबुली घोड़े से जिनसे सम्पूर्ण पृथ्वी
को जीत कर उसने कीर्ति प्राप्त की थी ।

सोऽयं गुणग्राहिणि गुर्जरैन्दुः स्वबाहुवीर्याजितराजलोकः ।
अत्रास्तु दृष्टिस्तव नीरजाक्षि प्रसन्नपुष्पायुषपुष्पवृष्टिः ॥११७॥

अन्वयः

हे गुणप्राहिणि स्वबाहुवीर्याजितराजलोकः सौ अर्थ गुर्जररेन्दुः (अस्ति) । हे नीरजाक्षि अत्र प्रसन्नगुणायुधपुष्पवृष्टिः तव दृष्टिः अस्तु ।

व्याख्या

प्रहोतु शीलं स्वभावो यस्यास्ता प्राहिणी गुणानां प्राहिणी गुणप्राहिणी तत्सम्बोधने हे गुणप्राहिणि राजकुमारि स्वबाह्वो स्वभूजवीर्या पराक्रमस्तेनाजिता वशीकृता राजलोका भूतलितमूहा येन सः स्वबाहुवीर्याजितराजलोकः सोऽयं प्रसिद्धः गुर्जरेन्दुः गुर्जरदेशस्य इन्दुसदृश आल्हादको राजा अस्ति । हे नीरजाक्षि नीरजे कमले इवाक्षिणी नयने यस्यास्ता तत्सम्बोधने हे नीरजाक्षि अत्रास्मिन् गुर्जराधिपे प्रसन्न आराधितः पुष्पायुधः कामस्तस्य पुष्पवृष्टिस्वरूपा कुसुमवृष्टिरिव मनो-हारिणी तव भववीर्या दृष्टिः अपलोककं कटाक्षविषयो वास्तु जायताम् ।

माया

हे गुणप्राहिणी चन्द्रलेखा । अपनी भुजाओं की शक्ति से सम्पूर्ण राजाओं को अपने वश में करनेवाली यह, प्रसिद्ध गुजरात का राजा है । हे कमलनयनी । इस गुजरात के राजा पर प्रसन्नचित्त कामदेवकी गुणवृष्टि रूपी तुम्हारी नजर पड़े । अर्थात् तुम्हारी दृष्टि—इस पर पड़े ही यह तुम्हारे लिये कामासक्त हो जाए ।

लीलाम्बुजेन भ्रमरगन्धिपन्ती तस्य प्रतिक्षेपमसौ चकार ।
उवाच चैनां पुरतः प्रविश्य किञ्चित्सगर्वा प्रतिहारगोप्त्री ॥११६॥

अन्वयः

असौ लीलाम्बुजेन भ्रमरान् छिपन्ती तस्य प्रतिक्षेपं चकार ।
सगर्वा प्रतिहारगोप्त्री पुरतः किञ्चित् प्रविश्य एताम् उवाच च ।

व्याख्या

असौ राजकुमारी लीलाम्बुजेन करस्थेन लीलाकमलेन, भ्रमरान् द्विरेफान् "द्विरेफपुष्पलिङ्गमुद्भूतपद्मभ्रमरालय" इत्यमरः । छिपन्ती निवारयन्ती, भ्रमरनिवारणध्यानेन सन्निविदेशादूर्ध्वं निवारयन्ती, तस्य गुर्जराधिपस्य प्रतिक्षेपे निषेधं चकार कृतवती । सगर्वा गर्वेण दपेण सहितः स्वराजकुमारी-

प्रतिभाचातुर्याद्यलोकनेन स्वस्यामपि समारोपितगर्वा स्वराजकुमारीतन्मन्धा-
दिति भावः । प्रतिहारस्य द्वारस्य गोप्त्री रक्षित्री प्रतिहारगोप्त्री पुरतः
राजकुमारीतमक्ष-विञ्चिव कियदूर प्रविश्य गत्वा एता राजकुमारीमुवाच
बनाये च ।

भाषा-

राजकुमारी चन्द्रलेखाने हाथमें सोभा के लिये ग्रहण किये हुए कमल से
अमरो को भगाकर दूर करने के निमित्त उस गुजरात के राजा का निषेध
किया । अपनी राजकुमारी की बुद्धिमत्ता से गर्वित उस अनानखाने की
पहरा देनेवाली प्रतिहारी ने आगे कुछ दूर बढ़कर राजकुमारी से कहा ।

पाण्ड्यदेशाधिपतिं धर्णयति—

श्रीखण्डचर्चापरिपाण्डुरोऽयं पाण्ड्यः प्रकामोन्नतचारुदेहः ।

क्षीरोदधिक्षीरपरिप्लुतस्य चातुर्यमाचामति मन्दराद्रेः ॥११९॥

अन्वयः

अयं श्रीखण्डचर्चापरिपाण्डुरः प्रकामोन्नतचारुदेहः पाण्ड्यः क्षीरो-
दधिक्षीरपरिप्लुतस्य मन्दराद्रेः चातुर्यम् आचामति ।

व्याख्या

अयं पुरोदश्यमान धौलकस्य चर्चा विलेपन तेन परिपाण्डुरः श्वेतवर्णं
प्रकामम् अत्यन्तम् उन्नतः चारुः सुन्दर देहः शरीरस्य सः पाण्ड्य-पाण्ड्यदेशाधि-
पतिः क्षीरोदधिर्गुग्गुलुसागरः तस्य क्षीर-मुष्य तेन परिप्लुतस्य व्याप्तस्य मन्दराद्रे
मन्दरपर्वतस्य चातुर्यं सादृश्यम् आचामति करोति । अत्रोभालङ्कारः ।

भाषा

यह सामने दिखाई-पड़ने वाला, श्वेतचन्दन के लेप से श्वेतवर्ण, अत्यन्त
उन्नत और सुन्दर शरीरवाला पाण्ड्य देश का राजा, क्षीर सागर के दूध से
सने मन्दराचल पर्वत की सोमा से युक्त है । अर्थात् दूध से पुते मन्दराचल
पर्वत के समान श्वेत दीख पड़ता है ।

अनेन भैत्री यदि मन्यते ते मनोभवस्तामरसायताक्षि ।

लीलावने चन्दनपादपानां श्रयन्तु नित्यं मलयानिलास्त्वाम् ॥१२०॥

अन्वयः

हे तामरसायताक्षि ते मनोभवः अनेन मैत्रीं यदि मन्यते (तर्हि) लीलावने चन्दनपादपानां मलयानिलाः त्वां नित्यं श्रयन्तु ।

व्याख्या

तामरसे कमले "पङ्कुरेह तामरस सारस" इत्यमरः । इयाऽऽमते विस्तृते "सुदूरे दीर्घमायतम्" इत्यमरः । अक्षिणो मयने यस्यास्ता तत्सम्बोधने हे तामरसायताक्षि ते तव मनोभव काम. अभिलाष "कामोऽभिलाषस्तर्पणम्" इत्यमरः । अनेन पाण्डपदेशानुपेय सह मैत्रीं स्नेहं यदि मन्यते (तर्हि) लीलावने विलासवने चन्दनपादपानां चन्दनपुष्पाणां "वृक्षो महीरह" शास्त्री पिटपी पादप-स्तव" इत्यमरः) - मलयानिलाश्चन्दनवृक्षसम्बन्धावागता मलयवायवः त्वा भयतीं नित्यं श्रयन्तु अवलम्बन्ताम् ।

भाष्य

हे कमल के समान बड़े नेत्र वाली ! यदि तुम्हारी इच्छा इससे मित्रता करने की हो तो कीड़ोपवन में चन्दन के वृक्ष के मलयवायु तुम्हारी नित्य सेवा करेंगे । भयान् यदि इसकी चुनोगी तो तुम्हें मलयवायु के चन्दन वृक्ष के वायु का मुझ नित्य प्राप्त होगा ।

तत्रापि साभूद्रुणभाजनेऽपि पराङ्मुखी श्रीरिव भाग्यहीने ।

जगाद भूयः पटुवादिनी सा बालां प्रवालाधिकपाटलीप्टीम् । १२१ ।

अन्वयः

सा गुणभाजने अपि तत्र अपि भाग्यहीने श्रीः इय पराङ्मुखी अभूत् पटुवादिनी सा प्रवालाधिकपाटलीप्टीं बालां भूयः जगात् ।

व्याख्या

सा चन्द्रदेवी गुणानामोदायदयासारत्वादीनां भाजनं पार्थ "शयंमावपनं भाण्ड पात्रामत्र च भाजनम्" इत्यमरः । तस्मिन् गुणभाजनेऽपि तत्र पाण्डपेऽपि भाग्यहीने सौभाग्यरहिते पुरुषे श्रीं तस्मीं यथा पराङ्मुखी विमुक्ती भवति तथैव पराङ्मुखी आशयंरहिता अनुवर्ती । पटु चतुरं प्रयत्नं यथा स्वातया भरतीति तस्मीं पटुवादिनी प्रयत्नयान् सा द्वाररहितया प्रवालेभ्यो विमुक्त्यो-

वा किसलयेभ्यः “प्रवालोल्लसती किसलये धोणादण्डे च विद्रुमे” इति मेदिनी । अधिकं पादसं रक्त ओष्ठः “श्वेतरक्तस्तु पाटलः” इत्यमरः । यस्यास्ता तां प्रवाल-
लाधिकपाटलोष्ठां बालां राजकुमारो चन्दलदेवो भूयः पुनरपि जगाद कथितवती ।

भाषा

यह चन्दलदेवी, दयादाक्षिण्यादि गुणों से युक्त होती हुए भी उस गण्डध-
राजा से भी, भाग्यहीन पुरुष से लक्ष्मी के समान विमुक्त हो गई । बातचीत
करने में प्रवीण यह प्रतिहारी कोमल लाल पतंगों से या मूंगे से भी अधिक लाल-
रंग के ओठों वाली कन्या से, फिर कहने लगी ।

चोलराजं वर्णयति—

लीलावगाहं जलधौ विधाय वेलावनान्तेषु विहारभाजाम् ।

दिग्दारणानामवतारतां ये करेणुकारोहणतः प्रयाताः ॥१२२॥

अन्वयः

ये जलधौ लीलावगाहं विधाय वेलावनान्तेषु करेणुकारोहणतः
विहारभाजां दिग्दारणानाम् अवतारतां प्रयाताः ।

व्याख्या

ये करीन्द्रा जलधौ प्रतिविम्बं स्थिते समुद्रे लीलावगाहं क्रीडास्तान् विधाय
कृत्वा वेलावनान्तेषु समुद्रतटपथेषु करेणुकासु हस्तिनीषु “करेणुर्गजपोषापो
स्त्रियाः पुंसि मतङ्गजे” इति मेदिनी । आरोहणतः रतिक्रीडार्यमारोहणात्
विहारभानां रतिविहारं सम्पादयतां दिग्दारणानां दिग्गजानां “मतङ्गजो गजो
नाम कुञ्जरौ वारणः करी” इत्यमरः । अवतारतां सारूप्यं जले सोपानस्व-
रूपत्वं वा प्रयाताः संप्रान्ताः ।

भाषा

जो हाथी समुद्रमें जलक्रीडा कर समुद्रतट के जगलों में रति के लिये
हथिनियों पर चढ़ने से रतिक्रीडा में मग्न दिग्गजों के समान दीख पड़ते थे
या दिग्गजों के उतरने के लिये सीढ़ियों का काम करते थे ।

ते जैत्रयात्रासु महाभटस्य यस्य स्फुटदानजलाः करीन्द्राः ।

दिग्दन्तिसंदर्शनवाञ्छयेव भ्रमन्ति सर्वाणि दिगन्तराणि ॥१२३॥

अन्वयः

जैत्रयात्रासु महामदस्य यस्य स्फुटद्धानजलाः ते करीन्द्राः दिग्दन्ति-
संदर्शनवाञ्छया इव सर्वाणि दिगन्तराणि भ्रमन्ति ।

व्याख्या

जैत्रयात्रासु जयार्थत्रस्यानेषु "जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यर्त्तं विद्विषतः प्रति" इत्यमरः । महामदस्य महायोधस्य यस्य चोलस्य स्फुटन्ति निर्गच्छन्ति दान-
जलानि मदजलानि येभ्यस्ते स्फुटद्धानजलाः ते करीन्द्रा यज्ञा दिग्दन्तिसंदर्शनस्य
वाञ्छया स्वरूपैस्सह तारतम्यकरणाय दिग्गजावलोकनस्येच्छयाऽपि सर्वाणि
सकलानि दिगन्तराणि दिशाभन्तरालानि भ्रमन्ति भूयः परितन्वन्ति । अन्वेषणार्थ-
मिति भावः ।

भाषा

विजय यात्राओं में जिस महायोद्धा चोल देश के राजा के दानबारि (मद)
गिरानेवाले (मदोन्मत्त) के हाथों मानों दिग्गजों को देखने की इच्छा से सब
दिशाओं के अन्तरालों में घूमते थे । अर्थात् दिग्गजों से भी टक्कर लेने की
इच्छा रखने वाले उसके हाथी थे ।

रत्नोत्करैः सन्ततमर्थिसार्थं यं पूरयन्तं प्रतिपेक्षतीव ।

जलद्विपानां मदडिण्डिमत्वं गतेन मन्द्रध्वनिना पयोधिः ॥१२४॥

अन्वयः

पयोधिः जलद्विपानां मदडिण्डिमत्वं गतेन मन्द्रध्वनिना रत्नोत्करैः
अर्थिसार्थं सन्ततं पूरयन्तं यं प्रतिपेक्षति इव ।

व्याख्या

पयोधिस्तमुद्रः जलद्विपानां पारिजानां गजानां, केयसिद्धः गजानां जल
एव समुत्पतितस्त्वान्जलगजानां साधारणद्विपापेक्षया भिन्नजातीयत्वमिति भावः ।
मदडिण्डिमत्व मदेन हेतुना डिण्डिमत्व याद्यप्रभेदस्य "याद्यप्रभेदा उमद्यमद-
डिण्डिमसंभराः" इत्यमरः । गतेन प्राप्तेन मन्द्रध्वनिना गम्भीरनिनादेन शरणेन
रत्नानां मय्यादीनामुत्करैः समूहैः रत्नोत्करैः अर्थिसार्थं भिक्षुसमूहं सन्ततं
निरन्तरं पूरयन्तं तस्येच्छायाः परिपूर्तिं कुर्वाणं यः चोलनृपं प्रतिपेक्षति निवार-
यतीव । समुत्पन्नानां व्यपारिषयादिति भावः ।

भाषा

समुद्रने, मानों जल हाथियों के मद के बाने (डोल) के ऐसी गम्भीर ध्वनि से रत्न समूहों को लगातार बाचकों को देने वाले जिज्ञा चोल देश के राजा को ऐसा करने से अर्थात् रत्नों का अपव्यय करने से मना किया ।

क्षितौ नमन्त्यां पृतनाभरेण यः प्रोच्छलद्दीचिपरम्परस्य ।

शैलानुकारैः करिभिस्तटस्थैर्वज्ज्नाति पालीमिव दक्षिणाब्धेः ॥१२५॥

अन्वयः

यः पृतनाभरेण नमन्त्यां क्षितौ प्रोच्छलद्दीचिपरम्परस्य दक्षिणाब्धेः पाली तटस्थैः शैलानुकारैः करिभिः वज्ज्नाति इव ।

व्याख्या

य. घोलनृपतिः पृतनाभरेण सेनासमुदायभारेण “ध्वजिनी बाहिनी सेना पृतनाजनीकिनी चम्” इत्यमरः । नमन्त्या नीचैर्वज्ज्नात्या क्षितौ पृथिव्यां प्रोच्छलन्ती ऊर्ध्वमुद्वगच्छन्ती वीचीना तरङ्गाणां “भङ्गस्तारङ्गमिवा स्त्रिय वीचिरथोमिषु” इत्यमरः । परम्परा यस्य स तस्य प्रोच्छलद्दीचिपरम्परस्य दक्षिणाब्धे. दक्षिणदिक्समुद्रस्य पाली जलागमनप्रतिबन्धकोन्नततट तटस्थैः दक्षिण-समुद्रतीरस्थैः शैलानुकारैः पर्वतसमूहमहाशरीरैः करिभिर्हस्तिभिः “मत्तज्जो मनो नागः कुञ्जरो वारण. करी” इत्यमरः । वज्ज्नाति विरचयति इव । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

जिस चोल राजा ने सेना के बोझ से नीचे घसने वाली पृथ्वी पर, समुद्र के तट पर विद्यमान पर्वत के ऐसे ऊँचे २ हाथियों से, उमड़के जाते वाली लहरों की परम्परा से युक्त दक्षिण समुद्र का, मानों बाध बाध दिया था ।

वमन्ति पीतं सममन्वितोयैर्यस्योच्छलच्छीकरडम्बरेण ।

पदावतिवृत्त्यदरिक्तशुक्ति—मुक्ताफलसो^१दमिव द्विपेन्द्राः ॥१२६॥

अन्वयः

यस्य द्विपेन्द्राः उच्छलच्छीकरडम्बरेण अन्वितोयैः समं पीतं पदा-वतिवृत्त्यदरिक्तशुक्तिमुक्ताफलसो^१दमिव इव ।

^१ मुक्ताफलस्योदमित्यपि पाठान्तरम् ।

व्याख्या

यस्य चोलनृपस्य द्विपेन्द्राः करीन्द्राः उच्छलन्तः उर्ध्वं गच्छन्तः शीकराः शम्बु-
 कर्णाः "शीकरोऽम्बुकर्णाः स्मृताः" इत्यमरः । गजमुखेभ्यः, तेषां उर्ध्वरेण निपेण
 अस्थितोऽयं समुद्रजलैस्समं सह पीतं जलविन्दुभ्रमेण जलेन सह पीतं पदानां
 गजपादानां, जलावगाहनायं समुद्रजलसप्रविष्टहस्तिचरणानाम् आहृतिभिः शूतपु-
 परि पादसंस्थापनजन्यसघर्षजैः ब्रूथन्त्यः भिन्ना अरिक्ताः मुक्ताफलपूर्णाः शूततयः
 तामु मुक्ताफलानि तेषां शोढं चूर्णं यमन्ति समुद्गिरन्ति इव । गजाः स्वभावे-
 नैव जलकणान् स्वगुण्डादप्येव उल्लिखन्ति तेषु जलकणेषु मुक्ताफलचूर्णकल्पनेति
 भावः । अत्रोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

जितकं हाथी ऊपर की तरफ छोड़े हुए सूँडके फुवारेके मिय से गानो
 समुद्र के जल के साथ पीए हुए, पाव से दबकर टूटी, मोती भरी सीपों में के
 मोती के चूर्ण को छोड़ रहे है ।

यान्तीपु यद्धारविलासिनीपु करेणुभिः पूरितदिक्कटामिः ।
 दिनेऽपि दिक्पालपुरीगवाक्षाः प्रक्षालनं चन्द्रिकया लभन्ते ॥१२७॥

अन्वयः

यद्धारविलासिनीपु पूरितदिक्कटामिः करेणुभिः यान्तीपु (संतीपु)
 दिक्पालपुरीगवाक्षाः दिनेऽपि चन्द्रिकया प्रक्षालनं लभन्ते ।

व्याख्या

यस्य चोलनृपस्य धारविलासिन्यो वेदयाः तामु यद्धारविलासिनीपु पूरितानि
 व्याप्तानि दिक्कटानि दिग्गतरालानि धाभिः (अल्पभूतमहाविनाश शरीरत्वात्)
 ताः ताभिः पूरितदिक्कटामिः करेणुभिः हस्तिनीभिः "करेणुगंजयोयायां स्त्रिय-
 पुंति मतङ्गजे" इति मेदिनी । यान्तीपु विहारार्थमितस्ततो गच्छन्तीपु सती
 दिक्पालानां दिग्गम्यताणां इन्द्रादीनां पुर्यां नग्यं अमरावत्पादयस्तासां गवा-
 वायुनिस्सारणमार्गाः "वातायनं गवाक्षोऽयं" इत्यमरः । चन्द्रिकया चाभिनीम्
 चन्द्रचन्द्रिकया प्रक्षालनमोज्यत्वं प्रकाशं शोभा वा लभन्ते प्राप्नुयन्ति
 मतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

जिस चोल देशकी बेइयाओ के, दिशाओ के अन्तरालों को (अपनी ऊँचाई से) छिपा देनेवाली (ऊँची-ऊँची) हथिनियों पर बैठ कर घूमते रहने से, इन्द्रादि दिक्पालों की अमरावती आदि नगरिया की खिड़कियाँ दिन में भी उन बेइयाओं के चन्द्रमुख की चाँदनी से प्रकाशित होती हैं ।

स एष चोलरचपलाक्षि राजा जयोत्सवैर्यस्य दिशां मुखानि ।
स्फूर्जद्यशःपुञ्जतया स्थितानि मङ्गल्यशङ्कानि पूरयन्ति ॥१२८॥

अन्वयः

हे चपलाक्षि यस्य जयोत्सवैः स्फूर्जद्यशःपुञ्जतया स्थितानि दिशां मुखानि मङ्गल्यशङ्कान् पूरयन्ति इव सः एषः राजा चोलः (अस्ति ।)

व्याख्या

चपले चञ्चले अक्षिणी यस्यास्ता तस्तम्भोपने हे चपलाक्षि चञ्चलनपने यस्य राजा चोलनृपस्य जयोत्सवे विजयसणे स्फूर्जद्यशःप्रकाशमानः सत् उल्लसत् प्रशस्तं पुञ्जः समूहो येषु दिग्मुलेषु तानि तेषां भावः तत्ता तथा स्फूर्जद्यशःपुञ्जतया स्थितानि विद्यमानानि दिशां काष्ठानां मुखानि घटनानि स्वरूपाणि अग्रभागा इति प्राक् । मङ्गल्यशङ्कान् मङ्गलिकशङ्कान् पूरयन्ति इव वादनार्थं वापुभिः परिपूर्णान् कुर्वन्ति इव, स प्रसिद्ध एव पुरोयतीं राजा नृपचोलोऽस्ति । कीर्तिपुञ्जेषु धवलत्वान्छस्वरूपोत्प्रेक्षा ।—

भाषा

हे चञ्चल नेत्र वाली ! जिस चोल राजा के विजयोत्सव में प्रकाशमान कीर्तिसमूह से युक्त दिशाओं के मुख, मानो माङ्गलिक शङ्को को बजा रहे हैं, वह मह सामने चोल राजा हैं । अर्थात् श्वेत कीर्ति के दिशाओं के अग्रभाग में पहुँचने से मानो वे शङ्खस्वरूप थे जिन्हें मङ्गलोत्सव में दिशाएँ अपने मुख से बजा रही थी ।

विलासविधाधरराजहंसं कुरुष्व दोःपञ्चरवदमेनम् ।
वातायनैः केलिविमानकल्पैस्तवास्तु काञ्ची नयनीत्सवाय ॥१२९॥

अन्वयः

१ (हे राजकुमारि) विलासविद्याधरराजहंसम् एनं दोःपञ्जरबद्धं
कुर्य्य काञ्ची केलिविमानकल्पैः वातायनैः तव नयनोत्सवाय अस्तु ।

व्याख्या

(हे राजकुमारि) परतीति धर. विलासविद्याया रतिविलासविद्याया धरः
स्थानमिति विलासविद्याधर एव राजहंस नृपप्रेष्ठ-प्रेष्ठमरालपक्षी च त
विलासविद्याधरराजहंसमेव चोलनृप दोरेव बाहुरेव "भुजबाहू प्रवेष्टो दो"
इत्यमरः । पञ्जरस्तस्मिन् बद्ध गृहीतस्त दो पञ्जरबद्ध कुर्य्य विवेहि ।
काञ्ची तन्नाम्नी चोलदेशराजधानी केलिविमानकल्पैः क्रीडाविमानसवृशः
वातायनं गवाक्षं तव भवत्या नयनोत्सवाय नेत्रानन्दाय अस्तु कल्पताम् ।

भाषा

हे राजकुमारी । रति क्रीडा में कुशल-प्रेष्ठ राजा या राजहंस इस चोल
राजा को अपने भुजा स्पी पीजडे में बन्द करलो अर्थात् इसको आलिङ्गित
कर लो । खेल के (छोटे २) विमानों के सवृष झरालो से चोल देश की
राजधानी काञ्ची तुम्हारे नयनों को आनन्द दे ।

तमित्थमन्यत्र कृताग्रहा सा विलहय चालुक्यनृपोन्मुखाभूत् ।

उत्तालवेलापरिवर्तितापि तरङ्गिणी नोज्झति पूर्वमार्गम् ॥१३०॥

अन्वयः

अन्यत्र कृताग्रहा सा इत्थं तं विलहय चालुक्यनृपोन्मुखा अभूत् ।
उत्तालवेलापरिवर्तिता अपि तरङ्गिणी पूर्वमार्गं न उज्झति ।

व्याख्या

अन्यत्र विक्रमाङ्कदेवे कृताग्रहा विहितबुद्धाभिनिवेशा सा चन्दलदेवीत्यम्
अतिप्रेषणीयप्रशारेण ॥ चोलनृप विलहय परित्यज्य चालुक्यनृपे विक्रमाङ्कदेवे
उन्मुखा प्रवणा चालुक्यनृपोन्मुखा अभूत् । उत्ताला उत्पटा वेला समुद्रप्रवाहप्रव-
"भारपद्मविहृतो वेला बालमर्यादयोरपि" इत्यमरः । तथा परिवर्तिता निवर्तिता
अपि तरङ्गिणी नदी "अथ नदी सरित् । तरङ्गिणी शैवलिनी" इत्यमरः । पूर्व-
मार्गं पन्थागंदारा प्रथममापानि स भार्यं न उज्झति न परित्यजति । तपेव पूर्वमेव
मनसा स्वीकृतं विक्रमाङ्कदेवे न परित्यजति इति भावः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

, विक्रमाङ्कदेव में प्रेम रखने वाली वह पतिवरा राजकुमारी ऐसी परिस्थिति में उस चोलराज को छोड़कर चालुक्यराजा विक्रमाङ्कदेव की ओर बढी। समुद्र के जल में ज्वार आने से परिवर्तित मार्ग वाली भी नदी अपने प्राचीन मार्ग को नहीं छोड़ती। अर्थात् चोल राजा का उत्कृष्ट वर्णन सुनने पर भी वह पूर्व निर्धारित विक्रमाङ्कदेव के ओर ही बढी।

चालुक्यपृथ्वीपतिकृप्यमाणे नितान्तदीर्घे नयनाञ्चलेऽस्याः ।

निर्वापिताशापृथुदीपवर्ति-धूमैरिवान्ये मलिना बभूवुः ॥१३१॥

अन्वयः

अस्याः नितान्तदीर्घे नयनाञ्चले चालुक्यपृथ्वीपतिकृप्यमाणे (सति) अन्ये निर्वापिताशापृथुदीपवर्तिधूमैः इव मलिनाः बभूवुः ।

व्याख्या

अस्याश्चन्दलेख्या नितान्तदीर्घेऽत्यन्तविशाले नयनयो नैत्रदोरञ्चले प्रान्ते नयनाञ्चले चालुक्यपृथ्वीपतिना चालुक्यनृपेण कृप्यमाणे समार्याजिते सति अन्ये राजान निर्वापिता शान्तिमाप्ता आशा मनोरथा एव पृथुदीपवर्तयो विशालदीपकवर्तय तासा धूमास्तैर्निर्वापिताशापृथुदीपवर्तिधूमैरिव मलिना मलीमता "मलीमत्तं तु मलिनं कञ्चर" इत्यमरः । अप्राप्तिगन्धसत्तापोद्विग्न-मानसा बभूवुः-सजाला ।

भाषा

उस चन्द्रदेवी के नेत्रों के विस्तृत प्रान्त भागों के, चालुक्यराज विक्रमाङ्क-देव द्वारा आकृष्ट होने से अन्य राजा लोग मानो बुझी हुई आशा (चन्द्रलेखा को प्राप्त करने की आशा) रूपी-बड़ी बड़ी वस्तियों के घूँ से मलिन हो गए। अर्थात् राजकुमारी की आँखें विक्रमाङ्कदेव पर पड़ते ही अन्य राजाओं का चेहरा उतर गया।

तत्र क्षणे कोऽपि जगाद राजा पराङ्मुखोऽस्यां प्रियजानिरस्मि ।

कश्चिद्विनोदाद्विटपार्थिवानां विलोकनायागमनं शशंस ॥१३२॥

अन्वयः

तत्र क्षणे कः अपि राजा जगाद प्रियजानिः (अहम्) अस्यां पराङ्मुखः अस्मि । कश्चित् विनोदात् विटपार्थिवानां विलोकनाय आगमनं शशंस ।

१ व्याख्या

तत्र तस्मिन् क्षणे विक्रमाञ्जुदेवप्रत्याकषणकाले कोऽपि कश्चित् राजा नृपो जगदोवाच । अहं, प्रिया बल्लभा, अशोभ्या वा जाया स्वकीयभार्या यस्यैवम्भूतः प्रियजानि स्वभार्याप्रिय अतएवाऽस्या चन्दलदेव्या पराङ्मुखो विमुखोऽननुरक्तोऽस्मि । कश्चिदन्यो राजा विनोदान् मनःकुतूहलात् विटपा-
यिधाना धूतनृपाणा विलोकनाय सेवा कपटधातुर्थं द्रष्टुं स्वस्यागमनं शशतं उपेतवान् ।

भाषा

विक्रमाञ्जुदेव की ओर चन्दलदेवी की दृष्टि लगन पर किसी राजा ने कहा कि मैं तो अपनी स्त्री से ही प्रेम करनेवाला हूँ । मेरा मन इस चन्दल देवी में नहा लगा है । किसी दूसरे राजा ने, धूत राजाओं के व्यवहारों को देखने के विनोद से अपना स्वयंवर में जाना बताया ।

त्ययाहमानीय विडम्बितोऽत्र मिथ्येति कश्चित्सचिवं निनिन्द ।
वज्राहतानामिव भूपतीनां ययुः परेषां नतिमाननानि ॥१३३॥

अन्ययः

कश्चित् अत्र त्यया अहम् आनीय मिथ्या विडम्बितः इति संचिवं निनिन्द । परेषां भूपतीनां वज्राहतानाम् इव आननानि नति ययुः ।

व्याख्या

कश्चिद्वाजा भवतिस्मिन्स्वयंस्वरूपाने त्यया (मन्त्रिणा) अहमानीय समाहूय मिथ्या निष्कृतमेव विडम्बितः कश्चित् इति कथनेन सचिव स्वयंभिरणं निनिन्द भस्मनाञ्चकार । परेषामप्येव भूपतीनां राज्ञां वज्राहतानां वज्रप्रहारेणाऽऽ-
हताणां संताडितानामिव 'आहतं तु मृषायै' । गुणिने ताडिते चापि' इति हेम । आननानि मुलमण्डलानि 'वस्त्रास्ये वदनं तुण्डमानन एतन् मुलम्' इत्यमरः । नतिमपोनति ययुः प्रापुः ।

भाषा

किसी राजा ने गुमन मूल यहाँ लक्ष्मी उड़वाई ऐसा कह कर अपने मंत्री को पन्कारा । अन्य राजाओं ने मुख बय से आहत होने के समान नीचे घस गए । अपरान नीचे हो गए ।

दृष्टिः समस्ताक्षितिपालचक्राचालुक्यसिंहासनमण्डनं तम् ।

विविच्य जग्राह कुरङ्गकाक्ष्याः क्षीरं जलौघादिव राजहंसी ॥१३४॥

अन्वयः

कुरङ्गकाक्ष्याः दृष्टिः समस्ताक्षितिपालचक्रात् चालुक्यसिंहासन-
मण्डनं तं विविच्य राजहंसी जलौघात् क्षीरं विविच्य इव जग्राह ।

व्याख्या

कुरङ्गकाक्ष्य मृगस्याक्षिणीयाक्षिणी नेत्रे यस्यास्ता तस्याः कुरङ्गकाक्ष्याः दृष्टिः
नयनं समस्ताक्षकलात् क्षितिपालानां राज्ञां चक्रं मण्डलं समूहस्तस्मात् चालुक्य-
सिंहासनस्य मण्डनमलङ्कारभूतं तं विक्रमाङ्कदेवं विविच्यैव पुनस्कृत्यैव राजहंसी
मराली जलौघात् वारिसमूहात् क्षीरं दुग्धं विविच्य पुनस्कृत्य यथा गुह्यति
तथैव जग्राह स्वीचकार ।

भाषा

उस मृगयनी राजकुमारी की दृष्टि ने जल समूह से दूध को अलग कर
ग्रहण करनेवाली, राजहंसी के समान सम्पूर्ण राजमण्डलमें से चालुक्य
के सिंहासन के आसपास स्वरूप विक्रमाङ्कदेव को अलग कर ग्रहण किया ।

अथ प्रतीहारधुरन्धरा सा जगाद तां दन्तरुचिप्रवाहैः ।

अन्यक्षमापालविलोकनोत्थं प्रक्षालयन्ती च कलङ्कुमस्याः ॥१३५॥

अन्वयः

अथ प्रतीहारधुरन्धरा सा दन्तरुचिप्रवाहैः अस्याः अन्यक्षमापाल-
विलोकनोत्थं कलङ्कं प्रक्षालयन्ती इव जगाद ।

व्याख्या

अपानन्तरं प्रतीहारधुरन्धरा धेष्ठा द्वारपालिका “द्वारि द्वारस्ये प्रतीहारः
प्रतीहार्यप्यनन्तरे” इत्यमरः । सा दन्तानां वज्रानां “रक्षणा दशना दन्ता रक्षाः”
इत्यमरः । दन्तैः शबलप्रभास्तासां प्रवाहास्तैः दन्तरुचिप्रवाहैः अस्याश्चन्द्रलदेव्या
अन्येषां क्षमापालानां मृपतीनां विलोकनेन संदर्शनेनोत्थः संजातस्तं कलङ्कुमप्रवाहं
“कलङ्कुमप्रवाहयोः” इत्यमरः । प्रक्षालयन्ती अपक्षालयन्ती इव जगाद
उत्तपती । यथा कोऽपि जलेन कृष्णचिह्नं प्रक्षालयति तथैवेयमपि ममार्जोति
भावः । अशोभेक्षास्तद्वारः ।

भाषा

इसके अनन्तर उस थोष्ट प्रतिहारो ने अपने दावों की श्वेतकान्ति से अथ राजाओं को देखने से, लगे हुए चदलेखा के कलङ्क को मानो साफ करते हुए कहा । अर्थात् भारतीय महिलाएँ असूयपस्या होती हैं । परन्तु इसमें अनेक राजाओं को देखा । इस कालुष्य को माना अपने दावों की कान्ति से साफ करते हुए उसने कहा ।

जानाति राजीवमुखि ग्रहीतुं दृष्टिस्त्वदीया कमनीयमर्थम् ।

या शेषलानीव विलङ्घ्य सर्वान् मृङ्गीवलग्नान् मुरपङ्कजेऽस्य ॥१३६॥

अन्वयः

हे राजीवमुखि त्वदीया दृष्टिः कमनीयम् अर्थ ग्रहीतुं जानाति ।
या सर्वान् मृङ्गी शेषलानि इव विलङ्घ्य अस्य मुरपङ्कजे लग्ना ।

व्याख्या

राजीवमुखि मुख यस्यास्ता राजीवमुखी कमलमुखी “विसप्रसूनराजीव-
पुष्कराम्भोरुहाणि च” इत्यमर । तत्तन्मोथने हे राजीवमुखि । त्वदीया ताव-
कीना दृष्टि नयन कमनीय रमणीयमर्थं वस्तु ‘अर्थोऽभिधेयं वस्तु प्रमोदन-
नियुक्तिर्यु’ इत्यमर । ग्रहीतुं स्वीकर्तुं जानाति वेत्ति । या सर्वान्
सकलान् मृगान् भृङ्गो द्विरेफाङ्गना शयलानि इव जलनीलिका इव “शेवलश्चैव
शेवाल शयलो जलनीलिका” इति याचस्पति । “जलनीली तु शेवाल”
इत्यमर । विलङ्घ्य त्यक्त्वा अस्य विक्रमाङ्कदेवस्य मुखमेवाननमेव पङ्कज
कमलं तस्मिन् लग्ना समाप्ता ।

भाषा

शेवमलमुखी । तरी दृष्टि अच्छी वस्तु ग्रहण करना जानती है जो
भ्रमरी के सेवारा को छोड़ कमल पर जा बैठने से समान अथ राजाओं
को छोड़ कर, विक्रमाङ्कदेव ने मृग कमल पर जा लगी ।

अनन्यसामान्यममुष्य रूपं किमुच्यते दृष्टमिदं त्वयापि ।

वदामि मीभाग्यगुणं किमस्य यत्र स्थिते श्रीश्च सरस्वती च ॥१३७॥

अन्वयः

अमुष्य अनन्यसामान्य रूपं किम् उच्यते इदं त्वया अपि दृष्टम् ।
अस्य सौभाग्यगुणं किं वदामि यत्र श्रीः सरस्वती च स्थिते स्तः ।

व्याख्या

अमुष्य विक्रमाङ्कदेवस्य अन्यस्येतरस्य सामान्यं साधारणं न भवतीत्यनन्य-
सामान्यमलौकिक रूपं सौन्दर्यं विमुच्यते किं वर्ण्यते । इदमनुपम रूपं त्वया
भवत्याऽपि दृष्टमनुभवगोचरीकृतम् । अस्य विक्रमाङ्कदेवस्य सौभाग्यगुणं भोग-
भाग्यं स्त्रीजनमोहकत्वमित्यर्थः । किं यदामि किं निरूपयामि, यत्र श्री लक्ष्मीः
सरस्वती विद्या चोभे स्थिते विद्यमाने स्त ।

भाषा

इस विक्रमाङ्कदेव के अलौकिक रूपरसि के सम्बन्ध में क्या कहा जाए ।
इसको तो तुमने भी देख लिया है । इसके सौभाग्य की क्या तारीफ़ की जाए
जिसमें लक्ष्मी और सरस्वती दोनों ही विद्यमान हैं ।

सङ्गादजस्रं मद्वारणानां सायज्ञमालोकितदिग्द्विपेन्द्राः ।

अमुष्य वाहाः सततं जिगीषोः क्षणेन गर्भे ककुभां भ्रमन्ति ॥१३८॥

अन्वयः

मद्वारणानाम् अजस्रम् सङ्गात् सायज्ञम् आलोकितदिग्द्विपेन्द्राः
अमुष्य जिगीषोः वाहाः ककुभां गर्भे क्षणेन सततं भ्रमन्ति ।

व्याख्या

मद्वारणानां मतगजानामजस्रं निरन्तरं सङ्गात् सहवाससम्बन्धादवतयाऽ-
बहेलनया सहैति सावत् यथा स्यात्तथाऽऽलोकिता सदृष्टाः दिग्द्विपेन्द्राः । विगृह्णा-
यैस्त आलोकितदिग्द्विपेन्द्राः, महत्बशालिवस्तुतद्भावन्तरं तदपेक्षयाऽप्यमहत्त्वयुक्त-
वस्तुसर्वानेनाऽप्य वस्तुनि निरादरो भवतीति भावः । जिगीषो जयशील-
स्याऽमुष्य विक्रमाङ्कदेवस्य वाहा अर्थात् “यानिवाहायैवन्धर्हृदयसंभ्रमस्तय-”
इत्यमरः । ककुभां दिशार्ता “विशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः”
इत्यमरः । गर्भेऽभ्यन्तराले क्षणेन कालकलमात्रेणैव सततं निरन्तरं भ्रमन्ति
पर्यटनं कुर्वन्ति । इत्युक्तयाऽप्यानां द्रुततरगामित्वं सूचितमिति भावः । अत्रा-
तिशयोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

मदोपेत हाथियों के सदैव सहवास से दिग्गजों को अनादर की दृष्टि
से देखनेवाले इस विक्रमाङ्कदेव के घोड़े, बाट वी-बाट में अपनी तीक्ष्ण गति से
दिशाओं के अन्तरालों में भ्रमण करने लगते हैं ।

एकत्र भारेण धरा नमन्ती न मस्तके तिष्ठति भोगिभर्तुः ।
 त्वीव सर्वास्वपि दिक्षु कीर्णमनेन सेनागजचक्रबालम् ॥१३६॥

अन्वयः

अनेन एकत्र भारेण नमन्ती धरा भोगिभर्तुः मस्तके न तिष्ठति इति
 य सर्वासु अपि दिक्षु सेनागजचक्रबालं कीर्णम् ।

व्याख्या

अनेन विक्रमाङ्कदेवेनैकत्र पृथिव्या एवस्थाने भारेण सेनासभारेण नमन्ती
 ह्वीभवन्ती धरा भूमि "धरा धरित्री धरणी क्षीणी ज्या काश्यपी क्षिति"
 इत्यमर । भोगिभर्तु भोगिन भर्ता स्वामी तस्य "जय मन्त्रो भोगी"
 इत्यमर । शेषस्य मस्तके शिरसि, न तिष्ठति स्थातु न शबनोतीव पूर्वोक्तहेतोरेव
 त्वामि सकलास्वपि दिक्षु काष्ठासु, सेनाया स्थिता ये राजा दन्तिनस्तेषा "मत्तङ्गजो
 गजो नाग कुञ्जरो वारण करो इत्यमरः । चक्रबाल समूह कीर्णं सस्था-
 पितम् । अत्र हेतुत्रेकालङ्कारः ।

भाषा

इस विक्रमाङ्कदेव न अपनी सेना के बोझ से एक तरफ दबती भूमि, रापराज
 के मस्तक पर न ठहर सकेगी इस कारण से मानो अपनी सेना के हाथियों के
 समूह को सब दिशाओं में फैला दिया ।

भुजङ्गमाधीशशिरोधृतस्य दाढ्यं धरित्रीफलकस्य कर्तुम् ।
 क्षिप्त्वा जयस्तम्भमिषादनेन समन्ततः कीलकमालिकेव ॥१४०॥

अन्वयः

अनेन भुजङ्गमाधीशशिरोधृतस्य धरित्रीफलकस्य दाढ्यं कर्तुम् इय
 जयस्तम्भमिषात् कीलकमालिका क्षिप्त्वा ।

व्याख्या

अनेन विक्रमाङ्कदेवेन भुजङ्गमाना सर्पान्नामधोऽश स्वामी शेष "श्रेयोऽजन्तो-
 धासुकिस्तु सपराज" इत्यमर । तस्य शिरोनि शीर्षं धृतस्योडस्य धरित्रीफल-
 कस्य भूमिरूपकाण्डफलकस्य दाढ्यं वृद्धता कर्तुं विधातुमिव जयस्तम्भस्य विजय-
 सूचकस्तम्भस्य मिषात् व्याशात् कीलकमालिका, कीलकपरम्परा क्षिप्त्वा विन्यस्ता ।
 अथ रापगृहोत्रेकालङ्कारः ।

माया

इस विक्रमाङ्कदेव ने शेषराज के द्वारा मस्तक पर धारण किए हुए पृथ्वी रूपी तस्ते को दृढ़ करने के लिये, विजय स्तम्भों के मिय से मानों अनेक काटे जड़ दिये हैं ।

राज्ञां शिखारत्नपरम्पराभिः प्रोतामिरस्योभयतः कृपाणः ।

शेषारिकण्ठास्थिविघट्टनेषु जातः क्षणं सम्प्रति कुण्ठधारः ॥१४१॥

अन्वयः

अस्य उभयतः प्रोताभिः राज्ञां शिखारत्नपरम्पराभिः (युक्तः) कृपाणः शेषारिकण्ठास्थिविघट्टनेषु सत्सु क्षणं सम्प्रति कुण्ठधारः जातः ।

व्याख्या

अस्य विक्रमाङ्कदेवस्य उभयतः कृपाणस्योभयपार्श्वे प्रोताभिः राज्ञां भूपतीनां शिखारत्नपरम्पराभिः सुवामणिध्वजोभिर्युक्तः सहितः कृपाणः खड्गः “कौशेयको मण्डलाग्र करवाल कृपाणवत्” इत्यमरः । शेषारयः अवशिष्टा, शत्रवः तेषां कण्ठास्थीनि मूलभागवर्तितबुडास्थीनि तेषु विघट्टनानि सध्वंसनानि तेषु सत्सु भण लणमात्रमेव सम्प्रत्यधुना कुण्ठा प्रहरणात्मन्या अतीक्ष्णा धारा यस्य सः कुण्ठधारो जातः । सर्वे शत्रवः शान्ता जाता इति भावः ।

माया

विक्रमाङ्कदेव जी दोनों ओर से विपक्षी राजाओं के शिरोरत्नों से युक्त दुधारी तलवार, बचे हुये शत्रुओं की गर्दनो की हड्डियों को काट देने पर अब थोड़ी देर के लिये कुण्ठित धार वाली हो गई है । अर्थात् दोनों धारों में रत्नों के फसे रहने पर भी अतिनयबल के कारण उसी तलवार से बचे हुए शत्रुओं के गले काटकर समस्त शत्रुओं का नाशकर अब उस तलवार की धार थोड़ी देर के लिये कार्याभाव से कुण्ठित हो गई है ।

सोमेश्वरश्चोलमहीपतिश्च ज्योत्सवद्वारि बलाद्विशन्तौ ।

द्रावप्यनेनाद्भुतसाहसेन द्वाभ्यां भुजाभ्यां बलिना निरस्ती ॥१४२॥

अन्वयः

अद्भुतसाहसेन बलिना अनेन बलात् ज्योत्सवद्वारि विशन्तौ द्वौ अपि सोमेश्वरः चोलमहीपतिः च द्वाभ्यां भुजाभ्यां निरस्तौ ।

व्याख्या

अद्भुत । वाचित्रं साहसं, पराक्रमो मय्य स तेनाद्भुतसाहसेन बलिना बल
अनेन विक्रमाङ्कदेवेन बलात् हठात् ज्योत्स्वस्य द्वारि विशन्ती प्रवेशं कुर्वती
विजयेच्छया युद्धाय कृतनिश्चयी, द्वावप्युभावपि सोमेश्वरः स्वभ्राता चोलम
पतिश्च चोलदेशानुषो राजिगश्च द्वाभ्यां भुजाभ्यां बाहुभ्यां "भुजबाहू प्रवेय
दोः" इत्यमरः । "निरस्ती विजितौ ।

भाषा

आश्चर्यजनक साहसवाले बली विक्रमाङ्कदेव ने बलपूर्वक विजयोत्सव के
दरवाजे में प्रवेश करनेवाले या विजय की प्राप्ति की इच्छा रखने वाले
अपने भाई सोमेश्वर तथा चोलराज राजिग दोनों को अपनी दोनों भुजाओं
से परास्त कर दिया ।

अस्याद्भुतत्यागनिधेः पुरस्तात् कल्पद्रुमाद्याः परमाणुकल्पाः ।
समत्नमेतेन कथं लभन्ते जगत्त्रयीगौरवभाजनेन ॥१४३॥

अन्ययः

अद्भुतत्यागनिधेः अस्य पुरस्तात् कल्पद्रुमाद्याः परमाणुकल्पाः
जगत्त्रयीगौरवभाजनेन एतेन समत्वं कथं लभन्ते ।

व्याख्या

अद्भुतस्याश्चर्यधुम्बिनः त्यागस्य दानस्य "त्यागो विहायितं दानमुत्तमं न-
वित्तर्जनं" इत्यमरः । निधिनिधाय तस्याद्भुतत्यागनिधेः अस्य विक्रमाङ्कदेवस्य
पुरस्तात् कल्पद्रुमाद्याः कल्पवृक्षचिन्तामणिप्रभृतयः सर्वे दानिनः परमाणुकल्पाः
परमाणुसदृशाः, अतिलुप्रा इत्यर्थः । जगतां त्रयी जगत्त्रयी तस्याः गौरवं
गुत्वं तस्य भाजनमाधारः "सर्वमावर्ण्य भाण्ड पात्रामर्गं च भाजनम्" इत्यमरः ।
तेन जगत्त्रयीगौरवभाजनेन एतेन विक्रमाङ्कदेवेन समत्वं सावृण्यं कथं लभन्ते
प्राप्तुं शक्नुवन्ति । प्रतीपालङ्कारः ।

भाषा

आश्चर्यकारक दानों का निधि अर्थात् आश्चर्य उत्पन्न करनेवाले दानों
को देनेवाले इस विक्रमाङ्कदेव की तुलना में कल्पवृक्ष, चिन्तामणि आदि तुच्छ
हैं । तीनों लोकों के गौरव के आधारभूत इस विक्रमाङ्कदेव की वे कैसे
बराबरी कर सकते हैं ।

मुञ्जस्य गुञ्जासमतापि नास्ति का योग्यता भोजमहीभुजश्च ।

लब्धे कवीन्द्रैः कविवान्धवेऽस्मिन् दासीकृता पादतलेषु लक्ष्मीः । १४४।

अन्वयः

मुञ्जस्य गुञ्जासमता अपि नास्ति भोजमहीभुजः च योग्यता का । अस्मिन् कविवान्धवे लब्धे (सति) कवीन्द्रैः पादतलेषु लक्ष्मीः दासीकृता ।

व्याख्या

मुञ्जस्य मालवाधीशस्य गुञ्जाभिस्समता सादृश्यं गुञ्जासमता काकचिवा-
साम्यमपि “अथ तु कविक काकचिञ्चागुञ्जे तु कृष्णता” इत्यमरः । नास्ति
न भवितुं शक्नोति । भोजमहीभुजः भोजराजस्य च योग्यता कार्यक्षमता
का अत्यल्पेत्यर्थः । अस्मिन् नृपे विक्रमे कवीना बान्धवेऽतिप्रिये लब्धे प्राप्तौ सति
कवीन्द्रैः कविभेदैः पादतलेषु चरणतलेषु लक्ष्मीः दासीकृता सेवार्थमासीदिति ।

भाषा

(विक्रमाङ्कदेव की तुलना में) मुञ्जराजा मुञ्ज की तौल के इतना भी
नहीं है अर्थात् बहुत हल्का है । राजा भोज की योग्यता की क्या गिनती है ।
कवियों के बान्धव अर्थात् रक्षक श्री विक्रमाङ्कदेव के मिलने पर श्रेष्ठ कवियों
ने लक्ष्मी को दासी बनाकर अपनी सेवा में लगाया है । अर्थात् श्रेष्ठ कवि
इसकी कृपा से अत्यधिक धनी हो गए हैं ।

विहाय वक्त्राणि मृगेक्षणानां सविभ्रमभ्रूयुगताण्डवानि ।

अस्यान्यतः साहसलाञ्छनस्य न भीतिमुद्रामुकुलं मनोऽभूत् । १४५।

अन्वयः

साहसलाञ्छनस्य अस्य मनः मृगेक्षणानां सविभ्रमभ्रूयुगताण्डवानि
वक्त्राणि विहाय अन्यतः भीतिमुद्रामुकुलं न अभूत् ।

भाषा

साहसलाञ्छनस्य पराक्रमतिशयशालिनोऽस्य विक्रमाङ्कदेवस्य मनः मृगेक्षणानां
हरिणनयनानां विभ्रमेण बिलसतेन सहितं भ्रूयुषं भ्रूयुगलं तस्य ताण्डवं उद्धतनृत्यं
“ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तनं” इत्यमरः । येन तानि सविभ्रम-
भ्रूयुगताण्डवानि वक्त्राणि मुखानि विहाय स्वस्त्वा अन्यत इतरकारणात् भीतिमुद्रया

भयमद्रया मुकुल संकोचमापन्नं “कुङ्कुलो, मुकुलोऽस्त्रियाम् इत्यमरः” भीति-
मुद्रामुकुलं, नाऽभूत् न ज्ञातम् । हरिणाक्षीणा सविलासभ्रूयुगलताण्डवयु-
क्तानि मुखान्यवलोक्य ता मा स्ववशं न नयेपुरित्येव भीतेः कारणम् । वीरनृपाणां
पुरतस्तु मनसोऽभीतिरेवेति भावः ।

भाषा

अत्यन्त पराक्रमशील इस विजयाङ्कदेव को मन, विलास के सहित दोनों
भौवों के नीचे ऊपर होने के सौन्दर्य से युक्त भ्रूयुगलियों के मुद्रों के
दर्शन को छोड़ कर अन्यत्र कहीं भी भीतिग्रस्त नहीं होता है । मुन्दरिया
कहीं मुझे अपने पदा में न करलें इस भय के अतिरिक्त उसे अन्यत्र कहीं किसी
राजा के कोई भय नहीं था ।

निवेशयतां किन्नरकण्ठि कण्ठे मालास्य दोर्वन्धविलासदूती ।
कीर्तिविधेरस्तु समानयोगात् कामस्य कामं फलतु प्रयासः ॥१४६॥

अन्यथा

हे किन्नरकण्ठि दोर्वन्धविलासदूती माला अस्य कण्ठे निवेशयताम् ।
समानयोगात् विधेः कीर्तिः अस्तु । कामस्य प्रयासः कामं फलतु ।

व्याख्या

किन्नरस्य किन्नरस्य “स्वाकिन्नरः किन्नरस्तुरङ्गयदनी मयुः” इत्यमरः ।
कण्ठ इव कण्ठी मधुरः कण्ठध्वनिः श्रव्यास्ता तत्सम्बोधने हे किन्नरकण्ठि ! दोर्वन्धः
भुजाश्लेषः तद्रूपो यो विलासस्तस्य दूती विज्ञापिका दोर्वन्धविलासदूती माला
मुत्पलकः “मार्त्यं माला यन्त्री मुग्धि” इत्यमरः । अस्य विक्रमाङ्कदेवस्य कण्ठे
निवेशयतां परिधाप्यताम् । समानानां गुणादिभिस्समानस्वरूपाणां विधेः योगात्
वैवाहिकसम्बन्धात् विवेकहान् । कीर्तयताः समानसयोगकरणञ्च अस्तु जायताम् ।
कामस्य मनसस्य प्रयासः प्रयत्नः कामं परिपूर्णं फलतु सुन्दरपरिणामभाक् भवतु ।
अत्र समावेशः ।

भाषा

हे किन्नर के ऐसे मधुर गले वाली ! भुजाओं से आतिङ्गन के आनन्द
को गूँथित करने वाली इस फूल की माला को विजयाङ्कदेव के गले में
पहरा दो । समानगुण वानों का परस्पर वैवाहिक सम्बन्ध होने से बड़ा का
फल पड़े । कामदेव का परिधम पूर्णरूप में सफल हो ।

लज्जानिरासे निममात्रकेण वाक्येन तेन प्रतिहाररक्ष्याः ।
पतिवरा संवरणस्रजं तां श्रीविक्रमाङ्कस्य चकार कण्ठे ॥१४७॥

अन्वयः

पतिवरा लज्जानिरासे निममात्रकेण प्रतिहाररक्ष्याः तेन वाक्येन
तां संवरणस्रजं श्रीविक्रमाङ्कस्य कण्ठे चकार ।

व्याख्या

पतिवरा राजकुमारी चन्दलदेवी लज्जायाः खोडायाः निरासे निवारणे
निममात्रकेण व्याजमात्रकेण प्रतिहाररक्ष्याः हूत्याः तेन पूर्वोक्तेन वाक्येन,
गुणरत्नराशिस्वरूपविक्रमाङ्कदेवदर्शनात् लज्जा तु स्वयमेव निरस्तप्रायैव
चिन्तय विदोषप्रयास "कामातुराणां न भयं लज्जेति" वचनात् । तथापि हूत्या
वाक्यं व्याजमात्र आत्ममिति भावः । तां प्रसिद्धां संवरणस्रजं स्वयम्बरमालां
श्रीविक्रमाङ्कस्य 'रातो विक्रमाङ्कदेवस्य कण्ठे गले "कण्ठो गलेऽप्य श्रीवापां"
इत्यमरः । चकार समपंथामास ।

भाषा

स्वयंवर उत्सव में पति को पुतनेवाली चन्दलदेवी ने लज्जा को दूर
करने में मिममात्र प्रतिहारी के पूर्वोक्त वचन से उस स्वयंवर की माला को
विक्रमाङ्कदेव के गले में पहना दिया । अर्थात् विक्रमाङ्कदेव को देखते ही
उसकी लज्जा दूर हो गई थी । हूती का वचन केवल लज्जा दूर करने में
मिममात्र हुआ ।

तया स्रजा कण्ठनिवेशभाजा मत्तालिमालाकलभाङ्कृतेन ।
अवाद्यतेवाखिलभूमिपाल-सौभाग्यलीलाजयटिण्डिमोऽस्य ॥१४८॥

अन्वयः

अस्य कण्ठनिवेशभाजा तया स्रजा मत्तालिमालाकलभाङ्कृतेन
अखिलभूमिपालसौभाग्यलीलाजयटिण्डिमः अवाद्यत इव ।

व्याख्या

अस्य विक्रमाङ्कदेवस्य कण्ठे गले निवेशः परिपाहणं भजति श्रयतीति तया
कण्ठनिवेशभाजा तया स्रजा मालया मत्ता मदान्धा अलमो भ्रमराः "द्विरेक
पुष्पलिङ्गभृङ्गपट्टपद्मभ्रमरालयः" इत्यमरः । तेषां मालास्तस्यां कलं ममुर

प्रादुर्भूतं गुञ्जितं तेन भत्तालिमालाकलप्रादुर्भूतेनाञ्जलिनां सकलानां भूमि-
पालानां नृपाणां सौभाग्यस्य रमणीयभाग्यस्य लीला विलासस्तस्या जयस्य
विजयस्य डिण्डिमो वाद्यविशेषरूपः "वाद्यप्रमोदा उमरुमदुडुडिण्डिममदसराः"
इत्यमरः । अवाद्यत इव तादृशः "शब्दायमान इवाभूदित्युत्प्रेक्षा । नृपाणां
सौभाग्येषु विक्रमाङ्कदेवस्य सौभाग्यं च लवचरमिति नृपान्तरसौभाग्योपरि
विक्रमादित्यस्य सौभाग्येन विजयो लब्ध इति भावः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के गले में स्वान प्राप्त करनेवाली उस स्वयंवरमाला ने
मयोन्मत्त भ्रमरों की पंक्ति के सुन्दर सङ्कारों से मानों समग्र राजाओं की
सौभाग्यलीला पर विक्रमाङ्कदेव के विजय प्राप्त करने का तगाड़ा पीटा ।

तद्बाहुलेखे कुसुमस्रजोऽपि सौभाग्यशोभान्वयमन्वभूताम् ।

कण्ठस्थितायामपि येन तस्यां देवस्तदालिङ्गनसत्त्वरोऽभूत् ॥१४६॥

अन्वयः

तद्बाहुलेखे अपि कुसुमस्रजः सौभाग्यशोभान्वयम् अन्वभूताम् येन
देवः कण्ठस्थितायामपि तस्यां तदालिङ्गनसत्त्वरः अभूत् ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य बाहुलेखे भुजो अपि कुसुमस्रजः पुष्पमालायाः सौभा-
ग्यस्य सुन्दरभाग्यस्य शोभा तस्या अन्वयं सम्बन्धम् अन्वभूताम् अनुभवगोचरं
अकुर्वताम् । येन कारणेन देवो विक्रमाङ्कः कण्ठस्थितायामपि तस्यां मालायां
तदालिङ्गनसत्त्वरः बाहुलेखादलेखे समुत्प्लुतरोऽभूत् । काचित्कलना कण्ठे
लग्ना तती कामुकेन भुजाम्बामालिङ्घ्यत एवेति भावः । अत्र समासोक्तिर-
सङ्कारः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव की दोनों भुजाओं ने भी पुष्पमाला के सौभाग्य की शोभा
के सम्बन्ध का अनुभव किया । अर्थात् माला बड़ी होने से फुले पर से दोनों
भुजाओं का स्पर्श करती हुई नीचे की ओर लटकी । जिससे विक्रमाङ्कदेव
उस माला के गले में रहने पर भी उसका आलिङ्गन करने में उत्प्लुत हुआ ।
अर्थात् पिगी कामिनी के गले में लिपट जाने पर कामुक उसे अपनी भुजाओं से
आलिङ्गन करता ही है ।

॥ श्री ॥

महाकविश्रीविल्हणविरचितं

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

दशमः सर्गः

जातेऽथ देवस्य तथा विवाह-महोत्सवे साहसलाञ्छनस्य ।
कृतार्थया पार्थिवकन्ययेव कीर्त्याप्यमुच्यन्त नृपाः समस्ताः ॥१॥

अन्यथाः

अथ साहसलाञ्छनस्य देवस्य तथा विवाहमहोत्सवे जाते कृतार्थया
पार्थिवकन्यया इव कीर्त्या अपि समस्ताः नृपाः अमुच्यन्त ।

व्याख्या

अथ स्वयम्बरसमाप्तिनन्तर साहसमेव पराक्रम एव लाञ्छन सिंह यस्य स
तस्य साहसलाञ्छनस्य “कलङ्काङ्गी लाञ्छनञ्च सिंह उद्यम च लक्षणम्” इत्यमरः ।
देवस्य विक्रमाङ्कदेवस्य राज्ञः तथा राजकन्यया चन्दलदेव्या सह विवाहमहोत्सवे
परिणयोत्सवे जाते सम्पन्ने कृत सफलीभूतोऽर्थं प्रयोजनं यस्या सा तथा कृतार्थया
पार्थिवकन्यया राजकन्यया इव कीर्त्या यशसाऽपि समस्तस्सत्सत्ता नृपा राजानोऽ-
मुच्यन्त परिहृताः । विक्रमाङ्क विहाय सर्वे राजानो निष्प्रभाः सुकीर्तिवञ्चिता
अपि जाता राजकन्यायाः अलामातु इत्यर्थः । अत्रोपमात्कङ्कारः । अस्मिन्तर्गे
चेन्द्रवज्राच्छन्दः “स्यादिन्द्रवज्रा यदि सौ जगौग” इति लक्षणात् ।

भाषा

स्वयम्बर के अनन्तर, चन्दलदेवी से पराक्रम चिन्ह वाले अर्थात् पराक्रमी
विक्रमाङ्कदेव का विवाह हो जाने पर, सफल मनोरथ राजकन्या के समान
कीर्ति ने भी सब राजाओं को छोड़ दिया । अर्थात् स्वयंवर में विक्रमाङ्कदेव के
सफल होने से सब राजाओं की अपकीर्ति हुई ।

आशाप्रदीपेषु गतेषु शान्तिमशेषसौभाग्यगुणक्षयेण ।

तदीयधूमैरिव धूसराङ्गाः सोखीभुजः श्यामलिमानमापुः ॥२॥

अन्यथः

सोखीभुजः अशेषसौभाग्यगुणक्षयेण आशाप्रदीपेषु शान्ति गतेषु
तदीयधूमैः इव धूसराङ्गाः (सन्तः) श्यामलिमानम् आपुः ।

व्याख्या

सोखी धूम्रौ 'सोखी' इति काश्यपी किति 'इत्यमरः । भुञ्जन्ति पालयन्ति
इति सोखीभुजो राजानोऽशेषस्य समग्रस्य सौभाग्यस्य सुन्दरभाग्यरूपस्य गुणस्य
प्रदीपपक्षे दीपदशाया क्षयेण विनाशेन आशाप्रदीपेषु आशास्वरूपप्रदीपेषु शान्ति
निर्वाण गतेषु प्राप्तेषु तदीयधूमं शान्ताशाप्रदीपजन्यधूमं इव धूसराङ्गानि
मलिना शरीरावधना येषां ते धूसराङ्गा (सन्तः) श्यामलिमानं कृष्णतां
विच्छाद्यतामापु जगम् । श्लेयोत्पापिता उत्प्रेक्षाश्लङ्कारः ।

भाषा

राजा लौग समय सौभाग्यगुण के क्षय होने से अर्थात् चन्दलदेवी को प्राप्त
न कर सकन स, पछ भ, सौभाग्य रूपा बत्ती के नष्ट हो जान स, चन्दलदेवी
को प्राप्त करने की आशा हपी दीपा के बूत जाने पर मानो उन दीपा के धूम
से मलिन शरीरपुष्प हानर, बाने पड गये ।

कमक्रमं कर्तुमभूदपेक्षा वेलक्ष्यभार्जा न महीपतीनाम् ।

श्रीनिक्रमाङ्कस्य न कङ्कपत्रास्ते किन्तु सहाः समराङ्गेषु ॥३॥

अन्यथः

वेलक्ष्यभार्जा महीपतीनां वम् अक्रमं कर्तुम् अपेक्षा न अभूत्
पिन्तु ते श्रीचक्रमाङ्कस्य कङ्कपत्राः समराङ्गेषु न सहाः ।

व्याख्या

वेलक्ष्य सज्जा भजतीति वेलक्ष्यभानरतेयां वेलक्ष्यभार्जां लज्जितानां मही-
पतीनां रातां वम् अक्रमम् अनुचितचार कर्तुम् विधातुम् अपेक्षा आशयवता
न अभूत् न जाता यदि तु सर्वेऽपि युद्धाय विचार चक्षुः । किन्तु परन्तु ते
श्रीविक्रमाङ्कदेवस्य रात कङ्कपत्रा बाणविशेषा समराङ्गेषु युद्धस्थलेषु न

जयति कुसुमकेतोश्चापविद्यारहस्यं

विधिरुचितविधायी साम्प्रतं वन्दनीयः ।

उदचरदिति वाणी तत्र पौराङ्गनाना—

मिह हि सदृशयोगः कस्य न प्रीतिहेतुः ॥१५०॥

अन्वयः

तत्र कुसुमकेतो. चापविद्यारहस्यं जयति साम्प्रतम् उचितविधायी विधिः वन्दनीयः इति पौराङ्गनाना वाणी उदचरत् । हि इह सदृशयोगः कस्य प्रीतिहेतुः न (भवति) ।

व्याख्या

तत्र स्वयम्बरस्याने कुसुममेव पुष्पमेव केतु पताका “केतुर्ना दक्षताकारि-
ग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि” इति मेदिनी । यस्य स कुसुमकेतुः कामस्तस्य कुसुमकेतो
श्चापविद्याया धनुर्विद्याया रहस्य गुप्तमहत्त्व चापविद्यारहस्य जयति सर्वोत्कर्षेण
घतते । साम्प्रतमधुना उचित विद्यार्थोत्पुञ्जितविधायी योग्यकायकर्ता
विधिब्रह्मा वन्दनीय पूजनीय इतीत्यं पौराङ्गनाना नागरिकाङ्गनाना वाणी
वाक् उदचरत् उच्यते अविर्भूता । हि यत इह भूमण्डले विवाहावसरे
सबुधयो समानगुणशीलयोर्वीर्यं सम्बन्ध कस्य जनस्य प्रीतिहेतु प्रसन्नतासम्पा-
दको न भवति । अपि तु सर्वेषामेव हृष्यार्थो भवतीति भावः । भद्राऽर्याप-
पत्तिरलङ्कारः । नममयप्रभुतेय भालिनी भौयिलोकरिति रुद्राणाम्भालिनीच्छब्दः ।

भाषा

स्वयम्बरभूमि में नागरिकस्त्रियो की, कामदेव की धनुर्विद्या के गुप्त
महत्त्व की बलिहारी है, इस समय उचित काय करने वाला ब्रह्मा नमस्करणीय
है, एसी वाणी उच्चरित होन लगी । क्योंकि इस सत्कार में वरवधू का
समान गुणशील होना किसको आनन्द नहीं देता । अर्थात् समान गुणशील
वाले वरवधू के विवाह से सबको आनन्द होता है ।

अथ मृदुलमृदङ्गध्वानमारुह्य वध्वा

सह परिणयलीलामण्डपं पाण्डुकीर्तिः ।

निखिलनृपतिलक्ष्म्या रागसंक्रान्तयेव

द्युतिमधिकमुदारां कुन्तलेन्दुर्वमार ॥१५१॥

अन्वयः

अथ पाण्डुकीर्तिः कुन्तलेन्दुः वध्या सह मृदुलमृदङ्गध्वानं परिणय-
लीलामण्डपम् आरभ्य रागसंक्रान्तया निखिलनृपतिलक्ष्म्या इव उदारां
द्युतिम् अधिकं बभार ।

व्याख्या

अथ स्वयम्बरे मालाग्रहणान्तर पाण्डुकीर्तिः देवकीर्तिः कुन्तलेन्दुः विक्र-
माङ्कदेवः वध्या चण्डालेखया सह मृदुलोत्पन्नकर्णनिन्दहेतुर्मुदङ्ग तस्य स्वानो,
मानो यस्मिन् स त मृदुलमुदङ्गध्वानं परिणयस्य विवाहकृत्यस्य “विवाहोपयमौ
समौ” तथा “परिणयोद्वाह” इत्यमरः । लीलामण्डपस्तमावृत्त समधिष्ठाय
रागेण प्रेम्णा सङ्क्रान्तया सत्कृत्या निखिलाना नृपतीना राजा लक्ष्म्या राजभिषा
भालिङ्गित इव उदारामृत्कृष्टा द्युतिं कान्तिं “शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः”
इत्यमरः । अधिकमत्यक्त यथा स्यात्तया बभार धारयामास । भालिनीच्छन्दः ।

भाषा

स्वयंवर भूमि में माला पहनाई जाने पर, शुभ्रकीर्ति विक्रमाङ्कदेव,
नववधू के साथ, कोमल पलावज के शब्दों से युक्त विवाह के सुन्दर मण्डप
में जाकर, मानो अन्य राजाओं की राज्यथी से प्रेमपूर्वक अलिङ्गित होने से,
सत्कृष्ट कोटि की कान्ति को अधिक मात्रा में धारण करने लगा । अर्थात्
स्वयंवर में पराजित सब राजाओं की राज्यथी की शोभा इसमें आ जाने से
विक्रमाङ्कदेव अत्यधिक कान्तिमण्डल से शोभित हो उठा ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव—विद्यापति—काश्मीरकमट्ट श्री विल्हणविरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्ये नवमः सर्गः ।

नेत्राब्जाभ्रयुगाङ्कविक्रमशरत्कालेऽत्र दामोदरात् -
भारद्वाज-सुधोत्तमात्समुदिवः श्री विश्वनाथः सुधीः ।
चक्रे रामकुवेरपण्डितवरात्सम्प्राप्तसाहाय्यकः
सर्गेऽस्मिन्नवमे रमाकरुण्णया टीकाद्वयं निर्मलम् ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ।

सह्याः न सोढुं योग्याः । पूर्वानुभूतकङ्कपत्रपोषां संस्तुत्य न कीदृषि - नृपोऽनु-
चिताचारे प्रवृत्त इति भावः ।

भाषा

लज्जित राजाओं में किसने विक्रमाङ्कदेव के विरुद्ध अनुचित कार्य करने की अभिलाषा न की अर्थात् सब ने उसके विरुद्ध कार्य (युद्धादि) करने का विचार किया । परन्तु (पूर्वानुभव से) वे यह जानते थे कि युद्ध में विक्रमाङ्क-देव के उन कङ्कपत्रों की मार सहना कठिन है इसलिये वे उसके विरुद्ध खड़े नहीं हुए ।

यथागतेनैव पथा गतेषु भूपेष्वथ स्नानमनोरथेषु ।

रेमे तथा भूमिपतिः श्रियेव दैत्यप्रमाथार्जितया मुरारिः ॥४॥

अन्वयः

अथ भूमिपतिः स्नानमनोरथेषु भूपेषु यथागतेन पथा एव गतेषु
(सत्सु) तथा मुरारिः दैत्यप्रमाथार्जितया श्रिया इव रेमे ।

व्याख्या

अथ चन्द्रलेख्या सह विक्रमाङ्कदेवस्य परिणयान्तरं भूमिपतिः नृपतिः
विक्रमाङ्कदेवः स्नानाः शान्ता मनोरथा येषां ते स्नानमनोरथास्तेषु स्नानमनोरथेषु
भूपेषु राजसु भाग्यतमागमनमनतिश्रम्येति यथागतं तेन यथागतेन पथा मार्गेण
येन मार्गेण ते समप्राप्तास्तेनैवेत्यर्थः । गतेषु स्वस्नानं अस्थितेषु सत्सु तथा चन्द्र-
लेखया सह मुरारिर्बिष्णुः दैत्यानां प्रमाथेन विनाशकरणेनार्जिता संगृहीता तथा
दैत्यप्रमाथार्जितया श्रिया लक्ष्म्या सह यथा रेमे तथैवायं विक्रमाङ्कोऽपि रेमे,
यिलासक्रीडया दिवसानसिबाहुयाञ्चकारेतिभावः ।

भाषा

विवाह होने के अनन्तर, उदास मन वाले अन्य राजाओं के, जैसे भाषे से
वैसे ही लोट जाने पर, विक्रमाङ्कदेव चन्द्रलेखा के साथ, दैत्यों को परास्त कर
प्राप्त लक्ष्मी के साथ विष्णु के समान, विहार करने लगा ।

सा संनताङ्गी शनकैः प्रियस्य तथा गुणैर्मानसमारोह ।

तदेकवश्यं स्मरशासनेन यथा तदन्यामिरहार्यमासीत् ॥५॥

अन्वयः

संनताङ्गी सा गुणैः शनकैः प्रियस्य मानसं तथा आरुरोह यथा
स्मरसासनेन तदेकवश्यं तत् अन्याभिः अहार्यम् आसीत् ।

व्याख्या

संनताम्पङ्गानि यस्यास्ता संनताङ्गी नन्नाङ्गी सा चन्दलदेवी स्वगुणैः दयौ-
षादेप्रियानुलुपाप्ररणादिभिः शनैरेवशनकैः क्रमशः प्रियस्य विक्रमाङ्कदेवस्य मानसं
मनः 'स्यान्त हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । तथा तेन प्रकारेण, तथा अधिकं वा आरुरोह
समाकृष्टदशी यथा स्मरसासनेन कामस्यवा तथैवया चन्दलदेव्यं च यद्यं दशीकृतं
योग्यं विक्रमाङ्कदेवस्य तत् मानसं अन्याभिर्नायिकाभिरहार्यं हर्तुमयोग्यं आसीत् ।

भाषा

संनताङ्गी चन्दलेशा ने अपने पातिप्रत्य, सेवा, आदि गुणों से धीरे २ अपने पति
के मन को ऐसा अधिक आकर्षित कर लिया कि कामदेव की आज्ञा से केवल
चन्दलदेवी के ही वश में रहने वाले उसके मन की अन्य सुन्दरियाँ आकृष्ट
न कर सकी ।

श्रीकुन्तलक्षोणिपतेस्तदीये वषत्रेन्दुविम्बे हृदयं प्रविष्टे ।

अन्याङ्गनानां मुखपङ्कजानि संकोचभीत्येव बहिर्बभूवुः ॥६॥

अन्वयः

तदीये वषत्रेन्दुविम्बे क्षोणिपतेः हृदयं प्रविष्टे (सति) अन्याङ्गनानां
मुखपङ्कजानि संकोचभीत्या इव बहिः बभूवुः ।

व्याख्या

तस्याश्चन्दलेश्या इवमिति तदीयं तस्मिन् तदीये वषत्रं मुखमेवेन्दुरचन्द्रस्तस्य
विम्बं मण्डलं 'विम्बोऽपत्री मण्डलं त्रिपु' इत्यमरः । तस्मिन् वषत्रेन्दुविम्बे क्षोणिपतेः
पृथ्वीपतेः विक्रमाङ्कदेवस्य हृदयं मनः मनोत्वय्यः प्रविष्टे सति अन्याङ्गनाना-
मितरस्त्रीणां मुखपङ्कजानि मुखरमत्तानि संकोचस्य म्लानतयाः भीतेर्भवात्
इव बहिर्बभूवुः हृदयाद्बहिर्निर्गतानि । वषत्रेदये वषतानि संकुचन्ति । तथैव
चन्दलदेवीमुखवर्त्रे सति हृदयस्य मध्येऽन्याङ्गनामुखपङ्कजानां तस्मिन् हृदये
यस्यानं संकोचार्थं कल्पिष्यत इति भावः । अत्र लपकोत्येतयोः सङ्करः ।

भाषा

चन्दल देवी के मुख रूपी चन्द्रविम्ब के राजा विक्रमाङ्कदेव के हृदय में प्रविष्ट होने पर, अन्य मुन्दरिया के मुखरूपी कमल स्रकोच को प्राप्त होने के भय से मानो उसके हृदय के बाहर ही रहे। अर्थात् चन्द्र के अस्तित्व में कमल सकुचित हो जाते हैं। इसलिये चन्दनदेवी के मुखचन्द्र युक्त हृदय से सकुचित होने के भय से अन्य नारियों के मुखकमल बाहर हो गए।

सा तत्र शीघ्रं विविधोपचार-प्रौढे नवोदाव्रतमुत्ससर्ज ।

अकौशलं पत्युरिदं चिरेण विश्वासमायाति नवा वधूर्यत् ॥ ७ ॥

अन्वयः

तत्र विविधोपचारप्रौढे (सति) सा शीघ्रं नवोदाव्रतम् उत्ससर्ज ।
इदं पत्युः अकौशलं यत् नवा वधूः चिरेण विश्वासम् आयाति ।

व्याख्या

तत्र तस्मिन् विक्रमाङ्कदेवे विविधेषु नानाप्रकारेषूपचारेषु समावरप्रदर्शन-
मुखजनकसफलवस्तुसामग्रीपरिपूरणादिकार्येषु प्रौढ समयस्तस्मिन् वर्तमाने
सति सा चन्दलदेवी शीघ्रं इतमेव नवोदाया नवपरिणीताया व्रतमोपचारमु-
त्ससर्ज त्यक्तवती । इदं पत्युः अकौशलं प्रावीण्याभावः यत् प्रस्मात्कारणात्
नवा नूतना वधू चिरेण बहुकालानन्तर विश्वासं विलम्ब 'हमी विलम्ब-
विश्वासी' इत्यमरः । आयाति प्राप्नोति । अत्राऽप्यन्तरायासोऽलङ्कारः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के अनेक प्रकार की सुख की सामग्री तथा सादर व्यवहारों से सज्जद रहत पर चन्द्रलेखा ने शीघ्र ही नव विवाहिता स्त्री के विषय लज्जा युक्त हाव भावा को छोड़ दिया। यह पति की अकुशलता है जिससे नव-वधू को अपन पति में विश्वास प्राप्त होने में विषय समय लगता है।

शस्त्राधिकारी भकरध्वजस्य कण्ठेषु सौभाग्यगुरुः पिकानाम् ।

वैशद्यसञ्जीवनमिन्दुभासां साम्राज्यमन्त्री रसपार्थिवस्य ॥ ८ ॥

उच्चित्रणे चित्रकरस्तरूणां मानद्रुमोन्मूलनपत्तदन्ती ।

तस्य प्रभावादथ तत्र भर्तुश्चैत्रः पुनर्नूतनतां प्रपेदे ॥ ९ ॥

अन्वयः

अथ मकरध्वजस्य शस्त्राधिकारी पिकानां कण्ठेषु सौभाग्यगुरुः
इन्दुभासा वैशद्यसञ्जीवनं रसपार्थिवस्य साम्राज्यमन्त्री तरुणाम् उच्चि-
त्रणे चित्रकरः मानदुर्मोन्मूलनमत्तदन्ती चैत्रः तस्य भर्तुः प्रभावात्
पुनः तत्र नूतनतां प्रपेदे ।

व्याख्या

अयेत्यनन्तरं मकरध्वजस्य कामस्य शस्त्राधिकारी शस्त्रनिर्माणकर्ता,
पिकानां कोकिलानां 'कोकिल पिक इत्यपि' इत्यमरः । कण्ठेषु गलेषु 'कण्ठो
गलोऽप्य प्रीयाया' इत्यमरः । सौभाग्यस्य रमणीयताया गुह्यराचायं विधाते-
त्यर्थः । इन्दुभासा चन्द्रकिरणानां वैशद्यस्य निर्मलतायास्तस्यजीवनं सम्पादनकर्ता,
रस एव शृङ्गाररस एव पायिवो राजा तस्य रसपार्थिवस्य साम्राज्यस्य
पूर्णाधिपत्यस्य मन्त्री अमात्य 'मन्त्री धीमत्तचिबोऽमात्य' इत्यमरः । तरुणा
वृक्षाणामुच्चित्रणे चित्रतासम्पादने चित्रकरः चित्रनिर्माणकर्ता, मानोऽहङ्कार एव
दुर्मो वृक्षस्तस्योन्मूलनं समुत्पादनं तस्य कृते मत्तदन्ती मरान्यगज, एवम्भूत चैत्र
चैत्रमासी वसन्तर्तुस्तस्य भर्तुः स्वामिनो विक्रमाङ्कदेवस्य प्रभावात् माहात्म्यात्
पुनः भूयो तत्र नूतनतां नवीनतां प्रपेदे प्राप । अत्र मालारूपकमलङ्कारः ।

भाषा

इसके अनन्तर वामदेव के बाणों का बनाने वाला, कोयलो के कण्ठों में
रमणीयता उत्पन्न करने वाला, चन्द्रमा के निरणों में निर्मलता लानेवाला,
शृङ्गाररस रूपी राजा के साम्राज्य का मन्त्री, वृक्षों में विचित्रता पैदा करने
वाला चित्रकार, मान रूपी वृक्ष को उखाड़ कर फक देने वाला मदोमत्त
हाथी, चैत्र मास अर्थात् वसन्त ऋतु पति विक्रमाङ्कदेव के प्रभाव से फिर
से वहाँ नवीनता को प्राप्त हुआ । अर्थात् विक्रमाङ्कदेव सदृश पति के मिलने
से वसन्त ऋतु भी सम्भोग की सब सामग्री नूतन रूपमें प्रकट हुई ।

जगज्जयायं स्मरपार्थिवेन नीतश्चमूनायकतां वमन्तः ।
वातोच्छलच्चम्पकचक्रमङ्गया त्यागीय हेमप्रकरैर्वर्ष ॥१०॥

अन्वयः

स्मरपार्थिवेन जगज्जयायं चमूनायकतां नीतः वसन्तः त्यागीय
वातोच्छलच्चम्पकचक्रमङ्गया हेमप्रकरैः वर्ष ।

ध्याख्या

स्मरं काम 'काम पञ्चदश स्मर' इत्यमरः । एव पाण्डित्यो राजा तेन स्मरपाण्डित्येन जगत्त्रैलोक्यस्य जयार्थं विजयकरणार्थं धर्मनायकतां सेनानीत्वं नीतं प्रापितं वसन्त त्वागी दानी इव वातेन वायुना उच्छलतां समुत्पत्तां घम्पकपुष्पाणां चक्रं समूहस्तस्य भङ्गिर्व्याजस्तथा 'ध्याजच्छलनिभे भङ्गि' इति रभसः । वातोच्छलच्चम्पकचक्रभङ्गपा हेमप्रकरं सुवर्णसमूहं ववष वृष्टवान् । चम्पकपुष्पस्याऽपि पीतवर्णत्वात् । अत्र स्वकात्यायिता कंतवापट्टतिरलङ्कारः ।

भाषा

कामराज के द्वारा जगत् पर विजय पाने के लिये सेनापतित्व को प्राप्त कराए हुए अर्थात् सेनापति बनाए हुए वसन्त ऋतु ने दानी के समान, वायु से उड़ उड़ कर नीचे गिरने वाले चम्पे के पीले फूलों के मिय से मानो सुवर्णसमूह की वर्षा की ।

किञ्जल्कपुञ्जैः परिपिञ्जरासु दिक्षु प्रसूनप्रसरप्रसूतैः ।

दिवापि जाम्बूनदभूषणानां लीलामिसारः सुदृशां बभूव ॥११॥

अन्वयः

प्रसूनप्रसरप्रसूतैः किञ्जल्कपुञ्जैः परिपिञ्जरासु दिक्षु दिवा अपि जाम्बूनदभूषणानां सुदृशां लीलामिसारः बभूव ।

व्याख्या

प्रसूनानां पुष्पाणां प्रसरास्तमूहास्तं प्रसूतां समुत्पन्नास्तं प्रसूनप्रसरप्रसूतैः किञ्जल्कानां केसराणां 'किञ्जल्क केसरोऽस्त्रियाम्, इत्यमरः । पुञ्जास्तमूहास्तं किञ्जल्कपुञ्जैः परिपिञ्जरासु पिङ्गलीकृतासु विक्षु काष्ठासु 'विशस्तु ककुभ काष्ठा' इत्यमरः । दिवाऽपि विनेऽपि जाम्बूनदस्य सुवर्णस्य 'दशम कार्त्तस्वर जाम्बूनद' इत्यमरः । भूषणान्यालङ्कारा यासां तास्तासां सुदृशां सुनयनानां लीलया विलासेनाभिसारोऽभिसरणं प्रियसमीपेऽभियानं बभूव सम्पन्नम् । पिङ्गलवर्णासु दिक्षु जातासु सुवर्णालङ्कारभूषितायाः हेमसमानाङ्गवर्णायां नायिकायां पायव्येनाऽभिव्यक्तिर्भवेति भावः । अत्र एव सामान्यालङ्कारः ।

भाषा

पीले फूलों के गिरने से निकले पीली पुष्पपुलि के समूहा से सब दिशाओं के पीली पड़ जान पर दिन में भी सुवर्ण के आभूषणों से युक्त सुनयनी ललनाओं

का क्रीडा युक्त अभिसरण (अपने प्रेमी के पास छिपकर जाना) हुआ करता था।
अर्थात् दिशाओं के पीतवर्ण हो जाने से सोने का पीलापन उसमें मिल जाने से
उन्हें छिपकर अपने प्रिय के पास जाने में कोई अट्ठचन नहीं होती थी।

मग्नं मधुस्रोतसि कर्दमाभे पदं समुद्धर्तुमपारयन्ती ।
अजस्रमाक्रन्दनिभैर्विराचैर्मधुव्रती पट्पदमाजुहाव ॥१२॥

अन्वयः

कर्दमाभे मधुस्रोतसि मग्नं पदं समुद्धर्तुम् अपारयन्ती मधुव्रती
अजस्रम् आक्रन्दनिभैः विराचैः पट्पदम् आजुहाव ।

व्याख्या

कदमस्य पङ्कत्वाऽऽभावाद्गो कान्तिसदृश्याऽऽवा कान्तिस्त्वक्ष वा यस्य तत्
तस्मिन् कदमाभे मधुस्रोतसि पुष्परसप्रवाहे मग्नं तपतित पदं चरणं समुद्धर्तुं
समाकण्डुमपारयन्ती अशक्नुवाना मधुव्रती भ्रमराङ्गनाजस्र निरन्तर 'नित्यानव-
रताजलमपि' इत्यमरः । १) आक्रन्दनिभैराक्षमपेसदृशीविराचैर्गुञ्जमशब्दैः पट्पदे
भ्रमर 'पट्पदभ्रमराक्ष' इत्यमरः । २) आजुहाव आकारित्वती । ३) अज अमेषां
नामिका व्यवहारसमारोपात्समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

कीचड के सगान पुष्परस के प्रवाह में फरो हुए अपने पाद को निकाल
लेने में असमर्थ भ्रमरी, बार बार रोने के ऐसे शब्दों से भ्रमर को (अपनी
सहायता के लिये) बुलाती थी ।

निरुध्य रन्ध्रं मधुपूरितस्य पुष्पस्य लोभाङ्गमरोऽवतस्थे ।
अन्येन मार्गेण पपुस्तदन्ये लुब्धैर्जनानामयमेव मार्गः ॥१३॥

अन्वयः

भ्रमरः लोभात् मधुपूरितस्य पुष्पस्य रन्ध्रं निरुध्य अवतस्थे ।
अन्ये अन्येन मार्गेण तत् पपुः लुब्धैः जनानाम् अयम् एव मार्गः ।

व्याख्या

भ्रमर द्विरक्ष 'द्विरक्षपुष्पलिङ्गमङ्गपट्पदभ्रमराक्ष' इत्यमरः । लोभात्
मधुपानलोभात् मधुपूरितस्य भ्रमरदपुणस्य पुष्पस्य कुसुमस्य रन्ध्रं प्रवेशाद्वर

निदध्यावदध्य अवतस्ये स्थितयान् । (एतदुद्घा) अन्ये तस्मादितरे भृङ्गाः
अन्येन भिन्नेन मार्गेण रन्ध्रेण तत् मधुरसं पपुः पीतवन्तः । सुख्यः लोभान्वितः
जनैस्सह जनानाम् अयमेव मार्गः व्यवहारो रीतिर्वा क्रियमाणो भवति ।
लोभाद्यदि कश्चित्केनापि मार्गेण सर्वं धनं गृह्णाति प्रहीतुमिच्छति वा तर्हि
अन्ये घतुरजना अन्यं गुप्तमार्गमन्विष्य तेनैव पथा स्वकार्यं साधयन्तीति भावः ।
अत्रायान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

भाषा

‘एक भौरा लोभ से पराग मरे फूल के मुख को रोके कर बैठ गया’ । (यह
देख कर) दूसरे भौरे दूसरे मार्ग से पुष्प रस का पान करने लगे । लोभियों
के साथ अन्य पुरुषों का ऐसा ही व्यवहार होता है । अर्थात् यदि कोई पुरुष
लोभ से सब हमी को मिले ऐसी इच्छा से धन लेने में प्रवृत्त होता है तो उसे
देखकर अन्य लोग उसमें हिस्सा लगाने का मार्ग ढूँढ़ निकालते हैं ।

श्रीखण्डसंसङ्गिभुजङ्गराज-विपोष्मणा क्लान्तिमिव प्रपद्य ।

दरीमुखैर्निःश्वसितुं प्रभूतैः क्रमात्प्रवृत्तो मलयाचलेन्द्रः ॥१४॥

अन्वयः

मलयाचलेन्द्रः श्रीखण्डसंसङ्गिभुजङ्गराजविपोष्मणा क्लान्तिं प्रपद्य
प्रभूतैः दरीमुखैः क्रमात् निःश्वसितुं प्रवृत्तः इव ।

व्याख्या

मलयाचलेन्द्रः मलयपर्वतधेष्ठः श्रीखण्डे, चम्बने इमे संसङ्गिनो, भुजङ्गराजा-
स्पर्धेष्ठाः तेषां विषयोष्मणा सन्तापेन क्लान्तिं क्लान्ततां प्रपद्य संप्राप्य प्रभूतः
प्रचुरैः प्रभूत प्रचुर प्राप्यमदभ्रं इत्यमरः । दरीमुखैः कन्दरान्तैः दरी भु कन्दरो
वा दरी । ‘आननं लपन मुखम् उभयत्र चोमरः । क्रमात् शनैः २ निश्चसितुं
निश्वास बहिर्निस्तारयितुं प्रवृत्त इव समुद्युक्त इव । अत्र हेतुत्वोक्त्यालङ्कारः ।
सा च व्यञ्जकाप्रयोगावगम्या ।

भाषा

धेष्ठ मलयाचल, चन्दन के वृक्षों पर रहने वाले बड़े बड़े साँपों के विष की
गर्मी से लिप्त होकर मारों अनेक बन्दरा रूपी मुखों से धीरे-२ साँस लेने
लगा । अर्थात् मलयाचल से मलयवायु बहने लगी ।

सर्गः] ।

सर्वं दिनं भूमिगृहेष्वतिष्ठद्वाधिर्ययोगं मुहुराचकाङ्क्ष ।
 पिकाङ्गनापञ्चमपीड्यमानश्चकार किं किं न वियोगिवर्गः ॥१५॥

अन्वयः । सर्वं दिनं भूमि-

वियोगिवर्गः पिकाङ्गनापञ्चमपीड्यमानः (सन्) सर्वं दिनं भूमि-
 गृहेषु अतिष्ठन् वाधिर्ययोगं मुहुः आचकाङ्क्ष किं किं न चकार ।

व्याख्या

- वियोगिना विरहिणा वर्गस्तमूहः वियोगिवर्गः पिकाङ्गनातां कोकिलकामि-
 नीनां पञ्चमस्वरस्तेन पीड्यमानः सम्पाद्यमानस्तन् विरहेणातृत्वात्, सर्वं दिनं
 सम्पूर्णदिवसं यावत् भूमिगृहेषु भूम्यन्तरस्थितगृहेषु अतिष्ठत् निवासं चकार चेन
 पिकस्वरस्य श्रवणं न स्यात् । अतएव श्रवणं मांभूदिति हेतो वाधिर्ययोगं
 श्रवणशक्त्यभावयोगं मुहुराचकाङ्क्ष आचकाङ्क्ष इत्येव । किं किं उपायकार्यं न
 चकार । तदर्थमग्येऽपि बहव उपायाः कृता इति भावः ।

आक्रन्दपरम्पराभिः पतिविमोर्गज्ज्वलन्तपितृस्त्रेण समुत्पन्नार्त्तनविमृष्टात्, कोकिल-
कूजितानां, त्रिष्विनादानां, स्वयन्तथाधिक्यं, चक्र-कृतवत्यः । कोकिलव्यूनां
नारीणां शब्दं कोकिलस्वजातीयकोकिलशब्दमनुमीय गुरु हवन्ति स्मेति
भावः । विद्यादननमालङ्कारः ।

आश्रयं की बात है कि कामदेव के सहायक मित्र ने, विरहिणियों की बुद्धि
को नाश कर दिया क्योंकि उन्होंने विरह के दुर्लभ से रो २ कर कोयल के शब्दों
को और अधिक बढ़ा दिया । अर्थात् कोयल के शब्द के समान शब्दवाली
उन स्त्रियों के रोने के शब्दों को सुन २ कर कोकिलाएँ उनको कोयल के शब्द
समझ और अधिक बोलने लगी ।

कामस्य कश्चिच्चतुरः शरांश्चेद् विलङ्घयामास कथञ्चिदन्यान् ।
उन्मज्जता कोकिलकण्ठयन्त्रात् सः पञ्चमास्त्रेण वशीयभूय ॥१७॥

अन्वयः

कश्चित् चतुरः कामस्य अन्यान् चतुरः शरान् कथञ्चित् विलङ्घया-
मास चेत् (तर्हि) सः कोकिलकण्ठयन्त्रात् उन्मज्जता पञ्चमास्त्रेण
वशीयभूय ।

व्याख्या

कश्चिद्विरहीजनः चतुरः प्रवीण कामस्य सबनस्य अन्यान् इतरान् चतुरः
शरान् बाणान् 'पुष्पकबाणविशिखा अजिह्वगणगाश्रुगा । कलम्बमार्गणशरा'
इत्यमरः । कश्चित् केनापि प्रकारेण विलङ्घयामास, अतिचकाम भवगणेश-
स्वकार (चेष्टादि, तर्हि, सः कश्चिच्चतुरोजन कोकिलकण्ठ एव यस्मै तस्मात्
उन्मज्जता उद्गच्छता पञ्चमास्त्रेण पञ्चमबाणेन पिकस्य पञ्चमस्त्रेण वशी-
यभूय कामोन्मत्तो बभूव । कविनाऽत्र शरशब्देन पञ्चभृङ्गारोहीपनविभावा
एव गृहीताः । तेषामपि कामशरवत्पीडाकारकत्वात् । अस्तुतस्तु 'अरविन्द-
मशोक च धूर्तं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पञ्चमे पञ्चबाणस्य सायकाः' ।
इति । कोकिलकूजितरूप कामास्त्रमनेयमस्तीति तात्पर्यम् ।

भाषा

कोई चतुर विषोगी कामदेव के अन्य चार शरों को किसी प्रकार भले ही
टाला दे परन्तु कोयल के श्लेषरूपी यन्त्र से निबलने वाले पञ्चमस्त्र से तो

सर्ग]

वह बसीभूत हो ही जाता है। कवि ने यहाँ शृङ्गार रस के पाँच उद्दीपन विभावों को ही शर शब्द से प्रयुक्त किया है। यथायं में कामदेव के सफेद कमल, अशोकपुष्प, आम्रपुष्प, नवमल्लिका और नीलकमल ये ही पाँच धान कहे गये हैं।

अथ श्रमं स्निग्धविलोकनेन चैत्रस्य कुर्वन्सफलं नरेन्द्रः ।
विशेषं देव्याः परिगृह्य पाणिं चित्रासु लीलोपवनस्थलीषु ॥१८॥

अन्वयः

अथ नरेन्द्रः स्निग्धविलोकनेन चैत्रस्य श्रमं सफलं कुर्वन् देव्याः
पाणिं परिगृह्य चित्रासु लीलोपवनस्थलीषु विशेषः ।

व्याख्या

॥ अथेत्यनन्तरं नरेन्द्रो विक्रमाङ्कदेव स्निग्ध प्रेमात् यद्विलोकनमवलोकन
तेन स्निग्धविलोकनेन चैत्रस्य चैत्रमासस्य भ्रममुद्यानादिप्रसाधनपरिश्रम सफलं
कृतायं कुर्वन् रक्षयन् देव्याः चन्द्रदेव्याः पाणिं हस्तं परिगृह्य समावाप स्वहस्तोने
त्ययं । चित्रासु आश्रयमपीषु लीलोपवनस्थलीषु विलासोद्यानस्थलीषु आराम
स्यानुपवन कृत्रिम वनमेव यत् इत्यमरः । विशेषं प्रविष्टवान् । चैत्रे सेवक-
व्यवहारसमाप्तीपात् अत्र समाप्तोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

इसके अनन्तर राजा विक्रमाङ्कदेव, प्रेम भरी दृष्टि से चैत्र मास के बागों
को पुष्पादि से सुंदर बनाने के परिश्रम को सार्यक करता हुआ, चन्द्रदेवी का
हाथ पकड़ कर, रंग बिरंगे फूलों से युक्त विहार बाटिकाओं में प्रविष्ट हुआ ।

इतस्ततः सस्पृहमीक्षमाणो मृगोक्षणां तामय कुन्तलेन्दुः ।
जगाद कन्दर्पधनुर्निनादप्रतिस्वनभ्रान्तिकृता स्वरेण ॥१९॥

अन्वयः

अथ कुन्तलेन्दुः तां मृगोक्षणां इतः ततः सस्पृहम् ईक्षमाणः
कन्दर्पधनुर्निनादप्रतिस्वनभ्रान्तिकृता स्वरेण जगाद ।

व्याख्या

अथेत्यनन्तरम् कुन्तलवेशस्ये बुधचन्द्र कुन्तलेन्दु विक्रमाङ्कदेव तां मृगोक्षणां
हरिजनयनां चन्द्रलदेवीम् इतस्ततः सततं सस्पृहं साभिप्रायं दयास्यात्तया

ईक्षमाणः पश्यन् सन् कन्दर्पस्य कामस्य धनुः शरासनं 'धनुश्चापौ धन्यशरासन-
कोदण्डकार्मुकम्' इत्यमरः । तस्य निनादो ध्वनिः "शब्दे निनादनिनदध्वनि-
ध्वानरवस्यनाः", इत्यमरः । तस्य प्रतिस्वनः प्रतिध्वनिः तस्य भ्रान्ति भ्रमं
करोतीति कन्दर्पधनुर्निनादप्रतिस्वनभ्रान्तिवृत्तेन कामधनुस्स्वनसदृशेन स्वरेण
जगादोक्तवान् ।

॥ २९ ॥ माया ।

इसके अनन्तर उस चन्दलदेवी के अङ्ग प्रत्यङ्ग को बड़ी उत्कण्ठा से
देखने वाले कुन्तल देश के चन्द्र विक्रमाङ्कदेव ने कामदेव के धनुष के शब्द की
प्रतिध्वनि का सन्देह उत्पन्न करने वाले अपने मधुर स्वर से कहा ।

सुगात्रि कञ्चित्तव नेत्रमैत्री चैत्रः प्रसूते रतिजन्मभूमिः ।

यस्य श्रिया त्वद्रूपपञ्च लक्ष्म्या माद्यस्य किञ्चिद्विषयत्यनङ्गः ॥ २० ॥

अन्वयः

हे सुगात्रि रतिजन्मभूमिः चैत्रः तव नेत्रमैत्री प्रसूते कश्चित् । यस्य
श्रिया त्वद्रूपपञ्च लक्ष्म्या च माद्यत् अनङ्गः किञ्चित् न गणयति ।

व्याख्या

हे सुन्दर शरीरं मान शरीरं 'गात्रं सपुः सहननं शरीरं' वर्त्म विप्रहः' इत्यमरः ।
यस्यास्ता सुगात्री तत्तत्त्वोपधने हे सुगात्रि रतेः कामक्षेडाशिलासस्य जन्मभूमि-
रुपावकः चैत्रः चैत्रमासः तव भवस्या नेत्रयोश्चक्षुषोर्मैत्री स्नेहं नयनानन्दमित्यर्थः
प्रसूते जनयति कञ्चित् किम् "कञ्चित् कामप्रवेदने" इत्यमरः । चैत्रो वसन्त-
सम्पादितशोभः तव मनसि प्रमोदं जनयति किमित्यर्थः । यस्य चैत्रस्य श्रिया
शोभया त्वद्रूपपञ्च देहस्य लक्ष्म्या कान्त्या च माद्यन्मन्मतेऽनङ्गः कामः किञ्चित्
न गणयति किमप्यकरणीयं न विचारयति । चैत्रधीतदेहकान्तिभ्यां सर्वं
वश्यत्वेन साध्यमिति भावः ।

भाषा

हे सुन्दर शरीर वाली ! क्या कामक्षेडा का जन्मस्थान यह चैत्रमास
अर्थात् वसन्त तुम्हारे नेत्रों को आनन्दित करता है ? जिस वसन्त की शोभा
से और तुम्हारे शरीर की कान्ति से उन्मत्त बना हुआ यह कामदेव किसी
भी पाप को न भूल सकने की कल्पना ही नहीं करता है । अर्थात् उसके
लिये सब साध्य ही है ।

सर्गः]

अधिष्ठिता मन्मथपार्थिवेन द्रष्टुं मुदा चैत्रचमूसमूहम् ।
आलोकनेन क्रियतां कृतार्था बाले विलासोपवनस्थलीयम् ॥२१॥

अन्वयः

हे बाले मन्मथपार्थिवेन चैत्रचमूसमूहं मुदा द्रष्टुम् अधिष्ठिता इयं
विलासोपवनस्थली आलोकनेन कृतार्था क्रियताम् ।

व्याख्या

हे बाले बदलदेवि ! मन्मथपार्थिवेन कामनुषेण चैत्रस्य वसन्तमासस्य
'स्वाज्वैद्रे-चन्द्रिको मधु' इत्यमरः । - चमूसमूह सेनासमूह 'पञ्जिनी घाहिनी
सेना पृतमानीकिनी चमू' इत्यमरः । पुष्पादिसमूहमित्यर्थः । मुदाऽऽप्तुं देन
द्रष्टुमवलोकितुम् अधिष्ठिता समाधिता इव प्रत्यक्षं घटमाना विलासोपवन-
स्थली कीदृशोपवनस्थली आलोकनेन-स्वकर्तृकदशनेन कृतार्था सकला क्रियतां
विधीयताम् ।

भाषा

बरे किशोरी ! हर्षपूर्वक चैत्र के अर्थात् वसन्त के सेनासमूह अर्थात्
पुष्पादिसमूह को देखन के लिये आए हुए कामराज से अधिष्ठित इस व्रीडा
की याग को देखकर उसे कृतार्थ बनाओ ।

कन्दर्पलीलाजयराजधानि मधुप्रतानां मधुरैर्विराजैः ।
आभापते संमुखमागतायाः पूर्वामिभाषीव तवैव चैत्रः ॥२२॥

अन्वयः

हे कन्दर्पलीलाजयराजधानि ! एषः चैत्र मधुप्रतानां मधुरैः
विराजैः संमुखम् आगतायाः तव पूर्वामिभाषी आभापते इव ।

व्याख्या

कदम्बस्य कामस्य लीलायाः सबजनवशीकरणरूपस्य कायस्य जयो विजय
स्तस्य राजधानी मुख्यस्थानं तत्सम्बोधनं हे कन्दर्पलीलाजयराजधानि ।
चैत्रमासो मधुनास मधुप्रतानां मधुकराणां मधुव्रतो मधुकरो मधुलि
प्राप्तिन' इत्यमरः । विराज इति 'आरम्भाप्यसरावविराज' इत्य
करणे कृतोपा । 'संमुख चैत्रस्य सम्मुखमागतायास्तिसृष्वस्यतायास्तव
पूर्वं त्रिषममेवाभिभापते वदति' इति पूर्वामिभाषी आभापते इत्य

स्वागतं करोतीवेतिभावः । एते न मधुकराणां विरावाः, किन्तु चैत्रस्य त्वया सह
वार्तासदापञ्च इति भावः । अत्रोत्प्रेक्षास्तु ।

भाषा

हे कामदेव का प्राप्ति को वन्दन करने के विजय का मुख्य स्थान रूप
चन्दलदेवी । यह चैत्रमास अर्थात् वसन्त, भौरो की गुंजारो से मानो सामने
आई हुई तेरी प्रथम सभापण कर अगवाणी कर रहा है । अर्थात् स्वागत
कर रहा है ।

लास्यं त्वयि प्रेक्षितुमागतायां लतापुरन्ध्र्यः कुसुमैः पतद्भिः ।
मृगाक्षि लीलावनरङ्गपीठे पुष्पाञ्जलिक्षेपमिवोद्धहन्ति ॥२३॥

अन्वयः

हे मृगाक्षि त्वयि लीलावनरङ्गपीठे लास्य प्रेक्षितुम् आगताया
(सत्याम्) लतापुरन्ध्र्यः पतद्भिः कुसुमैः पुष्पाञ्जलिक्षेपम् उद्धहन्ति इव ।

व्याख्या

हे मृगाक्षि हे मृगनयने चन्द्रलेखे ! त्वयि भवत्या लीलायां विलासस्य
वनमेव रङ्गपीठो रङ्गस्थल तस्मिन् लीलावनरङ्गपीठे लास्य सतानतकीनृत्य
'लास्यं नृत्यं च नतने' इत्यमरः । प्रेक्षितुं ब्रूयुम् आगतायां समुपस्थितायां
सत्यां 'इति एव पुराग्रथं नतस्य' पतद्भिः रजोगन्धद्भिः कुसुमैः पुष्पैः पुष्पा
ञ्जलिक्षेपं कुसुमाञ्जलिखिलेपमुद्धहन्ति इव धारयन्ति कुवन्तीवेत्यर्थः । नतस्यो
रङ्गमञ्चं पुष्पाञ्जलिखिलेपपूर्वकं नृत्यं कुवन्तीति रीतिः प्रसिद्धा लोके ।
अत्रोत्प्रेक्षास्तु ।

भाषा

१. हे मृगनयनी ! विहारवाटिका स्थी । रङ्गमञ्च पर स्थी का नाच देखन
के लिये तुम्हारे आन पर सता रुपी स्थिती गिरन वाले फूलों से मानो
(रङ्गमञ्च पर) पुष्पाञ्जलियां छोड़ रही है ।

अशोकशाखी निखिलद्रुमेषु घन्यस्त्वया पादतलादितोऽयम् ।
तेषां प्रसन्नो हि विलासमाणः क्रीडन्ति दासैरिव यैर्मृगाक्ष्यः ॥२४॥

अन्वयः ।

निखिलद्रुमेषु त्वया पादतलाहतः अयम् अशोकशाखी धन्यः । हि
मृगाक्ष्यः दासी इव यैः क्रीडन्ति तेषां विलासबाणः प्रसन्नः ।

व्याख्या । । । । ।

निखिलद्रुमेषु शकलवृक्षेषु मध्ये त्वया चञ्चला पादतलेन चरन्तलेनाऽऽहतः
सत्तद्वितः अयम् अशोकशाखी अशोकवृक्षः 'धन्यः' प्रशंसनीयः । 'हि मृगाक्ष्यः
मृगनयनः दासीर्मूढः' । मूढे दासेय दासेरदासमौढकचैटका, इत्यमरः । इव मे
बुद्धादिभिः सह पुष्पेषां क्रीडन्ति क्रीडां कुर्वन्ति तेषां वस्तूनां जनानां योपदि
विलासबाणः काव्यः प्रसन्नो भवति । अशोकवृक्षः कामिनीपादाहतो विकसतीति
कविप्रसिद्धिः । । । । ।

भाषा

समस्त वृक्षा में यह अशोक का वृक्ष तुम्हारे पाव से ताकित होने से धन्य
है । यवो कि मृगनयनियों दासों के समान जिनके (बुद्धों या मनुष्यों के) साथ
खेला करती है वन-घर, कामदेव प्रसन्न होता है । 'क्रीडन्ति' की छान्दः के मारने
से अशोक वृक्ष फूलने लगता है ऐसी कविप्रसिद्धि है । । । । ।

अरोचकी पादपजातिमध्ये जाने नितान्तं बहुलद्रुमोऽयम् ।

चैत्रेऽपि यः पुष्पविकासहेतोर्गण्डूपमाकाङ्क्षति ते मृगाक्षि ॥२५॥

अन्वयः

हे मृगाक्षि अयं 'बहुलद्रुमः' पादपजातिमध्ये नितान्तम् अरोचकी
(इत्यहम्) जाने । यः अपि चैत्रे पुष्पविकासहेतोः ते गण्डूपम्
आकाङ्क्षति ।

व्याख्या

हे मृगाक्षि मृगभक्षणे अयं पुरोवर्ती बहुलद्रुमो बहुलवृक्षः पादपानां द्रुमानां
'विटपी पावपस्तद' इत्यमरः । जातिस्तेत्या मध्ये यदपजातिमध्येऽप्यस्ति कल-
द्रुमानां मध्ये नितान्तमत्यन्तम् अरोचकी यस्मै किञ्चिदपि न रोचते तादा-
रोगवान् इत्यहं जाने मन्ये । यः बहुलोऽपि चैत्रे यस्मिन्मासे पुष्पविकासहेतोः
कुसुमानां विकासार्थं ते भक्ष्या गण्डूयं मूलस्थितमद्यादिकं 'गण्डूयो मूलपूर्तान-
पुष्परप्रसूताञ्जलिः' इति श्रुतिः । आकाङ्क्षति भविस्यति । बहुलवृक्षः कामिनी-

गण्डूषेण विकसतीति कविप्रसिद्धिः । अरोचकित्वस्य चिकित्साऽपि गण्डूषविशेषेण भवतीति ध्येयम् ।

भाषा

हे मृगनयनी । वृक्ष जाति में अर्वाङ्क सम्पूर्ण वृक्षों में यह मौलसरी का पेड़ अत्यन्त रुचि हीन है यह मैं जानना हूँ । (स्वाद विगडने का—रोग वाला है) ।— (परन्तु) वह भी जैत्र में खूब फूल हो इस रुचि से, तुम्हारे मुख में भरी सुरा के गण्डूष की—अभिलाषा करता है । मौलसरी के वृक्ष पर—कामिनी के मुख की शराव का कुल्ला पड़ने से—मौलसरी का वृक्ष फूलने लगता है ऐसी कविप्रसिद्धि है ।

एकत्र तस्मिन्मदने सकोपं देवेन दग्धे पुरसूदनेन ।

इयं मधुश्रीस्त्वमिवोद्विकासान् मुहुः सहस्रं मदनान्विधत्ते ॥२६॥

अन्वयः

१ एकत्र पुरसूदनेन देवेन तस्मिन् मदने सकोपं दग्धे (सति) त्वम् इयं इयं मधुश्रीः उद्विकासान् सहस्रं मदनान् विधत्ते ।

व्याख्या

एकत्रैकस्थाने । शिवसंमोहिस्यले । कलात् की पुरसूदनेन त्रिपुररिपुणां देवेन शिवेन तस्मिन्मदने कामे सकोपं सकोपं 'कोपकोपामयंरोष' इत्यमरः । दग्धे भस्मीकृते सति त्वम् भवती (चन्द्रलेखा) इयं इयं मधुश्रीर्बसन्तलक्ष्मीः उद्वगतः विकासः पुष्पपल्लवविकासस्तु येषु ते तान् उद्विकासान् मदनान् तन्नामकवृक्षान् अल्पा इमी शमीरः स्याच्छमी सक्तुफला शिवा । पिडीतको मदवकः इयसनः कारहाटकः । शत्यद्वय मदने इत्यमरः । सहस्रं सहस्रसख्याकान् अन्यश्रोद्गतो विकासः प्रभावो येषां तान् मदनान् कामान् विधत्ते रचयति ।

भाषा

कैलास पर्वत पर महादेव के द्वारा कोव से कामदेव अर्थात् मदन के एक स्थान पर भस्म कर दिये जाने पर तुम्हारे समान इस वसन्त की घोषा ने हजारों फूल और फलों से युक्त मदन नाम के वृक्षों की अन्यत्र पारो ओर फैले हुए प्रभाव वाले मदनों को अर्थात् कामदेवों को उत्पन्न कर दिया है ।

तवाङ्गज्जलीकुसुमैर्विलासैरवैमि कामो हियमाणनेत्रः ।

चैत्रार्पितं नूतनमस्त्रजातं संघातुकामोऽपि न संदधाति ॥२७॥

अन्वयः

कामः तद्य विलासैः अङ्गवल्लीकुसुमैः हियमाणनेत्रः सन् चैत्रार्पितं नूतनम् अस्त्रजातं संघातुकामः अपि न संदधाति (इत्यहम्) अयमिति ।

व्याख्या

कामः मदनः । तच्च चन्द्रतेजसात् । विलासं विलासयुक्तं । अङ्गाङ्गदेव घटतेत्येता सता 'चल्ली तु प्रततिर्जेता' इत्यमरः । तासां कुसुमानि पुष्पाणि तैः, अथवा सतास्यानापसा क्षीररसिः कुसुमस्थानेऽङ्गमिति । हियमाणे समा-
कृष्टे लज्जिते वा नेत्रे यस्य सः हियमाणनेत्र सन्-चेत्रेण अर्पितं प्रवर्तं नूतनं नवीनमस्त्रजातं जहशणा बाजानां जातं समूहं संघातुं बानोऽभिलाषो 'कामोऽभिलाषस्तर्पयच्च' इत्यमरः । यस्य सः संघातुकामः, लक्ष्येषु स्विरीषतुं-
मिच्छन्नपि न संदधाति लक्ष्येषु प्रहरार्यं मुसज्जितं न करोति । इत्यहं अयमिति जाने । तवाङ्गज्जलीकुसुमैरेव कामस्य क्षरसम्पानहेतुकं कार्यं कृतमिति भावः ।
सन्न रूपराजकुमारः ।

भाषा

कामदेव ने गुहारे, छोटीर रूपी कता के अङ्ग-प्रत्यङ्गस्त्री फूलों को देखकर या उनसे लज्जित होकर, वसन्तऋतु के द्वारा दिये गये नये-नये (पुष्परस्य) बाणों के समूह को लक्ष्य गर मारने की इच्छा रहते हुए भी नहीं मारा । अर्थात् तुम्हारे अङ्ग प्रत्यङ्ग रूपी फूलों से ही क्या बाण मारने का काम सिद्ध हो गया । अर्थात् तुम्हारे अङ्ग प्रत्यङ्ग ही बाणोपादन है ।

गुणं दधाने मधुनाऽर्घ्यमाणं मनस्विनां मानसभेददत्ते ।

शिलीमुखश्रेणिरूपति सद्गं पुष्पे च कन्दर्पशरामने च ॥२८॥

अन्वयः

शिलीमुखश्रेणिः मनस्विनां मानसभेददत्ते मधुना अर्घ्यमाणं गुणं दधाने च पुष्पे कन्दर्पशरामने च सद्गम् उच्यते ।

। शिली शल्पं मुले यवनेऽप्रभाणे वा - येषां ते । शिलीमुखः । बाणा भ्रमरा वा

‘अलिबाणो शिलीमुखो’ इत्यमरः । तेषां श्रेणिः पक्षिः शिलीमुखश्रेणिः मन-
स्विनां मानिनां धैर्यवतामपि मानसस्य चेतसो भेदश्चाञ्चल्योत्पादनं कामातन्त्र-
तस्मिन् वक्षः निपुणं तस्मिन् मानसभेददक्षे मधुना चैत्रमासेन मकरन्देन वा
‘मधु क्षोद्रे जले क्षीरे मये पुष्परसे मधुः । वसन्ते चैत्रे वसन्ते च’ इति विश्वः ।
अस्यमाणं दीयमानं गुणं सौरभादि ज्याञ्च ‘मोर्ध्या’ द्वध्याधिते सत्वशुक्लसंग्ध्या-
दिके गुणः’ इत्यमरः । उपाने बिभ्रसि च पुष्पे कुतुमे कम्बपस्य कामस्य क्षरासने
धनुषि च सङ्गं संसामंमुपति प्राप्नोति । अत्र श्लेषोत्थापितः पर्यायालङ्कारः ।

भाषा

औरो की पक्ष में बाणों की पक्षियाँ, घीर पुष्पों के मन को वेधने में निपुण,
पुष्परस से बिये हुए गुग्गुआदि गुण को रखनेवाले पक्ष में वसन्त के द्वारा समर्पित
धनुष की डोरी वाले, फूल में और धनुष में सङ्गति को प्राप्त होती है । अर्थात्
कामदेव के फूलों के बाण वसन्त द्वारा अर्पित फूलों की ज्या से युक्त फूलों के
बने कामदेव के धनुष भा सङ्ग प्राप्त करते हैं । पक्ष में भ्रमर पक्षि मनुस्वियों
के मन को हुरण करने वाले और पुष्परस की सुगन्ध रखने वाले फूल तथा फूल
के बने कामदेव के धनुष पर जा बैठती है ।

पुंस्कोकिलस्ते मधुमासलक्ष्म्या गान्धर्वसर्वस्वविशारदायाः ।

प्रकाशितुं शिष्य इवैष पश्य रागं मुहुः पञ्चममातनोति ॥२९॥

अन्वयः

मधुमासलक्ष्म्याः एषः पुंस्कोकिलः गान्धर्वसर्वस्वविशारदायाः ते
(पुरः) शिष्यः इव प्रकाशितुं पञ्चमं रागं मुहुः आतनोति, पश्य ।

व्याख्या

मधुमासस्य - चैत्रमासस्य - ‘स्यार्चने’ - चैत्रिको - मधुः । इत्यमरः । लक्ष्मीः
शोभा तस्याः मधुमासलक्ष्म्याः वसन्तज एषः पुंस्कोकिलः पिकः गन्धर्वानां
विद्याधराणां ‘विद्याधरा-सरो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किशोराः’ इत्यमरः । इदं गान्धर्वं
रागीतं तस्य सर्वस्वं सारभूतं वस्तु, सास्यं तस्मिन्विशारदा प्रवीणा तस्याः
गान्धर्वसर्वस्वविशारदायाः ते पुरः शिष्य इव छात्र इव प्रकाशितुं स्वपरीक्षा-
दानाय पञ्चमं रागं स्वरे मुहुर्वास्ववारम् आतनोति विस्तारयति पश्य विलोकय ।
अत्रोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

देखो वासन्ती शोभा में तब यह कोयल मानी तुम्हारा शिष्य बनकर
सर्गात शारङ्ग में निपुण तुम्हारे सामने परीक्षा देने के लिये बार बार पञ्चमस्वर
को बलापता है ।

मधुश्रिया चन्द्रमुखि त्वया च सनाथतामेति विलासचापः ।
अभूदनङ्गस्तु समक्षमस्याः पूर्णाङ्गमेनं भवती करोति ॥३०॥

अन्वयः

हे चन्द्रमुखि विलासचापः मधुश्रिया त्वया च सनाथताम् पति ।
अस्याः समक्षं तु अनङ्गः अभूत् भवती एनं पूर्णाङ्ग करोति ।

व्याख्या

चन्द्र इव मुखं यस्य सः तत्सम्बोधने हे चन्द्रमुखि । विलास एव स्त्रीया
विभ्रम एव चाप धनुस्य 'धनुश्चापोधनुश्चरासनकोटण्डकामुक्तम्' इत्यमरः । स
विलासचापः काम-मधुश्रिया वसन्तलक्ष्या स्वया च दसवेध्या ॥ सनाथतामेति
ससर्गं ज्ञानोति । १ फल च मित्रं भिन्नमेव । । अस्या वसन्तर्गोभावास्तमक्षं
पुरं तु कामोज्ज्वलं अवरनशाग्निना शरीररहितोऽभूत् । भवती त्वं तु एनं काम
पुर्णाङ्गं सम्पूर्णोद्दीपकतामप्रीयुक्तकरणेन बलवत् करोति रचयति । अथ
व्यतिरेकालङ्कारः ।

भाषा

हे चन्द्रवदनी । वासन्ती शोभा तथा तुमसे यह स्त्रियो के विलासरूपी
धनुष पाला कामदेव सनाथ हो जाता है । निन्दु मधुश्री की उपस्थिति में इसको
महादेव ने जला कर भस्म कर दिया था परन्तु तुम इस उद्दीपक सामग्री से
मुसजित कर सर्वाङ्गपूर्ण बनाती हो ।

कृत्पेति सूक्तैः सरसैः प्रियायाः कर्णावतंसं पुनरुत्तकल्पम् ।
आरोपयामास विलासदोलां लोलेशणां कुन्तलचक्रवर्ती ॥३१॥

अन्वयः

कुन्तलचक्रवर्ती इति सरसैः सूक्तैः प्रियायाः कर्णावतंसं पुनरुत्तकल्पं
पृथ्वा लोलेशणां विलासदोलाम् आरोपयामास ।

व्याख्या

कुन्तलदेशस्य घञवर्ती सार्वभौमः इति पूर्वोक्तः सरसः रमणीयः सूक्तः वचोभिः प्रियायाः कान्तायाश्चन्दलदेष्ट्याः कर्णयोरवतंसं भूषणं पुंस्युतंतावतंसो द्वौ कर्णपूरे च शेलरे' इत्यमरः । पुनस्तत्कल्पं पुनस्तत्तमिवेति पुनस्तत्कल्पम् निरयंकप्रत्यम् अथवा द्वितीयकर्णभूषणमिव कृत्वा लोलैक्षणं चञ्चलनेत्रं तां विलासबोलां प्रोडाबोलां 'बोला प्रेङ्गादिका स्त्रियाम्' इत्यमरः । आरोपयामास प्रतिष्ठापयामास ।

भाषा

कुन्तलदेश के सम्बन्ध में इस प्रकार की रसमयी बातों से अपनी व्यापक चन्दलदेवी के कान के आभूषणों को निरयंक बनाकर या इसकी बातें रूपी आभूषणों के कान में पड़ने से उसके कानों को इन आभूषणों से शोभित बना कर, चञ्चल नेत्र वाली चन्द्रलैला को सुन्दर झूले पर बैठाया ।

दोलाविलोलालकमुद्विलासभ्रवन्निविभ्रान्तविलोचनाब्जम् ।
उत्कीर्य कामः शरटङ्किकाभिस्तद्वक्त्रमेतस्य हृदि न्यधत् ॥३२॥

अन्वयः

कामः दोलाविलोलालकम् उद्विलासभ्रवन्निविभ्रान्तविलोचनाब्जं तद्वक्त्रं शरटङ्किकाभिः उत्कीर्य एतस्य हृदि न्यधत् ।

व्याख्या

कानो मदनो दोलया प्रेङ्गया 'दोला प्रेङ्गादिका स्त्रियाम्' इत्यमरः । विलोला चञ्चला गलकाश्चूर्णकुन्तला 'अलकाश्चूर्णकुन्तला' इत्यमरः । यस्मिन् तत् दोलाविलोलालकम् उद्गता विलासा विभ्रान्ता अस्यां सा उद्विलासा या भूरूपा । वल्लिलता तया विभ्रान्ते इतस्ततः प्रेरिते, विलोचने एव नयने एवाग्ने कमले यस्मिन् तत् तस्याश्चन्द्रलैलायाः वक्त्रं भूलं शर-बाणा एव टङ्किकापा-याणदारणास्ताभिः शरटङ्किकाभिः बाणस्वरूपपायाणदारणाभिः 'टङ्को नीलकण्ठे च एभिरे टङ्कनेस्त्रियाम् । जङ्घायो स्त्री पुमान् कोपे कोपातिप्रायदारणे' इति मेदिनी । उत्कीर्य खनित्वा एतस्य विक्रमाङ्कदेवस्य हृदि चेतसि न्यधत् स्यापितवान् । कामबाणेन खण्डिते तच्चेतसि तन्मूलं प्रविष्टमितिभावः ॥

भाषा

कामदेव ने, शूले से बिखरेबालवाले तथा विलामयुक्त भौवो की सिकुड़नो से शोभित नेत्रकमलवाले चन्द्रलेखा के मुख को अपने बाण हथी टाँकी से विक्रमाङ्कदेव के हृदय को सोद कर उसमें जड़ दिया ।

गीतं स्फुरत्पञ्चममञ्चितभ्रु विलोकितं नूपुरनिस्वनश्च ।
नृपाङ्गनायास्त्रयमेतदासीत् त्रैलोक्यराज्ये मदनस्य शस्त्रम् ॥३३॥

अन्वयः

नृपाङ्गनायाः स्फुरत्पञ्चमं गीतम् अञ्चितभ्रु विलोकितं नूपुरनिस्वनः
य एतत् त्रयं मदनस्य त्रैलोक्यराज्ये शस्त्रम् आसीत् ।

व्याख्या

नृपस्य विक्रमाङ्कदेवस्याङ्गनायाश्चन्द्रलेखाया स्फुरन् प्रकाशमान पञ्चम-
स्वरौ यस्मिन् तत् स्फुरत्पञ्चम गीत गानम्, अञ्चिते बड़े भ्रुवौ यस्मिन् तत्
अञ्चितभ्रु विलोकित दर्शनं, नूपुराणा मञ्जीराणा 'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्'
इत्यमर । निस्वन शब्द नूपुरनिस्वन श्वेतत्वं मदनस्य कामस्य त्रैलोक्यराज्ये
त्रिभुवनराज्ये शास्त्रं बाण आसीत् । त्रैलोक्यवर्गीकरणात्प्रमासीदिति भावः ।
अत्र कपकालङ्कारः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव राजा की रानी चन्द्रलेखा का पञ्चमस्वरप्रधान गायन,
तिरछी भौवो वाली मञ्जीर और पंजब का शब्द ये तीनों कामदेव के त्रिभुवन का
राज्य करने में शस्त्र थे । अर्थात् तीनों लोकों को अपने बरा में करने के लिये
ये तीनों कामदेव के शस्त्र का काम करते थे ।

नितम्बविम्बातिभरेण दोला यथा यथा तारतरं चुकूज ।
अलक्षितज्यानिनदः क्षितीन्दुं तथा तथा पुष्पघनुर्विभेद ॥३४॥

अन्वयः

दोला नितम्बविम्बातिभरेण यथा यथा तारतरं चुकूज तथा तथा
अलक्षितज्यानिनदः पुष्पघनुः क्षितीन्दुं विभेद ।

व्याख्या.

दोला प्रेक्षा नितम्बविम्बस्य श्रोणिबिम्बस्यातिभरोऽप्यन्तमारस्तेन यथा यथा तारतर उच्चत्वेरेण 'तारोऽप्युच्चैस्त्रयस्त्रिण्यु' इत्यमरः । चुकूज शब्दायते स्म । तथा तथा अलसितोऽदृश्योऽज्ञात इत्यर्थः । ज्यायाः मीथ्याः 'मीर्वो ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । निनदः शब्दो 'शब्दे निनादनिनद' इत्यमरः । यस्य स एवम्भूतः पुष्पपनु. कामः क्षिणीन्दु विक्रमाङ्कदेव बिम्बे प्रहृतवान् ।

भाषा

चन्द्रलेखा के नितम्ब विम्ब के दोले से झूला, ज्यों-ज्यों जोर से शब्द करता था अर्थात् झूले में शब्द होता था त्यों-त्यों जिसके मीर्वो का शब्द नहीं सुन पड़ता है अर्थात् झूले के शब्द से छिप गया है ऐसा कामदेव पृथ्वी के चन्द्र विक्रमाङ्कदेव को घायल करता जाता था ।

आन्दोलयामास विलासदोलां स वल्लभायाः पृथिवीभुजङ्गः ।
भङ्गं समग्रस्य वधूजनस्य जग्राह सौभाग्यगुणप्रपञ्चः ॥३५॥

अन्वयः

सः पृथिवीभुजङ्गः वल्लभायाः विलासदोलाम् आन्दोलयामास ।
समग्रस्य वधूजनस्य सौभाग्यगुणप्रपञ्चः भङ्गं जग्राह ।

व्याख्या

सः प्रसिद्धः पृथिव्या भूमेर्भुजङ्गः पति. पृथिवीभुजङ्गः विक्रमाङ्कदेवो वल्ल-
भाया. प्रियामा चन्द्रलेखायाः विलासदोला विलासप्रेक्षा 'दोला प्रेक्षादिकाः
स्त्रियाम्' इत्यमरः । आन्दोलयामास सञ्चालयामास । समग्रस्य सम्पूर्णस्य
वधूजनस्य स्त्रीजनस्य सौभाग्यगुणस्य सौन्दर्यमाहात्म्यगुणस्य सौभाग्यरज्जोर्वा
प्रपञ्चो विस्तारः 'विपयसि विस्तरे च प्रपञ्चः' इत्यमरः । भङ्गं विनाशं
जग्राह स्वीचकार । अयासङ्गत्पलङ्काः ।

भाषा

उस राजा विक्रमाङ्कदेव ने अपनी प्यारी के आनन्ददायी झूले को झुलाया ।
सब कामनियों के सौभाग्य के गुण या सौभाग्यरूपी रस्सियाँ टूट गईं ।
अर्थात् विक्रमाङ्कदेव के स्वयं अपनी रानी या झूला झूलाने से जो रानी को
सौभाग्य की पराकाष्ठा प्राप्त हुई उससे सब कामनियों या सौभाग्य नष्ट हो
गया । या झूला झुलाते समय प्रायः रस्सियाँ टूट जाती हैं इसलिये राजा

विक्रमाङ्कदेव के स्वयं झूला झुलाने से अग्य सब कामिनियों की सीमाग्रूपी ओरिया टूट गई ।

समुद्रहन्त्योस्तदथायताक्षी-दोलाविलोलाननमार्गसख्यम् ।

दृशोः क्षितीन्द्रस्य गतागताभ्यां गव्यूतिमात्रं भ्रमणं बभूव ॥३६॥

अन्वयः—समुद्रहन्त्योः स्तदथायताक्षी-दोलाविलोलाननमार्गसख्यम् ।

अथ आयताक्षीदोलाविलोलाननमार्गसख्यं-समुद्रहन्त्योः क्षितीन्द्रस्य दृशोः गतागताभ्यां सत् भ्रमणं गव्यूतिमात्रं बभूव ।

व्याख्या

अथेत्यनन्तरम् आयताक्ष्या विशालाक्ष्याः 'शुद्धे वीर्यमायतम्' इत्यमरः । दोलाया प्रेक्षायां विलोलस्य इतस्ततः प्रेक्षितेनानात् घञ्घेलस्याऽऽनन्तरं घञ्घलेसा-ध्वनस्य मूपकर्तृकवर्णनेनानुसरणात् मार्गस्याध्वनस्तस्य मंत्रीं समुद्रहन्त्योर्धर-यन्त्योः क्षितीन्द्रस्य विक्रमादित्यस्य दृशोर्नयनयोः गतं चागतं च ताभ्यां सत् भ्रमणं गव्यूतिमात्रं कोशयुगप्रमाणं गव्यूतिः स्त्री कोशयुग्मं इत्यमरः । बभूव ।

भाषा

इसके अनन्तर बड़ी-बड़ी आस वाली उस रानी के निरन्तर इधर-उधर फिरनेवाले मुख का साथ देनेवाली अर्थात् निरन्तर उसके मुख वा अवलोकन करने वाली उस राजा की दोनों आँखों वा आँते जाते लगातार उसके मुख को देखते रहने से दो कोस का घूमना हो गया ।

अथावतीर्य क्षणमात्रमङ्गे प्रियस्य विश्रम्य गतभ्रमा सा ।

वसन्तलक्ष्म्या परिलोभ्यमाना चचाल पुष्पावचयाय देवी ॥३७॥

अन्वयः

अथ सा देवी अथावतीर्य प्रियस्य अङ्गे क्षणमात्रं विश्रम्य गतभ्रमा (सती) वसन्तलक्ष्म्या परिलोभ्यमाना पुष्पावचयाय चचाल ।

व्याख्या

अथेत्यनन्तरं सा देवी चन्द्रलेखा अवतीर्य दोलातो भूमावागत्य प्रियस्य विक्रमाङ्कदेवस्य अङ्गे उत्सङ्गे 'उत्सङ्गविह्वयोरङ्कः' इत्यमरः । क्षणमात्रं अल्पकालमेव विश्रम्य विश्रान्तिं कृत्वा गतभ्रमा निरस्तकलमा सती वसन्तलक्ष्म्या वसन्तप्रिया परिलोभ्यमाना आकृष्यमाणा पुष्पावावचयाय सप्रहणाय चचाल प्रतप्त्ये ।

भाषा

इसके बाद वह चन्द्रलेखा झूले पर से नीचे उतरकर अपने प्यारे पति विक्रमाङ्कदेव की गोद में थोड़ा विश्राम कर घबोवट को दूर करके वामन्ती शोभा से आकृष्ट होकर फूला को तोड़ने के लिये चल पड़ी ।

भ्रूसंज्ञया कुन्तलभूमिभर्तुरन्तःपुरं सर्वमपि क्रमेण ।
चक्राम पुष्पोच्चयवद्वहर्पमुत्साहसीमा हि पतिप्रसादः ॥३८॥

अन्वयः

सर्वम् अन्तःपुरम् अपि कुन्तलभूमिभर्तुः भ्रूसंज्ञया क्रमेण पुष्पोच्चय-
वद्वहर्पं चक्राम । हि पतिप्रसादः उत्साहसीमा ।

व्याख्या

सर्वं सकलम् अन्तःपुरम् अवरोधाङ्गना 'स्त्र्यगार भूभुजामन्तःपुर स्याद-
वरोधतम् । शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमर । अपि कुन्तलभूमेर्भर्तुर्विक्रमाङ्क-
देवस्य भ्रूसंज्ञया भ्रुकुटिनिर्देशेन क्रमेण क्रमशः पुष्पाणाम् उच्चय सप्रहण तस्मि-
न्वद्वो हर्पस्समागत आनन्दो यस्मिन् कमणि तत् पुष्पोच्चयवद्वहर्पं यथास्यात्तया
हर्पपूर्वकं पुष्पाद्यचयाय चक्राम चचाल । हि पत्यु भर्तु प्रसाद प्रसन्नता 'प्रसादस्तु
प्रसन्नता' इत्यमर । एव उत्साहस्य चित्तविकासस्य सीमा चरम उत्कर्ष ।

भाषा

रत्नवास में की सब स्त्रियाँ भी कुन्तलदेश के राजा विक्रमाङ्कदेव की माँ के
इशारे से धीरे २ फूलों को एकत्र करने में अत्यन्त हर्ष दिखाती हुई चल पड़ी ।
क्योंकि स्वामी की प्रसन्नता ही स्त्रियों के प्रोत्साहित होने की चरम सीमा है ।
अर्थात् पति को प्रसन्न देख कर स्त्रियों की हर्ष की पराकाष्ठा प्राप्त होती है ।

असंख्यपुष्पोऽपि मनोभवस्य पञ्चैव वाणार्थमयं ददाति ।
एवं कदर्यत्वमिवावधार्य सर्वस्वमग्राहि मधोर्वधूभिः ॥३९॥

अन्वयः

असंख्यपुष्पः अपि अयं मनोभवस्य वाणार्थं पञ्च एव ददाति
एवं कदर्यत्वम् अवधार्य इव वधूभिः मधोः सर्वस्वम् अग्राहि ।

। व्याख्या ॥

अराक्षसाग्रगणनीयानि पुष्पाणि कुसुमानि यस्य सोऽस्तस्यपुष्प अपि अयं वसन्त मनोमवस्थ कामस्य वाणार्थं शरनिर्माणाय पञ्चैव पुष्पाणि ददाति समर्पयति । एवं रोत्या वसन्तस्य कदर्यत्वं कृपणत्वम् 'कदर्यैकृपणभुद्रकिपवान-मिर्तपद्या' इत्यमरः । अवधार्य इव निश्चित्य इव वधूभिः कामिनीभिः मयो वसन्तस्य सर्वेभ्यः सकलमेव सारभूतं कुसुमरूपं वस्तु अप्राहि गृहीतम् । "अरविन्दम-शोफञ्च घृतञ्च नवमल्लिका । मीलोत्पलञ्च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः" एतेषां पुष्पाण्येव कामवाणा इति कविप्रसिद्धिः ।

भाषा

अगणित पुष्पो से युक्त होने पर भी यह वसन्त, कामदेव को वाणा को तयार करने के लिये केवल पांच ही फूल देता है, इस प्रकार मानो उसकी कृपणता समस्त कामिनियां ने, वसन्त के सब फूलों को तोड़ लिया ।

आरोहति क्षोणिपतेः कलत्रे शिरःस्थपुष्पोच्चयकौतुकेन ।
प्रभ्रंशमाशङ्क्य नितम्बभाराद् भियेव लीलावकुलचक्रम्पे ॥४०॥

अन्वयः

लीलावकुलः शिरःस्थपुष्पोच्चयकौतुकेन क्षोणिपतेः कलत्रे आरोहति (सति) नितम्बभारात् प्रभ्रंशम् आशङ्क्य भिया चक्रम्पे इव ।

व्याख्या

लीलावकुलो फोडावृक्षो बकुलो नाम शिरस्तु तिष्ठन्तीति शिरस्यानि भस्तकोपर्यवर्त्तमानानि पुष्पाणि तेषामुच्चयस्तत्ग्रहणं तस्य कौतुकेनोत्कण्ठया क्षोणि-पते क्षोणिर्भूमिस्तस्या वतिस्तस्य "क्षोणिर्ग्या काश्यपी सति" इत्यमरः । विक्रमाङ्कदेवस्य कलत्रे कामिनीसमूहे 'कलत्रे क्षोणिभार्ययो' इत्यमरः । आरोहति बकुलवृक्षोपरि गते सति नितम्बानां घोषीनां भारात् भरात्प्रभ्रंशं प्रपतनमाशङ्क्य सम्भाष्य भिया भयेन चक्रम्पे इव चक्रम्पाद्य इव ।

भाषा

बाग में वा मोरसरी वा वृक्ष, चोटी पर के फूलों को तोड़ने के कौतुक से राजा की स्त्रियों के उस पर चढ़ने पर माना नितम्बों के घोषों से बड़ी दृढ़ न जाय इस भय से बाँपने लगा ।

आनम्यमाना लतिका रजोभिः पौष्पैर्दृशौ पूरयति स्म देव्याः ।
अन्या नृपालिङ्गनमाससाद् भाग्येषु नास्ति प्रतिषेधमार्गः ॥४१॥

अन्वयः

आनम्यमाना लतिका पौष्पैः रजोभिः देव्याः दृशौ पूरयति स्म ।
अन्या नृपालिङ्गनम् आससाद् । भाग्येषु प्रतिषेधमार्गः न अस्ति ।

व्याख्या

कपाचिन्नाधिक्या आनम्यमाना नीचैः कृता लतिका बल्ली पौष्पैः पुष्प-
सम्बन्धिभिः रजोभिः परागैः 'परागः सुमनो रजः' इत्यमरः । देव्याः
चन्द्रलेखायाः दृशौ नयने पूरयति स्म आच्छादयति स्म । एतस्मिन्नेव तुन्दराव-
सरेऽन्या काचिन्नादिका नृपस्य विक्रमाङ्कदेवस्य आलिङ्गने परिरम्भणम् भाससाद्
कृतवती गुप्तरूपेण । भाग्येषु देवानुकूल्ये सति प्रतिषेधमार्गः प्रतिबन्धस्य मार्गः
कारण नास्ति, किमपि न भवतीति भावः । अत्रार्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

भाषा

किसी स्त्री के द्वारा (फूल तोड़ने के लिये) नीचे की ओर खोकी हुई
लता ने फूलों के पराग से चन्द्रलेखा की आँखों को भर दिया अर्थात् लता
में से गिरी पुष्पभूलि से चन्द्रलेखा की आँखें बन्द हो गईं । इसी बीच में
किसी दूसरी स्त्री ने राजा का आलिङ्गन प्राप्त कर लिया । देव की अनु-
कूलता रहने पर सुखप्राप्ति में किसी प्रकार की रुकावट नहीं हो सकती है ।

अताडयत्पल्लवपाणिनैका पुष्पोच्चये राजवधूमशोकः ।

तच्छेदहेतोरलिपंक्तिमङ्गथा व्याकृष्यतेवासिलता स्मरेण ॥४२॥

अन्वयः

अशोकः एका राजवधूं पुष्पोच्चये पल्लवपाणिना अताडयत् । स्मरेण
तच्छेदहेतोः अलिपंक्तिमङ्गथा असिलता व्याकृष्यत इव ।

व्याख्या

अशोकः वृक्षविशेष एका काञ्चित् राजवधूं यतः कामिनीं पुष्पाणा-
मुच्चये संप्रहणे तद्रूपे कार्यं प्रवृत्ते सति पल्लवरूपेण पाणिना हस्तेन अताड-
यज्जघान । कुतस्त्वया मम सर्वस्वभूतानि पुष्पाणि ग्रहीतानीति रथा पल्लव-
हस्तेन ताडितवानिति भावः । स्मरेण कामेन तद्वरस्य प्रतिपातनायेव तस्या-

शोकपल्लवहस्तस्य छेदः कर्तव्यं तस्य हेतोः कारणात्, पल्लवपाणिकर्तव्यं
अलिपङ्क्तिभङ्गपा भ्रमरसमूहानां तत्र समुपस्थितानां छन्दनाशितता खड्गल
'खड्गे तु निस्त्रिशचन्द्रहासातिरिष्टयः' इत्यमरः । भ्रमराणां कृष्णत्वादसित
तात्वारोपः । व्याकृत्यत इव निष्कासिता समाकृष्टा इव छेदनार्थमिति भावः
अत्र सापङ्क्त्योत्रेशालङ्कारः ।

भाषा

फूल तोड़ते समय अशोक ने (अपने फूलों को तोड़ने से क्रुद्ध होकर)
किसी एक कामिनी को अपनी कोमल डाल रूपी हाथ से मार दिया । कामदेव
ने उस कोमल डाल रूपी हाथ को काट डालने के लिए भ्रमर पङ्क्ति के मिय
से मानो तलवार खींच ली ।

आरोप्यमाणा दयितेन काचिन्नितम्बभारात्स्वयमप्रगल्भा ।
स्कन्धात्तरोः प्रत्युतमूलमाप स्वन्नेन पादाम्बुरुहद्वयेन ॥४३॥

अन्वयः

नितम्बभारात् स्वयम् अप्रगल्भा काचित् दयितेन आरोप्यमाणा
स्वन्नेन पादाम्बुरुहद्वयेन तरोः स्कन्धात् प्रत्युत मूलम्, आप ।

व्याख्या

नितम्बस्य भारात् स्वयमेव सहार्थं विना अप्रगल्भा असमर्था काचिन्नामिका
दयितेन प्रियेण विक्रमाङ्कदेवेनारोप्यमाणा बृक्षोपरि प्राप्यमाणा स्वन्नेन त्वेदाम्बुतेन
पादावेव चरणावेवाम्बुणहे कमले तयोर्द्वयं युगलं तेन पादाम्बुरुहद्वयेन तरोः
बृक्षस्य स्कन्धात् प्रकाण्डात् 'अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्त्र्याम्बुलाच्छालावमिस्तरोः'
इत्यमरः । प्रत्युत मूलं निम्नस्थानमेवाऽऽप प्राप पतितेति भावः ।

भाषा

नितम्ब के बोझ से स्वयं पेड़ पर चढ़ने में असमर्थ किसी स्त्री को प्रिय
विक्रमाङ्कदेव के चढ़ाने पर, पसीने से तर दोनों चरण रूपी कमलों के कारण
महं पेड़ के तने पर से खिसक कर उल्टे उस पेड़ की जड़ के पास आ पड़ी ।

श्रीरुह्य कान्तासु विधुन्वतीषु संभाव्य भङ्गं जघनातिमारैः ।
लघुत्वहेतोरिव पुष्पमारं द्रुमास्त्यजन्ति स्म निजोत्तमाङ्गात् ॥४४॥

अन्वयः

कान्तासु आरूढ विधुन्वतीषु (सतीषु) जघनगतिभारैः भङ्गं सम्भाव्य
द्रुमाः लघुत्वहेतोः इव निजोत्तमाङ्गात् पुष्पभारं त्यजन्ति स्म ।

व्याख्या

कान्तासु नृपकामिनीषु आरूढा वृक्षाणामुपरि सम्प्राप्य विधुन्वतीषु वृक्षेषु
कम्पमातन्वतीषु सतीषु जघनानां नितम्बपूर्वभागानां 'जघनं स्यात् स्त्रियाः
श्रीणिपुरोभागे कटायपि' इति भेदिनी । अतिभारास्तैः भङ्गं वृक्षाणां पातनं
सम्भाव्य विचार्य द्रुमा वृक्षा लघुत्वहेतोः स्वशरीरे लाघवं यथास्मात्तमा च पातः
कामिनीकर्तृको न स्यादित्यर्थं निजोत्तमाङ्गात्स्वशिरसः 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं'
इत्यमरः । सकाशात् पुष्पभारं भारं त्यजन्ति स्म पातयन्ति स्म । अत्र
हृत्प्रेशालङ्कारः ।

भाषा

कान्ताओं के पेड़ पर चढ़ कर, फूल गिराने के लिए पेड़ों को झकझोरे
रहने से, उनके जघनस्थल के वजन से टूट जाने की सम्भावना कर, वृक्ष, मानो
अपना बोझ हलका करने के लिये अपनी चोटी पर लगे हुए फूल के बोस को
उतार रहे थे ।

केलिद्रुमाः द्वातलमागतासु संगृह्य पुष्पाणि नितम्बिनीषु ।

भारान्न भङ्गः समजायतेति गर्वादिवोचैः शिरसो बभूवुः ॥४५॥

अन्वयः

केलिद्रुमाः नितम्बिनीषु पुष्पाणि संगृह्य द्वातलम् आगतासु (सतीषु)
भारात् (नः) भङ्गः न समजायत इति गर्वात् इव उचैः शिरसः बभूवुः ।

व्याख्या

केलिद्रुमाः क्रीडावृक्षा नितम्बिनीषु कामिनीषु पुष्पाणि संगृह्योन्मथ्य कृत्वा
द्वातलं भूमितलं 'कभावनिर्मोदिनी मही' इत्यमरः । आगतासु अवतीर्णसु सतीषु
भारादातां नितम्बभारात् नः अस्माकं भङ्गः पतनं न समजायत न जातम् इति
गर्वात् वर्धात् इव उच्ये, शिरसः उन्नतमस्तकाः बभूवुर्जाताः । कामिनीनां नितम्ब-
भारेण पुष्पावचये 'नीर्ध्वमृता' वृक्षास्तासां भूमितलमागमेन 'धुनदन्ध्वमृता' इति
भावः । अत्रोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

यामो में के वृक्ष, कामिनियों के फूलों को तोड़ कर उन पर से नीचे उतर आने पर, हम, नितम्बवतीयो के बोझ से नहीं टूटे इस अभिमान से मानो फिर ये अपना मस्तक ऊँचा करने लगे । अर्थात् कामिनियों के बोझ से दबे वृक्ष उनके नीचे उतर पड़ने पर फिर सीधे हो गये ।

स्वेदाम्भसा पुष्परजोमरैश्च सर्वत्र पङ्के विहिते बधूनाम् ।

चक्रे निवासं कठिनोन्नतेषु तासां मनोभूः स्तनमण्डलेषु ॥४६॥

अन्वयः

बधूनां स्वेदाम्भसा पुष्परजोमरैः च सर्वत्र पङ्के विहिते सति मनोभूः तासां कठिनोन्नतेषु स्तनमण्डलेषु निवासं चक्रे ।

व्याख्या

बधूना स्त्रीणां स्वेदाम्भसा घर्मजलेन 'घर्मो निदाघ स्वेद' स्यात् 'इत्यमरः । पुष्परजोमरैः कुसुमपरागराशिभिश्च सर्वत्र पङ्के कर्त्तसे 'पङ्कोऽस्त्री' । शास्त्र-कर्त्तव्ये' इत्यमरः । विहिते कृते सति मनोभू काम तासां स्त्रीणां कठिनाणि कठोरानि उन्नतानि पुङ्गाणि 'उच्चप्राश्रुप्रतोदपेच्छितास्तुङ्गे' इत्यमरः । कठिनोन्नतानि तेषु स्तनमण्डलेषु निवासं स्थितिं चक्रे कृतवान् । सर्वत्र कर्त्तव्यमावृत्ते भार्ये जन कठिनमुन्नतञ्च स्वानुमाश्रयतीति प्रसिद्धमेतत् । कठिनोन्नतस्तन-मण्डलनतीव कामोद्दीप्तकामितिभावः ।

भाषा

कामिनिजों के पत्तीने और पुष्पधूलि के समूह से सर्वत्र जमीन पर कीचड़ हो जान पर कामदेव ने कामिनिजों के कठोर और उन्नत स्तन-मण्डलों में निवास किया ।

नामीहृदेषु स्थलतां गतेषु लताच्युतैः पुष्पपरागपुञ्जैः ।

मध्यप्रदेशः सुदृशां स्मरस्य लीलागतिप्राङ्गणतां जगाम ॥४७॥

अन्वयः

लताच्युतैः पुष्पपरागपुञ्जैः नामीहृदेषु स्थलतां गतेषु सुदृशां मध्य-प्रदेशः स्मरस्य लीलागतिप्राङ्गणतां जगाम ।

व्याख्या

लताभ्यो वल्लीभ्यः 'वल्ली तु व्रतसिलता' इत्यमरः । - च्युतानि पतितानि
 तैः लताच्युतैः पुष्पपरामपुञ्जैः कुसुमरजसमूहैः नामीरुहेषु नामीसरस्सु तयागा-
 धजलो ह्रवः' इत्यमरः । स्वसतां गतेषु जलशून्यता प्राप्तेषु सुदृशां सुनयनानां
 मध्यप्रदेशः कटिप्रदेशः उदरदेशो वा स्मरस्य कामस्य लीलागतेः विलासपुस्त-
 यमनस्य प्राङ्गणतां विलाससंचारभूमितां जगाम प्राप । तासां मध्यप्रदेशे सर्वत्र
 कामसञ्चारः समदृश्यतेति भावः ।

भाषा

लताओं से गिरे हुए फूलों के पराग समूह से नामी रूपी तलाव या गड्ढे
 के भर जाने से समतल भूमि हो जाने से सुन्दर नयनोवाली स्त्रियों का
 मध्यप्रदेश कामदेव का विलास मरी चाल से चलने के लिये अगने काम करने
 लगा । अर्थात् उनके मध्यप्रदेश में कामसंचार होने लगा ।

प्रवर्तमानासु नृपाङ्गनासु तत्र ग्रहीतुं कुसुमानि तासु ।

कृतो महास्तन्मधुजीविनीभिः कोलाहलः पट्चरणावलीभिः ॥४८॥

अन्वयः

तत्र तासु नृपाङ्गनासु कुसुमानि ग्रहीतुं प्रवर्तमानासु (स्त्रीषु)
 तन्मधुजीविनीभिः पट्चरणावलीभिः महान् कोलाहलः कृतः ।

व्याख्या

तत्रोद्याने तासु प्रसिद्धसुन्दरीषु नृपस्य विक्रमाङ्कदेवस्य अङ्गनासु स्त्रीषु
 कुसुमानि पुष्पाणि ग्रहीतुमुच्चयं कर्तुं प्रवर्तमानासु समुद्युक्तासु सतीषु तेषां पुष्पाणां
 मधुभिः मकरन्दैर्जीविनं जीविकां प्राणसंचारणं यासां तास्ताभिः तन्मधुजीविनीभिः
 पट्चरणानां भुङ्गाणां 'पट्पदभ्रमरालयः' इत्यमरः आपत्य पतपस्ताभिः
 'आवलिः पतितः श्रेणीलेखा' इत्यमरः । पट्चरणावलीभिः महान् कोलाहलः
 जीविकापहारजन्यदुःखात् महान् कोलाहलः कलकलः "कोलाहलः कलकलः"
 इत्यमरः । 'कृतः' । 'अत्र काव्यलिङ्गात्कारः' ।

॥ ४८ ॥

भाषा

उस उद्यान में उन राजा की स्त्रियों के फूलों को तोड़ लेने में प्रवृत्त होने
 पर फूलों के मकरन्द से अपना जीवन निर्वाह करने वाली, भोरो की श्रेणियों ने
 बड़ा ही कोलाहल किया ।

विधाय काचित्रयने सपत्न्याः क्रीडाच्छलात्पुष्पपरागपूर्णं ।
पात्रत्वमाप प्रियचुम्बनस्य किमस्ति वैदग्ध्यवतामसाध्यम् ॥४६॥

अन्वयः

काचित् क्रीडाच्छलात् सपत्न्याः नयने पुष्पपरागपूर्णं विधाय प्रिय-
चुम्बनस्य पात्रत्वम् आप । वैदग्ध्यवतां किम् असाध्यम् अस्ति ।

व्याख्या

काचित् नायिका क्रीडाया विलासस्य छलात् व्याजात् सपत्न्या नयने नेत्रे
पुष्पाणां परागस्तेन पूर्णं व्याप्ते विधाय प्रियस्य विक्रमाङ्कदेवकर्तृकस्य चुम्बनस्य
मुखस्योपयोग्य पात्रत्व भाजनत्वम् 'योग्यभाजनयो पात्र' इत्यमरः । आप प्राप ।
वैदग्ध्यवता चातुर्यपुष्टताना जनानामिति शेषः, किमसाध्यं साधयितुमयोग्यमस्ति ।
अत्रार्यान्तरन्यासोऽनङ्कारः ।

भाषा

किसी स्त्री ने खेल के बहाने से अपनी सौत की आखें फूलों की धूलि से
भर कर अपने को विक्रमाङ्कदेव द्वारा चुम्बित होने का स्थान बना लिया ।
अर्थात् सौत की आखें बन्द देस कर विक्रमाङ्कदेव ने उसका चुम्बन किया ।
चतुर जनों के लिये क्या असाध्य है अर्थात् कुछ नहीं ।

मानप्रिया कापि नृपस्य पत्नी स्पृष्टा न पुष्पोच्चयवाञ्छयापि ।
अनेकनारीजनबाहुमूल-नखक्षतावेक्षणतत्पराऽभूत् ॥४७॥

अन्वयः

पुष्पोच्चयवाञ्छया अपि न स्पृष्टा मानप्रिया का अपि नृपस्य
पत्नी अनेकनारीजनबाहुमूलनखक्षतावेक्षणतत्परा अभूत् ।

व्याख्या

पुष्पाणां कुसुमानामुच्चयः सग्रहण तस्य वाञ्छया अपि न स्पृष्टा अर्थात्
यस्या हृदये पुष्पोच्चयस्येच्छाऽपि यानातिशयवशात् जाता एवम्भूता यतएव
प्रियो पत्यास्ता कापि नृपस्य पत्नी अनेके नारीजनस्तेषां बाहुमूलेषु नखक्षतानि
नखप्रहारस्तेषामवेक्षणे निरोक्षणे तत्परा जातकताऽभूत् । कोपेन अग्यासां
नखक्षतापलीकनं कृतघनोत्तरमर्थः । अहंसाभावः समुचित इति यावत् ।

-भाषा-

फूलों को तोड़ने की इच्छा ने भी जिसका स्पर्श नहीं किया है अर्थात् जिसके मन में फूलों को तोड़ने की इच्छा भी नहीं हुई है ऐसी मान से भरी राजा की कोई स्त्री अनेक स्त्रियों की भुजाआ के मूल में विद्यमान नखक्षती को देखने में ही तत्पर हो गई। अर्थात् ईर्ष्या से उन नखक्षती को देखने लगी।

कस्याश्चिदूर्ध्वं नयनाय शाखामाक्रम्य यामर्पयति स्म देवः ।
सा तन्नितम्बस्य भरेण भग्ना समं मनोभिः प्रतिकामिनीनाम् ॥५१॥

अन्वयः

देवः कस्याश्चित् ऊर्ध्वं नयनाय यां शाखाम् आक्रम्य अर्पयति स्म सा तन्नितम्बस्य भरेण प्रतिकामिनीनां मनोभिः समं भग्ना ।

व्याख्या

देवो विक्रमाङ्कः कस्याश्चिदग्रायिकाया ऊर्ध्वं वसोपरिदेशं नयनाय प्रापणाय या शाखा आक्रम्य स्वहस्तो न गृहीत्वा नायिकायै अर्पयति स्म दद्यात् सा शाखा तस्या नितम्बस्य शोणप्रदेशस्य 'पञ्चाभितम्ब' स्त्रीकटथा' इत्यमरः । भरेण भारेण प्रतिकामिनीनां सपत्नीनां मनोभिः खेतोभिस्तम सह भग्ना विच्छिन्ना । अत्र सहोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव ने किसी नायिका को पेड़ पर और ऊपर चढ़ा देने के उद्देश्य से जिस शाखा को सींच कर उसकी धमामा वह शाखा उसके नितम्ब के शोण से सोती के मनो के साथ टूट पड़ी । अर्थात् उस नायिका पर विक्रमाङ्कदेव का विशेष प्रेम देखकर सीतो का मन दुःखित हो गया ।

नृपेण काचिद्विहितावतंसा वृणाय नामन्यत काञ्चिदन्याम् ।
स्त्रीणां हि सौभाग्यमदप्रसूतिः प्रियप्रसादो मदिरासहस्रम् ॥५२॥

अन्वयः

नृपेण विहितावतंसा काचित् अन्यी काञ्चित् वृणाय न अमन्यत ।
हि स्त्रीणां सौभाग्यमदप्रसूतिः प्रियप्रसादः मदिरासहस्रम् ।

व्याख्या

नृपेण विक्रमाङ्कदेवेन विहितो विरचितोऽवतंसः कर्णमूषणं 'पुंस्तुतसावतंसो द्वौ कर्णपूरे च श्रेखरे' इत्यमरः । यस्यास्ता विहितावतंसा पुष्पादिभिर्विहित कर्णावतंसा काचिच्छ्रोत्रायां सपत्नीं तृणाय तृणसमानमपि न शमन्यत विदितवती । हि यतः स्त्रीणां कामिनीनां सौभाग्यरूपस्य मदस्य वर्णस्य प्रसूतिरुत्पत्तिकारणरूपः प्रियस्य प्रसादः प्रसन्नता प्रसादस्तु प्रसन्नता इत्यमरः । एष मदिरासहस्रम् मद्यसहस्रतुल्यम् । प्रियप्रसादेन हर्षातिरेकेण नादौ मदीन्मत्ता भवन्तीति भावः ।

भाषा

राजा विक्रमाङ्कदेव के द्वारा किसी कामिनी के कानों को पुष्पादि से आनुषित कर विषे जाने पर वह स्त्री अन्य कामिनी अर्थात् सौत की तृण के समान भी नहीं समझती थी अर्थात् उसको कुछ समझती थी । क्योंकि सौभाग्यरूपी नखों को उत्पन्न करनेवाली पति की प्रसन्नता शराब से हज़ारगुना नखा पंखा करनेवाली होती है ।

पौष्पे रजस्युच्छलिते समन्तात् समस्तनेत्रप्रतिबन्धहेतौ ।

आश्चर्यमङ्गेषु नृपाङ्गनानाममोघवाणः कुसुमायुधोऽभूत् ॥५३॥

अन्वयः

समस्तनेत्रप्रतिबन्धहेतौ पौष्पे रजसि समन्तात् उच्छलिते (सति) कुसुमायुधः नृपाङ्गनानाम् अङ्गेषु अमोघवाणः अभूत् इति आश्चर्यम् ।

व्याख्या

समस्तानां सकलानां नरनारीणां नेत्राणि तेषां प्रतिबन्धः अवलोकनसामर्थ्याभावस्तस्य हेतौ कारणभूते पौष्पे पुष्पसम्बन्धिनि रजसि परामे 'स्याद्रजः पुष्पमार्तवम्' इत्यमरः । समन्तात् यामुना सर्वासु दिक्षु उच्छलिते प्रसूते सति कुसुमायुधः कामः नृपाङ्गनानां नृपकामिनोनामङ्गेषु शरीराधयधेषु अमोघस्तफलः 'अमोघं सकले वाच्यवत्स्त्री पथ्या विहङ्गयोः' इति मेदिनी । बाणो यस्य सः अमोघबाणः सकलतत्त्वमोदनः अभूत् । इत्याश्चर्यम् । अत्र विभावनाऽलङ्कारः ।

भाषा

सब प्राणियों की आँखों का अर्थात् दृष्टि का प्रतिबन्ध करने की कारणभूत पुष्प की मूली के चारों ओर फैल जाने पर (भी) कामदेव, राजा की स्त्रियों

के अङ्गो में ठीक-ठीक निशाना मारने में सफल हुआ यह एक आश्चर्य की बात है। अर्थात् आख से न देखते हुए भी ठीक-ठीक निशाना मारना यह आश्चर्य की बात है।

कृष्टांशुका कापि नरेन्द्रवामा लतानिकुञ्जात्कपिना सकोपम् ।
धूर्ता पलाय्य प्रियमालिलिङ्ग कोपं न चाप प्रतिसुन्दरीभ्यः ॥५४॥

अन्वयः

लतानिकुञ्जात् कपिना सकोप कृष्टाशुका का अपि धूर्ता नरेन्द्रवामा पलाय्य प्रियम् आलिलिङ्ग प्रतिसुन्दरीभ्यः कोपं च न आप ।

व्याख्या

लतानिकुञ्जात् चल्लीभिर्निर्मितात् पिहितोदरगृहात् कपिना धानरेण 'कपि-प्लवगप्लवगशाखामृगबलीमुखा । मर्कटो वानरः कीशः' इत्यमरः । सकोप सकोप यथा स्यात्तथा कृष्टं हृतम् अशुक वस्त्र 'वस्त्रमाच्छादनं वातश्चैलं वसन-मशुकम्' इत्यमरः । यस्यास्ता कृष्टाशुका कापि धूर्ता विदग्धा नरेन्द्रवामा मृगकामिनी पलाय्य झटिति गत्वा प्रियं राजानम् आलिलिङ्ग । प्रतिसुन्दरीभ्यः सपत्नीभ्यः कोपं क्रोधं च न अयं न प्राप । सा वानरभिरा पतिमालिङ्गतीति सपत्नीनां न क्रोधापत्तर इति भावः ।

भाषा

लता के बने कुञ्ज पर से बन्दर के क्रोध से वस्त्र खींचने पर राजा की कोई प्रगल्भ नारी भाग कर राजा की जा निपकी अर्थात् राजा का आलिङ्गन कर लिया (इतसे) सौती का क्रोध भी उस पर नहीं हुआ। सौती के सामने पति का आलिङ्गन यद्यपि क्रोधकारक है परन्तु यह बन्दर के डर से ऐसा कर रही है इस भावना से क्रोध उत्पन्न नहीं हुआ।

श्रीणीभरस्पातितरां गरिम्णा भङ्गत्वा लता कापि कुरङ्गाकाक्षी ।
नरेश्वरस्योपरि निष्पपात पीडामवापुः प्रतियोपितस्तु ॥५५॥ "

अन्वयः

का अपि कुरङ्गाकाक्षी श्रीणीभरस्य अतितरां गरिम्णा लतां भङ्गत्वा नरेश्वरस्य उपरि निष्पपात प्रतियोपितः तु पीडाम् अवापुः ।

व्याख्या

‘का अपि कुरङ्गकाशी मृगनयना शोणीभरस्य नितम्बभारस्य अतिर
गरिण्या गौरवेण लता वल्ली ‘वल्ली तु व्रततिलंता’ इत्यमरः । भद्रं क्त्वा
नरेश्वरस्य रात्र उपरि निष्पपात निपतितवती प्रतियोषित सपत्न्यस्तु
दुःखमवापु प्राप्तवत्य । इय नरेश्वरोपरि पतित्वाऽनायासेनैव तवाभि
प्राप्तवतीति दुःखकारणमिति भावः । अत्रासङ्गत्यलङ्कारः ।

भाषा

कोई लता पर चढ़ी हुई मृगनयनी नितम्बों के अत्यधिक बोझ से लता
तोड़ती हुई राजा के ऊपर आ गिरी परन्तु पीड़ा सीनी को हुई । अर्थात् रा
के ऊपर गिरने से अनायास ही उसे राजा का आलिङ्गन प्राप्त होने से सीनी
मनमें ईर्ष्यासे पीड़ा हुई ।

वयन्ध धम्मिल्लमधीरदृष्टेः क्षमानायकश्चम्पकमालिकाभिः ।
चित्तेषु मन्युः स्थिरतामवाप विपक्षसारङ्गविलोचनानाम् ॥५६॥

अन्वयः

क्षमानायकः अधीरदृष्टेः चम्पकमालिकाभिः धम्मिल्ल वयन्ध विपक्ष-
सारङ्गविलोचनानां चित्तेषु मन्युः स्थिरताम् अवाप ।

व्याख्या

क्षमाया भूमेर्नायको नेता क्षमानायको भूपतिरधीरदृष्टेः स्वञ्चलनयनाया
धम्मिल्ल रुचभार अथ धम्मिल्ल सयमा कक्षा इत्यमरः । चम्पकमालिकाभि-
श्चम्पकपुष्पस्रग्भिः वयन्ध बद्धवान् । विपक्षा विरोधिन् सारङ्गविलोचना
मृगनयना “घातके हरिणे पुंसि सारङ्ग शबले त्रिपु” इत्यमरः । तासां चित्तेषु
हृदयेषु मन्यु श्रेष्ठ स्थिरता स्वयमवाप्तवान् । अत्रासङ्गत्यलङ्कारः ।

भाषा

राजा विश्रमाङ्गदेव ने चञ्चल नत्रवाली किसी वामिनी ने (विहारे) वाली
को चम्पे के फूल की माला से बाँध दिया । (इससे) हरिण के समान नेत्र
विरेजिरे कुन्तलराजदाराः प्रसूनरेणूत्करवणिक्काभिः ।
निजेषु दोर्विक्रमनाटकेषु कामेन नीता इव नर्तकीत्वम् ॥५७॥

अन्वयः

कुन्तलराजदाराः प्रसूनरेणुत्करवर्णिकाभिः कामेन निजेषु दोर्विक्रमनाटकेषु नर्तकीत्वम् नीताः इव विरेजिरे ।

व्याख्या

कुन्तलदेशाधिपस्य कामिन्यः प्रसूनानां पुष्पाणां रेणवो धूलयः 'रेणुद्वयोः स्त्रिया धूलिः' इत्यमरः । तेषामुत्करस्तमूहः 'पूञ्जराशौ तूत्करः कूटमस्त्रियाम्' इत्यमरः । तस्य वर्णिकाः वर्णपरम्पराः ताभिः कामेन मन्मथेन निजेषु स्वकीयेषु दोर्विक्रमस्य भुजपराक्रमस्य 'भुजबाहु प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः । नाटकानि तेषु नर्तकीत्व नर्तनकारिणीत्व नीताः प्रापिताः इव विरेजिरे शुशुभिरे । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

मापा

कुन्तल देश के राजा विक्रमादित्यदेव की स्त्रिया फूलों के रंग विरगी धूली के समूह के पड़ने से रंग विरगी हो जाने से मानो कामदेव ने अपनी भुजाओं के पराक्रम रूपी नाटकों में नाचने वाली बनाई हो, ऐसी शोभित होती थी ।

प्रसूनभाराभरणा विरेजुश्चालुक्यभर्तुर्लटभाङ्गनास्ताः ।

प्राचुर्यतः पुष्पशिलीमुखानां कृतास्त्रयर्पा इव मन्मथेन ॥५८॥

अन्वयः

चालुक्यभर्तुः प्रसूनभाराभरणाः ताः लटभाङ्गनाः पुष्पशिलीमुखानां प्राचुर्यतः मन्मथेन कृतास्त्रयर्पाः इव विरेजुः ।

व्याख्या

चालुक्यभर्तुश्चालुक्यवंशनायकस्य विक्रमादित्यदेवस्य प्रसूनभाराभरणाः पुष्पसमूहालङ्काराः 'अलङ्कारस्त्वाभरण' इत्यमरः । ताः लटभाङ्गनाः सुन्दर्यः कामिन्यः 'पुष्पाण्येष शिलीमुखाः बाणाः 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः । स्तेषाम् अथवा पुष्पेषु शिलीमुखाः भ्रमरास्तेषां प्राचुर्यतः बाहुल्यात् मन्मथेन कामेन कृतमन्त्राणां वर्णं यासु ताः कृतास्त्रयर्पा इव विरेजुः शुशुभिरे ।

मापा

चालुक्यदेश के स्वामी विक्रमादित्यदेव की, फूलों के समूह से शोभित वे सुन्दर स्त्रिया, फूल रूपी बाणों के या फूलपर आनेवाले अमरों के आधिनय से मानो कामदेव ने जिनपर खूब बाण चलाए हों ऐसी शोभित होती थी ।

पृष्ठानुलग्नाः क्षितिपाङ्गनानां न्यवेदयन्पट्चरणाः कणन्तः ।

पुष्पापहारोत्थमिवापराधं शृङ्गारिणीगोत्रगुरोः स्मरस्य ॥५६॥

अन्वयः

क्षितिपाङ्गनानां, पृष्ठानुलग्नाः क्वणन्तः पट्चरणाः शृङ्गारिणी-
गोत्रगुरोः स्मरस्य पुष्पापहारोत्थम् अपराधम् इव न्यवेदयन् ।

व्याख्या

क्षितिपाङ्गनानां त्रिक्रमाद्भूषणकामिनीनां पृष्ठेषु पृष्ठभागेषु लग्ना ससक्ता
श्वणस्तं गुञ्जत 'निषवाणो' निषवणं श्वाणं श्वणं श्वणनमित्यपि' इत्यमरः ।
पट्चरणा शृङ्गा 'शृङ्गपटपदभ्रमरालम्' इत्यमरः । शृङ्गारिणीनां विला-
सिनीनां गोत्रस्य घशस्य गुरुस्तस्य शृङ्गारिणीगोत्रगुरो स्मरस्य कामस्य
पुष्पाणां कुसुमानामपहार उच्यवस्तस्मादुत्तिष्ठतीति पुष्पापहारोत्थस्तमपराध
द्योपमिव न्यवेदयन् व्यक्तापयन् । अत्रोत्पलालङ्कारः ।

भाषा

राजा त्रिक्रमाद्भुदेव की अङ्गनाओं के पीछे लग हुए गुंजन वाले नरि-
मानों विलासिनियों के कुलमुह कामदेव के फूलों को तोड़ने से उत्पन्न अपराध
को (उनसे) कह रहे हैं ।

विलासिनीनां कुसुमोत्थरेणुकरम्बितस्वेदजलप्लुतानाम् ।

स्मरोष्मणा हेममयं शरीरं किञ्चिद्द्रवीभूतमिवावभासे ॥५७॥

अन्वयः

कुसुमोत्थरेणुकरम्बितस्वेदजलप्लुतानां विलासिनीनां हेममयं शरीरं
स्मरोष्मणा किञ्चित् द्रवीभूतम् इव आवभासे ।

व्याख्या

'कुसुमोत्थ' उत्था उच्यता रेणवस्तं करम्बितं व्याप्तं येन स्वेदजलं तेन
प्लुतास्तासां कुसुमोत्थरेणुकरम्बितस्वेदजलप्लुतानां विलासिनीनां कामिनीनां
हेममयं सुवर्णमयं 'स्वर्णं सुवर्णं वनकं हिरण्यं हेम' इत्यमरः । शरीरं स्मरो-
ष्मणा कामजं यतन्तापेन किञ्चित् द्रवीभूतमिव आवभासे विविद्यते । अत्युष्मणा
सुवर्णं द्रवीभूतं भवत्येव । अत्रोत्पलालङ्कारः ।

भाषा

। फूला में से निकलने वाली धूलोंसे मिश्रित पसीने के जल से लयपय अङ्गनाओंके सुवर्णमय शरीर मानो चाम की आँचसे कुछ पिघल गए हा ऐसे शोभित होते थे ।

काचिरक्षिपन्ती मधुपं विशन्तमितस्ततः पाणिसरोरुहेण ।

बाल्ये कृतं कन्दुकताडनेषु श्रमं मृगाक्षी बहु मन्यते स्म ॥६१॥

अन्वयः

इतः ततः विशन्त मधुपं पाणिसरोरुहेण क्षिपन्ती काचित् मृगाक्षी बाल्ये कन्दुकताडनेषु कृतं श्रमं बहु मन्यते स्म ।

व्याख्या

इतस्तत उभयतः पादवर्षयोर्विशन्त समापतन्त मधुपं भुङ्क्त 'मधुव्रतो मधुकरो मधुलिप्तामधुपरालिन' इत्यमरः । पाणिसरोरुहेण हस्तकमलेन क्षिपन्ती काचिन्मृगाक्षी हरिणनयना बाल्ये कौमारावस्थाया कन्दुकस्य ताडनेषु आघातक्रीडासु कृत सम्पादित श्रमं चेष्टित बहु अत्यन्तोपयोगि मन्यते स्म विसातवती ।

भाषा

इधर उधर से आ पड़ने वाले भीरा को हाथ से मारने वाली कोई मृगतयनी बाल्यावस्था में गेंद खेलने में, किय हुए अपने परिश्रम-को सराहने लगी । अर्थात् बाल्यावस्था में गेंद खेलने में हाथ चलाने का अभ्यास हो जाने से भीरो को मार भगान में सुभीता होती थी ।

क्षिप्तो मुखात्पट्चरणस्तरुण्या विवेश हस्ताम्बुजकोशमस्याः ।

तस्माद्विधूतो मुखमाजगाम लज्जा कुतः स्वार्थपरायणानाम् ॥६२॥

अन्वयः

अस्याः तरुण्याः मुखात् क्षिप्तः पट्चरणः हस्ताम्बुजकोश विवेश तस्मात् विधूतः मुखम् आजगाम । स्वार्थपरायणानां लज्जा कुतः ।

व्याख्या

अस्या पुरोवर्तिन्या तरुण्या युवतेर्मुखात् यदनात् क्षिप्त निरस्त पट्चरणो भुङ्क्तो हस्ताम्बुजकोशं करकमलकोश विवेश प्रविष्टवान् । तस्मात् करकमल-

गं]

कोशस्यानात् विधूतो निवारित पुन मूलमाजगाम । स्वार्थपरायणानां स्वार्थ-
सतिद्विसप्ततानां जन्तूनां लज्जा त्रया 'मन्वास ह्रीत्प्रया श्रीडा लज्जा ता'
इत्यमरः । कुतः कस्माद्वेतो भवति न जायत इत्यर्थः । अत्रार्थान्तरन्यासो-
पलङ्कारः ।

भाषा

इस पुण्यती के मुख पर से भगाया हुआ भ्रमर उसकी हथेली में आ गया ।
वही से भगाया जाने पर (फिर से) मुखपर आ गया । अपना स्वार्थ सिद्ध
करने में लगे प्राणिया को लज्जा कहीं ।

आहूयमाना इव हंसनादैर्विकृप्यमाणा इव कीतुकेन ।
जग्मुस्ततः क्लान्तिनिवारणाय लीलासरस्तीरमरालनेत्राः ॥६३॥

अन्वयः

ततः अरालनेत्राः क्लान्तिनिवारणाय हंसनादैः आहूयमानाः इव
कीतुकेन विकृप्यमाणाः इव लीलासरस्तीर जग्मुः ।

व्याख्या

तत अराले कुटिले 'अराल' कुटिल सर्जरो' इति विश्वः । नेत्रे दासा ता
अरालनेत्रा कामिन्य क्लान्तिनिवारणाय पुण्यावधयकरपजन्यधमजातग्लानि-
समपनोदाय हसनाव मरालशब्दे आहूयमाना इवाऽऽकार्यमाणा इव कीतुकेन
कीतुहलेन 'कीतुहल कीतुक व इत्यमरः । विकृप्यमाणा इव सहृदियमाणा इव
लीलासरस्तीर बिलासतडागतजट जग्मुर्गंतवत्यः । जलबिहारार्थमित्यर्थः ।

भाषा

इसके अनन्तर टेढ़ी नजर वाली अङ्गनाएँ मानो हस के शब्दों से पुकारी गई
हुई और जलक्रीड़ा के कुसुहल से उस ओर खींची गई हुई, श्रीदावापी के हं
पर चली गई ।

जानासि भारं कुचनिर्मितं चेत् किं लाघवं मध्यकृतं न वेत्सि
इतीव तामां चरणाम्बुजानि मञ्जीरनादैरवदन्धरित्रीम् ॥६४॥

अन्वयः

तासां चरणाम्बुजानि मञ्जीरनादैः कुचनिर्मितं भारं जानासि
किं मध्यकृतं लाघवं न वेत्सि इति धरित्रीम् अवदन् इव ।

व्याख्या

तासां कामिनीनां चरणाभ्युजानि चरणकमलानि मञ्जीरनादः नूपुरद्वयः
'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । कुचनिर्मितं स्तनवृत्तं भारं जानाति वेत्ति
चेद्यदि, तर्हि मध्यकृतं स्राघव मध्यभागजन्यं गुरुत्वामावं न वेत्ति किमिति यस्तु
धरीनीं भूमिम् 'धरा परित्री धरणी' इत्यमरः । अबदन् इव मातुरिव ।
अत्रोप्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

उन अङ्गनाओं के चरण कमल, पैजवे के शब्दों से भानो पृथ्वी को कह
रहे थे कि यदि स्तनों के बोझों को तू जानती है तो क्या मध्यभाग के हलके पन
को तू नहीं जानती है ? अर्थात् उनके स्तन बड़े थे और कटिभाग पतला था ।

न राजकान्ताभिरदृश्यतोर्वी स्तनद्वयेनाधिकमुन्नतेन ।

हंसास्तुलाकोटिनिनादकृष्टाः पुण्यैः पदन्यासपदं न जाताः ॥६५॥

अन्वयः

राजकान्ताभिः अधिकम् उन्नतेन स्तनद्वयेन उर्वी न अदृश्यत तुला-
कोटिनिनादकृष्टाः हंसा पुण्यैः पदन्यासपदं न जाताः ।

व्याख्या

राजकान्ताभिर्नृपकामिनीभिरधिकमत्यन्तमुन्नतेन तुङ्गेन 'उच्चप्राशस्तोदग्रो-
च्छिन्नास्तुङ्गेऽथ' इत्यमरः । स्तनद्वयेन कुचयुगलेन उर्वी पृथिवी नादृश्यत न
दृष्टा । तुलाकोटीनां नूपुराणां 'पादाङ्गद्वयं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्'
इत्यमरः । निनादेन शब्देन कृष्टाः समाहृताः हंसाः मरालाः पुण्यैः मुकृतैः तासां
पदन्यासस्य चरणनिधानस्य पदं स्थानं न जाता न बभूवुः । अतिशयोक्ति-
रलङ्कारः ।

भाषा

राजा विश्वमाङ्गदेव की कान्ताओं ने, उनके दोनों स्तन अधिक ऊँचे उठे
हुए होने से जमीन को नहीं देखा अर्थात् अधिक ऊँचे उठे स्तनों की बाड पहने
से उन्हें जमीन नहीं दिखाई देती थी । पैजवे के (पुष्पहं के) शब्दों से आवर्णित
ही, आए हुए हंस, संयोग से उनके पाँवतले फुचले नहीं गये ।

प्रारोभिरे वीजनमंशुकान्तैर्वनस्थले तज्जघनस्थलानि ।
पादेषु पीडाकरमङ्गनानां पथः श्रुथीकर्तुमिवार्कतापम् ॥६६॥

अन्वयः

घनस्थले तज्जघनस्थलानि अंशुकान्तैः वीजनम् अङ्गनानां पादेषु
पीडाकरम् अर्कतापं पथः श्रुथीकर्तुम् इव प्रारोभिरे ।

व्याख्या

घनस्थलेऽरण्यमूले ताता नायिकाता जघनस्थलानि नितम्बपुर्वभागा 'जघन
स्यात् स्थिता' ओषिषुरोभावे' इति मेदिनी । अशुकानामथोवस्त्राणाम् 'क्षिल
वसनमंशुकम्' इत्यमरः । अन्तः प्रान्तभायैः वीजनं वायुसंचालनमङ्गनानां पादेषु
अरण्येषु पीडाकरं सन्तःपजनकमकंस्य सूर्यस्य तापं वयो सार्पात् श्लथीकर्तुं
क्षिपिलीकर्तुमिव प्रारोभिरे प्रारम्भं यच्छु ।

भाषा

जंगली भूमि पर उन नायिकाओं के जघनस्थली में, वीधे कटकी हुई साड़ी
के किनारी से, मानो अङ्गनानां के चरणों में पीडा देने वाली सूर्य की गर्मी को
मार्ग से दूर कर देने के लिए हवा करना प्रारम्भ कर दिया । जहाँतु ऊपर
उठे जघनस्थल के धक्कों से आगे की ओर चुनिया कर पड़ती हुई साड़ी के
किनारी के आगे पीछे होने से चरणा को हवा लपती थी ।

शश्वद्विलासव्यजनानुकारि-कर्णावतंसार्पितपल्लवानाम् ।
न स्वेदवारि क्षितिपाङ्गनानां गण्डस्थलीषु स्थितिमाससाद ॥६७॥

अन्वयः

शश्वद्विलासव्यजनानुकारिकर्णावतंसार्पितपल्लवानां क्षितिपाङ्गनानां
गण्डस्थलीषु स्वेदवारि स्थितिं न आससाद ।

व्याख्या

शश्वद्विरन्तरं विलासव्यजनमनुकरोतीति शश्वद्विलासव्यजनानुकारी कर्णा-
वतंसः कर्णभूषणरूपोऽनित कर्णयोश्चरि वत् पल्लवः पात्रिस्तास्तां क्षितिपथ्य
नृपस्याङ्गनानां क्षान्तिनां गण्डस्थलीषु कपोलप्रान्तेषु 'अपस्ताच्चिदुक्तां गण्डो
कपोली' इत्यमरः । स्वेदवारि धर्माभ्यः 'धर्मो निवारः स्वेदः स्यात्' इत्यमरः ।
स्थितिं निवारं माऽससाद न प्राप । अत्र कार्यातिशयलङ्कारः ।

भाषा

सुन्दर पक्षे का अनुकरण करने वाले, कर्णभूषण के रूप में निरन्तर धारण किये हुए कोमल पत्तों वाली राजा की स्त्रियों के गालों पर दमीना नहीं आ सका । अर्थात् कर्णभूषणरूप कोमल पत्ते पक्षे का काम करते थे ।

मुखाग्रचुम्बीनि नितम्बिनीनां तासां विरेजुः कुचमण्डलानि ।
श्रमाम्बुशान्त्यै हिमशीतलानां श्वासानिलानामिव सेवनाय ॥६८॥

अन्वयः

नितम्बिनीनां तासां कुचमण्डलानि श्रमाम्बुशान्त्यै हिमशीतलानां श्वासानिलानां सेवनाय इय मुखाग्रचुम्बीनि विरेजुः ।

व्याख्या

नितम्बिनीनां प्रशस्तध्वजियुक्तानां तासां भूपाङ्गनामां कुचमण्डलानि स्तन-मण्डलानि श्रमाम्बु धर्मजान्मः तस्य ज्ञात्यं विनाशाय दूरीकरणाय वा हिमवत्पुष्पा-रवच्छीतलानां शीतस्पर्शवत्ता 'बुपारस्तुहिर्न हिमम्' इत्यमरः । श्वासानिलानां निश्वासवायूनां सेवनाय इव ग्रहणायैव मुखाग्रचुम्बीनि मुखाग्रपर्यन्तमुन्नतानि विरेजुः शृंगुभुः । अत्र फलोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

वहे २ नितम्बवाली राजा की स्त्रियों के स्तन मण्डल, यानों पसीने को दूर कर देने के लिए प्रत्येक के ऐसे ठण्डे श्वास के वायु का सेवन करने के उद्देश से उन स्त्रियों की ठूठी तक उन्नत हो गए थे । अर्थात् उनके स्तन खूब ऊँचे उठे हुए थे ।

हंसाः खमुङ्गीय गताश्चुलुक्य-भूपालकान्तागतिचौर्यभाजः ।
तदादिपुंसः श्रयितुं मयेन विमानहंसानिव पद्मयोनेः ॥६९॥

अन्वयः

चुलुक्यभूपालकान्तागतिचौर्यभाजः हंसाः मयेन तदादिपुंसः पद्म-योनेः विमानहंसान् श्रयितुम् इव खम् उङ्गीय गताः ।

व्याख्या

चुलुक्यभूपालस्य विक्रमाङ्कस्य कान्ताः, अङ्गनास्तासां यतिः, यमनवितासः तस्याश्चौर्यं रामपहरणं तद्भुजन्तीति चुलुक्यभूपालकान्तागतिचौर्यभाजः हंसाः

मराला भयेन यमनचिलासापहरणापराधाङ्गघनभीत्या स प्रसिद्धः आदिपुमान् इति तदादिपुमान् तस्य तदाविपुंसः पश्योनेः बह्वचः 'घाताब्जयोनिर्दुहिणो विरिञ्चिः' इत्यमरः । विमानहसान् विमानवाहकराजहसान् श्रेष्ठसमीपे रक्षासम्भावन स्यादिति बुद्ध्या श्रयितुं शरणार्थमिव स्वमाकाशमुद्गीय पत्ताम्प गताः प्राप्ताः ।

भाषा

चतुर्विधदेश के राजा विक्रमाङ्कदेव की शत्रुओं की चलने की चाल को चुरा लेने वाले हूँ, भय से भागो उस प्रसिद्ध आदि पुरुष बह्वच के विमान के हसी की शरण लेने के लिये आकाश में उड़कर भाग गए । अर्थात् वदो की शरण में जाने से रक्षा हो सकेगी इस उद्देश से वहाँ चले गए ।

क्रीडासरस्तामरसावतंसमुद्गेलहेलाञ्चितपादचारः ।

विवेश तामिः सह भूमिपालः करेणुभिः सार्धमिव द्विपेन्द्रः ॥७०॥

अन्वयः

उद्गेलहेलाञ्चितपादचारः भूमिपालः तामिः सह द्विपेन्द्रः करेणुभिः सार्धम् इव तामरसावतंसं क्रीडासरः विवेश ।

व्याख्या

येना सीमामुत्क्रान्तेति उद्गेल आसी हेला क्रीडा तया-अञ्चितः, सहितः, पादचारः पार्श्वभ्रमण यस्य सः उद्गेलहेलाञ्चितपादचारः भूमिपालः विक्रमाङ्कदेवः तामिरङ्गनाभिः सह द्विपेन्द्रः गजेन्द्रः करेणुभिः करिणोभिः 'करेणुरिभ्यां स्त्रीनैर्भे' इत्यमरः । सार्धं साकः 'सार्धं तु साकं सत्रा सम सह' इत्यमरः । इव तामरसामि कमलाग्नेवावतंसो भूयण 'यद्गुह्यं तामरस' इत्यमरः । यस्य सत् क्रीडासरः सीलातडागं विवेश प्रविष्टवान् ।

भाषा

अतपिच खेलवाड से पाँव फेंकने वाले राजा विक्रमाङ्कदेव ने उन वामिनियों के साथ हविनिगो के साथ हाथी के संगान कमला से निमग्नित क्रीडापापी में प्रवेश किया ।

दत्तं सरोभ्यः फलमम्बुजानां सङ्गेन कान्तामुरगतस्कराणाम् ।

एषामकृप्यन्त नृपाङ्गनामिर्विलोचनानीव यदुत्पलानि ॥७१॥

१७

अन्वयः

कान्तामुखतस्कराणाम् अम्बुजानां सङ्गेन सरोभ्यः फलं दत्तम् । य
चूपाङ्गनाभिः विलोचनानि इव एषाम् उत्पलानि अकृष्यन्त ।

व्याख्या

कान्तानां नृपकामिनीनां मुखानां वदनानां (शोभायां) तस्कराश्चौरास्तेषा-
मम्बुजानां कमलानां सङ्गेन सहवासेन हेतुना सरोभ्यस्तटागेभ्यः 'पद्माकरस्तडा-
गोऽश्वी वासार सरसी सरः' इत्यमरः । फलं परिणाम इतम् समर्पित ।
यत यत चूपाङ्गनाभिः विक्रमाङ्कदेवकामिनीभिः विलोचनानि तयतानीव एषा
सरोपराणामुत्पलानि नीलकमलानि अकृष्यन्त हुताम् । तत्सप्तर्षी च पञ्चन
इति वचनात् ।

॥ १८ ॥

भाष्य

कान्ताभो के मुखो की शोभा को चुराने वाले चोर कमलो की सङ्गति से
तलावों को अच्छी सजा मिली । क्यों कि राजाभो की स्त्रियो न इन तलावों
के नत्रा के समान कमलो को निकाल कर खाव लिया ।

विपर्ययस्तत्र बभूव कान्ता-विम्बौष्ठरागाञ्जनपुञ्जसङ्गात् ।

रक्ताम्बुजत्वं दधुः पद्मानि नीलोत्पलतामवापुः ॥७२॥

अन्वयः

तत्र कान्ताविम्बौष्ठरागाञ्जनपुञ्जसङ्गात् विपर्ययः बभूव । उत्पलानि
रक्ताम्बुजत्वं दधुः पद्मानि नीलोत्पलताम् अवापुः ।

व्याख्या

तत्र सरति कान्तानां कामिनीनां विम्बोष्ठानां विम्बसमरक्ताधराणां रागस्य
रक्तवर्णस्याञ्जनस्य कृष्णाञ्जनस्य नेत्रमनस्य यत्पुञ्ज समूहस्तस्य सङ्गात्
सम्बन्धात् विपर्ययो वंशरीत्य बभूव जातम् । उत्पलानि नीलकमलानि रक्ताम्बुजत्वं
रक्तकमलत्वं दधुः पद्माणि रक्तवर्णपुञ्जस्याधरसंयुक्तस्य जलसप्तर्षेण द्रवीभूतस्य
सम्बन्धात् नीले दीवरणि रक्तत्वं दधुः । एषानि रक्तकमलानि नेत्राञ्जनस्य
जलेन द्रवीभूतस्य सप्तर्षात् नीलोत्पलत्वं नीले दीवरत्वमवापुः । अत्र तद्वर्ण-
स्तद्वारः ॥ १८ ॥

भाषा

“उत्त तलाव” में क्रोमिनिओ के बिम्ब के ऐसे लाल ओठों की लालिमा के ओर आँस में के काले अञ्जन के समूहों के संसर्ग से वैपरीत्य उत्पन्न हो गया। तालाव में के नीलकमल लाल तथा लाल कमल नीले हो गये। अर्थात् लाल ओठों के संसर्ग से नीलकमल लाल तथा अञ्जन के संसर्ग से लालकमल, काले हो गये।

विलासयुद्धेन नितम्बिनीनां सर्वाण्यभज्यन्त सरोरुहाणि ।
प्रागेव पृथ्वीतिलके निपण्णा लक्ष्मीश्चिराद्वुद्धिमती बभूव ॥७३॥

अन्वयः

नितम्बिनीनां विलासयुद्धेन सर्वाणि सरोरुहाणि अभज्यन्त । प्राक् एव पृथ्वीतिलके निपण्णा लक्ष्मीः चिरात् बुद्धिमती बभूव ।

व्याख्या

नितम्बिनीनां प्रवास्तथोजिमतीनां कान्ताया विलासयुद्धेन केलिकलहेन सर्वाणि सकलानि सरोरुहाणि कमलानि अभज्यन्त भग्नानि पराजितानि जातानि प्राक् एव सर्वकमलपिनाशात्पूर्वमेव पृथ्वीतिलके विक्रमाङ्कदेवे निपण्णा समासीना लक्ष्मीः चिरात् बहुकालपूर्वमेव बुद्धिमती बभूव साधुबुद्धिमती बभूव । लक्ष्म्या चिन्तित यन्मया पूर्वमेव कमलासनं त्यक्त्वा राशि आसनं गृहीतं तत् साधु कृतम्, यत् इदानीं पद्मरुपासने विनार्जं यते आसनाभावः स्यादिति भावः । अत्र समा-सोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

स्मूल नितम्बवाली क्रोमिनिओ के परस्पर जलजोड़ा रूपी श्वश्वोर से समग्र कमल टूट गये। पहिले ही से पृथ्वी के ग्रूण विक्रमाङ्कदेव के पास आ रहने वाली लक्ष्मी बहुत पहिले ही गुबुद्धि वाली हो गई थी। अर्थात् लक्ष्मी ने पहिले ही यह जान कर की सब कमल नष्ट हो जाएँगे, जो कि मेरा आसन है, दूरदर्शिता से अपना आसन विक्रमाङ्कदेव में जमा लिया था।

विधाय भूपालपुरान्निपाद-प्रक्षालनं वीचिकरः सरस्या ।
समुज्ज्वलच्छ्रीकृतविभ्रमेण तदङ्घ्रिपानीयमवन्धतेव ॥७४॥

अन्वयः

सरस्या वीचिकरैः भूपालपुरन्धिपादप्रक्षालनं विधाय समुच्छलच्छी-
करविभ्रमेण तदङ्घ्रिपानीयम् अवन्द्यत इव ।

व्याख्या

सरस्या कासारेण 'कासारः सरसो सरः' इत्यमरः । वीचयस्तरङ्गाः 'भङ्ग-
स्तरङ्गकर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरयोमिषु, इत्यमरः । एव करा हस्तास्तैः भूपालस्य
नृपस्य विक्रमाङ्कदेवस्य पुरन्ध्यः कान्तास्तासां पादानां चरणानां प्रक्षालनं विधाय
कृत्वा समुच्छलन्तः ऊर्ध्वं गच्छन्तः शीकराः जलबिन्दवस्तेषां विभ्रमो विलासस्तेन
समुच्छलच्छीकरविभ्रमेण तासां नृपाङ्गनानामङ्गप्रयः पादास्तेषां सम्बन्धिप्रक्षाल-
नाच्छ्रुतं जलं भद्रया अवन्द्यत इव नमस्त्यतां सम्प्रापितमिव प्रतीयत इत्युप्रेक्षा-
श्लङ्कारः ।

भाषा

तालाव ने लहरूपी हाथों से राजा की स्त्रियों के पावों को धोकर
उछलने वाली जल की बूंदों के विलास या शोभा से मानो उनके चरण जल
को नमस्कार किया ।

किमप्यवज्ञातसरोरुहेभ्यः सरस्तदासां पदपल्लवेभ्यः ।

परीक्षणायेव निसर्गकान्तेरलक्तकं वीचिमिराचर्क्य ॥७५॥

अन्वयः

किम् अपि सरः वीचिभिः आसाम् अवज्ञातसरोरुहेभ्यः पदपल्ल-
वेभ्यः तत् अलक्तकं निसर्गकान्तेः परीक्षणाय इव आचर्क्य ।

व्याख्या

किमपि अनिर्वचनीयशोभानिधानं सरः वीचिभिस्तरङ्गैः 'भङ्गस्तरङ्गकर्मिर्वा
स्त्रियां वीचिः' इत्यमरः । आसां विलासिनोनामयज्ञातान्यपमानितानि निज-
कान्त्या सरोरुहाणि कमलानि यैस्ते तेभ्यः अवज्ञातसरोरुहेभ्यः परानि चरणानि
एव पल्लवास्तेभ्यः तत् प्रतिद्विजोभाषदमलक्तकं साक्षरारणं 'राक्षा साक्षा जनु
क्तोवे पावोऽलक्तो द्रुमाभयः' इत्यमरः । पदेषु विलिप्तं निसर्गेण स्वभावेन
प्रकृत्यैव दृष्टिमतां विहाय जाता या कान्तिस्तस्या निसर्गकान्तेः कामिनीचरणानां
नैसर्गिककान्तिः वर्तते कृत्रिमा वेति परीक्षणाय सम्प्रज्ञानार्थमिदोऽचर्क्य
प्रक्षालनं चकार । अश्रोत्रोभाश्लङ्कारः ।

सर्गः]

विक्रमाङ्कदेवचरितम् .

भाषा

किसी तालाब ने अपनी सहरो से इन विलासिनी स्त्रियों के क-
नीचा दिखाने वाले पादपल्लवों से उस बलते को मानों पावों की स्वा-
शान्ति की परीक्षा करने के लिये धो लिया । अर्थात् जल में चिरका-
रहने से उनके पावों में लगा बलता छूट गया ।

सरःप्रवेशे नृपसुन्दरीणां पादेषु संरब्धशिलीमुखेषु ।
प्रागेव भिन्नः भ्रमवारिलेशैरलककः पादतलं मुमोच ॥७६॥

अन्वयः

नृपसुन्दरीणां सरःप्रवेशे संरब्धशिलीमुखेषु पादेषु भ्रमवारिले-
शैः प्रागेव भिन्नः अलककः पादतलं मुमोच ।

व्याख्या

नृपसुन्दरीणां विक्रमाङ्कदेवकामिनीनां सरस्वतु प्रवेशे कृते सति संरब्धा-
कमलतीगन्ध्यावभ्रान्ताः शिलीमुखाः भ्रमराः 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः ।
मेघे ते तेषु संरब्धशिलीमुखेषु पादेषु चरणेषु लग्नः भ्रमवारिलेशः कमलसबुशमु-
गन्धलोभात्समागतभ्रमरनिवारणजन्यभ्रमवशात्संज्ञातस्वेदजलकर्णः प्रागेव पूर्वमेव
भिन्नः पादात्पृथाभूतः विगतरागोऽलकको यावत्करसः 'पावोऽलकतो हुमामयः'
इत्यमरः । पादतलं चरणतलं मुमोच परितत्याज ।

भाषा

राजा विक्रमाङ्कदेव की सुन्दरियों के तालाब में प्रवेश करने पर चरण-
कमल की सुगन्ध से उद्भ्रान्त भ्रमरों से युक्त पावों में, भ्रमरों को हटाने के
द्यम से निकले हुए थोड़े प्रस्वेद से, पूर्व ही छूटे हुए बलते ने (रण ने) पावों को
छोड़ दिया । अर्थात् तालाब में जाने के पहिले ही उनके पावों से छूटा
हुआ बलता (लाल रंग) पानी से बिलकुल छूट गया ।

पद्मप्रभाहारिहिमैकधाम्नस्तुपारशैलादिदमाजगाम ।
चित्तेप साक्षेपमितीव तासां पद्माकरः कुङ्कुममङ्गकेभ्यः ॥७७॥

अन्वयः

पद्माकरः तासाम् अङ्गकेभ्यः कुङ्कुमं पद्मप्रभाहारिहिमैकधाम्नः
स्तुपारशैलात् इदम् आजगाम इति साक्षेपम् इव चित्तेप ।

व्याख्या

पद्यानां कमलानामाकरो निधिस्तद्वयः पद्याकरः तासां कामिनोनामत्पा-
न्यङ्गानीत्यङ्गकानि तेभ्यः शरीरावयवेभ्यः कुडकुम् केसरं 'अथ कुडकुमम् ।
काश्मीरजन्माग्निशिल्पं वरं' इत्यमरः । अर्पानां कमलानां प्रभायाः
कान्तेर्हरिर् विनाशकं यद्विमं तस्यैकमद्वितीयं घाम स्यान् तस्मात् तुषा-
रशैलात् हिमालयाभिधानात्पर्वतात् इव, कुडकुममाजगाम्, निर्गत्याऽऽगतमिति
विचार्य, तुषारशैले वरनिर्घातनासामर्थ्यात्तत्सम्बन्धिकुडकुमेषु एव वरनिर्घातन-
बुद्ध्या साक्षेयं ततिरस्कारं यथास्यात्तथा त्रिक्षेप दूरं सकार । घवलकान्तिमद्भूषः
शरीरावयवेभ्यो निःसृत कुडकुम घवलकान्तिमतस्तुषारशैलादेव समागतमिति
धिया त त्रिक्षेपेवेति भावः । अत्र प्रत्यनीकनामाऽलङ्कारः ।

भाषा

कमलो के निधि उस ताछाय नै, उन सुन्दरियो के अङ्ग प्रत्यङ्ग से छूटे
हुए केसर को, कमलो की शोभा को नष्ट करने वाले बरफ के प्रमुख स्यान्
हिमालय पर्वत से यह आया है, ऐसा समझ कर, तिरस्कार के साथ उसे फेंक
दिया । अर्थात् बरफ से कमल नष्ट हो जाते हैं इसलिये बरफ के प्रधान स्यान्
हिमालय में कमलाकर का घुरा मानना स्वाभाविक ही है । परन्तु उसका कुछ
भी विगाड करने की शक्ति न होने से घवल कान्ति वाले सुन्दरियो के अङ्ग से
निकले हुए केसर को घवल कान्ति वाले हिमालय पर्वत से आया हुआ समझ
कमलाकर ने उसका तिरस्कार किया ।

मग्ना गभीरे पयसि प्रमादात् प्रविश्य देवेन विकृष्यमाणा ।

ससंभ्रमामिः प्रतिकामिनीभिर्विलोकिता काचिदसूयिता च ॥७८॥

अन्वयः

प्रमादात् गभीरे पयसि प्रविश्य मग्ना काचित् देवेन विकृष्यमाणा
ससंभ्रमामिः प्रतिकामिनीभिः विलोकिता असूयिता च ।

व्याख्या

प्रमादान् अन्वयानात् 'प्रमादोऽन्वयानता' इत्यमरः । गभीरे अग्राये पयसि
जले प्रविश्य प्रवेशं सख्या मग्ना जले निमग्ना 'काचित् कामिनी देवेन
विष्णुमाङ्गदेवेन विकृष्यमाणा जलाद्गर्हिप्रवेशं प्राप्यमाणा सती संभ्रमेण सहिताभिः

ससभ्रमाभिरादचर्यसमन्विताभिः प्रतिकागिनीभिः सप्तवीभिः विलोकिता परि-
दृष्टा अमृयिता ईर्ष्याया 'अक्षान्तिरीर्ष्यामृया तु' इत्यमरः । ध्ववहता च ।

भाषा

अनवधानता से गहरे पानी में जाकर डूबी हुई बीर विक्रमाङ्कदेव द्वारा
छीन कर बाहर निकाली हुई किसी सुन्दरी को रातो ने देखा और व उस
सुन्दरी से ईर्ष्या करने लगी । अर्थात् यह सुन्दरी धन्य है, जिसके लिये
परिधम कर स्वयं विक्रमाङ्कदेव ने इसे डूबने से बचाया, इस विचार से ईर्ष्या
उत्पन्न हुई ।

आकृष्य लक्ष्मीं ध्रुवमुद्रसत्त्वं पद्मान्पनीयन्त मुखैस्तदीयैः ।
धूलीभृतानां वसतित्वमापुष्यदध्वगानामिव पटपदानाम् ॥७६॥

अन्वयः

तदीयैः मुखैः पद्मानि लक्ष्मीम् आकृष्य ध्रुवम् उद्रसत्त्वम् अनीयन्त
यत् धूलीभृतानाम् अध्वगानाम् इव पटपदानां वसतित्वम् आपुः ।

व्याख्या

तासां कामिनीनामिमानीति तदीयानि तैस्तदीयैर्मुखैर्वन्दनं कर्तुंभिः, पद्मानि
कमलानि लक्ष्मीं पद्मशोमामाकृष्य हठात् गृहीत्वा ध्रुव निश्चयेन उद्गतोऽपसृतो
रसो येभ्यस्ते उद्रसत्तेषां भाव उद्रसत्त्व रसज्ञान्यत्वमवनेहरत्वमनीयन्त प्रापितानि
यद्यस्मात्कारणात् धूलीभिः परागै रज्जोभिश्च 'रेणुद्वयो स्त्रियः धूलिं पासुर्न न
द्वयो रजः' इत्यमरः । भूता युक्तास्तेषां धूलीभृतानामध्वगानां पथिकानामिव
'अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्य पान्थ पथिक इत्यर्थः' इत्यमरः । पटपदामा भ्रमराणां
वसतित्वं स्यन्तत्वमापु प्रापुः । धूलिपूसरितानां पथिकानां मार्गं निवासात्
निशोभ परमशालात्वमेवाऽऽश्रु ।

भाषा

उन सुन्दरियो के मुखो ने कमलो की शोभा को निश्चय ही उनसे छीनकर
उन्हें नीरस या असुन्दर बना दिया । इसलिये धूल से भरे यात्रियो के समान
पराग से भरे भीरो के य कमल केवल निवासस्थान बन गए । अर्थात् ये कमल
सराय के समान अमररूपी यात्रियो के निवासस्थान मात्र रह गए ।

स्फुरत्प्रभाणां नृपवज्रभानां तासां पुरस्तात्सरसीरुहेषु ।
भृङ्गप्रपामण्डपसंनिभेषु रेजे प्रपापालिकयेव लक्ष्म्या ॥८०॥

अन्वयः

स्फुरत्प्रभाणां तासां नृपवज्रभानां पुरस्तात् भृङ्गप्रपामण्डपसंनिभेषु सरसीरुहेषु प्रपापालिकया इव लक्ष्म्या रेजे ।

व्याख्या

स्फुरन्ती देदीप्यकाना प्रभा कान्तिर्यासान्तास्तासां स्फुरत्प्रभाणां तासां प्रसिद्धसौन्दर्याणां नृपवज्रभानां राजकाण्टानां पुरस्तादङ्गे तुलनायामित्यर्थः । भृङ्गप्रपामण्डपसंनिभेषु भ्रमरपानीयशालिकातुल्येषु सरसीरुहेषु 'सारसं सरसी-रुहम्' इत्यमरः । प्रपापालिकया पानीयशालिकाविष्टाया 'प्रपा पानीयशालिका' इत्यमरः । इव लक्ष्म्या रेजे दीप्यते स्म ।

भाषा

चमकने वाली शान्ति से युक्त राजाओं की उन कामिनीयों के आगे अर्थात् उनकी तुलना में, भीरो के पोसरो के समान उन कमलों में मानों लक्ष्मी पानी पिलाने वाली के समान शोभित होती थी । अर्थात् लक्ष्मी के सदैव कमल पर रहने से वह कमलों में पानी पिलाने वाली के ऐसी शोभित होती थी ।

सरः प्रविष्टेषु नितम्बिनीनां नितम्बविम्बेषु शिलाघनेषु ।
तदीयलावण्यरसप्रवाह-सङ्गादिवोत्तुङ्गतरङ्गमासीत् ॥८१॥

अन्वयः

नितम्बिनीनां शिलाघनेषु नितम्बविम्बेषु प्रविष्टेषु (सत्सु) तदीय-लावण्यरसप्रवाहसङ्गात् इव सरः उत्तुङ्गतरङ्गम् आसीत् ।

व्याख्या

नितम्बिनीनां कामिनीनां शिला इव घनानि सान्द्राणि तेषु नितम्बविम्बेषु श्रोणिमण्डलेषु प्रविष्टेषु (सत्सु) तदीयलावण्यरसप्रवाहसङ्गात् कामिनीसम्बन्धि-सौन्दर्यरसप्रवाहस्य सम्बन्धात् व सरस्तद्यां उत्तुङ्गास्तमुक्षतास्तरङ्गा ऊर्मयो 'भङ्गस्तरङ्गजमिव' इत्यमरः । यस्मिन्तत् उत्तुङ्गतरङ्गम् आसीत् जातम् ।

व्याख्या

क्षमापालस्य नृपस्य विक्रमाङ्कदेवस्य पुरन्ध्रवर्गः कान्तासमूहस्तस्य नितर्गण
स्वभावेन 'स्वरूपं च स्वभावश्च नितर्गणश्च' इत्यमरः । प्रकृत्यैव जातं यत्सौन्दर्यं
तेन तिरस्कृता अपमानिता तस्या लक्ष्म्याः श्वासं प्रेङ्खितमुद्धतमिव परागचक्रं
रजस्तमूहः कमलानामुदरेभ्यो मध्यभागेभ्य उल्ललास सर्वत ऊर्ध्वं गच्छत्
शुशुभे ।

भाषा

राजा विक्रमाङ्कदेव को नारियो के स्वाभाविक सौन्दर्य से नीचा बिसाई
जाने वाली लक्ष्मी के अपमान जनित निश्वासों से मानो उड़ा हुआ पराग
का समूह कमलों के मध्य में से निकलता हुआ घोंपित होता था ।

स्तनद्वये निर्जितकुम्भिकुम्भे नृपावकीर्णा करयन्त्रधारा ।

चारुभ्रुवः पञ्चशरप्रयुक्त-निशातनाराचतुलामधच ॥८४॥

अन्वयः

चारुभ्रुवः निर्जितकुम्भिकुम्भे स्तनद्वये नृपावकीर्णा करयन्त्रधारा
पञ्चशरप्रयुक्तनिशातनाराचतुलाम् अधच ।

व्याख्या

चारुणी सुन्दरे भ्रुवो यस्यास्ता तस्याः चारुभ्रुवः सुभ्रुयोऽङ्गनायाः निर्जित
स्वकीयशोभया स्वाकारेण वा तिरस्कृतं कुम्भिता हस्तिना कुम्भः शिरःपिण्डं
'कुम्भी सु पिण्डी शिरसः' इत्यमरः । येन तत्तस्मिन् निर्जितकुम्भिकुम्भे स्तनद्वये
कुचयुगले नृपेणावकीर्णा क्षिप्ता करेण प्रयुक्ता जलयन्त्रस्य धारा पञ्चशरेण
कामेन प्रयुक्ताः प्रेरिता निशातारतीक्ष्णा नाराचा बाणविशेषाः 'प्रक्षेडनास्तु
नाराचाः' इत्यमरः । तेषां तुला साम्यमधस्त धृतवती । अपोपमालङ्कारः ।

भाषा

सुन्दर भ्रुवी वाली राजा की वामनिशों के, हाथों के दोनों गण्डस्थलों की
शोभा को जीतने वाले दोनों स्तनों पर राजा विक्रमाङ्कदेव द्वारा हाथों से छोड़ी-
हुई पिचकारी, कामदेव द्वारा छोड़े हुए तीखे बाणों की समानता कर रही थी ।

पानीयधारा नरनाथमुक्ता वाममुवो वक्रितकन्धरायाः ।

चूर्णं गताः कुण्डलरत्नकोटौ तत्रैव मुक्ताफलकान्तिमापुः ॥८५॥

अन्वयः

यक्रितकन्धरायाः वामभ्रुवः कुण्डलरत्नकोटौ नरनाथमुक्ताः पानीय-
धाराः चूर्णं गताः तत्र एव मुक्ताफलकान्तिम् आपुः ।

व्याख्या

यक्रिता यकृत्वं प्रापिता कन्धरा प्रीया 'अथ प्रीयायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि'
इत्यमरः । यथा सा तस्या वामे वक्त्रे भ्रुवौ यस्यास्ता तस्याः वामभ्रुवः
कुण्डलरत्नानां कर्णावतंसमणीनां कोटौ अप्रभागे नरनाथेन मृपेण विक्रमाङ्कदेवेन
मुक्ताः क्षिप्ताः पानीयधारा अलंधाराश्चूर्णं गताः क्षोदं विन्दुरूपत्वं प्राप्ताः
कणशः कृता इत्यर्थः । तत्रैव कुण्डलरत्नेष्वेव मुक्ताफलातां कान्तिमापुः प्रापुः ।

भाषा - 'अथ प्रीयायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि'

(मुख के छोटी को बचाने के लिये) अपने मुख को टेढ़ी गरदन कर
पीछे की ओर करनेवाली टेढ़ी ओंखों वाली कामिनी के कुण्डलों के रत्नों के
अप्रभाग में राजा विक्रमाङ्कदेव द्वारा छोड़ी हुई पानी की धाराएँ कणहप
में परिणत हो गई और वही पर मोतियों की शोभा को प्राप्त हुई ।

नरेन्द्रलीलाकरयन्त्रधारि लुलोठ देव्याः कुचकुम्भपीठे ।

आश्चर्यमस्याः प्रतिबल्लभानामुत्पल्लवा मन्युलता बभूव ॥८६॥

अन्वयः

नरेन्द्रलीलाकरयन्त्रधारि देव्याः कुचकुम्भपीठे लुलोठ अस्याः
प्रतिबल्लभानां मन्युलता उत्पल्लवा बभूव (इति) आश्चर्यम् ।

व्याख्या

नरेन्द्रस्य विक्रमाङ्कदेवस्य लीलायां विलासित युवतं यत्करेण क्षिप्तं जलय-
न्त्रवत् (पिचकारी) धारि जल देव्याश्चन्द्रलेखाः कुचकुम्भपीठे स्तनहस्तिशिरः
पिण्डे महति स्तनमण्डल इत्यर्थः । लुलोठ पतित, अस्याश्चन्द्रलेखायाः
प्रतिबल्लभानां कण्ठलीनां मन्युलता क्रोशयन्ती 'मन्युर्हन्ते कृतौ क्रुधि' 'यस्मिन्
तु यततिलंता' उभयत्रास्मरः । उत्पल्लवा उद्गतकिसलयः । 'पल्लवोऽस्त्री
किसलय' इत्यमरः । बभूव जाता (इति) गतार्थम् । स्वतपस्याः सौभाग्यं
दृष्ट्वाज्याः सुन्दर्यः क्रोशयन्ती जाता इति भावः । अन्यत्र जलसिञ्चन-
मन्यत्र च क्रोशयन्ती उत्पल्लवत्वमित्याश्चर्यकारणम् । अनाङ्गत्यक्तद्वारः ।

भाषा

राजा विक्रमाङ्कदेव के हाथों की पिचवारी का जल चन्द्रलेखा के बड़े २ स्तनमण्डलों पर पड़ा और इसके स्रोतों की क्रोधरूपी लता में नये-नये पत्ते निकलने लगे । यह एक आश्चर्य की बात है । अर्थात् चन्द्रलेखा के सीमाग्य को देखकर स्रोतों को ईर्ष्या से क्रोध आने लगा । जहाँ पानी सींचा जाता है वही लता में नये पत्ते उत्पन्न होते हैं, किन्तु कुचमण्डलों पर पानी सींचा जाने पर कामिनियों की जोधलता में नये पत्ते लगना एक आश्चर्य की बात है ।

इत्युत्सवं भूतिलकोऽनुभूय लीलावगाहग्रहमुत्ससर्ज ।
निसर्गारम्येऽपि विचेष्टिते यदतिप्रसङ्गो रसमङ्गहेतुः ॥८७॥

अन्वयः

भूतिलकः इति उत्सवम् अनुभूय लीलावगाहग्रहम् उत्ससर्ज यत्
निसर्गारम्ये विचेष्टिते अपि अतिप्रसङ्गः रसमङ्गहेतुः (भवति) ।

व्याख्या

भुवः पृथिव्यास्तिलकोऽलङ्कारस्वरूपः विक्रमाङ्कदेव इति पूर्वोक्तमुत्सवं जलक्रीडानन्दमनुभूय लीलावगाहस्य कोट्यस्तनस्य ग्रहं संलग्नतामुत्ससर्ज परित्यक्तवान् यत् यस्मात्कारणात् निसर्गेण स्वभावेनैव 'स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्च' इत्यमरः । रम्यं कान्तं तस्मिन् विचेष्टितेऽपि व्यापारेऽपि अतिप्रसङ्गः अतिशयो बाहुल्यं वा रसमङ्गहेतु रसमङ्गस्य कारणं भवति । अति सर्वत्र घञ्वेदिति न्यायात् ।

भाषा

पृथ्वीराज विक्रमाङ्कदेव ने उपर्युक्त प्रकार से जल क्रीडा का उत्सव मना कर जल क्रीडा का भाव छोड़ दिया अर्थात् जल क्रीडा समाप्त कर दी । क्योंकि प्रकृति रमणीय चेष्टाओं में (कार्यों में) भी अति करना निरसता का हेतु हो जाता है ।

अनञ्जनश्यामललोचनानामकुङ्कुमालेपनपिञ्जराणाम् ।
स्नानावसाने तलिनोदरीणामकृत्रिमं मण्डनमाविरासीत् ॥८८॥

अन्वयः

अनञ्जनश्यामललोचनानाम् अकुङ्कुमालेपनपिञ्जराणां तलिनोद-
रीणां स्नानावसाने अकृत्रिमं मण्डनम् आविरासीत् ।

ध्याख्या

अनञ्जनश्यामलसौजनानाम्, अञ्जनं विनैव कृष्णनेत्राणामकुडकुमालेपन-
पिञ्जराणां कुडकुमालेपनमन्तरैव पिङ्गसवर्णानां तलिनोदरीणां कुशोदरीणां
स्नानान्ते अकृत्रिम स्वाभाविक मण्डनमलङ्कार आविरासीत् प्रकटितम्बभूव ।
कृत्रिममण्डनाभावे तासामकृत्रिमं मण्डनमाविरासीत् । “किमिव हि मधुराणां
मण्डनं नाङ्कुरीनामिति” कालिदासः । अत्र विभावनालङ्कार ।

भाषा

अञ्जन के बिना ही कालि नेत्रवाली, बिना केसर के पीले (सुनहरे)
रंगवाली कुश उदरवाली (पतली कमरवाली) कामिनिओं का स्नान कर लेने
से स्वाभाविक सौन्दर्य प्रकट हुआ ।

सरः सनाथानि दधत्पयांसि पयोधरालेपनचन्दनेन ।

तत्तत्क्षणाद्वालमृगेक्षणानां दध्रे वियोगादिव पाण्डिमानम् ॥८६॥

अन्वयः

पयोधरालेपनचन्दनेन सनाथानि पयांसि दधत् तत् सरः वालमृगे-
क्षणानां वियोगात् इव तत्क्षणात् पाण्डिमानं दध्रे ।

ध्याख्या

पयोधरेषु स्तनेष्वाल्लेपनस्य विलेपनस्य विलेपनसम्बन्धि चन्दनं तेन
सनाथानि युक्तानि पयांसि जलानि दधत् बिभ्रत् सरः कासारः 'कासारः
सरसी सरः' इत्यमरः । वालमृगेक्षणानां घालहरिणेष्वक्षणात् वियोगाद्विरहादिव
तत्क्षणात् पाण्डिमानं पीतत्वं दध्रे दधार । विरहावस्थायां शरीरं पीततां
धारयत्येवेति भावः ।

भाषा

कामिनिओं के स्तनों में लिये चन्दन से युक्त जलवाला अर्थात् पीले जलवाला
चहूँ तालाव, हरिण के बच्चे के समान चञ्चल नेत्रवाली कामिनिओं के वियोग
से मानो उर्ती क्षण तुरन्त पीला पड़ गया । अर्थात् जलश्रीड़ा कर जल में से
बाहर निकलते ही उन कामिनिओं के वियोग से मानो तालाव पीला पड़ गया ।

अथांशुकानां परिवर्तनेन तासां वपुर्मण्डनकर्मणा च ।

निश्चित्य पञ्चेष्टुकुण्ठमावं देवे पुनः कर्मुकमाचकप ॥८७॥

अन्वयः

अथ पञ्चपुः तासाम् अंशुकानां परिवर्तनेन वपुर्मण्डनकर्मणा च अकुण्ठभावं निश्चित्य पुनः देवे कार्मुकम् आचकर्ष ।

व्याख्या

अये सरोजलाट्टहिरागमनानन्तरं पञ्चपुः कामः तासां रमणीनामशुकानां अस्त्राणां 'वस्त्रमाच्छादनं वातश्चेत्तं वसनमशुकम्' इत्यमरः । परिवर्तनेनाऽऽर्द्र-
वस्त्रं परित्यज्याऽन्यनूतनवस्त्रधारणेन वपुषः शरीरस्य मण्डनकर्मणा प्रसाधनका-
र्येण कामोद्दीपकेन च अकुण्ठभावं राज्ञ आर्द्रमनोभिलाषे प्रयुक्तघाणस्य लक्ष्यभेदेन
निश्चित्यावधार्य पुनः देवे विक्रमाङ्कदेवे कार्मुकं धनुः 'धनुश्चापौधन्वशरासनको-
ण्डकार्मुकम्' इत्यमरः । आचकर्ष आकुण्टवान् । विक्रमाङ्कदेवः पुनः स्त्रीणा-
मपूर्वकान्तिनिरीक्षणात् कामवशावदो जात इत्यर्थः ।

भाषा

जलतीडा बरके तालाव के बाहर आने पर कामदेव ने, उन कामिनिओ के बपडा बदल लेने के कारण और अपने शरीर का सज्जार कर लेने के कारण राजा का मन पमीजने से चलाया हुआ वाण अवश्य ही लक्ष्यभेद करेगा यह निश्चय कर फिर से राजा विक्रमाङ्कदेव के प्रति अपना धनुष ताना । अर्थात् नये साज में सजी उन कामिनिओ के अनुपम सौन्दर्य को देखकर राजा विक्रमाङ्कदेव कामानिभूत हो गया ।

शोभन्ते स्म विलासकुन्तललताः पुष्पैरिवाम्भःकर्णै-

र्जाता मञ्जनशीतला कुचतटी कन्दर्पधारागृहम् ।

आसीत्किञ्च नराधिपप्रणयिनीवर्गस्य नैसर्गिक-

च्छायास्त्रण्डनमण्डनव्यपगमाद्गात्रेषु चित्रा लिपिः ॥६०॥

अन्वयः

पुष्पैः इव अम्भःकर्णैः विलासकुन्तललताः शोभन्ते स्म । मञ्जन-
शीतला कुचतटी कन्दर्पधारागृहं जाता । किञ्च नराधिपप्रणयिनीवर्गस्य
नैसर्गिकच्छायास्त्रण्डनमण्डनव्यपगमात् गात्रेषु चित्रा लिपिः आसीत् ।

व्याख्या

पुष्पैः कुसुमैरिवाम्भःकर्णैर्जलधर्षविलासकुन्तललता मनोहारिकेशरूपवल्लयः
शोभन्ते स्म यिद्योतन्ते स्म । मञ्जनेन जले स्नानेन शीतला शीतस्पर्शवती

कुचतटी स्तनतटी कन्दर्पस्य कामस्य धारागूह जलयन्त्रगूहमिव श्रुत्यदिशिष्टा जाता । किञ्च नराधिपस्य देवस्य प्रणयिन्यो विलासिन्यस्तासा धर्गस्य समूहस्य नैसर्गिकी स्वाभाविकी या छाया कान्तिस्तस्या स्रष्टनाना दूरीकारकाणा मण्ड-
नानामलङ्काराणा व्यपयमादपसारणात् यात्रेषु अवयवेषु चित्रा मनोहारिणी लिपि
शोभाऽवयवविन्यास आसीत् बभूव ।

माया

फूल के समान (सुन्दर) दिखाई देने वाली पानी की बूदा से उनकी मनोहर केशपाश रूपी लताएँ शोभित हो रही थी । स्नान करने से शीतल नहीं हुई उनकी स्तनतटी कामदेव के पर्वत पर से बहने वाले झरने से युक्त स्नान करने की कोठड़ी हो गई थी अर्थात् शीतल थी । साथ ही साथ राजा विक्रमाङ्कदेव की प्यारियों के समूह के शरीरों में, स्वाभाविक कान्ति को ढकन वाले आभूषणों के न रहने से, अङ्ग प्रत्यङ्ग में एक विनिव शोभा दिखाई देती थी । १० । १

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव विद्यापति-काश्मीरकभट्ट श्री विल्हेमविरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्य दशमः सर्गः ।

नेषाञ्जाभयुगाङ्गविक्रमशरत्कालेऽब्रवामोदरात्
भारद्वाजयुधोत्तमास्तमुदितः श्री विश्वनाथः सुधीः ।
अग्रे रामकुवेरपण्डितचरात्सम्भाससाहाय्यकः
सर्गेऽस्मिन्दशमे एमाकरुणया टीकाद्वयं निर्मलम् ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ।

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीविल्हणविरचितं विक्रमाङ्कदेवचरितम्

एकादशः सर्गः

स्नानशेषघुसृणारुणभासां स्पर्शनादिव नरेन्द्रवधूनाम् ।
प्राप रश्मिपटली दिनभर्तुः पाटलत्वमथ संघटमाना ॥१॥

अन्वयः

अथ संघटमाना दिनभर्तुः रश्मिपटली स्नानशेषघुसृणारुणभासां
नरेन्द्रवधूनां स्पर्शनात् इव पाटलत्वं प्राप ।

व्याख्या

अथ नृपस्त्रीणां जलविहारानन्तरं संघटमाना सायंकालसामीप्येन सञ्कोचं
भजमाना दिनभर्तुस्सूर्यस्य रश्मिपटली किरणसमूहः स्नानाञ्जलावगाहनात्
शेषं प्रक्षालनावशिष्टं घतः कुङ्कुममिधितचन्दनस्य कश्चिद्भूगस्तु जले गतः, यद्
घुसृणं कुङ्कुमरक्तचन्दनं, स्त्रीणां शरीरेष्ववलितं तेनादृश्या रक्तवर्णा भासा
यासां तास्तासां नरेन्द्रवधूनां स्पर्शनात् सर्वाङ्गसम्पर्कादिव पाटलत्वं रक्तत्वं प्राप
सम्प्राप्ता । अस्मिन्सर्वे स्वागताच्छन्दः । तत्तत्क्षणं यथा—स्वागता रनभर्ग-
गुरुणा च । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

राजा की स्त्रियों के जलविहार श्रृंखला के अनन्तर (सायंकाल के समयमें) सकोच को प्राप्त होने वाले सूर्य के किरण समूह मानो स्नान करने के बाद भी कुछ अवशिष्ट बेसर के चन्दन से लाल कान्तिवाली राजा की स्त्रियों के स्पर्श से लालिमा को प्राप्त हो गये थे ।

कण्टकैरिव विदारितपादः पद्मिनीपरिचितैरपराद्धैः ।

आरुरोह सरसीरुहवन्धुः स्कन्धमम्बुधितटीगमनाय ॥२॥

अन्वयः

सरसीरुहवन्धुः पद्मिनीपरिचितैः कण्टकैः विदारितपादः इव
अम्बुधितटीगमनाय अपराद्धैः स्कन्धम् आरुरोह ।

व्याख्या

सरसीरुहाणा कमलानां बन्धुः विकासकर्ता सूर्यः सरसीरुहवन्धुः पद्मिनीपु
कमलिनीपु परिचिता व्याप्तास्तैः पद्मिनीपरिचितैः कण्टकैः विदारिताः
सप्रणीकृताः पादाः किरणाः, विदारितो पादो चरणी च “पादा रश्म्यद्विधतुर्वाशाः”
इत्यमरः । अथ स विदारितपाद इवाऽम्बुधितटीगमनाय पश्चिमसमुद्रतीरप्राप्त्यै
अपराद्धैः पश्चिमाचलस्य स्कन्ध अस ‘स्कन्धो भुजशिरोऽन्तोऽस्त्री’ इत्यमरः ।
वा आरुरोह । विदारितपादत्वात् पश्चिमाचलस्कन्धे स्वात्मानं स्थापयाना-
सति भावः ।

भाषा

कमलो वा मित्र सूर्य, कमलिनियो में लगे हुए काटो के पाँव में गड़
जाने से (चलने में असमर्थ होकर) मानो पश्चिम समुद्र तट पर जाने के
लिये पश्चिमी पर्वत की चोटी पर या कन्धे पर सवार हो गया । अर्थात्
पाँव में काँटे गड़ जाने पर मनुष्य स्वयं पाँव से चलने में असमर्थ होकर किसी
के बन्धे पर बैठकर अपनी मात्रा पूरी करता है । उसी प्रकार सूर्य, पश्चिम
समुद्र में अस्त होने के लिये जाता हुआ पश्चिमाचल पर विदारितपाद होने से
चढ़ गया ।

मज्जतः पयसि पश्चिमसिन्धोः स्निग्धमम्यस्तलं परिरम्य ।

भास्वतस्तुपवियुक्तमसूर-क्षौद्रपाटलमलक्ष्यत धाम ॥३॥

अन्वयः

परिचमसिन्धोः पयसि मज्जतः भास्वतः धाम स्निग्धम् अम्यस्तलं
परिरम्य तुपवियुक्तमसूरक्षौद्रपाटलम् अलक्ष्यत ।

व्याख्या

पश्चिमसमुद्रस्य पयसि जले मज्जतोऽन्तर्गच्छतो भास्वतः सूर्यस्य धाम तेजोः
मण्डलं वा “धाम धवतो प्रभावे च तेजो मन्दिरजन्मसु” इति विश्वः । स्निग्ध

मनोहरं अम्बरतलं आकाशतलं परिरम्य समालिङ्ग्य तदुपरि पतित्वा तुषेण धान्यत्वच्चा "धान्यत्वचि पुमास्तुषः" इत्यमरः । विपुला रहिता मसूराः मसूरनामकधान्यविशेषाः तेषां क्षोदश्चूर्णं "चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जविञ्जलो" इत्यमरः । वर्तुलाकारार्थभागस्तद्वत्पाटलमीपद्रवतमलक्ष्यत दृष्टम् । भाविविरह-जनितदुःखेन स्वप्रियमालिङ्ग्य दुःखाविर्भावान्छरीरस्य विशेषतो मूलकान्तेः रक्तत्वं स्वाभाविकमेवेति भावः ।

भाषा

पश्चिम समुद्र में डूबने वाले सूर्य का तेज या मण्डल, स्वच्छ चित्रने आकाश मण्डल का आलिङ्गन कर बिना ठिलके के मसूर की दाल के समान लाल दिलाई देने लगा ।

प्रार्थनार्थमिव रत्नरुचीनां भानुरब्धिमगमद्गतकान्तिः ।

सत्त्वमुन्नतपदात्पतितानां विद्यते न महतामपि नूनम् ॥४॥

अन्वयः

गतकान्तिः भानुः रत्नरुचीनां प्रार्थनार्थम् इव अब्धिम् अगमत् उन्नतपदात् पतितानां महताम् अपि सत्त्वं नूनं न विद्यते ।

व्याख्या

गता समाप्तिं प्राप्ता कागित्वसि। यस्य सः गतकान्तिः भानुस्सूर्यः रत्नानां हृद्यो भासस्तासां प्रार्थना ग्रहणेच्छाप्रकटन तदर्थमिव रत्नक्षिप्रहण कर्तुमिव अब्धिं सन्नुद्रमगमत् अगमत् । उन्नतपदात् उच्चस्थानात् पतितानामधोगतानां महतामपि तेजोवलकालिनामपि सत्त्वं आत्मबलं प्रतिष्ठा वा नून निश्चयेन न विद्यते न भवति । अत्रायन्तिरन्यासोऽलङ्कारः ।

भाषा

कान्तिहीन-सूर्य मानो रत्नों की कान्ति माँगने के लिये पश्चिम समुद्र में चला गया । ऊँचे पद से गिरे हुए बड़े लोगों में भी निश्चय ही स्वाभिमान नहीं रह जाता ।

चक्षुसम्पुटगृहीतमृणाल-ग्रन्थिष्वत्रनिवहेन रथाङ्गः ।

विप्रयोगमयतो दयितायाः कण्ठपाशमिव कर्तुमियेष ॥५॥

अन्यथः ;

रथाङ्गः विप्रयोगभयतः चञ्चुसम्पुटगृहीतमृणालमंधिसूत्रनिवहेन
दयितायाः कण्ठपाशं कर्तुम् इव इयेष ।

व्याख्या

रथाङ्गश्चक्रवाकः 'कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गात्प्रयत्नामकः' इत्यमरः ।
विप्रयोगभयतः स्वप्रियायिभोजन्ययासाद्धेतोः चञ्चुसम्पुटेन गृहीतं मृणालमेव
विसृत्य 'मृणालं विसमस्तादि' इत्यमरः । ग्रन्थिसूत्राणि वस्तुद्वयप्रत्ययकारकसू-
त्राणि तेषां निवहेन समूहेन 'समूहो निवहस्यहसन्बोह विसरज्जाः' इत्यमरः ।
दयितायाः प्रियायाः कण्ठपाशं यत्करञ्जं कर्तुमिव, यदि तस्य प्रिया रज्जुविच्छेदा
भवेत्तदा तस्या अन्यत्र गमनं न स्यादित्यर्थमियेष आशङ्क्याह ।

अथवा

अन्यथः

रथाङ्गः दयितायाः विप्रयोगभयतः चञ्चुसम्पुटगृहीतमृणालमंधि-
सूत्रनिवहेन कण्ठपाशं कर्तुम् इव इयेष ।

व्याख्या

रथाङ्गश्चक्रवाको 'कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गात्प्रयत्नामकः' इत्यमरः ।
दयितायाः स्वपत्न्याश्चक्रवाक्या रात्रौ विप्रयोगभयतो विप्रयत्न्ययासाद्धेतोश्चञ्चु-
सम्पुटेन गृहीतं मृणालमेव विसृतेन 'मृणालं विसमस्तादि' इत्यमरः । ग्रन्थिसूत्रं
प्रत्ययसूत्रं तेषां निवहेन समूहेन 'समूहो निवहस्यहसन्बोह विसरज्जाः' इत्यमरः ।
कण्ठपाशमात्मपाशाय कण्ठरञ्जं कर्तुमिव सम्पादयितुमिवेत्याशङ्क्याह ।

भाषा

चक्रे ने रात्रि जाने पर अपनी स्त्री चक्री के विषीग होनेके भय से अपनी
पोच में लिए हुए मृणाल के डोरो के समूह से चक्री को बाँध-रखने के लिए
मानी कण्ठपाश बनाया है ।

अथवा

चक्रे ने रात्रि जाने पर अपनी स्त्री के विषीग जनित दुःख के भय से
। मानी चोब में लिए हुए मृणाल रूपी गाँठ बाँधने की रस्सियों के समूह से अपने
गले की काँसी लगाने की रस्मी बनाया बाह्य ।

क्रन्दति स्म न विवेद मृणालीं चञ्चुसम्पुटगतां लुठति स्म ।
वल्लभाविरहहालहलेन व्याकुलः किमकरोन्न रथाङ्गः ॥६॥

अन्यथः

वल्लभाविरहहालहलेन व्याकुलः रथाङ्गः क्रन्दति स्म चञ्चुसम्पुटगतां
मृणालीं न विवेद लुठति स्म किम् न अकरोत् ।

व्याख्या

वल्लभायाः त्रिपाथा विरहो विप्रो एव हालाहलं विषं 'हालाहलं हालहलं
बदलयपि हालाहलम्' इति द्विरूपकोशः । तेन व्याकुलो विह्वलस्सन् रथाङ्गश्चक्रवाकः
क्रन्दति स्म तारशब्दं कृत्वा रोदति स्म चञ्चुसम्पुटे गतां निविष्टामृणालीं न विवेद
न ज्ञातवान्, लुठति स्म इतस्ततः शरीरं परिवर्तयति स्म । किमशान्तिकार्यं
नाकरोत् न कृतवान् । सर्वं विषपानकरमिवाकरोदिति भावः । यथा
विषपानकरोदिति मुखस्यवस्तु न जानाति स्वशरीरमितस्ततः परिवर्तयति तथाऽ-
न्याहव पीडासूचिकाः क्रियाः करोति तथैवाऽप्यमपीत्यर्थः । अत्रार्थापत्तिरुल्लङ्घनम् ।

भाषा

अपनी स्त्री के विरह रूप विष से घबड़ाया हुआ चक्रवा रोता था, चोच में
पकड़ी हुई मृणाली को नहीं जानता था, और इधर उधर करवटें लेता था ।
कौन सा अशान्ति सूचक कार्य वह नहीं करता था अर्थात् सब प्रकार के क्लेश
सूचक व्यवहार उसमें दिखाई पड़ते थे । अर्थात् विष खाया हुआ मनुष्य जैसे
बेहोशी में रोता है, मुँह में दी हुई किसी वस्तु का ज्ञान नहीं रखता और करवटें
बदला करता है तथा अन्य क्रियाएँ करता है वैसे ही यह चक्रवा भी
करता था ।

दीर्घपादपशिखासु गिरीणां मस्तकेषु शिखरेषु गृहाणाम् ।
दग्धकालवशतः शतखण्डं धाम चण्डकिरणस्य बभूव ॥७॥

अन्यथः

चण्डकिरणस्य धाम दीर्घपादपशिखासु गिरीणां मस्तकेषु गृहाणां
शिखरेषु दग्धकालवशतः शतखण्डं बभूव ।

व्याख्या

घण्टाः प्रखराः किरणा यस्य स तस्य घण्टाकिरणस्य सूर्यस्य धाम तेजो दीपां
अत्युन्नता ये पादपा वृक्षास्तेषां “बृहो महीरुहः शाखी घटपी पादपस्ततः”
इत्यमरः । शिलासु अग्रभागेषु गिरीणां पर्वतानां मस्तकेषु शिखरेषु गृहाणां भवनानां
शिखरेषु शृङ्गेषु “कूटोऽग्री शिखरं शृङ्गम्” इत्यमरः । दग्धकालमशतः दग्धः
कालः सायंकालः यदा ह्यतो दुष्टो यमराजस्तस्य यशतो हेतोः अतानि घण्टा-
म्यवयवा यस्य सत् शतखण्डं बभूव । अत्र परार्थहेतुकं काव्यसिद्धमलङ्कारः ।

भाषा

प्रखण्ड किरण वाले सूर्य का तेज ऊँचे २ बृहो की चोटियों पर, पर्वतों
के शिखरों पर तथा मकानों के ऊँचे भागों पर सायंकाल होने से दुपड़ों में दीप
पड़ता था । या दुष्ट यमराज के कारण सौ टुकड़े हो गया अर्थात् टुकड़े २
हो गया । अस्त काल में सूर्य की किरणें ऊँचे स्थानों पर ही दिखाई देती हैं ।

वासवस्तुरगरत्नमुष्मात् प्राप दास्यति ममापि कदाचित् ।

आशयेति जलराशिभयासीत् भानुरश्वपरिवर्तधियैव ॥८॥

अन्ययः

वासवः अमुष्मात् तुरगरत्नं प्राप कदाचित् मम अपि दास्यति इति
आशया भानुः अश्वपरिवर्तधिया इव जलराशिम् अयासीत् ।

व्याख्या

वासव इन्द्रः “सुत्रामा गोत्रभिद्विजी वासवो वृत्रहा वृषा” इत्यमरः । अमुष्मात्
समुद्रात् तुरगैर्गन्धर्वेषु इत्नमुज्ज्वलश्वसंसर्गतमश्वं प्राप कदाचित् सम्भवतः ममापि
मह्यमपि दास्यति इत्याशया भानुरसूर्यः स्वकीयाश्वानां परिवर्तस्य निस्तारण-
पूर्वकान्यवहणस्य धिया मुदृष्या इव जलराशिं समुद्रमयासीत् गतवान् । अश्वो-
त्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

इन्द्र ने समुद्र से ही घोड़ों में श्रेष्ठ उज्ज्वलश्व को पाया था शायद समुद्र
मुझे भी दे, इस आशा से मानो सूर्य अपने पुराने घोड़ों को बदलने की इच्छा
से समुद्र में चला गया ।

भानुमानपरदिग्वलितायाश्चुम्बति स्म मुखमुद्रतरावाः ।

पद्मिनी किमु करोतु वराकी मौलिताम्बुरुद्धनेत्रपुटाभृत् ॥९॥

अन्वयः—

उद्गततरागः भानुमान् अपरदिग्वनितायाः मुखं चुम्बति स्म ।
धराकी पद्मिनी किमु करोतु मीलितान्धुरहनेत्रपुटा अभूत् ।

व्याख्या

उद्गत उत्पन्नो राग आरुष्यं प्रेम वा यस्य स उद्गततरागः भानुमान् सूर्य-
परादिक् पश्चिमदिग् एव धनिताञ्जना तस्याः मुखं वदनं चुम्बति स्म ।
धराकी दीना पद्मिनी कमलिनी सूर्यस्य पत्युरग्यनाविकासमीपनमनात् दुःखिता
किमु करोतु केवल मीलितानि सङ्कोचमापन्नानि अम्बुदहाणि कमलानि एव
नेत्रपुटानि यस्यास्ता अभूत् । अपरस्योमूलवृम्बनदर्शनेन दुःखं माभूदिति
हेतोस्त्वनघनमीलनमेव धरमिति चिन्तयति स्मेति भावः । अथवा पत्युः सपत्नी-
संपर्कदर्शनात्तदहनतया नेत्रनिमीलनमकरोत् । अत्रकदेशविवर्ति रूपकमलङ्कारः ।

मापा

लाल रंग का या प्रेम से भरा सूर्य पश्चिमदिशा रूपी दूसरी स्त्री का मुख
चुम्बन करने लगा । ज्यों-पश्चिम दिशा की ओर चला गया । विधारी
पद्मिनी क्या करे । सीत का मुख चूमते हुए पति को न देखें, इससे, उसने
अपने कमल रूपी नेत्रों को बन्द कर लिया ।

वाजिनां गगनलङ्घनखेदच्छेदनाय मदिरामिव दातुम् ।

कामुकः कमलिनीवनितानां वारुणीप्रभवमन्धिमयासीत् ॥१०॥

अन्वयः—

कमलिनीवनितातां कामुकः वाजिनां गगनलङ्घनखेदच्छेदनाय
मदिरां दातुम् इव वारुणीप्रभवम् अन्धिम् अयासीत् ।

व्याख्या

कमलिन्यः पद्मिन्यो धनिताः स्त्रियस्तासां कामुकः प्रियः सूर्यः वाजिनाम-
श्वानां “वानिधाहावंगन्धर्वः” इत्यमरः । गगनस्य लङ्घनं पारगमनं तरमाद्यः खेदः
बलेनस्तस्य छेदनाय क्षमनाय मदिरां वाजिभ्यो मद्यं दातुमिव वाक्ष्या मदिरायाः
“सुरा प्रत्यक् च वाक्षी” इत्यमरः । प्रभवमुत्पत्तिस्थानमन्धिं समुद्रं
“समुद्रोऽधिरूपारः पारावरः सरित्पतिः” इत्यमरः । अयासीत् गतवान् ।
समुद्रमन्यवसमये वाक्षी समुद्रात्समागतेति प्रसिद्धिः ।

भाषा

कमलिनी कृपी स्त्रियो का कामुक सूर्य, आकाश को पार कर आए हुए घोड़ों का परिधाय दूर करने के हेतु माना शराव पिछाने के लिये शराव के उत्पत्ति स्थान समुद्र में चला गया । समुद्रमंथन में समुद्र से शराव भी निकली थी ।

सेवते स्म जलधौ प्रतिविम्बं विम्बपाटलमशीतमरीचेः ।

शेषकेलिशयनस्थितलक्ष्मी-बल्लभाभरणकौस्तुभलीलाम् ॥११॥

अन्वयः

अशीतमरीचेः विम्बपाटलं प्रतिविम्बं जलधौ शेषकेलिशयनस्थित-
लक्ष्मीवल्लभाभरणकौस्तुभलीलां सेवते स्म ।

व्याख्या

अशीता उष्ण मरीचय किरण्य यस्य स तस्याशीतमरीचेस्तूर्यस्य विम्बयत्
विम्बफलमिव पाटलं रक्तं प्रतिविम्बं तस्य समुद्रजले पतितं रक्तच्छाया जलधौ
समुद्रे शेषोऽहिराज एव केलिशयनं क्रीडाशय्यास्थलं तस्मिन् स्थिता विद्यमाना
या लक्ष्मीस्तस्या बल्लभी नारायणस्तस्याऽभरणफलञ्चास्वरूपो यः कौस्तुभो
मणिस्तस्म लीलाया सदृशीं शोका सेवते स्म तत्पत्नी शोभा ययौ । अत्र
निर्वाणालञ्कारः ।

भाषा

उष्ण किरण पाके सूर्य का, विम्बफल के ऐसा लाल प्रतिविम्ब, समुद्र में
घपनाम कृपी मुक्त झरिया पर सोए हुए लक्ष्मी के पति भगवान् विष्णु के
आभूषण रूप कौस्तुभमणि की शोभा को प्राप्त हुआ ।

वाजिनामविशतां जलराशौ वारिवारणमयाद्दिनमर्ता ।

दातुमीक्षणपुटेष्विव मुद्रां द्राह्मनिजातपपटं विचर्क्य ॥१२॥

अन्वयः

दिनमर्ता वारिवारणमयाद् जलराशौ अविशतां वाजिनाम् ईक्षण-
पुटेषु मुद्रां दातुम् इव द्राक् निजातपपटं विचर्क्य ।

व्याख्या

दिनस्य भर्ता रचयिता दिनभर्ता सूर्यो वारिणो जलस्य चारणा गजास्तेषां भयात् वारिवारणभयात् जलगजकर्तृकाश्रमणजन्यभीतिवशात् जलराशौ समुद्रे-
ऽविदातां प्रवेशमनिच्छतां स्ववाजिनामश्वानामीक्षणपुटेषु नेत्रपुटेषु मुद्रां पिपानं
दर्शनशक्तिराहित्यं दातुं समर्पयितुमिव द्राक् शोघ्र “द्राक्षमद्रक्षुसपदि द्रुते” इत्य-
मरः । निजातप एव पटो वस्त्रं त विचकर्षाऽऽकृष्टवान् ।

भाषा

सूर्य ने, जल हाथियो के भय से समुद्र में न घुसने वाले घोड़ों की आँखों पर मानो पट्टा बाँधने के लिये अपने घाम रूपी वस्त्र को खींच खींच लिया । घोड़े न गडके इसलिये उनकी आँखों पर पट्टे बाँधे जाते हैं ।

भास्वति त्रिभुवनाङ्गणदीपे वेधसा प्रशमिते मरुतेव ।

धूमराजिरिव तत्प्रशमोत्था ध्वान्तसंततिरलक्ष्यत नीला ॥१३॥

अन्वयः

त्रिभुवनाङ्गणदीपे भास्वति मरुता इव वेधसा प्रशमिते (सति)
तत्प्रशमोत्था धूमराजिः इव नीला ध्वान्तसन्ततिः अलक्ष्यत ।

व्याख्या

त्रिभुवनमेवाङ्गणं अजिरं “अङ्गणं चत्वरजिरे” इत्यमरः । तस्य दीपे प्रकाशके भास्वति सूर्ये मरुता वायुना इव वेधसा ग्रहणा प्रशमिते निर्वापिते सति तस्य त्रैलोक्यदीपस्वरूपसूर्यस्य प्रशमेन शान्त्या उत्था समुद्यता धूमराजि-
र्धूमसमूह इव नीला दयामा ध्वान्तस्यान्धकारस्य “अन्धकारोऽस्तित्रया ध्वान्तम्
तमिरस्र तिमिर तम” इत्यमरः । सन्ततिः समूहोऽलक्ष्यत अवुक्ष्यत ।
अत्रोत्प्रेक्षा नामालङ्कारः ।

भाषा

तीनों लोक रूपी आगन के दीप सूर्य के वायु के समान दहला द्वारा बुता दिये जाने पर मानो सूर्य रूपी दीप के बुतने से पैदा भये हुये धूँएँ के समूह के समान काले रंग का अन्धकार समूह दिखाई देने लगा ।

रत्नराजिनिकरप्रकरेण प्राप्यमाण इव दीपकशङ्काम् ।

अम्बरादथ पपात पतङ्गस्तैलपात्रसदृशे जलराशौ ॥१४॥

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

अन्वयः

अथ रत्नराजिनिकरप्रकरेण दीपकशङ्कां प्राप्यमाणः इव पतङ्गः
म्यरात् तैलपात्रसदृशे जलराशौ पपात ।

व्याख्या

अथानन्तरम् समुद्रस्थरत्नानां राजयः पतंत्यस्तासां निकरेण समूहेन दीप-
कानां शङ्का सम्भावनां प्राप्यमाणः प्राप्त इव पतङ्गः सूर्यः स एव शलभः "पतङ्गः
यक्षिसूर्ययोः" इत्यमरः । अम्बरादाकाशात् "अम्बरं व्योम्नि वाससि" इत्यमरः ।
तैलपात्रेण तैलभाजनेन सदृशे समाने जलराशौ समुद्रे पपात वेगेन जगाम ।

भाषा

इसके अनन्तर मानो समुद्र स्थित रत्न-श्रेणियों के समूह के कारण दीप-
की शङ्का रखने वाला सूर्य या फतिङ्गा, आकाश से, तेल के पात्र के समान
समुद्र में वेग से गिर गया ।

भानुबाह्नयुरप्रहतानां वारिराशितटशुक्तिपुटानाम् ।

मौक्तिकैरिव कियद्भिरपि द्यौस्तारकैस्तिलकिता विरराज ॥१५॥

अन्वयः

भानुबाह्नयुरप्रहतानां वारिराशितटशुक्तिपुटानां कियद्भिः
मौक्तिकैः इव तारकैः तिलकिता द्यौः विरराज ।

व्याख्या

भानोःसूर्यस्य बाह्नयानि वाजिनस्तेषां खुरैः पादतल्लग्यास्तैः प्रहतानां सताडि-
तानां वारिराशेः जलराशेस्तमुद्रस्य तटे बेलगया स्थितानां शुक्तिपुटानां कियद्भिः
मौक्तिकैः मुक्तभिः तारकैर्नक्षत्रैः "नक्षत्रमुखा भ तारा तारकाप्युडु वा
स्त्रियाम्" इत्यमरः । तिलकिता तिलकसम्भूयिता शोभितेत्यर्थः, द्यौः ननः
विरराज अशुभे ।

भाषा

सूर्य के घोड़ों के खुरों से टूटे हुए, समुद्र के किनारे पर की सीपा
सपुटों में वे कुछ मोतिया के समान तारा से तिलक धारण करने वाला अर्थात्
सुन्दर आकाश शोभित होने लगा ।

पद्मकोटरकुटीरकवन्ध-त्रासविद्रुतमधुव्रतनीलम् ।

ध्वान्तमङ्कुशविहीनममाङ्गोद् व्योमसीमनि गतिं नयनानाम् ॥१६॥

अन्वयः

पद्मकोटरकुटीरकवन्धत्रासविद्रुतमधुव्रतनीलम् अङ्कुशविहीनं ध्वान्तं व्योमसीमनि नयनानां गतिम् अभाङ्क्षीत् ।

व्याख्या

पद्माना कमलानां कोटरा मध्यस्थितावकाशाः “निष्कुतः कोटरं वा ना” इत्यमरः । एव कुटीरका अस्पकुटश्च तेषु बन्धाद्वन्धनाद् यः त्रासो भयं तेन विद्रुता पलायिता ये मधुव्रता भ्रमरा “मधुव्रतो भयकरो मधुलिप्समधुपातिनः” इत्यमरः । तद्वत् नीलमङ्कुशविहीनं निर्भयं यथा स्यात्तथा सर्वत्र प्रसरणशीलं ध्वान्तमन्धकारः व्योमसीमनि आकाशमण्डले नयनानां नेत्राणां गतिं प्रसरणमभाङ्क्षीत् निरस्तयान् । सूर्यास्तेन घोरान्धकारप्रवृत्तिरिति भावः ।

भाषा

कमलों के मध्यस्थित खाली जमीन लुपी कुटियों में बन्द हो जाने के भय से भागे हुए भीरो के समान काले रंग के, निडर होकर चारों ओर फैलने वाले अन्धकार ने, आकाशमण्डल में नयनों की गति को रोक दिया । अर्थात् सूर्यास्त हो जाने से अन्धकार से कुछ भी दिलाई नहीं पड़ता था ।

नीलरत्नघटितेव समन्तात् पीडितेव निविडाञ्जनपुञ्जैः ।

प्लावितेव जलराशितरङ्गैर्वान्तराजिभिरभूद्भुवनश्रीः ॥१७॥

अन्वयः

भुवनश्रीः ध्वान्तराजिभिः समन्तात् नीलरत्नघटिता इव निविडाञ्जनपुञ्जैः पीडिता इव जलराशितरङ्गैः प्लाविता इव अभूत् ।

व्याख्या

भुवनश्रीः सर्वलोकशोभा ध्वान्तराजिभिरन्धकारपरम्पराभिः समन्तात् सर्वदिक्षु नीलरत्ननीलमणिभिर्घटिता रचितेव निविडाञ्जनपुञ्जैर्घनाञ्जनसमूहैः पीडितेव सर्वत्र सञ्छादितेव जलराशितरङ्गैः समुद्रोर्मिभिः “भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वास्त्रियां वीधिरयोमिषु” इत्यमरः । प्लावितेव व्याप्तेषाऽभूत् जाता । सर्वत्राऽन्धकारः प्रसृत इति भावः । अत्रोत्प्रेक्षात्रयस्य सत्पट्टिः ।

भाषा

अधवार धेणियो से जगत् भर की सोभा, मानो चारा ओर नीलमणियो से घटित होन के समान घने कज्जल के समूहा से आच्छादित होने के समान और समुद्र की नीले रंग की लहरों से प्लावित होन के समान ही गई ।

चूर्णकुन्तलसटापरिपाट्या विप्रकीर्णमिव भालतलेषु ।
केशबन्धविभवैर्लटभानां पिण्डतामिव जगाम तमिस्रम् ॥१८॥

अन्वयः

लटभानां भालतलेषु चूर्णकुन्तलसटापरिपाट्या विप्रकीर्णम् इव तमिस्रं केशबन्धविभवैः पिण्डताम् इव जगाम ।

व्याख्या

लटभानामङ्गनाना भालतलेषु मस्तकेषु विभृङ्गताश्चूर्णकुन्तलसटा केश-
समूहा तासा परिपाट्या छलेन विप्रकीर्णमितस्ततो विस्तृतमिव तमिस्रमग्न-
कारं केशबन्धाना सयतकेशाना घम्मिलनानामित्यर्थं विभवै रचनारमि बद्धकेश-
साम्यात् पिण्डता घनत्वं जगाम इव श्रोत्र इव ।

भाषा

सुन्दरिया के ललाटा पर पड़ी धुसराले बाला की लटा के मिय से मानो चारा ओर कितरा हुआ अधवार, केगो पर कभी फर कर उनका जूटा बांध देने के समान मानो छेम हो गया हो ।

सर्वनिहवविधौ कृतबुद्धेलोचनानि विफलानि विधाय ।
स्पर्शनेन्द्रियममुद्रितशक्ति प्रातिकूल्यमकरोजिमिरस्य ॥१९॥

अन्वयः

अमुद्रितशक्ति स्पर्शनेन्द्रिय लोचनानि विफलानि विधाय सर्व-
निहवविधौ कृतबुद्धेः तिमिरस्य प्रातिकूल्यम् अकरोत् ।

व्याख्या

अमुद्रिताप्रविहता शक्तिस्सामर्थ्यं यस्य तत् अमुद्रितशक्ति अविलीनतामप्यं
स्पर्शनेन्द्रिय स्वर्गिन्द्रिय लोचनानि नयनानि विफलानि दशनशक्तिरहितानि
विधाय कृत्वा सर्वेषां कष्टार्थानां निहव अपह्नवोद्भान तस्य विधौ कृता बुद्धिर्येन

सः तस्य कृतबुद्धेस्तिमिरस्य प्रातिकूल्यं विरोधमकरोत् । स्पर्शनेन्द्रियं त्वशक्ति-
परिस्फूर्पां सर्वपदार्थानां निह्नुवाभारूपं ज्ञानमेवाकरोदिति भावः ।

भाषा

अविहत शक्ति वाले त्वगिन्द्रिय ने, आँखों को, देखने की शक्ति से वञ्चित बना कर सम्पूर्ण वस्तुओं को छिना देने के लिये क्रानप्रयत्न अन्धकार के विरुद्ध काम किया । अर्थात् अन्धकार के चारों ओर फैल जाने पर भी स्पर्श से वस्तुओं का ज्ञान होता ही था ।

कस्य न प्रतिहतं वत चक्षुर्ध्वान्तसन्ततिभिरुड्मराभिः ।
केवलं मनसिजप्रहितानां नावधूतमभिसारवधूनाम् ॥२०॥

अन्वयः

उड्मराभिः ध्वान्तसन्ततिभिः कस्य चक्षुः वत न प्रतिहतम् ।
केवलं मनसिजप्रहितानाम् अभिसारवधूनां चक्षुः न अवधूतम् ।

व्याख्या

उड्मराभिरुड्मराभि ध्वान्तानां सतमसानां 'ध्वान्तं संतमसं तमः' इत्यमरः । सन्ततप्रस्ताभिः कस्य प्राणिनः चक्षुर्नयनं वत इति खेदे, न प्रतिहतं न प्रति-
बद्धम् । कस्य रूपापाहकसामर्थ्यरहितत्वं न जातमपि तु सर्वैस्त्वैवेति भावः । केवलं मनसिजेन कामेन प्रहितानां प्रेरितानामभिसारवधूनामभिसारिकाणां प्रियसङ्केत-
स्यानं प्रति गन्तुमनसा स्त्रीणामेव चक्षुर्नावधूतं न तिरस्कृतमधिलीनशक्ति-
जानमिरपथः ।

भाषा

खेद की बात है कि, अत्यधिक अन्धकार के समूह से किसकी, आँख देखने की शक्ति से वञ्चित नहीं हुई । अर्थात् सभी के आँखों की देखने की शक्ति दूर हो गई । केवल कामदेव से प्रेरित अभिसारिकाओं की अन्धकार में देखने की शक्ति दूर न हुई । अर्थात् इतने अन्धकार में भी अभिसारिकाएँ अपने प्रिय के मिलने के सङ्केतस्यान में-जानी ही थी ।

पांसुतज्जपसुरतप्रवणानां विश्वलोचनपुटप्रतिबन्धे ।
कुत्र कुत्र न तिरस्करिणीत्वं ध्वान्तमण्डलमगाच्चपलानाम् ॥२१॥

अन्वयः

ध्वान्तमण्डलं पांसुतल्पसुरतप्रवणानां चपलानां विश्वलोचनपुट-
प्रतियन्त्रे कुत्र कुत्र तिरस्करिणीत्वं न अगात् ।

व्याख्या

ध्वान्तमण्डलमन्यकारसमूहः पांसुरेष घृतिरेव तत्त्वं शय्या “तत्त्वं शय्यादृ-
चारेण” इत्यमरः । तस्मिन् सुरतं रतिविलासस्तस्मिन्प्रवणास्तत्परास्तातां
चपलानां चञ्चलचित्तानामभिसारिकाणां विश्वस्य संसारस्य प्राणिमूहस्य लोचन-
पुटस्य नयनपुटस्य प्रतिबन्धे विधाने दर्शनायोगत्वे कुत्र कुत्र कस्मिन्कस्मिन् स्थाने
तिरस्करणीत्वं जवनिकात्वं “प्रतिमरीच जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा”
इत्यमरः । न अगात् न प्राप्तवान् किन्तु सर्वत्रैवाभिसारेषु जवनिकात्वं प्राप्तवान-
निति भावः ।

भाषा

अन्यकार समूह ने घृती की शय्या पर सुरतक्रीडा करने में प्रवृण चञ्चल
अभिसारिकाओं के, विश्व के नेत्रों की देखने की शक्ति के प्रतिबन्धक रूप में किस-
चित् स्थान में पड़ने का काम नहीं किया । अर्थात् सर्वत्र परदे का काम किया ।

पश्चिमाचलविटङ्कनिपाते विद्रुता इव रुचस्वपनस्य ।

दीपदीपकिरणाः सृणिमङ्गलीमारभन्त तिमिरद्विरदस्य ॥२२॥

अन्वयः

तपनस्य रुचः पश्चिमाचलविटङ्कनिपाते (सति) विद्रुता इव
(जाताः) दीपदीपकिरणाः तिमिरद्विरदस्य सृणिमङ्गलीम् आरभन्त ।

व्याख्या

तपनस्य सूर्यस्य रुचः किरणाः पश्चिमाचलस्यास्तावन्तस्य विटङ्के शिखरे
निपाते उच्चस्थानात्पर्वतशृङ्गमपि निपतन्ते सति विद्रुता इव अस्तव्यस्ततां गताः
सर्वान्गता इव जाताः । बोधाः प्रकाशमानाः दीपानां किरणास्तु तिमिरद्विरदस्य
तमोगजस्य सर्वतः निरोधार्थं सृणिमङ्गलीमङ्कुशलोला “मङ्कुशोदग्री सृणिः
स्त्रियाम्” इत्यमरः । आरभन्त प्रारंभिते । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

पश्चिमाचल के शिखर पर गिरने से सूर्य के किरण झुड़क कर दूर होगये
अर्थात् अस्त-व्यस्त हो गये । तेज दीपों के किरणों ने अन्धकार रूपा हाथी के

स्वेच्छाचार में बहकुल का रूप धारण किया अर्थात् दीयो के कारण से अन्यवार के स्वेच्छानुसार फलने में रुकावट हुई ।

सूत्रिताभिसरणाः प्रणयिन्यः कान्तसङ्गममविघ्नमवापुः ।

फूत्कृतैः पथि निवारितदीपाश्चापलं जयति पञ्चशरस्य ॥२३॥

अन्वयः

सूत्रिताभिसरणाः पथि फूत्कृतैः निवारितदीपाः प्रणयिन्यः कान्त-संगमम् अविघ्नम् अवापुः । पञ्चशरस्य चापलं जयति ।

व्याख्या

सूत्रित प्रारब्धमभिसरणमभिधानं प्रियप्रति याभिस्तास्सूत्रिताभिसरणाः पथि मार्गे फूत्कृतैः फूत्कारैः निवारिताः प्रशान्तिम्प्रापिताः दीपाः याभिस्ताः प्रणयिन्यो अभिसारिकाः कान्तैः प्रियैस्तह संगममविघ्नं निविघ्न यथा स्वात्तयाज्वापुः प्रापुः । पञ्चशरस्य कामस्य चापलं पञ्चसत्त्वं जयति निरन्तरं सर्वोत्कर्षेण राजतितराम् ।

भाषा

अपने प्रिय के पास अभिसरण करने वाली, रास्ते में फूँककर दीया बुताने वाली अभिसारिकाओं का अपने प्रियों से मिलन निविघ्न सम्पन्न हुआ । कामदेव महाराज की स्फूर्ति की बलिहारी है अर्थात् कामाभिभूत होने पर स्त्रियो में जो स्वाभाविक शीघ्रता पूर्वक अपना कार्य सम्पादन करने की बुद्धि उत्पन्न हो जाती है वह प्रशसनीय है ।

रासमेन सहिता रजकस्त्री-रूपधारि विरचय्य शरीरम् ।

कापि वञ्चितवती जनबाधां कं विडम्बयति नो कुसुमेषुः ॥२४॥

अन्वयः

रासमेन सहिता का अपि रजकस्त्रीरूपधारि शरीरं विरचय्य जनबाधां वञ्चितवती । कुसुमेषुः कं न विडम्बयति ।

व्याख्या

रासमेन गर्दमेन सहिता “रासभा गर्दमाः खराः” इत्यमरः । सङ्गता कापि अभिसारिका रजकस्य स्त्रियो रूपधारि रजकाङ्गनारूपधारकं शरीरं स्वीयस्वरूपं विरचय्य विषय जनानां बाधां विघ्नं वञ्चितवती निवारितवती । जनसमूहो

रजकीं ज्ञात्वा मार्गं विहाय स्थितः । एतेन तस्याः शीघ्रं सङ्कृतस्थानप्राप्तिरिति भावः । कुमुदेवुः कामः क जनं न विडम्बयति स्वोच्चस्थानदधो न यातयति । अपि तु सर्वानेव विडम्बयतीति भावः । अत्राप्यपिस्तिरक्तद्वारः ।

भाषा

गदहे को साथ ले, घोविन का रूप धारण कर किसी अभिसारिका ने जन समूह को ठगा । कामदेव किसकी विडम्बना नहीं करता यानी सबकी विडम्बना करता है । अर्थात् घोविन को जाती देखकर भीड़ हट गई और रास्ता सफा होने से वह शीघ्र अपने पति के मिलने के स्थान पर पहुँच सकी । किन्तु कामासक्त होने से उसे घोविन बनने की बुद्धिशा भोगनी पड़ी ।

कापि मुख्यपदवीमधिरोष्य स्वां सखीं स्वकरधारितदीपा ।

प्राणनाथरतिगेहमयासीदद्भुतो रतिपतेरुपदेशः ॥२५॥

अन्वयः

स्वकरधारितदीपा का अपि स्वां सखीं मुख्यपदवीम् अधिरोष्य प्राणनाथरतिगेहम् अयासीत् रतिपतेः उपदेशः अद्भुतः ।

व्याख्या

स्वकरे निजहस्ते धारित. संस्थापित बीपी पया सा स्वकरधारितदीपा काप्यङ्गना स्वा मित्रा सखीं वयस्या "आलि सखी वयस्याङ्ग" इत्यमरः । मुख्यपदवीं प्रधानपदमभिसारिकात्त्वानेअधिरोष्य द्वारा प्राणनाथस्य प्रियस्य रतिगेहं विलासस्थानमयासीत् गतवती । अमुष्या विवित्रोपायस्य महत्त्वं समर्थ-यन्माह—रतिपते कामस्य उपदेशः मित्रा अद्भुत विचित्रः । अत्राद्यान्तरग्यातो मानात्तद्वारः ।

भाषा

अपने हाथ में दीपक धारण करने वाली कोई अभिसारिका अपनी सखी को अभिसारिका का मुख्य स्थान देकर अपने प्राणनाथ के घर गई । कामदेव का उपदेश आश्चर्यजनक है । अर्थात् अपने दीपा दिखाते हुए अपनी सखी के साथ जाने से लोगों की उसके अभिसारिका होने का सन्देह न होकर सखी के अभिसारिका होने का सन्देह हुआ । कामप्रभूत होने पर ही ऐसी ऐसी मूर्त होनी है ।

दिग्वधूरथ पुरन्दरसेव्या पाकपाण्डुशरकाण्डविडम्बि ।

विभ्रती मुखमवोचत गर्भे रोहिणीप्रणयिनः परिणामम् ॥२६॥

अन्वयः

अथ पाकपाण्डुशरकाण्डविडम्बि मुखं विभ्रती पुरन्दरसेव्या दिग्वधूः गर्भे रोहिणीप्रणयिनः परिणामं अवोचत ।

व्याख्या

अथ सूर्यस्यास्तगमनानन्तरं पाकेन धूर्णपरिणामेन पाण्डुवर्णमीपत्पीतशुक्ल-
वर्णं घनछरकाण्डं तस्य विडम्बि तत्सदृशं मुखं विभ्रती धारयन्ती, विपूदये
सत्यप्रभातं विभ्रती धारयन्तीत्यर्थः । पुरन्दरेणन्द्रेण “वृद्धभवाः शुनासीरः पुष्टूतः
पुरन्दरः” इत्यमरः । सैव्या सुमान्या दिग्वधूः पूर्वदिगेवाङ्गना गर्भेऽभ्यन्तरे
पूर्वविशो मध्यभागे कुक्षौ च रोहिण्याः प्रणयी स्नेही चन्द्रस्तस्य च परिणामं
गर्भमुदयं वाऽवोचतोवाच । अत्र विशेषणसाम्यादप्रस्तुतार्थपरिस्फूर्त्या समा-
प्तोक्तिरसङ्गारः ।

भाषा

सूर्य के अस्त हो जाने के बाद चन्द्रमा के उदय होने के समय, पके हुए श्वेत
रेख की सरही के समान श्वेत मुख या अग्रभाग को रखने वाली, इन्द्र द्वारा
सेवित (पूर्व दिशा के स्वामी इन्द्र हैं) पू० दिशा रूपी स्त्री, अपने गर्भ में अर्थात्
पूर्व दिशा में रोहिणी के प्रेमी चन्द्र रूपी बालक के गर्भफल या उदय को सूचित
करने लगी । तात्पर्य यह है कि इन्द्र के संयोग से पूर्व दिशा रूपी स्त्री में चन्द्र
रूपी गर्भ की स्थिति सूचित होती थी जिससे गर्भवती के समान पूर्व दिशा रूपी
स्त्री का मुख सफेद पड़ गया था । अर्थात् पूर्व दिशा में चन्द्र की कान्ति से
श्वेतता आगई थी ।

श्रौढकेतकपरागविपाण्डु-ज्योतिरत्र समये भ्रमति स्म ।

नाकनायकनिकेतचकोरी-पीतशेषमटवीमुदयाद्रेः ॥२७॥

अन्वयः

अत्र समये नाकनायकनिकेतचकोरीपीतशेषं श्रौढकेतकपरागविपाण्डु-
ज्योतिः उदयाद्रेः अटवीं भ्रमति स्म ।

व्याख्या

अथ समये प्राच्यां दिशि चन्द्रमण्डलोदयकाले नाकनाभकस्य स्वर्गाधिपते-
रिन्द्रस्य निषेतस्त्वर्गस्तस्य चकोर्यस्ताभिः पीताच्छेषमवशिष्टं प्रौढः परिपूर्णवि-
स्पामापन्नः चेतकस्तस्य परागो रजस्तद्वद्विषाण्डु उन्नत उमोक्षिन्मोक्षित्ना उदयाद्रे-
रुदयाचलस्य अटवीमरण्यं "अटथरण्यं विपिन गहनं जगनं वनम्" इत्यमरः ।
अमति स्म वस्त्राय ।

भाषा

उप रामव भे पूर्व दिशा में इन्द्र के स्वर्ग की चकोरियो के पीने से बची हुई,
परीपूर्णविस्पा को प्राप्त केवडे की धूली के समान सफेद चांदनी उदयाचल के
जगल में फैल गई ।

पूर्वदिङ्मुखमशोभत किञ्चिन्निर्गतेन शिखरादुदयाद्रेः ।

चारुचन्दनविलेपनपाण्डु-भ्रूपताकमिव शीतकरेण ॥२८॥

अन्वयः

पूर्वदिङ्मुखम् उदयाद्रेः शिखरात् किञ्चित् निर्गतेन शीतकरेण
चारुचन्दनविलेपनपाण्डुभ्रूपताकम् इव अशोभत ।

व्याख्या

पूर्वदिशः प्राच्यां दिशो मुख वदमभयभायो वा उदयाद्रेरुदयाचलस्य शिखरात्
शृङ्गात् "कूटोऽप्यत्री शिखरं शृङ्गम्" इत्यमरः । किञ्चिन्निर्गतेन किञ्चित्प्रकटी-
भूतेन शीतकरेण चन्द्रेण चारुचन्दनस्य सुन्दरचन्दनस्य विलेपनेन पाण्डुभ्रूपताका
यास्मिस्तत् चारुचन्दनविलेपनपाण्डुभ्रूपताकमिवाऽशोभत शृङ्गम् । अशो-
भसालङ्कारः ।

भाषा

पूर्व दिशा का मुख अर्थात् अग्रभाग उदयाचल से कुछ थोड़े से ऊपर उठे
हुए चन्द्रमा के चारण से मानो सफेद चन्दन के लगाने से जिसका भी रूपी
झण्डा सफेद होगया हो ऐसा सुजीमित होता था ।

पाटलेन महसां पटलेन प्राच्यशैलश्रुवि बालभृगाङ्गः ।

धातुशृङ्गपृथुलस्थलधूली-केलिपूसरसरीर इवासीत् ॥२९॥

अन्वयः

प्राच्यशैलभुवि बालमृगाङ्गः पाटलेन महसां पटलेन धातुशृङ्गपृथुल-
स्थलधूलीकेलिधूसरशरीरः इव आसीत् ।

व्याख्या

प्राच्यशैलभुवि उदयपर्वतस्य भूमौ बालमृगाङ्को बालेन्दुः पाटलेन रक्तेन महसां
तेजसां पटलेन समूहेन धातोर्गैरिकधातो शृङ्गे शिखरे "कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं"
इत्यमरः । पृथुला विशाला या स्थलस्य धूलौ रजस्तस्यां केलिः क्रीडा तया
धूसरं शरीरं यस्य स धातुशृङ्गपृथुलस्थलधूलौकेलिधूसरशरीर इवाऽऽसीत् राज्ञ ।
अश्रोत्रेशालङ्कारः ।

भाषा

पूर्वीय पर्वत की जमीन पर बालचन्द्र, लाल रंग के किरणों के समूह से
मानो गैरिक आदि धातु के पर्वत की चोटी के विस्तृत जमीन की धूलि में
खेलने से भटभंते शरीर वाला होगया था ।

पाटलांशुरगमत्सवितेति श्वेतभानुरपि तादृगुपागात् ।

वञ्चनार्थमिव पङ्कुरुहिण्यास्तां पुनश्छलयितुं न शशाक ॥३०॥

अन्वयः

पङ्कुरुहिण्याः वञ्चनार्थम् इव सविता पाटलांशुः अगमत् इति श्वेत-
भानुः अपि तादृक् उपागात् । पुनः तां छलयितुं न शशाक ।

व्याख्या

पङ्कुरुहिण्या कमलिण्या वञ्चनार्थमिव, अहमेव सूर्य इति ज्ञात्वा तां विकासं
कुपुः इति प्रतारणार्थमिव, सविता सूर्यः पाटला रक्तवर्णां अंशवो यस्य सः पाट-
लांशुः अगमत् जातः इति हेतोः श्वेतभानुः शुक्लकिरणचन्द्रोऽपि तादृक् रक्तवर्णं
उपागात् आयातः । पुनस्तयापि तां कमलिनीं छलयितुं प्रतारयितुं न शशाक न
समर्थोऽभवत् । अश्रोत्रेशालङ्कारः ।

भाषा

सूर्य लाल होगया इस लिये मानो कमलिनी को ठगने के लिये चन्द्रमा भी
वैसा ही लाल होगया । परन्तु वह कमलिनी को ठग नहीं सका ।

तजितं तिमिरमिन्दुमयूखैः शैलदुर्गमहनानि विवेश ।

मानिनीजनमनांसि बभूवुरिचित्रमञ्जनमपीमलिनानि ॥३१॥

अन्वयः-

इन्दुमयूखैः तजितं तिमिरं शैलदुर्गमहनानि विवेश मानिनीजन-
मनांसि अञ्जनमपीमलिनानि बभूवुः, इति चित्रम् ।

व्याख्या

इन्दुमयूखैश्चन्द्रकिरणैस्तजितं तजितं वा निवारितं तिमिरं तमः "अन्ध-
कारोत्तिप्रदां घ्नान्तं तमिहं तिमिरं तमः" इत्यमरः । शैलदुर्गस्य पर्वतकण्टके-
मस्थानस्य गहनानि मनानि "अटध्यरब्धं विपिनं गहनं काननं वनम्" इत्यमरः ।
विवेश प्रवेशं चकार मानिनीजनानां मानवतीमानन्दजननां मनांसि चित्तानि,
अञ्जनस्य मयी सङ्गमलिनानि कृष्णवर्णानि यद्वा चन्द्रवर्णानामानस्य भङ्गः
स्मादितिहेतोर्बुद्धितानि बभूवुः इति चित्रमाश्रयम् । अथ मास्त्रिभुवनकारण-
योभिन्नदेशात्पादसङ्गतिरलक्ष्यारः ।

भाषा

चन्द्रमा के किरणों से ढराया गया हुआ अन्धकार, पर्वत ऊँची किले-के
दुष्प्रवेश्य स्थानों में या जंगलों में भ्रम गया । मानिनीजी के मन, अञ्जन की
ऐसी काली प्याही के समान काले अर्थात् उदास होकर यह आश्चर्य है । मानि-
नीजी का मान चन्द्र को देखते ही कामातुर हो जाने से छूट जाता है इसलिये वे
भव प्रिय को और विशेष न सता सकेंगी इस विचार से उदास हो गई ।

तत्क्षणाद्विपमशैलनिकुञ्ज-प्रान्तपुञ्जितमरच्यत सर्वम् ।

ध्वान्तचक्रममितः प्रसरद्भिर्दुर्गशेषमिव चन्द्रमयूखैः ॥३२॥

अन्वयः-

तत्क्षणात् सर्वं ध्वान्तचक्रं प्रसरद्भिः चन्द्रमयूखैः विपमशैलनिकुञ्ज
प्रान्तपुञ्जितं दुर्गशेषम् इव अरच्यत ।

व्याख्या

तत्क्षणात् तत्र एव सर्वं समस्तं ध्वान्तचक्रं तमस्तमूहः प्रसरद्भिः विस्तारिभ-
श्चन्द्रमयूखैरिन्दुकिरणैर्विषमोऽपगम्यः शैलनिकुञ्जः पर्वतकुञ्जः "निकुञ्जकुञ्जो
या श्लोके कर्तादिभिर्हितोदरे" इत्यमरः । तस्य प्रान्तेषु प्रान्तभागेषु पुञ्जित-

मेकत्रीभूत दुर्गे च क्षेप, आधपस्थान यस्य तत् दुर्गक्षेप दुर्गस्थमिवाऽरच्यत
कृतम् ।

भाषा

शीघ्र ही चन्द्रमा के किरणों ने सम्पूर्ण अन्धकार भण्डल को अगम्य पर्वतों के
कुञ्जों के प्रान्त भागा ~ खदेड़कर माना केवल किलो में ही अवशिष्ट हा ऐसा
बना दिया । अर्थात् सब स्थाना स अन्धकार दूर होकर केवल पर्वतों के कुञ्जों
में ही अवशिष्ट रह गया ।

नीलतालफलपंकिसनाथा प्राच्यशैलवनभूमिरराजत् ।
निम्नया शशिकरैरुपगूढा ध्वान्तमस्तकपरम्परयेव ॥३३॥

अन्वयः

नीलतालफलपंकिसनाथा प्राच्यशैलवनभूमिः शशिकरैः निम्नया
ध्वान्तमस्तकपरम्परया उपगूढा इव अराजत् ।

व्याख्या

नीला इयामवर्णा वा तालफलपङ्क्ति तालबुक्षाणां फलधेनिस्तया सनाथा
पुक्ता प्राच्यशैलस्य पूर्वशैलस्य वनभूमि शशिन चन्द्रस्य करं किरणं निम्नया
नक्षीकृतयाऽथ कृतया ध्वान्तस्य मस्तकानां शिरसा परम्परया श्रेण्या उपगूढा
आलिङ्गिता इव अराजत् शोभा दधी । चन्द्रकरैर्निरस्तोऽप्यन्धकार क्षिप्तो-
न्ममनाविना अथञ्चित्तालफलपङ्क्तिम्याजेन प्राच्यशैलवने स्थान लेभे इति भावः ।

भाषा

बाले रंग के ताड़ के फलों की श्रेणिया से युक्त, पूर्वीय पर्वतों की वन
की भूमि, माना चन्द्रमा के किरणों के कारण नीचे दिये हुए अन्धकार की
मस्तक की श्रेणी से आलिङ्गित की गई हो, ऐसी शोभित होती थी ।

अर्थात् चन्द्रमा से अपने किरणरूपी हाथों से अन्धकार के ताड़ के फ-
रूपी मस्तकों को नीचे कर दिये जाने पर अन्धकार ने मानो नतमस्तक होकर
पूर्वीय शैल की वनभूमि की धारण ली ।

पारणोद्यतचकोरपुरन्ध्र-क्षिप्तलोचनरुचामिव पुञ्जैः ।
पाटलं पटलमिन्दुरुचीनां रक्तकम्बलविडम्बि वभूव ॥३४॥

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

अन्वयः

रुचीनां पाटलं पटलं पारणोद्यतचकोरपुरन्निचितलोचनरुचा
इ रक्तकम्बलविडम्बि यमूव ।

व्याख्या

रुचिनीनां चन्द्रकान्तीनां पाटले रक्तं पटलं समूहः पारणार्थां सम्पूर्णदिन-
पवासागते चन्द्रोदये किरणपाने उद्यताः समस्तुकाश्चकोरानां पुरःप्रपोऽ-
स्तासां लिप्ताः चन्द्रोपरि प्रहिताः लोचनरुचः स्पन्दनकान्तपस्तासां
तेजसमूर्हरेष रक्तमरुणं यत्कम्बलं तस्य विडम्बि तत्समानं यमूव । चन्द्रो-
तालङ्कारः ।

भाषा

चादनी की लालिमा का समूह, चादनी साकर पारण करने में लगी हुई
बनोरियों द्वारा ढाली हुई नेवों की लाल कान्ति के समूह से मानो लाल कम्बल
के समान हो गई । अर्थात् उदित होने वाले चन्द्रमा की लाल चादनी मानों
चादनी साकर पारण करने वाली बनोरियों के नेवों की लाल कान्ति से लाल
कम्बल के समान ढील पड़ती थी ।

क्षाल्यमान इव मानवतीनां दग्धिरश्रुजलनिर्भरिणीभिः ।

त्यक्तवानुदयरागमशेषं पूर्वदितिलकविन्दुरिवेन्दुः ॥३५॥

अन्वयः

पूर्वदितिलकविन्दुः इव इन्दुः मानवतीनाम् अश्रुजलनिर्भरिणीभिः
दृग्भिः क्षाल्यमानः इव अशेषम् उदयरामं त्यक्तवान् ।

व्याख्या

पूर्वदिशः प्राचीरूपकामिन्याः मुखे तिलकविन्दुः इवेन्दुः चन्द्रः मानवतीनां
मानिनीनामश्रुजलस्य बाष्पजलस्य निर्झरिण्यो नद्यः "कूलङ्गुयानिर्झरिणी रोषोवक्रा
सरस्वती" इत्यमरः । तानिर्दुग्धिनयने क्षाल्यमानो घोट इव अशेषं समपमुदय-
कालीनादप्य त्यक्तवान् निरस्तवान् ।

भाषा

पूर्व दिशा रुची मानिनी के मुख पर तिलक के समान शोभा देने वाली
मानिनीजो के आँसू रूपी जल की नदी स्वरूप नयनों

घोया जाकर सम्पूर्ण उदय बाल की लालिमा को छोड़ दिया । अर्थात् चन्द्रमा को देखने से अब मान न रह सकेगा अत्युत्त पति सगम की इच्छा होगी इस भावना से दुःखी होकर उनके बहने वाले आँसू रूपी जल से मानो चन्द्रमा की उदयकाल की लालिमा धुल गई ।

वल्लभेन जगतां निजधाम्ना जातगर्व इव रात्रिभुजङ्गः ।

पादविन्यसननर्मविधायी निर्ममे कुमुदिनीं गतनिद्राम् ॥३६॥

अन्वयः

जगतां वल्लभेन निजधाम्ना जातगर्वः इव रात्रिभुजङ्गः पादविन्य-सननर्मविधायी (सन्) कुमुदिनीं गतनिद्रां निर्ममे ।

व्याख्या

जगतां लोकानां वल्लभेन प्रियेन निजधाम्ना स्वकिरणेन घन्त्रिकया वा जातगर्व इव समुत्पन्नाहंकार इव रात्रिभुजङ्गः पतिः रात्रिभुजङ्गः चन्द्रः पदानां चरणानां किरणानां वा विन्यसनं प्रक्षेपणं निक्षेपो वा स एव नर्मक्रीडा तद्वि-धायी सादृशक्रीडाकर्ता सन् कुमुदिनीं गतनिद्रां निद्रारहितां विकसितां निर्ममे कृतवान् । अथ एकदेशविर्वात एषकमलङ्कारः ।

भाषा

मसार की प्यारी, अपनी चादनी से अभिमानी भये हुए के समान रात्रि पति चन्द्रमा ने, अपनी किरणों को फेंका कर नर्मक्रीडा करते हुए कुमुदिनी को विकसित कर दिया । अर्थात् जैसे अपने प्रिय कामुक की पाव की आहट पा कर सुरत क्रीडा के भावी विचार से कामिनी सज्ज हो उठती है उसी प्रकार कुमुदिनी चन्द्रमा के किरणों के पड़ने से विकसित हो उठी ।

रूप्यदर्पणतलप्रतिमल्ले लाब्धनं तुहिनदीधितिबिम्बे ।

शोभते स्म गगनप्रतिबिम्बच्छायमंद्रिशिखरस्थितिभाजि ॥३७॥

अन्वयः

अद्रिशिखरस्थितिभाजि रूप्यदर्पणतलप्रतिमल्ले तुहिनदीधितिबिम्बे लाब्धनं गगनप्रतिबिम्बच्छायं शोभते स्म ।

व्याख्या

अत्रेः पूर्वाचलस्य शिखरं शृङ्गं “कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं” इत्यमरः । तस्मिन् स्थितिनिवासस्ता भजतीति तस्मिन् अद्रिशिखरस्थितिभाजि रूप्यदर्पण-

अन्वयः

हिमदीधितिः अतिमात्रम् मांसलत्वम् अवाप्ते पिण्डदुग्धसदृशे निजधास्त्रि मिश्रणार्थम् इव बाधिजलानि उच्चैः आचक्रप ।

व्याख्या

हिमाः शीतला दीधितयः करा यस्य स हिमवीधितिः इन्द्रुः अतिमात्रमत्यर्थं मांसलत्वं घनत्वमवाप्ते प्राप्ते पिण्डदुग्धसदृशे घनीभूतक्षीरसमाने निजधास्त्रि स्वतेजसि अग्निप्रकाशमित्यर्थः । मिश्रणार्थमिव बाधिजलानि समुद्रजलानि उच्चैः उपरि आचक्रप आकृष्टवान् । “पूर्णचन्द्रोदयाकाशी दृष्टान्तोऽन महर्गवः” इति नयेन समुद्रजलं पूर्णचन्द्रोदये वेलामतिक्रम्य गच्छतीति प्रसिद्धिः ।

भाषा

थण्डी किरणवाले चन्द्रमा ने, अत्यधिक घन भई हुई, दूध के ठोस गोले के समान अपनी अग्निवा में मानो मिलाने के लिये अर्थात् मिलाकर पतली करने के लिये समुद्र के जल को ऊपर की ओर खींचा । अर्थात् पूर्णचन्द्र को देख कर समुद्र में बाढ़ आने लगी ।

दत्तदिक्तटविपाटनशङ्कुः शीतरश्मिकिरणामृतपूरः ।

मन्थशैलविशरारुशरीर-क्षीरनीरधिविलासमवाप ॥४०॥

अन्वयः

दत्तदिक्तटविपाटनशङ्कुः शीतरश्मिकिरणामृतपूरः मन्थशैलविशरारुशरीर-क्षीरनीरधिविलासम् अवाप ।

व्याख्या

दत्ता दिक्पटानां विपाटनस्य शङ्कुः येन स दत्तदिक्तटविपाटनशङ्कुः शीतरश्मिकिरणामृतानां मयूखपीयूषाणां पूरः प्रवाहः शीतरश्मिकिरणामृतपूरः मन्थशैलेन मन्थराचलेन विशरारु विशोभ्यमाणं शरीर यस्य स एवम्भूतो यः क्षीर-नीरधिर्दुग्धाभिस्तस्य विलास सादृश्यमवाप प्राप्तः । निवर्शनात्शङ्कारः ।

भाषा

दिशारूपी तट को तोड़ डालने की शङ्का उत्पन्न करने वाली चन्द्रमा के किरणों या चोदनी रूपी अमृत की बाढ़, मन्थराचल से मधे जाने से जर्जरित

सर्गः]

शरीर वाले क्षीरसागर की शोभा को प्राप्त हुई । अर्थात् जिस प्रकार मन्दरा-
चल से मये जाने पर क्षीरसागर का दूध पतला होकर चारो ओर पृथ्वी पर
फैलने लगा था उसी प्रकार चाँदनी चारो ओर फैल गई ।

केतकद्रुतिनिभं भुवनान्तस्तन्महः प्रकृतिशीतलमिन्दोः ।

कस्य नो वपुषि चन्दनलेपः कान्तितश्च गुणतश्च बभूव ॥४१॥

अन्वयः

भुवनान्तः प्रकृतिशीतलं केतकद्रुतिनिभम् इन्दोः तत् महः कस्य वपुषि
कान्तितः गुणतः च चन्दनलेपः नो बभूव ।

व्याख्या

भुवनस्य सर्वलोकस्याऽन्तः मध्ये भुवनान्तः प्रकृत्या स्वभावेनैव शीतल प्रकृति-
शीतल केतकद्रुतिनिभं केतकीपुष्पप्रवसद्गन्धमिन्दोश्चन्द्रस्य तन्महस्तत्प्रतिबिम्बं मह-
स्तेजः "महस्तूत्सवतेजसो" इत्यमरः । चन्द्रिकेत्यर्थः । कस्य जनस्य वपुषि शरीरे
कान्तितः धवलवर्णोभया गुणतो श्रेष्ठगुणेन च चन्दनलेपः नो बभूव नासीत् ।
अपितु आसीदेव ।

भाषा

जगत् भर में, स्वभाव से ही शण्डी, द्रवीभूत केवड़े के समान सफेद चन्द्रमा
का वह तेज अर्थात् चन्द्रिका किसके शरीर में सफेद कान्ति से और शीतगुण
से चन्दन का लेप न हुई अर्थात् चन्दन के लेप के समान न हुई । अर्थात्
चाँदनी के पड़ने से सब पदार्थ चन्दन से पुते हो ऐसे दिखाई पड़ते थे ।

क्षिप्यतां क्वचन चन्दनपाण्डुश्चन्द्रिकारसभरः कलशीभिः ।
ऊचुस्त्रियमवलाः प्रियहीनाः पादयोरपि निपत्य सखीनाम् ॥४२॥

अन्वयः

प्रियहीनाः अवलाः सखीनां पादयोः अपि निपत्य चन्दनपाण्डुः
चन्द्रिकारसभरः कलशीभिः क्वचन क्षिप्यताम् इत्यम् ऊचुः ।

व्याख्या

प्रिये- कान्तेहीना रहिता अवला स्त्रियो विरहिण्य इत्यर्थः । सखीनां
यस्याना "आलिः सखी यस्याऽयम्" इत्यमरः । पादयोश्चरणयोरपि निपत्य
पादपो- तिरासि निघाय चन्दनवत्पाण्डुहज्ज्वलवर्णश्चन्द्रिकारसभरः, योस्ता-

स्वरसराशिः कलशोभिः घटैः ष्वचनाप्रातप्रदेशे क्षिप्यतां निरस्यतामित्यमीदृशं बहु वचः ऊचुः कथयामासुः । प्रोपितभर्तृकाद्विचित्रकारसभरदर्शनेन विरहोद्दोषकत्वं मा भूदिति धिया स्वसखीनां पादयोः पतित्वाऽपि चन्द्रिकारसभरस्य कलशोभिर-
जातप्रदेशे प्रक्षिप्य दूरीकरणं प्रार्थयन्तीति भावः ।

भाषा

अपने पति की विरहावस्था में विद्यमान कामिनीओ ने सिर्फं मुल ही से नहीं किन्तु उनके पावो पडकर भी चन्दन के ऐसे सफेद चाँदनी के रस समूह को गँगोरिओ में भरकर कही फेंक आओ, ऐसा कहा । अर्थात् चाँदनी से विरह पीडा बढ़ती थी इसलिये सखियो से इसे कही ऐसे ठिकाने फेंको जिसमें उनकी दृष्टि में न आकर इससे विरह पीडा न बढ़े, ऐसा विरहिणियो ने कहा ।

‘कापि शीघ्रमवधीरितमाना मानिनी विचलिता प्रियधाम्नि ।

आगतेन मरुतापि पुरस्ताद्वाधवस्य परिहारममंस्त ॥४३॥

अन्वयः

का अपि शीघ्रम् अवधीरितमाना मानिनी प्रियधाम्नि प्रचलिता पुरस्तात् आगतेन मरुता अपि लाघवस्य परिहारम् अमंस्त ।

व्याख्या

कापि का पितृ शीघ्रं चन्द्रिकादर्शनकाल एव अदित्यवधीरितस्थितो मानः कोपो यया ॥ मानिनी मानयुता कामिनी प्रियस्य स्ववस्त्रभस्य धाम गृहं त्यागं वा तस्मिन् प्रचलिता मार्गस्थिता पुरस्तादप्यत आगतेन प्राप्तेन मरुता वायुनाऽपि लाघवस्य शीघ्रगतेः परिहार विघ्नमिवाभ्यंस्त निर्धारितवती । पुरतः समागतं वायुमपि पत्युः समीपे शीघ्रगमने विघ्नमिव जानाति त्माऽप्येषा ॥ का कथेति भावः ।

भाषा

कोई चन्द्रिका के किरणों से दूर होगए मानवाली, पति के स्थान पर जल्दी से पहुँचने की इच्छा से चली मानिनी, सामने से आए हुए धवन को भी पति के पास शीघ्रगमन में विघ्न समझती थी । अर्थात् वह सामने से रास्ते में आने वाले वायु को भी विघ्न समझती थी तो दूसरो के सम्बन्ध में कहना ही क्या है ।

- विक्रमाङ्कदेवचरितम्

[अं.]

इत्थमाप्तवति मन्मथबन्धौ तारकापरिवृढे जरठत्वम् ।
 आदिदेश नृपतिः कृतभूपाः पानकेलिविधये हरिणाक्षीः ॥४४॥

अन्वयः

मन्मथबन्धौ, तारकापरिवृढे इत्थं जरठत्वम् आप्तवति (सति)
 नृपतिः कृतभूपाः हरिणाक्षीः पानकेलिविधये आदिदेश ।

व्याख्या

मन्मथबन्धौ—कामसहायके तारकाणां नक्षत्राणां परिवृद्धौऽपि पतस्मिन्
 “अधिभूनायको नेता प्रभुः परिवृद्धोऽधिपः” इत्यमरः । तारकापरिवृढे चन्द्रे इत्थं-
 मैतादृशं जरठत्वं पूर्णत्वमाप्तवति सति नृपतिविक्रमाङ्कदेवः कृता भूयाऽलङ्कारो
 “भूपा तु स्वादर्लक्रिया । अलङ्कारस्त्वामरणं परिष्कारो विभूषणम्” इत्यमरः ।
 यानिस्ताः कृतभूपा हरिणाक्षीमुंयनयनाः (कर्म) पानकेलिविधये मद्यपान-
 विलासाप्यनादिदेशाऽऽप्तवान् ।

भाषा

कामदेव के मित्र, ताराओं के स्वामी, चन्द्रमा के इस प्रकार पूर्ण उदित हो
 जाने पर राजा विक्रमाङ्कदेव ने आभूषणों से सजी अर्थात् तर्प धृज्जारो से
 सुसज्जित मृगनयनिजों को सुरापान की कीड़ा के लिये आशा दी ।

अद्भुतास्त्रसुरली कुसुमेपोविभ्रमद्विरदयन्धनभूमिः ।
 कुन्तलक्षितिपतिप्रमदानां पानकेलिरभसोऽथ जजृम्भे ॥४५॥

अन्वयः

अथ कुसुमेपोः अद्भुतास्त्रसुरली विभ्रमद्विरदयन्धनभूमिः कुन्तल-
 क्षितिपतिप्रमदानाम् पानकेलिरभसः जजृम्भे ।

व्याख्या

अपानन्तरं कुसुमानि पुष्पाण्येष्वेवो बाणा यस्य स तस्य कुसुमेपोः कामस्य
 अद्भुतास्त्राणापाद्वर्ज्यकारिद्रास्त्राणां सुरली शिशमभूमिरभ्यासो वा विभ्रमो
 विलास एव द्विरदो गजस्तस्य दन्धनं तस्य भूमिः स्यात् कुन्तलक्षितिपतिप्रमदानां
 विक्रमाङ्कदेवकामिनीनां पानकेलिरभसः मद्यपानक्रीडाविलासः जजृम्भे उल्ललास
 सुरापानेन स्त्रीषु वटासविलोपहावसावादिकं प्राचुर्येणोज्ज्वलत इति भाष्य-

भाषा

॥ इसके अनन्तर पुष्पवाण कामदेव के आश्चर्यकारक शस्त्रों की शिक्षा की भूमि, विलास रूपी हाथी के बाँधने का स्थान, कुन्तलदेश के राजा विक्रमाङ्कदेव की कामिनीयों की सुरापान की क्रीड़ा प्रारम्भ हुई । अर्थात् वह सुरापान क्रीड़ा कामदेव की शस्त्रों की शिक्षास्वरूप और विभिन्न विलासों के स्थान रूप थी । अर्थात् सुरापान से स्त्रियों में कटाक्ष विलेप हावभावादि का प्राचुर्य होता है ।

आलवालवलयस्थितिभाजां बन्धवः सरसरागलतानाम् ।

हेमपात्रनिवहप्रणयिन्यः पाटलाः शुशुभिरे मधुधाराः ॥४६॥

अन्वयः

आलवालवलयस्थितिभाजां सरसरागलतानां बन्धवः हेमपात्र-
प्रणयिन्यः पाटलाः मधुधाराः शुशुभिरे ।

व्याख्या

आलवालवलये आलवालमण्डले "स्यावालवालमावालमावाप" इत्यमरः ।
स्थितिभाजा स्थितिमता सरसरागलता सार्दा रक्तवर्णवलयस्तातां बन्धव-
समाना हेमपात्राणां स्वर्णचयकाणां प्रणयिन्यः तद्गता इत्यर्थः । पाटला रक्तवर्णा
मधुधारा मधुधारा शुशुभिरे । उपमालङ्कारः ।

भाषा

थाले के घेरे में बिद्यमान, पानी से युक्त लाल रंग की लताओं के समान
सोने के प्यालों में पड़ने वाली लाल रंग की मद्य की धाराएँ शोभित
होने लगी ।

रत्नकेलिचपकेषु निविष्टं सीधु नव्यमसमायुधबन्धुः ।

रत्नदाससिन्धुजलेलिङ्गसत्पतमित्थम्पदुपह ॥४७॥

अन्वयः

रत्नकेलिचपकेषु निविष्टम् असमायुधबन्धुः नव्यं सीधु राजदारपरि-
चुम्बनकेलित्रासजातम् इव कम्पम् उवाह ।

व्याख्या

रत्नानां केलिचपका विलासमद्यमाजनानि "धवकोऽस्त्री पानपात्रम्"
आमरः । तेषु निविष्टं धृतमसमायुधस्य विषमशरस्य कामस्य बन्धु मित्रं नव्यं

अन्वयः

“विशदेन मधुना पुरितेषु चंपकेषु अन्तः निविष्टं चामिनीप्रियतम-
प्रतिबिम्बं स्फटिकोपलपिधानम् इव लक्ष्यते स्म ।

व्याख्या

विशदेन निर्मलेन मधुना मद्येन “मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि” इत्यमरः ।
पुरितेषु व्याप्तेषु चंपकेषु मद्यपानपात्रेषु अन्तर्निविष्टं चंपकाभ्यन्तरे प्रतिफलितं
चामिनीनां रात्रीणां प्रियतमश्चन्द्रस्तस्य प्रतिबिम्बं छाया स्फटिकस्यापमिति
स्फटिकः स्फटिकसम्बन्धी उपलः प्रस्तरः “पायाणप्रस्तरघावोपलादमानः
शिला द्रुपत्” इत्यमरः । एव पिधानमाच्छादनं “अपिधानतिरोधानपिधानाच्छा-
दनानि च” इत्यमरः । इव लक्ष्यते स्म दृश्यते स्म ।

॥२०॥

माया

निर्मल शराव से भरे प्यालों में पड़ा, रात्रियों के स्वामी चन्द्रमा का
प्रतिबिम्ब, स्फटिक के पत्थर के बने ढकने के समान दिखाई पड़ता था ।

पुष्पसौरभवेशेन विलोलाः पङ्क्तयः शुशुभिरे भ्रमराणाम् ।

सीधुहेमकलशीषु विनिर्यद्-धूपधूमलतिकाकमनीयाः ॥२०॥

अन्वयः

पुष्पसौरभवेशेन विलोलाः भ्रमराणां पङ्क्तयः सीधुहेमकलशीषु
विनिर्यद्-धूपधूमलतिकाकमनीयाः शुशुभिरे ।

व्याख्या

पुष्पाणां सौरभं सुगन्धस्तस्य बशेन तदामस्तत्त्वेन विलोलाश्चञ्चलाः भ्रमराणां
मूङ्गाणां पङ्क्तयः श्रेणयः सीधु मद्यं तस्य हेमकलशस्त्वुवर्णस्फटिकास्तापु
हेमकलशीषु विनिर्यद्विनिर्यच्छब्दो धूपसम्बन्धी धूम इव लतिका धूलय इव
रेखा इत्येत्पर्यः । कमनीया रमणीयाः शुशुभिरे रेजुः ।

माया

फूलों की सुगन्ध के कारण (वहाँ जाने वाली) चञ्चल भौरो की
श्रेणियाँ, शराव की सोने की बलियों में ये निबलने वाली धूप के धूँ की
लकीरो के समान सुन्दर, दिखाई पड़ती थी ।

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

न]

प्रणाममिव पाणिगतेभ्यः सम्मुखं विलुठिता चपकेभ्यः । ।
 आससाद मदिरा मदिराक्षीपाटलाधरदलप्रणयित्वम् ॥५१॥

अन्वयः

सप्रणामम् इव पाणिगतेभ्यः चपकेभ्यः सम्मुखं विलुठिता मदिरा
 मदिराक्षीपाटलाधरदलप्रणयित्वम् आससाद ।

व्याख्या

प्रणामेन नमस्कारेण सहितं सप्रणाम यथास्वात्तया पाणिगतेभ्य करस्त्रि-
 तेभ्य चपकेभ्य पाण्यप्रेभ्य सम्मुखं प्रत्यक्ष मुखादे वा विलुठितौ
 विलुठिता 'मदिरा' अर्था मदिराक्षी - मद्यविद्युगितनयनार्थ - पाटलाधरदले
 रक्ताधरदले प्रणयित्व स्नेहसम्बन्धमाससाद, प्रापेति-भावः । यदा नायिका
 मद्यनानपात्र हस्तयोर्योरप्यन्ति तदा समुप्रेक्ष्यते यन्नायिका मदिरा पाणिभ्या प्रणामं
 कुर्वन्ति । अतएव मदिरासि प्रेमवशमागता चपके स्नेह परित्यज्य नायिकाया
 रक्ताधरेण सह सम्बन्धं चकार । चपकेभ्य इत्यत्र पञ्चमी । अथवा मदिरा-
 धरयो रचनवर्गत्वात्तयो सहप्रम् जातं 'समानशीलव्यसनेषु 'सहप्रम्' इति
 नियमादिति भावः । उत्प्रेक्षाञ्ज्कारः ।

भाषा

प्रणामपूर्वक दोनों हाथों से लिप हुए प्यालों से मुख के सामने लाई हुई
 शराब, मद से आँखों को इधर-उधर नचाने वाली कामिनीजों के आठरूपी काल
 पत्तों से मानो प्रेम करने लगी । अर्थात् ओठों के लाल रंग से शराब का लाल
 रंग मिल जाने से शराब ओठों से प्रेम करने लगी।

आननेषु मदिरा प्रविशन्ती दन्तकान्तिनिकरैः कृतसङ्गा ।
 कामकीर्तिमिव कन्दलयन्ती दृश्यते स्म नृपतिप्रमदानाम् ॥५२॥

अन्वयः

नृपतिप्रमदानाम् आननेषु प्रविशन्ती दन्तकान्तिनिकरैः कृतसङ्गा
 मदिरा कामकीर्तिमिव कन्दलयन्ती इव दृश्यते स्म ।

व्याख्या

नृपतिप्रमदानाम् आननेषु मुखेषु 'वर्षा' ...

वदनं तुण्डमातर्न लपनं मुखम्” इत्यमरः । १ । अविशन्ती, संगमं-कुर्वाणा वन्तानां वशानां । “रदना वशना-दन्ता-रदा” इत्यमरः । कान्तिनिकराः प्रभास-मूहास्तः कृतस्सङ्गस्तम्बन्धो यया सा कृतसङ्गा मदिरा मद्यं कामस्य मदनस्य कीर्ति यशः कन्दलयन्ती पल्लवपन्ती इव दृश्यते स्म प्रतीयते स्म । वशनानां श्वेतत्वात् कीर्तिश्च श्वेतत्वादियमुपेक्षा ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव की स्त्रियो के मुखों में प्रवेश करनेवाली, दाँतों की सफेद कान्ति से मिश्रित धराब, मानो कामदेव की श्वेत कीर्ति को फैलाती हुई दिखाई देती थी ।

प्रान्तपाटलकपोलतलानि प्रस्खलद्गणितिविभ्रमभाञ्जि ।

पार्थिवस्य मदनास्त्रमभूवन् नीलनीरजदृशां वदनानि ॥५३॥

अन्वयः

प्रान्तपाटलकपोलतलानि प्रस्खलद्गणितिविभ्रमभाञ्जि नीलनीरज-दृशां वदनानि पार्थिवस्य मदनास्त्रम् अभूवन् ।

व्याख्या

प्रान्ते प्रान्तभागे पाटलानि रक्तपर्णानि कपोलतलानि येषां तानि प्रान्त-पाटलकपोलतलानि प्रस्खलन्त्या विघट्टयन्त्याः भणितेवर्तेविभ्रम विलास भजन्तीति प्रस्खलद्गणितिविभ्रमभाञ्जि, मद्यपाने कृते सति मुलाबलराणि सम्यद् न निस्तरन्तीति भावः । नीलानि इयमानि नीरजानि कमलानि इव वृशो नयनानि पाशागतास्तासां नीलनीरजदृशां वदनानि मुलानि पार्थिवस्य राज्ञो विक्रमाङ्कदेवस्य मदनास्त्रं कामास्त्रमभूवन् जातानि ।

भाषा

॥ (धराब पीने से) गुलाबी गाल वाली, बोलने में लडखडाने वाली, नीले कमल के ऐसी आँख वाली विक्रमाङ्कदेव की स्त्रियो के मुख, विक्रमाङ्कदेव के लिये कामदेव के अस्त्र बन गये । अर्थात् उनको देखकर कामुक कामासक्त हो जाते थे ।

मन्मथः प्रविशति स्म सुरायां सा कुरङ्गकदृशां वदनेषु ।

तानि चेतसि महीतिलकस्य द्वापतेस्तदपि रागपयोधौ ॥५४॥

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

अन्वयः

मन्मथः सुरायां प्रविशति स्म, सा कुरङ्गकदशां यदनेषु प्रविशति
स्म, तानि महीतिलकस्य द्वापतेः चेतसि प्रविशति स्म तत् अपि
रागपयोधौ प्रविशति स्म ।

व्याख्या

मन्मथः कामः सुरायां महिरायां प्रविशति स्म प्रवेशं लेभे । सा सुरा
कुरङ्गकदशां मृगाशोणा यदनेषु मुखेषु प्रविशति स्म तानि नादिकावदनानि
महीतिलकस्य पुष्पोत्तिलकेषु भ्रूयलङ्कारस्य, द्वापतेर्नृपस्य विक्रमाङ्कदेवस्य
चेतसि मानसे प्रविशति स्म तदपि चेतोऽपि रागपयोधौ प्रेमसमुद्रे प्रविशति स्म ।
अत्र एकावल्परङ्कारः ।

भाषा

कामदेव ने शराय में प्रवेश किया । शरायें मृगनयनिजों के मुखों में गई ।
कामिनियों के मुख पुष्पीमूषण राजा विक्रमाङ्कदेव के हृदय में जम गए और
राजा विक्रमाङ्कदेव का मन प्रेम सागर में डूब गया ।

चन्द्र किं पतसि मे मधुभाण्डे वीक्षसे न किमु कुन्तलनाथम् ।
एष ते विरचयिष्यति कान्तां रोहिणीमलकपल्लवहीनाम् ॥५५॥

अन्वयः

हे चन्द्र मे मधुभाण्डे किं पतसि कुन्तलनाथं न वीक्षसे किमु ।
एषः ते कान्तां रोहिणीम् अलकपल्लवहीनां विरचयिष्यति ।

व्याख्या

हे चन्द्र हे इन्दो मे मम मधुभाण्डे मद्यपात्रे “मधु मद्ये पुष्परसे सोद्वेऽपि”
इत्यमरः । किं किमर्थं पतसि समाविश्य यतसे कुन्तलनाथ कुन्तलदेशाधिप
केशस्वामिने वा न वीक्षसे न पश्यसि किमु । एष विक्रमाङ्कदेवः कुन्तलाधिपस्ते
तव कान्तां रोहिणीं नक्षत्ररूपा, तव यथकरणत् अलका केशास्तेषां पल्लवा-
प्रान्तभागास्तर्हीना रहिता तां पल्लवालङ्काररहितकेशां विरचयिष्यति विद्यास्पति ।
अथवा स तु कुन्तलाधिपः तव हननेन तव प्रिया रोहिणीं विधवा कृत्वा केशपल्लव
रहितां करिष्यति । यस्य वस्तुनो योऽधिनाथको भवति स तस्य वस्तु-
विनाशकं न्यनत्यनल्पन्ताभावं च कर्तुं शक्नोतीति भावः ।

भाषा

हे चन्द्रमा ! तुम मेरे शराव के प्याले में क्यों घुसे नले : आरहे हो । क्या कुन्तलदेश के राजा विक्रमाङ्कदेव को या बेशो के स्वामी को नहीं देखते हो । यह तुम्हारी प्यारी रोहिणी को घालो में शोभा के लिये सोसे जानेवाले कोमल पत्तो से रहित कर देगा या तुमको मारनर तुम्हारी प्यारी रोहिणी को विषया बनाकर वैश पत्सव से रहित कर देगा । क्योंकि वह केतो का स्वामी होने से केस रहने देना या न रहने देना उसके हाथ की बात है ।

नास्मि रे कुमुदिनी मधुपात्रे सम्मुखः किमिति तिष्ठसि चन्द्र ।
रोहिणीनयनकज्जलजातः किं त्रपां दिशति ते न कलङ्कः ॥५६॥

अन्वयः

रे चन्द्र ! अहं कुमुदिनी न अस्मि । मधुपात्रे सम्मुखः किम् इति तिष्ठसि । रोहिणीनयनकज्जलजातः कलङ्कः ते त्रपां न दिशति किम् ।

व्याख्या

रे चन्द्र हे इन्ही ! अहं कुमुदिनी नास्मि न भवामि । मधुपात्रे मधुभाजने सम्मुखः मम समक्ष किमिति तिष्ठसि । रोहिण्याः नयनयोः कज्जलं तस्माज्जातः समुत्पन्न कलङ्को लाञ्छनं ते तव त्रपां सज्जां "मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपां व्रीडा लज्जा" इत्यमरः । न दिशति न समुत्पादयति किम् । अन्यदुत्तीतसहवासजग्य-चिह्नमितरस्त्री इष्टं न सहतेऽतोऽन्यसम्भोगप्रकाशकत्वात् लज्जां समुदेतीति भावः ।

भाषा

अरे चन्द्र ! मैं कुमुदिनी नहीं हूँ । क्या शराव के प्याले में आकर सामने लड़ा है ? क्या रोहिणी की आँखों के कज्जल से उत्पन्न यह लाल कलङ्क क्या तुझे लज्जित नहीं करता है । अर्थात् किसी स्त्री के सम्भोग के बिन्ही सहित किसी अन्य स्त्री के सामने जाना उस अन्य स्त्री के लिये शोच जनक और पुरुष के लिये लज्जा जनक है ।

त्वां निपीय मधुपात्रनिपण्णं वारुणीरसमरेण सहैव ।
यामिनीरमण्य मानवतीनां संहरामि कुलकण्टकमय ॥५७॥

सर्ग]

अन्वयः

- हे यामिनीरमण अथ मधुपात्रनिपण्णं त्वां चारुणीरसभरेण सह
एव निपीय मानवतीनां कुलकण्टकं संहारामि ।

व्याख्या

हे यामिण्या राजने "विनावरोत्तमस्विन्यो रजनी यामिनी समी" इत्यमरः ।
रमण प्रियस्तत्सद्बुद्धो हे चन्द्र ! अद्यद्युना मधुपात्रे निपण्णमुपविष्टः त्वा
चारुणी सुरा "सुरा प्रेम्बेक् च चारुणी" इत्यमरः । एवं रसस्तत्सव भरेण सहैव
निपीय पीत्वा मानवतीनां मानिनीनां कुलकण्टकं कुलस्य कण्टकं दुःखं संहारामि
विनाशं करोमि । वियोगिनीनां चन्द्र सबैव पीडक इति भावः ।

भाषा

हे रात्रि के पति चन्द्र ! आज शराब के प्याले में बैठे हुए तुमको
राब के रस के सोवे के साथ ही पीकर मनिनिभो के समुदाय के कण्टक
एव अर्थात् उनको पीडा देनेवाले तेरा मे नाश कर देती हूँ ।

अस्ति दोषयुगलं द्विजराज त्वं यदि स्पृशसि मे मधुपारीम् ।
अत्र नैव सहते तव राजा रोहिणी रुपमुपैति च तत्र ॥५८॥

अन्वयः

हे द्विजराज यदि त्वं मे मधुपारीं स्पृशसि (तर्हि) दोषयुगलम्
अस्ति । अत्र एषः राजा न सहते तत्र तव रोहिणी रुपम् उपैति ।

व्याख्या

हे द्विजराज चन्द्र "द्विजराज अशपरो नक्षत्रेश भाषाकर" इत्यमरः ।
ब्राह्मणवर यदि त्वं मे मय मधुनी मद्यस्य पारीं पात्र स्पृशसि (तर्हि) अस्मिन्
द्विषये दोषयुगलं दूषणद्वयमस्ति । अत्र मधो एष राजा विक्रमाङ्कदेवो न
सहते । ब्राह्मणस्य मद्यस्पर्शं निषिद्धं शास्त्रे इति हेतो राजा हृष्टो भविष्यतीति
भावः । अथ प्रथमो दोषः । अयञ्च तस्याबलासम्बन्धावपि रोषस्य सम्भवः ।
तत्र अस्माकं तव रोहिणी पत्नी रोषं क्रोधमुर्धन्ति प्राप्नोति । अन्यस्त्रीसम्बन्धे
मर्त्यपातद्वारा त्वां हृष्टं न सहिष्यत इत्यर्थः ।

भाषा

हे द्विजराज हे चन्द्र । अगर तुम हमारे मद्यपान को छोड़ोगे तो इसमें दो दोष हैं । इस पृथ्वी पर यह राजा विक्रमादित्यदेव, ब्राह्मण वा भट्टसरों वास्वों में निषिद्ध होने से या उसकी स्त्री से छेड़छाड़ करने से, तुम्हारा यह दोष सहन नहीं करेगा और आनाश में तुम्हारी स्त्री रोहिणी, दूसरी स्त्री के साथ शराब पीकर प्रेम दिसाने के कारण क्रुद्ध हो जाएगी ।

यामिनीदयित कामपि कान्तां दुर्लभामभिलषन्ध्रुवमेपि ।
तानवम् किमपि तन्तुसमानं मानहीन विदितः परमार्थः ॥५६॥

अन्वयः

हे यामिनीदयित काम् अपि दुर्लभां कान्ताम् अभिलषन् तन्तुसमानं किमपि तानवम् अपि (इति) ध्रुवम् । हे मानहीन परमार्थः विदितः ।

व्याख्या

यामिण्या रात्रेर्दयित- प्रियस्तत्सम्बोधने हे यामिनीदयित । हे रात्रिकान्त । कामपि अनिवर्तनीयसौन्दर्ययुक्ता दुर्लभा दुष्प्राप्ता कान्ता स्त्रियमभिलषन् बाम्छन् तन्तुभिस्समान तन्तुसमान किमपि तानवं तनोर्भावस्त कृशतामेषि प्राप्नोषि इति ध्रुवम् निश्चितम् । हे मान सम्मानो हीन क्षुद्रो यस्य स मानहीनस्तत्सम्बोधने हे मानहीन । हे निर्लज्ज ! परमार्थस्तारभूनीश्वर्यो वस्तु- तत्त्वमित्यर्थः । विदितो ज्ञात एव । न कोऽपि परस्त्रीलम्पटः सुलमेघत इति वस्तुतत्त्वम् ।

भाषा

हे रात्रिपति चन्द्र । किसी जलम्ब स्त्री की इच्छा रखन वाले तुम निश्चय ही धार्मिक के ऐसी कृपता को प्राप्त होते जाते हो । अरे निर्लज्ज । इसका परिणाम तो प्रकट ही है । अर्थात् जो पर स्त्री लम्पट होता है उसका तेज नष्ट होकर उसका अघ पतन निश्चित है ।

क्षिप्यसे यदयमम्बरसीमः सारवारिधिजले हरिणाङ्क ।

चापलस्य फलमेतदवश्यं कोऽन्यथा त्वयि हिमत्विपि खेदः ॥५७॥

सर्गः]

अन्वयः

हे हरिणाङ्क ! यत् अम्बरसीमः अयं (त्वम्) सारवारिधिजले
क्षिप्यसे एतत् अथरयं चापलस्य फलम् अन्यथा त्वयि हिमत्विपि
कः खेदः ।

व्याख्या

हे हरिणाङ्क हे मृगलाञ्छन ! यत् अम्बरस्याऽऽकाशस्य सीमा तलं
तस्मादम्बरसीम आकाशादित्यर्थः । अयं पुरोदुष्यमानः त्वं सारवारिधिः सार-
समुद्रस्तस्य जलं तस्मिन् सारवारिधिजले क्षिप्यसे निरस्यसे । प्रातः दंबगत्येति
भावः । एतदिदमवयवं निश्चितमेव चापलस्य चाञ्चलस्य फलम्परिणामः ।
अन्यथा यदि तव चापलं न स्यात्तदा - हिमत्विपि शीतकिरणे त्वयि भवति कः
खेदः दुःखस्याऽपसरः ।

भाषा

हे मृगलाञ्छन चन्द्र । चूं कि आकाश मण्डल से यह तुम (प्रातः काल
दंबगति से) खारे समुद्र जल में डाल दिये जाते हो, यह अवश्य ही तुम्हारी
चाञ्चलता का ही फल है । नही तो, शीत किरण वाले वर्षात् सबको ठण्डक
पहुँचाने वाले तुमको दुःख का अवसर कैसे आ सकता है ।

लम्पटं युवतिषु ध्रुवमिन्दो त्वां विदन्ति तरलं निजदाराः ।
रे यदत्र चपकेऽपि निविष्टं तारकाः प्रतिमयानुसरन्ति ॥६१॥

अन्वयः

हे इन्दो, निजदाराः त्वां युवतिषु लम्पटं ध्रुवं तरलं विदन्ति । रे
यत् अत्र चपके अपि निविष्टं (त्वाम्) तारकाः प्रतिमया अनुसरन्ति ।

व्याख्या

हे इन्दो हे चन्द्र । निजदारा तव कान्तास्तारकाः त्वां भवन्तं युवतिषु तरणीय
लम्पटमनुरक्तमतपुव ध्रुवं निश्चित तरलं चाञ्चलं विदन्ति जानन्ति । रे हे चन्द्र
मद्यस्तात् कारणात् चपकेऽपि मद्यपात्रेऽपि निविष्टं सम्प्रविष्टं त्वा भवन्त तारका
नक्षत्रस्वरूपाः कान्ताः प्रतिमया चपकवतेन स्वप्रतिबिम्बेन अनुसरन्ति अनुगच्छन्ति
स्वभावसम्पटं ज्ञात्वा ताः कोपं न कुर्वन्तीति भावः ।

:भाषा

हे चन्द्र ! तेरी स्त्रिया ताराएँ तुझे जवान स्त्रियों का लम्पट समझ, अवश्य ही तुझे चञ्चल प्रकृति का समझती हैं । अरे इसी कारण मेरे तेरी स्त्रियाँ ताराएँ इस मयापात्र में प्रविष्ट तेरा, अपने प्रतिबिम्ब द्वारा अनुसरण करती हैं । अर्थात् यदि उन्हें तेरे चञ्चल स्वभाव का परिचय न होता तो वे तेरे इन कुकर्मों से श्रुद्ध होती और तेरा अनुसरण न करती ।

कौमुदीरमण कापि दुराशां नूनमर्पितवती भवतोऽत्र ।
यद्विलङ्घ्य गगनं प्रतिरात्रि त्वं प्रयासि ककुभं वरुणस्य ॥६२॥

अन्वयः

हे कौमुदीरमण ! अत्र का अपि भवतः दुराशां नूनम् अर्पितवती यत् त्वं प्रतिरात्रि गगनं विलङ्घ्य वरुणस्य ककुभं प्रयासि ।

व्याख्या

हे कौमुदीरमण, कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः “चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना” इत्यमरः । रमणः प्रियः कान्तः तत्तत्स्वोपने हे कौमुदीरमण ! अत्र नायिकासम्बन्धनुराग-विषये कापि काचित् प्रियतमा भवतः तुभ्यं दुराशां दुःखप्रयोजिकामाशां नूनं निश्चयेनापितवती इतिवती यद्यस्मात्कारणात् त्वं भवान् चन्द्रः प्रतिरात्रि सर्वस्या रात्री गगनमाकाशं विलङ्घ्य समुत्तीर्णं वरुणस्य ककुभं प्रीतिं विना “विशतु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः” इत्यमरः । प्रयासि । स्त्रीलिङ्गेन नायिकामित्यर्थोऽपि बोध्यः । अत्र समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

हे चन्द्रिका के पति चन्द्र ! प्रेम करने के विषय में किसी स्त्री ने तुम्हें अवश्य झूठी आशा दिलाई होगी । इसीलिये तुम हर रात में आकाश को लाप कर पश्चिम दिशा में जाते हो । अर्थात् पश्चिम दिशा रूरी स्त्री के पास जाते हो ।

निर्मलं प्रियतमं हृदये मे किं करोषि कलुषं रजनीश ।
मुञ्च रत्नचपके मदिरां मे किं न वेत्सि निजमङ्गकलङ्कम् ॥६३॥

अन्वयः

हे रजनीश ! मे हृदये निर्मलं प्रियतमं कलुषं किं करोपि मे रत्न-
चपके मदिरा मुख निजम् अङ्ककलङ्कं किं न वेत्सि ।

व्याख्या

हे रजनीश ! रात्रिवस्त्रम् ! मे मम हृदये विद्यमानं निर्मलं धवलं, यशसा
परिप्रेण स्वरूपेण च, प्रियतमं विक्रमाङ्कदेवं कलुषं कलङ्कयुक्तं कृष्णतायुक्तं
वा किं कथं करोपि । मद्यं तथामूर्तं स्थितवान्मद्यपानद्वारा चन्द्रस्यकलङ्कस्य
हृदयेऽपि यमनाद् हृदयस्यविक्रमाङ्कदेवस्यापि त्वत्कलङ्कसम्बन्धात्कलङ्कित्व
स्यात् अत एव न कलुष्यमिति भावः । मे मम रत्नचपके रत्ननिर्मितमद्यपात्रे
मदिरा, मद्यं मृच्छं परित्यज । निजं स्वकीयमङ्कुरं, विह्वलं कलङ्कं
लाञ्छनं कृष्णवर्णं किं न वेत्सि जानासि ।

भाषा

हे रात्रि के स्वामि चन्द्र ! मेरे हृदयमें विद्यमान कीर्ति, चरित, तथा
स्वरूप से धवल, मेरे प्रियतम को क्यों कलुषित करना चाहते हो । अर्थात्
तुम्हारे ऐसे कलङ्की से युक्त मद्य का पान करने से हृदयस्वित मेरे प्रियतम की
भी कलुषित होने की आशङ्का है । क्या तुम्हें अपने शरीर में के कलङ्क का
ज्ञान नहीं है ?

वायुनापि गमितस्तरलत्वं यत्प्रदीपनमनोऽभमनानि ।

दर्शनोत्सुकतयेव विघत्से तद्वितीर्णसमयोऽसि कयापि ॥६४॥

अन्वयः

(हे चन्द्र) वायुना अपि तरलत्वं गमितः (त्वम्) दर्शनोत्सुकतया
इव यत् प्रदीपनमनोऽभमनानि विघत्से तत् कया अपि वितीर्णसमयः
असि ।

व्याख्या

हे चन्द्र ! वायुना यवनेनापि तरलत्वं मद्यपात्रे प्रतिबिम्बमात्रेण चञ्चलता
यमितः प्रापितः (त्वम्) दर्शनस्येष्टनायिकाया अवलोकनस्योत्सुकतया उत्पद्यता
इव यत् प्रदीपनमनानि चोन्नमनान्युन्नतमुखत्वमप-कृताननत्वं च विपत्तौ करोपि,
तत् कयापि कयाचिन्नायिकाया वितीर्णो दत्तस्तमयः सकेतो यस्मै स वितीर्ण-

समयो गृहीतसङ्केतोऽस्ति । गृहीतसङ्केतस्य कामुकस्य समयप्रतीक्षायामेवमेव स्थितिर्भवतीति निदर्शितम् ।

भाषा

हे चन्द्र ! इस मद्य के प्याले में हवा के झोंके से भी हिलने वाले तुम मानो किसी स्त्री से मिलने की उत्सुकता से दीपक के समान नीचे ऊपर भस्तक करते हो । इससे मालूम होता है कि तुम किसी नायिका से मिलने का समय स्थिर कर चुके हो ।

किं गतेन बहुवल्लभभावं वञ्चिता प्रियतमेन वराकी ।
धौरियं वसति नित्यममीलत्-तारकेव रजनीं यदशेषाम् ॥६५॥

अन्वयः

धराकी धौः बहुवल्लभभावं गतेन प्रियतमेन वञ्चिता किम् यत् इयं नित्यम् अमीलत्तारका इव अशेषां रजनीं वसति ।

व्याख्या

धराकी दीना धौराकाशमाकाशरूपा नायिकेत्यर्थः । बहुवल्लभभावं कम्पटत्वं गतेन प्राप्तौ प्रियतमेन स्वया चन्द्रेण वञ्चिता प्रतारिता किम् ? यद्यस्मात्कारणात् इयं धौ नित्यं सदा अमीलन्त्यः प्रकाशितास्तारकाः मलत्राणि यस्यां सा अपवा अमीलिता उद्घाटितास्तारकाः कनीनिकाः “तारकाक्षः कनीनिकाः” इत्यमरः । यस्यास्ता अमीलत्तारका इवाशेषा सम्पूर्णा रजनीं रात्रिं वसति । श्रीरामिना नायिकेव सकलरात्रिं प्रापयति प्रियवञ्चितत्वात् इति भावः ।

भाषा

विचारी धौ (आकाश रूपी नायिका) अनेक स्त्रियों से प्रेम करने वाले प्रियतम (चन्द्र) से ठगो गई है क्या ? क्योंकि यह (आकाश रूपी नायिका) प्रकाशित ताराओं से युक्त या बिना पलक गिराए सदैव खुली पुतलियों से युक्त सम्पूर्ण रात बिताती है । अर्थात् जागती रहती है ।

गण्डयोररुणिमा दृशि भावः कोऽपि च भ्रुकुटिविभ्रमहेतुः ।
सुभ्रुवां दयितसान्त्वनवर्जं मानकार्यकरणाय मदोऽभूत् ॥६६॥

सर्गः]

अन्वयः

सुध्रुवां गण्डयोः अरुणिमा, दृशि कः अपि भ्रुकुटिविभ्रमहेतुः
भावाः, दयितसान्त्वनवर्जं मानकार्यकरण्याय च मदः अभूत् ।

व्याख्या

सुध्रुवा कामिनीनां गण्डयोः कपोलयोः "अघस्तान्चिबुकं गण्डकपोलो"
इत्यमरः । अरुणिमा रक्तत्वं, दृशि नेत्रे कोऽपि भ्रुविर्बन्धनोपमहिमा भ्रुकुटि-
विभ्रमस्य भ्रुकुटिविलासस्य हेतुः कारणीभूतो भावश्चेष्टादिः, दयितस्य प्रियस्य
प्रसादनाय सान्त्वनं शान्तिकारकवचनं तद् वर्जयित्वा दयितसान्त्वनवर्जं मान एव
कार्यं फलं तस्य करणाय च मदः शोचत्वम् अभूत् । मद्यपानशृते सति फपालयो-
लीलिमा दृष्टे भ्रुकुटिविभ्रमं प्रियप्राप्येनां तिरस्कृत्य च मानोद्रेको भवतीति भावः ।

भाषा

अच्छी मीनो वाली स्त्रिया के गाल पर लाली का, याँसो में कोई विलक्षण
मीनो के विलास की कारणीभूत चेष्टा का और पति द्वारा किये हुए
अनुनय भी कुछ भी परवाह न कर मान करी कार्य को सम्पादन करने का,
नशा कारण हुआ । अर्थात् नशे से स्त्रियों के गाल लाल, मीनो का
विलक्षण विशेष और प्रिय की प्राप्येना की कुछ भी परवाह न कर मानवृद्धि
हो गई ।

इत्युदञ्चितविलासरसानामर्धकुङ्मलितनेत्रयुगानाम् ।
जल्पितानि सरसानि स शृण्वन् सुध्रुवां कमपि संमदमाप ॥६७॥

अन्वयः

सः इति उदञ्चितविलासरसानाम् अर्धकुङ्मलितनेत्रयुगानां सुध्रुवां
सरसानि जल्पितानि शृण्वन् कम अपि संमदम् आप ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेव इत्युक्तप्रकारेण उदञ्जिताः प्रादुर्भूताः विलासरसा वाता-
तास्तासा मद्यपानेन अर्धकुङ्मलितं निमीलितं "कुङ्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम्"
इत्यमरः । नेत्रयुगं वातां तास्तासा सुध्रुवां कामिनीनां सरसानि रसवन्ति
जल्पितानि भाषितानि शृण्वन् कमपि संमदं ह्ये "मृत्प्रीतिः प्रमदो ह्यंप्रमोदा-
मोदसंमदाः" इत्यमरः । आप सेत्रे ।

.भाषा

राजा विक्रमाङ्कदेव ने, इस प्रकार, शराव के तबो-से उत्पन्न भए हुए आनन्द के रस में भगत, बघमुली नेत्रोवाली, अच्छी मौर्बो-वाली कामिनिजों की रसभरी बातों को सुनते हुए एक, विलक्षण प्रकार का आनन्द प्राप्त किया ।

पानकेलिमनुभाव्य विभूतिं प्रेक्ष्य पद्मलदृशां च मदोत्थाम् ।
तल्पसन्ननि जगाम स सार्धं कुन्तलेन्दुरथ चन्दलदेव्या ॥६८॥

अन्वयः

अथ सः कुन्तलेन्दुः पानकेलिम् अनुभाव्य पद्मलदृशां मदोत्थाम्
विभूतिं च प्रेक्ष्य चन्दलदेव्या सार्धं तल्पसन्ननि जगाम ।

व्याख्या

अयौपनन्तर स कुन्तलेन्दुविक्रमाङ्कदेव पानकेलिं मद्यपानक्रीडामनुभाव्य कारयित्वा पद्मलदृशां प्रशस्तपद्ममुपतनयनानां नायिकाणां मदोत्थाम् मदजग्यां विभूतिं धिय च प्रेक्ष्य दृष्ट्वा चन्दलदेव्या राजमहिष्या सार्धं सह "सार्धं तु ताकं सन्ना सम सह" इत्यमरः । तल्प शब्दा "तल्प शम्भाट्टवारेणु" इत्यमरः । तस्य सद्य स्थानं तस्मिन् तल्पसन्ननि केलिगृहे जगाम यमी ।

भाषा

इसके अनन्तर वह कुन्तलदेश का चन्द्र विक्रमाङ्कदेव मद्यपान की क्रीडा का अनुभव कराकर, गझीन बरौनी युक्त आँखों वाली कामिनिजा की मद्यपान जनित शोभा को देखकर चन्दलदेवी के साथ विस्तरे वाले घर में अर्थात् बगले में गया ।

आयुषे भवति यत्कुसुमेपोर्येन यौवनतरुः फलदायी ।
किं च रागजलधेरमृतं यत् तत्र तन्नृपतिराचरति स्म ॥६९॥

अन्वयः

तत्र नृपतिः यत् कुसुमेपोः आयुषे भवति येन यौवनतरुः फलदायी
किं च यत् रागजलधेः अमृतं तत् आचरति स्म ।

व्याख्या

तत्र केलिगृहे नृपतिविक्रमाङ्कदेवः प्रत् कृत्यं कुसुमेपोः कामस्य आपवे-
भिवधंताय भवति, येन यौवनमेव तद्वृत्तः फलदायी फलप्रदः सफलः भवति
किं च अन्यच्च यत् रागः प्रेमेव जलधित्समुद्रः तस्य अमृतं सुधार्ष्य "पीयूषममृतं
सुधा" इत्यमरः । तत् कृत्यमाचरति स्म सम्पादितवान् । विषमसम्भोगतुल-
भापभूदित्यर्थः ।

भाषा

जस बगले मे राजा विक्रमाङ्कदेव ने जो कुछ कामदेव की शक्ति को
बढ़ाने में किया जाता है, जिससे यौवनरूपी वृक्ष सफल होता है और जो प्रेम-
सागर का अमृत स्वरूप है, वह काम किया । अर्थात् रतिगोडा की ।

केलिधाम्नि न तयोः परिमातुं शक्यते स्म मुखविभ्रमलक्ष्मीः ।
प्रीतिराविरभवत्तु समाना कामकार्मुकतुलातुलितेव ॥७०॥

अन्वयः

केलिधाम्नि तयोः मुखविभ्रमलक्ष्मीः परिमातुं न शक्यते स्म
प्रीतिः तु कामकार्मुकतुलातुलिता इव समाना अभवत् ।

व्याख्या

केलिधाम्नि क्रीडागृहे तयोः विक्रमाङ्कदेवचन्द्रलक्ष्म्योः मुखयोर्विभ्रमलक्ष्मीः
विलासशोभा परिमातुं न शक्यते स्म परिच्छिन्ना न अभवत्, अपरिमिता जातेति
भावः । परं च तयोः परस्परप्रीतिस्तु कामस्य कार्मुकं धनुरेव "धनुश्चापौ-
पन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्" इत्यमरः । तुला तस्मिन्तुलिता इव समाना
तुल्य अभवत् । तयोर्मुखयोः परिमातुं योग्या न किन्तु तयोः परस्परं प्रेम
समानमिति भावः ।

भाषा

जस बगले में विक्रमाङ्कदेव और चन्द्रलक्ष्मी के मुखों के विलास की
शोभा परिमाण के बाहर थी परन्तु दोनों वा परस्पर प्रेम कामदेव के धनुष
रूपी तराजू में तोला हुआ होने के समान बराबर था ।

तो परस्परविलोकनलीला-सान्द्रकौतुकसौ परिचिन्त्य ।
मुद्रितेक्षणपुटी न मुहूर्तं निद्रयापि मकुतहलयेव ॥७१॥

अन्वयः-

सकुतूहलया इव निद्रया तौ परस्परविलोकनलीलासान्द्रकौतुकरसौ परिचिन्त्य मुहूर्तम् अपि मुद्रितेक्षणपुटौ न (कृतौ) ।

व्याख्या

कुतूहलेन कौतुकेन सहिता सकुतूहला तथा सकुतूहलया इव "कौतूहलं कौतुकञ्च कुतुकञ्चकुतूहलम्" इत्यमरः । निद्रया तौ परस्परस्य विक्रम-
चन्द्रलेखयोरेद्विलोकन तस्य लीला तथा सान्द्रः कौतुकरसो घनानन्वरसो-
ययोस्तौ परिचिन्त्य विचार्यं मुहूर्तमपि क्षणमात्रमपि मुद्रिते निमीलिते ईक्षणपुटे-
नेत्रपुटे "लोचनं नयन नेत्रमोक्षण चक्षुरक्षिणौ" इत्यमरः । ययोस्तौ मुद्रितेक्षणपुटौ न कृतौ ।

भाषा

मानो कौतुपमरी निद्रा ने, एक दूसरे को देखने की लीला के अधिक
आनन्द रस में डूबे हुए विक्रमाङ्कदेव और चन्द्रलेखा को, एक क्षण के लिए
भी आखें मीज कर पड़ने वाले नहीं बनाया अर्थात् एक दूसरे का मुल देखने
से आनन्द प्राप्त करने वाले विक्रमाङ्कदेव और चन्द्रलेखा को एक क्षण के
लिये भी आखें मीज कर सोने की पारी न आई । अर्थात् वे जागते ही रहे ।

ज्ञातुमद्भुतविलासनिधाने प्रेम्णि साम्यमिव जातगरिम्णि ।

केलिधामनि तयोः शतवारं क्षिप्तवान्मनसि मानमनङ्गः ॥७२॥

अन्वयः

अनङ्गः अद्भुतविलासनिधाने जातगरिम्णि प्रेम्णि साम्यं ज्ञातुम्
इव केलिधामनि तयोः मनसि मानं शतवारं क्षिप्तवान् ।

व्याख्या

अनङ्गः कामोज्ज्वलतस्याऽऽश्चर्यकरस्य विलासस्य फोडाया, निधानं निधि-
भूतं तस्मिन् अद्भुतविलासनिधाने जातो गरिमा गुरुत्वं यस्मिन्तत्तस्मिन् प्रेम्णि
साम्यं तुल्यप्रमाणत्वं ज्ञानुमिव केलिधामनि फोडागृहे तयोः दम्पत्यो मनसि
मानसे मान मानसाहित्वं मानदण्ड वा शतवारं दातव्यत्वं क्षिप्तवान् विन्यस्त-
वान् । माने मनसि गृहीते सति तस्य निराकरणाय स्नेहिना यत् कृत्यं पादयोः
प्रणामादिक समाधीयते तेनैव स्नेहस्य स्वरूपं विज्ञायते यत्र शून्यवमापि सत्यं
वा धरीयतीति भावः ।

इयं व्रजति यामिनीं त्यज नरेन्द्र निद्रारसं

दरिद्रति वियद्व्रमे कुसुमकान्तयस्तारकाः ।

अयं च कुसुमायुधप्रियसुहृत्क्षणैः पञ्चपै-

र्भविष्यति पयोनिधेः पुलिनराजहंसः शशी ॥७४॥

अन्वयः

हे नरेन्द्र इयं यामिनी व्रजति, निद्रारसं त्यज, वियद्व्रमे कुसुमका-
न्तयः तारकाः दरिद्रति । अयं कुसुमायुधप्रियसुहृत्, शशी पञ्चपैः
क्षणैः पयोनिधेः पुलिनराजहंसः भविष्यति च ।

व्याख्या

हे नरेन्द्र राजन् ! इयं यामिनी राज्ञिः “विभावरीतनस्विन्यौ रजनी
यामिनी तमी” इत्यमरः । व्रजति । अन्तं गच्छति । निद्रारसं निद्रासङ्गं त्यज
द्वरीकुरु । वियदेवाकाशमेव इमो वृक्षः तस्मिन् वियद्व्रमे कुसुमानां पुष्पाणा-
मिव शुभ्रा धवलान् कान्तिः छविः धातां तास्तारकाः नक्षत्राणि “नक्षत्रमूलं भं
तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम्” इत्यमरः । दरिद्रति विरलीभवन्ति । अयं
कुसुमायुधस्य कामस्य प्रियसुहृत् प्रियमित्रं शशी चन्द्रः पञ्च पदैः वेति पञ्च-
धास्तैः क्षणैः पयोनिधेः पश्चिमसमुद्रस्य पुलिनराजहंसः पुलिनस्य तीरस्य “तोयो-
त्पितं तत्पुलिनं” इत्यमरः । राजहंसः मरालः कान्तिराहित्वाच्छुभ्रः हंस इव
भविष्यति च । अत्र पृथ्वीछन्दः— जसौ जसयला वसुप्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ।

भाषा

हे राजा ! रात बीत गई है, निद्रासङ्ग को छोड़ो, आकाशरूपी वृक्ष में
सफेद फूलों के ऐसी शोभा देने वाले नक्षत्र धीरे २ कम होते जाते हैं और यह
कामदेव वा प्यारा मित्र चन्द्रमा पाच छ क्षणों में पश्चिम समुद्र के तट पर
का राजहंस हो जाएगा अर्थात् सूर्योदय होने से चन्द्रमा की कान्ति दूर होकर
वह सफेद रंग के राजहंस के समान दीख पड़ेगा ।

वागुन्मीलति भिन्नपद्मजललिता लीलाशुकानामपि

क्रोडे दन्तकरण्डपाण्डुरतनोर्मग्ना विधोश्चन्द्रिका ।

पूर्वाशामुखमण्डनत्वमचिराच्चण्डांशुरायास्यति

द्रागुन्मुद्रय देवि पङ्कजदलच्छायाश्रले लोचने ॥७५॥

अन्वयः

लीलाशुकानाम् अपि भिन्नपद्मजललिता वाक् उन्मीलति । दन्त-
करण्डपाण्डुरतनोः विधोः कोडे चन्द्रिका मग्ना । चण्डाशुः अचिरात्
पूर्वाशामुलमण्डनत्वम् आयास्यति । हे देवि पङ्कजदलच्छायाञ्चले
लोचने द्राक् उन्मुदय ।

व्याख्या

लीलाशुकानां विलासकीराणामपि भिन्नपद्मस्वरेण ललिता मुग्धरी पाक्
उन्मीलति निस्सरति । दन्तकरण्डयत् करिदन्तनिर्मितमाण्डवत्पाण्डुरा तनुः शरीरं
यस्य स. तस्य विधोश्चन्द्रस्य कोडे अङ्गे “कोडः कोले शनी कोडमङ्गे” इति
हैम. । चन्द्रिका चन्द्रस्य ज्योत्स्ना “चन्द्रिका कीमदो ज्योत्स्ना” इत्यमरः । मग्ना
संविष्टा । चण्डाशुर्दिनकरोऽचिरात् शीघ्रमेव पूर्वाशामुलस्य प्राचीमुखस्य
मण्डनत्वमलङ्कारत्वमायास्यति प्राप्स्यति । हे देवि पङ्कजदलस्य कमलपत्रस्य
छाया कान्तिः “छाया सूर्यप्रिया कान्ति. प्रतिबिम्बमनात्प.” इत्यमरः । अञ्चले
प्रान्तभागे ययोस्ते पङ्कजदलच्छायाञ्चले लोचने नेत्रे द्राक् शीघ्रम् “स्नाग्ना-
दित्यञ्जसाह्वाय द्वाद्मद्वसुतपदि द्रुते” इत्यमरः । उन्मुदय उद्घाटय । शार्दूल-
विक्रीडितछन्दः—सूर्यादिवैद्यि मः सज्जो सततया. शार्दूलविक्रीडितम् ।

भाषा

पालतू मुग्धो की भी स्वच्छ सरज स्वर में बोली मुनाई पढ़ने लगी
अर्थात् पालतू मुग्धे भी भीड़ी वाणी से बोलने लगे । हार्दी दात की
बनो (गोल) दिविया के समान देवत शरीरवाले चन्द्रमा की गोद में चादनी
प्रविष्ट हो गई अर्थात् चन्द्रमा की चादनी चन्द्रमा में लीन हो गई । थोड़ी ही
देर में सूर्य, पूर्वदिशा के अग्रभाग को मुसामित करेगा । हे रानी ! कमल के
पत्रों की गोमा को अपने प्रान्तभाग से प्रकट करने वाले अपने दोनों नेत्रों को
शीघ्र सोल्लो अर्थात् जागो ।

ये चान्तभ्यमनङ्गलेखलिखने याताः कुरङ्गोदशाम्

ये बह्मिप्रतिमल्लमल्लपदवीं पञ्चपुष्पा ललिताः ।

जाताः कान्तिविपर्ययादनवधेर्दीपाङ्कुरास्तेऽधुना

। धूलीधूसरताम्रचूडतरुणीचूडावदापाण्डुराः ॥७६॥

अन्वयः

ये कुरङ्गीदृशाम् अनङ्गलेखलिखने वाल्गम्यं याताः, ये पञ्चेयुणा वह्निप्रतिमल्लमल्लपदवीं लङ्घिताः, ते दीपाङ्कुराः अनवधेः कान्ति-विपर्यात् अधुना धूलीधूसरताम्रचूडवरूणीचूडावत् आपाङ्कुराः (जाताः) ।

व्याख्या

ये दीपाङ्कुराः कुरङ्गीदृशां मुनीदृशामङ्गनानामङ्गस्य कामस्य ये लेखाः पत्राणि तेषां लिखने वाल्गम्यं प्रियत्वं साहाय्यकारित्वं याताः प्राप्ताः । ये च पञ्च इव यो बाणा यस्य स तेन पञ्चेयुणा कामेन वह्निः प्रतिमल्लाः सवृशा ये भल्ला विषाधता बाणास्तेषां पदवीं मातृत्वम्यं लङ्घिताः तैभ्योऽप्यधिका जाताः, विरहजनितहाहदशायां दीपानामधुष्यत्वेन बाहजनकत्वमिति भावः । ते दीपाङ्कुरा अनवधे अवधिरहितत्वात् कान्तिविपर्ययाच्छोभारहितत्वात् अधुना इदानीं प्रातःकाले धूलीभिः रजोभिः धूसराः भलिनाः तावच्चूडाः कुक्कुटाः “कृकवाकुस्तान्नचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः” इत्यमरः । तेषां तदप्यः युवतयः तासां चूडाः भस्तकानि “शिक्षा चूडा केशपाशी” इत्यमरः । तद्वत् आपाङ्कुराः शुभ्रा जाता निष्प्रभवत्वाप्ता इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

भार्या

जो दीपक के किरण, अपने प्रिय को प्रेमपत्र लिखने में सहायक होने से अत्यन्त प्रिय हो गये थे, जिनको कामदेव ने आग के समान विपरीत बाणी की करतूत से भी अधिक प्रबल बना दिया था अर्थात् विरहज्वालाभिभूत विरहिणियों की जो दीपाङ्कुर अधिक तापदायी मालूम होते थे, वे अब धूल में लोटी हुई मुर्गी के भस्तक पर के रोवों के समान भटभले दिखाई देते हैं अर्थात् तेजहीन हो गए हैं ।

यः सैन्ये स्मरपार्थिवस्य विरहिप्रत्यर्थिनामग्रणोः

ज्योत्स्नानिर्मरमुज्झति स्म जगतां अस्तापनिर्वापणम् ।

सोऽयं तारकनायकः किमपरं शृङ्गारसञ्जीवनं

॥ ७७ ॥ जातः पृष्ठपरागपाण्डुरजरस्कृम्पाण्डपिण्डाकृतिः ॥ ७७ ॥

सर्गः]

अन्वयः

यः स्मरपार्थिवस्य सैन्ये विरहिप्रत्यर्थिनां अप्रणीः यः जगतां
तापनिर्वापणं ज्योत्स्नानिर्गमम् उज्जति स्म, सः अयं पृष्ठपरागपाण्डु-
रजरत्नकूष्माण्डविण्डाकृतिः तारकनायकः अपरं शृङ्गारसञ्जीवनं
जातः किम् ।

इयाख्या

यः चन्द्रः स्मरः काम एव पार्थिवः राजा तस्य स्मरपार्थिवस्य सैन्ये
सेनामध्ये विरहिणा स्वप्रियं सह वियोगिनां ये प्रत्ययिनः शत्रवः "अभिधाति-
पररातिप्रत्ययिपरिपन्थिनः" इत्यमरः । तेषामवर्णनं यः चन्द्रः जगतां
भुवनानां तापस्य निर्वापणं शमनं ज्योत्स्नायाः चन्द्रिकायाः निर्गमं प्रखण्डम्
"उत्तः प्रखण्डं वारिप्रवाहो निर्गमो हरः" इत्यमरः । उज्जति स्म प्रवहति
स्म । सोऽयम् पृष्ठे परागो घृतिः यस्य स अतएव पाण्डुरः श्वेतो जरच्च प्राचीनश्च
यः कूष्माण्ड तस्य विण्डवत् शरीरवत् भाट्टतिर्यस्य सः तारकाणां तक्षत्राणां
नायकः चन्द्रः अपरमन्यत् शृङ्गारस्य सञ्जीवनमुत्पादको जातः किम्, येनाऽधुनाऽपि
शय्यां न जहासीति प्वनिः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

भाषा

जो चन्द्र राजा कामदेव की सेना में विरहो जनों के शत्रुता में प्रधान
है, जो तसार के ताप को दूर कर देने वाली चादनी के प्रवाह को फैलाता
है, वह पीठ पर की धनी ने शक्रेद दियाई देनेवाले पुराने तपते मोहटे की
भाट्टति के समान आवृत्ति रसनेवाला तारकाओं का नायक चन्द्र, क्या
शृङ्गाररस का दूसरा उत्पादन हो गया क्या ? अर्थात् शृङ्गार रस का
उत्पादन तो कामदेव है परन्तु यत्र भी क्या हमरा शृङ्गाररस का उत्पादन
हो गया है जिससे अभी भी शय्या छोड़ने की इच्छा नहीं हो रही है ।

खण्डः क्षपासु कियतीष्वपि यः कृशाङ्गि

भङ्गीमनङ्गपरशोः सदृशीं चिमतिं ।

सोऽयं निमज्जति जगज्जयनामिरामः

श्यामावभूवदनचन्दनविन्दुरिन्दुः ॥७८॥

अन्वयः

दे दृशाङ्गि कियतीषु क्षपासु अपि यः खण्डः अनङ्गपरशोः सदृशी

भङ्गीं विभर्ति । सः अयम् जगन्नयनाभिरामः श्यामावभूवदनचन्दन-
विन्दुः इन्दुः निमज्जति ।

११

व्याख्या

कृशानि तनूनि भङ्गानि अवयवाः “अङ्गं शरीरोऽवयवोऽपघनोऽयं” इत्यमरः ।
यस्यास्ता तत्सम्बोधने हे कृशाङ्गि कियतोऽवनेकासु क्षपासु रात्रिषु अपि यः
खण्डोऽपूर्णकलः चन्द्रखण्डोऽनङ्गस्य कामस्य परशुस्तस्य सदृशो समानां भङ्गीं
रचनां शोभां विभर्ति धारयति । सोऽयं जगता लोकानां नयनानामभिराम-
स्तुन्दरः श्यामापाः रात्रेरेव चक्ष्वा घटा जीवनमध्यस्थाया स्त्रियो “शोते
सुखोऽग्निसर्वांगी घोष्मे घा सुखशोतला । तप्तकांचनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति
कथ्यते ।” यदने मुखे चन्दनं तस्यविन्दुस्त्रिलकमेवेन्दुश्चन्द्रः निमज्जति पश्चि-
माब्जो पतति । कामदेवस्य परशुधारणमप्रसिद्धमिति श्वातिविद्वता नाम
दोषः । वसन्ततिलकाच्छन्दः ।

भाषा

हे कृश (सुझोल) शरीर वाली ! कितनी ही रात्रियों में जो अपूर्ण
कला वाला चन्द्र कामदेव के परशु के समान शोभा प्रकट करता है अर्थात्
देढ़ा अर्धचन्द्राकार रहता है, वह सैतार की आखों को आनन्द देनेवाला
रात्रिलीला कामिनी के या मोलहू चर्व की युवती के मुख पर का चन्दन
का टीका, यह चन्द्रमा पश्चिम समुद्र में डूब रहा है ।

सपदि परिजनस्त्रीविस्तृतोद्गाढलज्जा-

क्रमनमितमुखीभिः स्निग्धते खण्डिताभिः ।

घनमसृणविभूपास्त्रण्डनोच्चण्डगण्ड-

स्थलविलुलितवाप्पोत्पीडमेशेक्षणाभिः ॥७९॥

अन्वयः

परिजनस्त्रीविस्तृतोद्गाढलज्जाक्रमनमितमुखीभिः स्निग्धताभिः एषेक्ष-
णाभिः सपदि घनमसृणविभूपास्त्रण्डनोच्चण्डगण्डस्थलविलुलित-
वाप्पोत्पीडं स्निग्धते ।

व्याख्या

परिजनस्त्रियः, (प्रातः नायिकासन्निधौ सेवाकार्यविधानार्थमागताः), ताभ्यः

विस्तृता विनाला उद्गाढा धनीभूता या सज्जा परिजनस्त्रीणां पुरतः
 पत्युरनागमनास्त्वस्याः कृतार्थताराहित्यस्य ज्ञानेनोत्पन्ना नायिकाहृदि प्रया
 तस्याः क्रम परम्परा तेन नमितानि अधोजातानि मुखानि यास्ता तास्ताभिः
 परिजनस्त्रीविस्तृताद्भाङ्गलज्जाक्रमनमितमुखीभिः खण्डिताभिः पतिवञ्चिताभि-
 रेणेशणाभिर्धूमनयनाभिः नायिकाभिः "ज्ञातेऽप्यासङ्गविकृते खण्डितेऽप्या-
 कपायिता" । "निद्राकषायमुकुलोकृतताम्रनेत्रो नारोनखत्रणविशेषविचित्रिताङ्गः ।
 यस्याः कुतोऽपि गृहमेति पतिः प्रभाते सा खण्डितेति कथिता मुनिभिः
 पुराणैः" इति खण्डिता सक्षणम् । सपदि तत्क्षण्ये घनास्ताम्ना मसृणाः
 स्निग्धा "चिक्कण मसृण स्निग्ध" इत्यमरः । या विभूया विभूषणानि तासां
 खण्डनेन प्रोटनेन, प्रियसप्तमाभायात् अलङ्कारधारणस्य वैयर्थ्यादित्यर्थः ।
 उच्चण्डानि असुन्दराणि गण्डस्थलानि कपोलस्थलानि तेषु विलुलिताः पतिता
 बाष्पोत्पीडा अधुसमूहा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा लिखते दुर्लभं क्रियते ।
 अथ मालिनीच्छन्दः "जनमययमुतेयं मालिनी भोगिलोकैः" ।

भाग्य

(प्रातः काल होने पर) परिचारिका सधियों के आने पर (रात में पति
 के न आने से) अत्यधिक लज्जाक्रम से गोचे मुख लटकाने वाली, पति से
 वञ्चित वियोगिनी मृगनयनी (खण्डिता) अङ्गनाएँ, जल्दी से पहिने हुए
 ठोस और चिकने आभूषणों को उतार देने से बदगूरत दिखाने वाले गाली
 पर आसुओं का प्रवाह बहाती हुई, दुःख भोगिनी है ।

ये मानद्विरदाकुशाः कुशलिनः कण्ठेषु ये रागिणां

सोत्प्रासेन विलासपाशपदवीं पञ्चेषुणा लम्बिताः ।

पादास्ते घटमानकोकमिथुनक्रीडारहःसाक्षिणः

क्षोणीकान्त मृणालतन्तुवलिनास्ताम्यन्ति तारापतेः ॥८०॥

अन्वयः

हे क्षोणीकान्त ! ये कुशलिनः मानद्विरदाकुशाः, ये सोत्प्रासेन
 पञ्चेषुणा रागिणां कण्ठेषु विलासपाशपदवीं लम्बिताः, ते मृणाल-
 तन्तुवलिनाः घटमानकोकमिथुनक्रीडारहःसाक्षिणः तारापतेः पादाः
 ताम्यन्ति ।

व्याख्या

क्षोण्याः पृथिव्याः “धरा धरित्री धरणी क्षोणिर्ग्या काश्यपो भितिः” इत्यमरः । कान्तः प्रियस्तत्सम्बोधने हे क्षोणीकान्त हे पृथ्वीवल्लभ । ये इन्दु-किरणाः कुशलिन उद्भूटा मानः गर्व एव द्विरदो भक्तगजस्तस्य अङ्गकुशाः कामिनीमानविष्यंसका इत्यर्थः । ये सोत्प्राप्तेन रागवर्णे षष्ठ्येषुणा कामेन रागिणा प्रेमवतां कण्ठेषु गलप्रदेशेषु विलासस्य रतिश्रीडायाः पादो रज्जुस्तस्य पदवीं स्थानमथवा विलास आलिङ्गनं तस्य पाशस्तस्य पदवीं पाशत्वमित्यर्थः । लम्बिताः प्रापिताः, ते मृणालतन्तुवत्सलिना मृणालदीरकवत् कृशाः घटमानानि संगममानुवन्ति कोकमिथुनानि चक्रवाकयुगलानि “कोकचक्रदचक्रवाको रयाङ्गाद्वयनामकः” इत्यमरः । “स्त्रीपुंसौ मिथुनं तृडं युग्मं तु युगलं युगम्” । इत्यमरः । तेषां श्रीडारहतः श्रीडारहो वृत्तान्तस्तस्य साक्षिणो व्य्दारः तारापतेः चन्द्रस्य पादाः किरणाः “पादा रश्म्यद्विघ्नतुर्पाशाः” इत्यमरः । तान्मन्ति म्नायन्ति कान्तिराहित्यादित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ।

भाषा

हे पृथ्वीवल्लभ ! जो चन्द्रमा के किरण शर्यनिपुण, मानस्वी हाथी के लिये अङ्गकुश का काम करते थे अर्थात् जिनके स्पर्श से ही मान भङ्ग हो जाता था, जिनको अभिमानभरे कामदेव ने प्रेमियों के गलों में आलिङ्गन या रतिश्रीडा कराने के जाल की पदवी को प्राप्त कराया था वे डोरे के ऐसे सूक्ष्म, चक्रवा के जोड़े के श्रीडारहस्य को देखने वाले, किरण मुक्ता गए हैं अर्थात् तेज रहित हो गये हैं । चक्रवा का जोड़ा रातभर अलग रहता है । प्रातः काल होने पर ही उसका सयोग होता है ।

स्फुरति निरुपमोऽर्थस्तन्वते पाकमुद्रा-

परिचयमकवीनामप्यकाण्डे वचांसि ।

॥ सुकवितिलक वेला कापि सारस्वतीयं - ॥

क्षणमवहितचित्तः काव्यचिन्तां विधेहि ॥८१॥

अन्वयः

- निरुपमः अर्थः स्फुरति, अकवीनाम् अपि वचांसि अकाण्डे पाक-मुद्रापरिचयं तन्वते । हे सुकवितिलक ! इयं का अपि सारस्वती वेला, क्षणम् अवहितचित्तः (सन्) काव्यचिन्तां विधेहि ।

व्याख्या

नास्ति उपमा सावृश्य यस्य स निरुपम अर्थ काव्यपदार्थ स्फुरति प्रतिभया प्रकटीभवति । अकवीनामपि काव्यकौशलहीनानामपि जनानां वचांसि वचनानि अकाण्डे राहस्येव, प्रातः शान्तचित्तत्वात्, पाकस्य परिपूर्णतायां मुद्रा स्वरूप तस्यां परिचय सम्बन्ध तन्वते विस्तारयन्ति । हे मुकुवीना तिलक भूषणरूप ! इयं कावि अनिवंचनीया सरस्वत्या इयमिति सारस्वती वेला समय, क्षण मुहूर्तमात्रम् अवहित सावधान चित्त मनो यस्य स अवहितचित्त तम् काव्यस्य कवितानिर्माणस्य चिन्ता विचार विधेहि । मालिनीच्छन्दः ।

भाषा

प्रातः काल के समय, अनुपम काव्य रचना की स्फूर्ति होती है । जो कवि कहान योग्य नहीं है उनकी भी कवितार्थ इस समय परिपक्व होने का परिचय देने लगती है । हे कवियों के भूषण । यह सरस्वती का एक विशिष्ट समय है इसलिय थोड़ी देर के लिय ध्यानावस्थित पित्त होकर कवितारचना की ओर प्रवृत्त हो ।

केलिप्राङ्गणकुट्टिमेपु न पुनः क्रोडन्ति पृथ्वीभृतां

यद्गण्डस्थलदानदुर्दिनपयःपद्मेपु मग्नाः श्रियः ।

उन्मीलक्रमशूहलाकलकलप्रेक्षोलखेलैः पदै-

रुत्तिष्ठन्ति परागपुञ्जशयनाच्चत्कुञ्जराग्रेसराः ॥८२॥

अन्वयः

यद्गण्डस्थलदानदुर्दिनपयःपद्मेपु मग्नाः पृथ्वीभृतां श्रियः केलि-
प्राङ्गणकुट्टिमेपु न पुनः क्रोडन्ति (ते) त्वत्कुञ्जराग्रेसराः उन्मील-
क्रमशूहलाकलकलप्रेक्षोलखेलैः पदैः परागपुञ्जशयनात् उत्तिष्ठन्ति ।

व्याख्या

येषां गजानां गण्डस्थलानां वृषोलस्थलानां दानं मदस्तस्य दुर्दिनं पृष्टि
"मेघच्छलेर्जह्नि दुर्दिनम्" इत्यमरः । तस्य पयो जल तस्य पङ्कजं बर्धमास्तेषु
मग्ना पतिता पृथ्वीभृतां विपक्षिणां रातां श्रियं लक्ष्यं केलिप्राङ्गणानां क्रोडा
पृहाणां कुट्टिमा बद्धभूमयस्तेषु 'कुट्टिमोऽस्यो निबद्धा भू' इति शेषान्तरम् ।
॥ पुनः क्रोडन्ति विलासं कुर्वन्ति, त्वया कुञ्जरसेनया निजिता राजानो गृह

परित्यज्य च न गता न सुखमेधन्त इति भावः । ते त्वत्कुञ्जराणां गजानाम-
प्रेतराः श्रेष्ठाः उन्मीलन्तः प्रातुर्भवन्तः क्रमा येषु ते शनैः शनैर्वर्धमाना ये
शृङ्खलानां गजबन्धनानां कलकलाः शब्दास्तेषां प्रेङ्खोलखेलाश्चञ्चलसुन्दरक्रीडा
येषु तैः पदंश्चरणैः परागाणां पुञ्जानि येषु तत् शयनं शय्यास्पलं तस्मादुत्ति-
ष्ठन्ति शयनस्यागं कृत्वोत्तिष्ठन्ति । शार्दूलविक्रीडितञ्छन्दः ।

भाषा

आपके, गजसेना से विपक्षि राजाओं पर आक्रमण करने पर, जिन
गजों के गण्डस्थलों से निकलने वाले मूत्र की वृष्टि के जल के कीनड़ों में
डूबी हुई विपक्षी राजाओं की राजलक्ष्मी फिर कभी भी क्रीडा के लिये
बने हुए भगने के गज पर खेलती हुई न विस्तारै पड़ी अर्थात् विपक्षी राजा
राजपाट छोड़कर जंगल में भाग गये, उस, आपकी गजसेना के प्रधान
हाथी, कम से प्रारम्भ होने वाले सिक्कड़ों के कलकल शब्द की चञ्चल तथा
सुन्दर क्रीडा से मुक्त पाओं से घूल के डेर रूपी शय्या में उठ रहे हैं ।

ये कुण्ठीकृतवल्लभप्रणतयः शस्त्रैरनङ्गस्य ये

न प्राप्ताश्च निशीथिनीपतिकरैः शैथिल्यवीथीमपि ।

ते निःशङ्कविटङ्कतालुमुलप्रोतप्लुतप्लावितै-

रिच्छाः कुकुटकृजितैर्मृगदृशां मानग्रहग्रन्थयः ॥२॥

अन्वयः

ये कुण्ठीकृतवल्लभप्रणतयः ये अनङ्गस्य शस्त्रैः निशीथिनीपतिकरैः
शैथिल्यवीथीम् अपि न प्राप्ताः च ते मृगीदृशां मानग्रहग्रन्थयः
निःशङ्कविटङ्कतालुमुलप्रोतप्लुतप्लावितैः कुकुटकृजितैः छिन्नाः ।

व्याख्या

ये मानग्रन्थयः कुण्ठीकृताः वैषर्ष्यमापादिताः वल्लभानां पत्नीनां प्रणतयो
नमस्कारा यस्ते कुण्ठीकृतवल्लभप्रणतयः, येऽनङ्गस्य कामस्य शस्त्रैरायुधोभूतः
निशीथिन्या शस्त्रैः पतिश्चन्द्रस्तस्य कराः किरणास्तैः शैथिल्यस्य वीथी मार्गस्तां
न च्रतामपि च न प्राप्ताः आपादितास्ते मृगीदृशां मृगालीनां मानग्रहस्य ग्रन्थयः
मानस्य दुर्भेद्यग्रन्थयः निःशङ्कं निर्भयं यथास्यात्तथा विटङ्के 'कपोतपालिकायां
सु विटङ्कं पुन्रपुंसकम्' इत्यमरः । शीयादी काष्ठविरचितपक्षिगृहे तालुस्थाने

मुखस्य, तुमुलमधिकं ययास्यास्तया प्रोता वनुस्यूताः प्लुताः प्लुतस्वराः तैः
प्लावितानि व्याप्तानि तैः कुक्कुटकूजितैः ताग्रचूडशब्दैः छिन्नाः निरस्ताः ।
कुक्कुटकूजितं श्रुत्वा स्त्रीणां मानमङ्गो जातः प्रातःकालो जात इति ज्ञानादिति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

माया

मानिनी के जिन मान की ग्रन्थियों ने पति के मान दूर कराने के लिये
निये हुए प्रणामों को व्यर्थ कर दिया, और जो कामदेव के शस्त्रभूत रात्रिपति
चन्द्रमा के किरणों से भी डीली होने के मार्ग पर मही आई, वे मृगमयनिधो की
मानग्रन्थियाँ, निर्भीक होकर सकानो की छत पर बने खों में तालु के उच्चतम
भाग में उत्पन्न प्लुतस्वर से युक्त मुगों के शब्दों से छिन्न भिन्न हो गईं । अर्थात्
मुगों का शब्द सुनकर रात बीत गई है अब मान करते बैठने से रात व्यर्थ ही
चली जाएगी ऐसा सोच कर मानिनिधो ने मान छोड़ दिया ।

क्षिपति तिमिरभारं भैरवः कैरवाणा-

उदयशिखरिलीलाशेखरोऽयं खरांशुः ।

अपि अकितचकोरीपीतशेषेण धाम्ना

भवति विधुरकाण्डे तण्डुलसोदपाण्डुः ॥८४॥

अन्वयः

उदयशिखरिलीलाशेखरः भैरवः अयं खरांशुः कैरवाणां तिमिर-
भारं क्षिपति । विधुः अपि अकाण्डे अकितचकोरीपीतशेषेण धाम्ना
तण्डुलसोदपाण्डुः भवति ।

व्याख्या

उदयशिखरिणः उदयाचलस्य शीलाशेखरः विलसत्शिरोमूयनदयो भैरवः
भयानकः अयं प्रत्यक्षदृश्यः खरांशुः खरास्तीक्ष्णा वंशवी यस्य स खरांशुः सूर्यः
कैरवाणां कुमुदानां तिमिरभारं तमोभारं क्षिपति दूरतः निवारयति । विधुः
शब्दोऽपि अकाण्डेऽनवसरे अकित्ता आश्रयंस्तन्म्रान्ताश्चकोर्यस्ताभिः पीतमनन्तरं
शेषमवशिष्टं पीताच्छेषमवशिष्टं तेन धाम्ना तेजसा स्वल्पतेजसेत्तरपथः । तण्डु-
लस्य शोदरवर्णं “धूर्णं शोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलो” इत्यमरः । तण्डुलपाण्डुशुभ्रो
भवति जाम्बते । स्वप्रियायाः कुमुदिन्याः बलवता सूर्येण परस्परद्वयेण प्रसादनायं

समोभारदूरीकरणं दृष्ट्वाऽस्सामर्ष्याञ्चन्द्रमसः पाण्डुत्वं जातमिति भावः ।
मालिनीच्छन्दः । समाप्तोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

उदयाचल के मस्तक पर का सुन्दर आभूषण स्वरूप यह भयानक अर्थात् बलवान् सूर्य कुमुदिनिजा पर के अन्धकार को हटाकर दूर फेंकता है । चन्द्रमा भी स्वयं ही अचम्भे में पड़ी चकरोरी द्वारा पीने से बची हुई थोड़ी चांदनी से युक्त होने से चावल की पीठो के समान सफेद दिखाई देता है । अर्थात् अपनी प्यारी कुमुदिनी के अन्धकार रूखों दुख को, सूर्य द्वारा, उसे प्रसन्न करने के लिए दूर करते हुए देखकर बलवान् सूर्य का कुछ भी बिगाड़ने की शक्ति न होने से चन्द्र सफेद पड़ गया है ।

सम्यङ्मन्मथशासने स्थितवतामुत्साहदानोद्यताः

सान्द्रं मानवतीजनस्य मनसि व्यापारयन्तो भयम् ।

कन्दर्पेण कृताकृतेक्षणविधौ यूनां नियुक्ता इव -

भ्राम्यन्ति स्फुटिताब्जसौरभमुपः प्रत्यूषवेलानिलाः ॥८५॥

अन्वयः

उत्साहदाः, मानवतीजनस्य मनसि सान्द्रं भयं व्यापारयन्तः सम्यक् मन्मथशासने स्थितवता यूनां कृताकृतेक्षणविधौ कन्दर्पेण नियुक्ताः इव स्फुटिताब्जसौरभमुपः प्रत्यूषवेलानिलाः भ्राम्यन्ति ।

व्याख्या

उत्साहस्य मनोग्लानिनिवारणद्वारा चित्तविकासस्य दाने प्रदाने उद्यताः समुद्रपुरा मानवतीजनस्य मानिनीना मनसि सान्द्रं पर्व भय व्यापारयन्तस्तत्समुत्पादयन्तः, द्रुतमेव मानवजन्मस्य जनिष्यमाणत्वात्, सम्यक् सर्वतो भावेन मन्मथस्य कामस्य शासने आज्ञाया स्थितवतां तदाज्ञापालनं कुर्वतां कामासक्तानामित्यर्थः । यूनां श्वकजनानां कृतानि अकृतानि कामाप्तोचितकर्माणि तेषामोक्षणविधौ निदर्शने परीक्षणकार्ये कन्दर्पेण कामेन नियुक्ता इव स्फुटितानि चित्तसितान्यब्जानि कमलानि तेषां सौरभं सुगन्धं घृणन्तीति स्फुटिताब्जसौरभमुपः प्रत्यूषवेलानिलाः प्रातः कालपवना भ्राम्यन्ति बहन्ति । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ।

भाषा

उत्साह बढ़ानेवाले, मानिनिजों के मन में बड़ा भय उत्पन्न करनेवाले और कामदेव के शासन में पूर्णतया विद्यमान युवकजनों के द्वारा कामदेव की आज्ञा के अनुसार कौन-कौन काम किये गये और कौन नहीं किये गये इसका मानो निरीक्षण करने के लिए नियुक्त, खिले हुए कमल की सुगन्ध की चुरानेवाले अर्थात् कमल की सुगन्ध से सुगन्धित प्रातःकाल के वायु बहने लगे ।

रेजे व्योमनि लङ्घितोभयतटा व्योमस्रवन्तीव या

या शैलेन्द्रशिलातलेष्वलभत श्रीखण्डपङ्कोपमाम् ।

देवस्यान्ध्रपुरन्धिनेप्रवसतेलोकत्रयीकामुक-

क्रीडाकार्मणयोगचूर्णसदृशी निद्राति सा चन्द्रिका ॥८६॥

अन्वयः

या व्योमनि लङ्घितोभयतटा व्योमस्रवन्ती इव रेजे । या शैलेन्द्र-शिलातलेषु श्रीखण्डपङ्कोपमाम् अलभत । सा आन्ध्रपुरन्धिनेप्रवसतेः देवस्य लोकत्रयीकामुकक्रीडाकार्मणयोगचूर्णसदृशी चन्द्रिका निद्राति ।

व्याख्या

या व्योम्नः आकाशे लङ्घितमाकाशतुल्यपतङ्ग इव या सा लङ्घितोभयतटा व्योम्न आकाशस्य खण्डतो मरी इव आकाशगङ्गा इव रेजे समुद्रे । या शैलेन्द्रस्य हिमालयस्य शिलातलानि बायाणखण्डानि तेषु श्रीखण्डस्य पङ्कजस्य पङ्क तस्योपमा सावृश्य सा चन्दनपङ्कतुल्यतामलभत प्राप्तिवती । सा प्रतिष्ठा आश्रयेण पुराण्योना बान्धवाना मेत्रेषु पसतिनिवासी यस्य सा तस्य देवस्य कामस्य लोकत्रय्यास्त्रिभुवनस्य कामुजानां विलासरसिबसमूहानां क्रीडा विलासः तस्या कामस्य यशोहरण "वराकिया सवनन मूलधर्मं तु कामंणम्" इत्यमरः । तस्य योगचूर्णं भस्म तेन सदृशी समाना चन्द्रिका चन्द्रप्रभा निद्राति सम्प्रति न भाति । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ।

भाषा

जो घाँसी, आकाश में अपने दोना तटा की पार कर जानवाले आकाश नदी (स्वर्ग-नदी) के समान शोभिष हुआ रहो यो, जो ऊँचे-ऊँचे पर्वतों की चट्टानों पर ध्वस्त चन्दन के पङ्क की उपमा का प्राप्ति हुई यो, वह तेल-प्रदेन

की कामिनीजों के नेत्रों में बसने वाले वामदेव की, तीनों लोकों के विलासि-
जनों की श्रीदा को वशीकरण करने के लिए अभिमन्त्रित भस्म के समान
चन्द्रिका, अब सो रही हैं अर्थात् अब शोभित नहीं हो रही हैं ।

निक्षिप्य गण्डफलकेष्विव खण्डिताना-

मात्मद्युतिं दधति पाण्डुरतां प्रदीपाः ।

शुष्यन्ति चन्द्रमणयश्च मनस्विनीना-

मार्द्रत्वमीक्षणपुटेष्विव संनिवेश्य ॥८७॥

अन्वयः

प्रदीपाः खण्डितानां गण्डफलकेषु आत्मद्युतिं निक्षिप्य पाण्डुरतां
दधति इव । चन्द्रमणयः च मनस्विनीनाम् ईक्षणपुटेषु आर्द्रत्वं संनि-
वेश्य शुष्यन्ति इव ।

व्याख्या

प्रदीपा. प्रकाशकारका दीपा खण्डिताना नायिकाना “सातेऽप्यासङ्गविकृते
खण्डितेष्वपि कथयिता” इति खण्डितालक्षणम् । गण्डफलकेषु कपोलप्रदेशेषु
आत्मद्युतिं निजकान्तिं निक्षिप्य प्रदीपा पाण्डुरता शुक्लभामुत्त्व दधति दारयन्ति
इव । चन्द्रमणयश्च चन्द्रकान्तसतकमणय. मनस्विनीना मानिनीनामीक्षणपुटेषु
नेत्रपुटेऽप्यार्द्रत्वं संनिवेश्य सत्पाप्य शुष्यन्ति शुष्का भवन्ति इव । प्रातः कालस्य
सत्वात् मानिनीना वैचछापूर्यभावात्ता रुदन्ति क्रोधश्च कुर्वन्ति, चन्द्रमणयश्च
चन्द्रिकाभावाज्जल न लवन्ति, खण्डिता च क्रोधेन दीप्तकपोला भवतीत्यर्थः ।
उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

दीपक मानों अपनी चमक खण्डिता स्त्रियों के गालों पर छोड़कर पीले
पड़ गए हैं और चन्द्रमणि मानों मानिनीआ की आँखों में अपना गीलापन
छोड़कर सूखे हो गये हैं । अर्थात् प्रातःकाल होने से दीपक कीक पड़ जाते हैं
और चन्द्रिका न रहने से चन्द्रमणि नहीं पतीजते । खण्डिता स्त्री के पति के
रात भर भर न आने से क्रोध से गाल चमकने लगते हैं और मानिनी, रात
भर मान में रहने से, रात बीत जाने से मुरतमुख के अभाव से दुःखी होकर
पश्चात्ताप करती हुई बामू बहाने लगती है ।

त्यक्ताः शक्रमतद्गजेन कथमप्याधोरणाद्विम्यता

संक्षोभादरुणेन वन्यकरिणां व्योमाङ्गणे पुञ्जिताः ।

किञ्चिद्गर्जदरुण्यमत्तमहिषव्याकीर्णकर्णज्वराः

पूर्वदमाधरमुत्सृजन्ति तुरगाः कृच्छ्रेण तिग्मद्युतेः ॥८८॥

अन्वयः

आधोरणात् विम्यता शक्रमतद्गजेन कथमपि त्यक्ताः अरुणेन वन्यकरिणां संक्षोभात् व्योमाङ्गणे पुञ्जिताः किञ्चिद्गर्जदरुण्यमत्तमहिषव्याकीर्णकर्णज्वराः तिग्मद्युतेः तुरगाः कृच्छ्रेण पूर्वदमाधरम् उत्सृजन्ति ।

व्याख्या

आधोरणात् हस्तिपक्षात् "आधोरणा हस्तिपक्षा हस्त्यारोहानिपादिनः इत्यमरः ।" विम्यता भयं कुर्वता शक्रस्य इन्द्रस्य मतद्गजेन हस्तिना "मतद्गजो गजो मागः कुञ्जरो वारणः करो" इत्यमरः । ऐरावतेन कथमपि कृच्छ्रात् त्यक्ताः परित्यक्ता अतनेन सूर्यसारथिना वन्यकरिणां वनभवहस्तिना संक्षोभात् संघट्टनात् व्योमाङ्गणे आकाशप्रान्ते पुञ्जिताः एकत्रोड्डताः किञ्चिद्वर्षार्धं दूरे गजैर्नश्यं बुधैर्दूररुण्यमत्तमहिषैर्वान्यैः मदान्यैर्महिषैर्व्याकीर्णैस्तमुत्पादिताः कर्णेषु ज्वरो येषाम्ने तिग्मद्युतेस्तस्यैव तुरगाः अद्याः कृच्छ्रेण दुःसात् पूर्वदमाधरं पूर्वाधरमुत्सृजन्ति परित्यजन्ति । दार्वूलविक्रीडितं छन्दः ।

भाषा

पीलवान से डरने वाले इन्द्र के हाथी (पूर्व दिशा का स्वामी इन्द्र हैं) ऐरावत से किसी प्रकार छुटकारा पाने वाले, जंगली हाथियों में भयभीत होकर भड़कते रहने से सूर्य का रथ हटाने वाले अथवा द्वारा आकाशवासी भागन में अर्पण मंदान में किसी प्रकार समाहित हुए, गर्जना करने वाले जंगली भैरवों के चर्मों के बान में बंधने से कुछ बीजित, सूर्य के घोड़े, उदयाचल को छोड़ मुश्किल में आगे बढ़ रहे हैं ।

क्षिप्त्वा गुहासु तिमिरं विहितव्यलीकाः

पादान्वहन्ति गिरयस्तरणैः गिरोमिः ।

तन्मस्तकेषु च किमप्यभयप्रदान-

हेतोरिवापितकरः प्रतिभाति मानुः ॥८९॥

अन्वयः

गुह्यसु तिमिरं क्षिप्त्वा विहितन्यलीकाः गिरयः शिरोभिः तरयोः
पादान् वहन्ति । भानुः किम् अपि अभयप्रदानहेतोः तन्मस्तकेषु
अर्पितकरः इव प्रतिभाति ।

व्याख्या

गुह्यसु कन्दरासु "दरी सु कन्दरो वा स्त्री देवघातबिले गुहा" इत्यमरः ।
तिमिरमन्धकारं क्षिप्त्वा विनिवेश्य विहितः कृतो व्यलीकोऽपराधो यस्ते विहित-
व्यलीकाः गिरयः पर्वताः शिरोभिर्मस्तकैः शिखरैः तरणैस्सूर्यस्य पादान् किरणान्
पक्षे चरणान् वहन्ति धारयन्ति, तमपराधक्षमापणार्थं प्रणमन्तीति भावः ।
भानुः सूर्यः किमपि कथमपि अभयस्य भीतिराहित्यस्य प्रदानं तस्य हेतोः
कारणात् तस्य पर्वतस्य मस्तकेषु मूर्धसु अर्पिता वक्ताः कराः किरणाः पक्षे हस्ता
येन सः अर्पितकर इव प्रतिभाति । कथमप्यराधं विमृश्य मस्तकेषु त्यकरादिन्यासं
करोतीति भावः । घसन्तनिलकाच्छन्दः । समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

अपनी गुफाओं में अन्धकार को, छिनाकर अर्थात् शरण देकर, अपराध
करने वाली पहाड़ियाँ, अपनी चोटियों पर या अपने मस्तकों पर सूर्य के किरणों
को या पादों को धारण करती है अर्थात् नमस्कार करती है । सूर्य भी किसी
प्रकार उनको अभयप्रदान करने के हेतु भानो उनकी चोटियों या मस्तकों पर
अपने किरण या हाथ को रखता हुआ मालुम पड़ रहा है ।

धाणाः श्वेतमयूखशाणकपणक्षुण्णाः क्षणात्कुण्ठतां

यातास्त्यक्तनयासु यासु निहिताः पञ्चापि पञ्चेपुणा ।

उत्तंसोत्पलपल्लवेऽपि पतिते दैवात्पुरः पादयोः

कण्ठाश्लेषकठोरकौतुकरसास्तिष्ठन्ति ताः कामिनाम् ॥६०॥

अन्वयः

पञ्चेपुणा निहिताः श्वेतमयूखशाणकपणक्षुण्णाः पञ्च अपि धाणाः
त्यक्तनयासु यासु क्षणात् कुण्ठतां याताः ताः दैवात् पादयोः पुरः
उत्तंसोत्पल्लवेऽपि पतिते अपि कामिनां कण्ठाश्लेषकठोरकौतुकरसाः (सत्यः)
तिष्ठन्ति ।

ध्याक्या

पञ्च इषवो बाणा यस्य स तेन पञ्चेषुणा कामेन निहिताः प्रमुखाः श्वेता
मयूखाः किरणा यस्य सः श्वेतमयूखश्चन्द्रः स एव शाणः कवचोत्पलं "शाणस्तु
निकयः कयः" इत्यमरः । तस्मिन् कवचेन धर्मेण लुब्धास्तीक्ष्णाः पञ्चापि काम-
देवस्य सर्वेऽपि बाणाः शराः त्यक्तः दूरत उलूख्ये नवो नीतिमार्गो याभिस्तामु
त्यस्तनयामु यामु मानवतीषु अगात् तत्क्षणमेव कुष्ठरा मिरर्यकदा माताः प्राप्ताः
ताः मानिन्यः ईयाद्दुर्द्वारभाग्यादित्यर्थः । शरयोः चरणयोः पुरोऽप्ये उत्तमरूप
आभूषणरूपः कामिना धारित इत्यर्थः । उत्पलपल्लवः कमलपत्रं तस्मिन् पतितेऽपि
प्रणतिसमये कर्णदित्यानात्पतितेऽपि कामिना कामपीडितानां पत्नीनां कण्ठाश्लेषे
कण्ठालिङ्गने कठोरो मानधारणे दुःखः कौतुकस्य सुतृप्तस्य रसः आत्मावो यानु
ताः सत्यः तिष्ठन्ति । न केनापि प्रकारेण मानपुस्तृप्त्य कामिजनप्रियं शुभं स्वीति
भावः । शार्दूलविक्रीडितञ्छन्दः ।

भाषा

कामदेव के द्वारा चन्द्र रूपी शान पर चढ़ा कर तीखे कर छोड़े हुए
पावो ही बाण, नीतिमार्ग से च्युत जिन मानिनियो पर अपना कोई भी असर
न कर सके, ऐसी मनिनियाँ, कामियो के मस्तक के आभूषण रूप कमल
के पत्तो के उनके पावो के आगे पड़ने पर भी कर्पाङ्ग कामियो के प्रणाम करने
पर भी दुर्देव से उनको आलिङ्गन देने में न-पिपलने वाले भावो ने मुक्त
होकर बैठे ही रही ।

नित्यं न्योमि गतागतैर्दिनपतेर्लोकस्य येषु ध्रुवं
मानुस्यन्दनविप्रकीर्णतुरगभ्रान्तिः परिम्लायति ।

निद्राच्छेदमुदाहरन्ति हरयस्ते मन्दुरामन्दिरा
लक्ष्मीमङ्गलदुन्दुभिप्रतिभटैः प्रत्यूषहेपारवैः ॥९१॥

अन्वयः

येषु न्योमि दिनपतेः नित्यं गतागतैः लोकस्य मानुस्यन्दनविप्रकीर्ण-
तुरगभ्रान्तिः ध्रुवं परिम्लायति । ते मन्दुरामन्दिराः हरयः लक्ष्मी-
मङ्गलदुन्दुभिप्रतिभटैः प्रत्यूषहेपारवैः निद्राच्छेदम् उदाहरन्ति ।

व्याख्या

येषु अश्वेषु विषये ध्योमनि आकाशे दिनपतेः, सूर्यस्य नित्यमनवरतं गतानि घायतानि चेति गतागतानि तैः गमनागमनैः लोकस्य जनस्य भातोस्सूर्यस्य स्पन्दनो रयः “याने चक्रिणि युद्धार्थं शताङ्गः स्पन्दनो रयः” इत्यमरः । तस्माद्विप्रकीर्णाः परिभ्रष्टाः तुरगास्तेषां भ्रान्तिः ध्रुवं निश्चयेन परिभ्राम्यति विनश्यति ते मन्दुरा वाजिशाला “वाजिशाला मन्दुरा” इत्यमरः । मन्दिरं निवासस्थानं येषां ते हरयोऽश्वः लक्ष्मीकारको यो मङ्गलदुग्धुभिः तस्य प्रतिभटास्तद्वास्तैः प्रसूये प्रातःकाले ह्यारवाः अश्वशब्दास्तैर्निद्राच्छेदं नृपस्य निद्राभङ्गं उदाहरन्ति कुर्वन्ति सूचयन्तीति भावः । शार्दूलविकीर्णं छन्दः ।

भाषा

आकाश में सूर्य के नित्य ही आने जाने से जिनके सम्बन्ध में सब लोगों का सूर्य के रय से छूटकर भागे हुए घोड़ों का भ्रम निश्चय ही दूर हो गया है, अर्थात् ये विद्याल घोड़े सूर्य के रय से भागे न होकर राजा विश्वमाङ्गदेव के ही हैं, ऐसा सब का जिनके सम्बन्ध में निश्चय हो चुका है, वे ये अस्तबल में रहने वाले घोड़े, लक्ष्मीकारक माङ्गलिक तगाड़े के समान प्रातःकाल की हिन-हिनाहट के शब्दों से (महाराज विश्वमाङ्गदेव की) निद्रा दूर करते हैं ।

रक्षःसंक्षयहेतुगोत्रजननाद्बन्धं विधाता च यः

पाथोधेः श्वशुरत्वमेति यमुनाताप्योः प्रसूत्या च यः ।

जातः सोऽप्यमशेषविश्ववलभीरजप्रदीपाकृतिः

सद्यःसम्भवडिम्भलोचनसुखप्राप्तेषु धाम्ना, रविः ॥६२॥

अन्वयः

यः रक्षःसंक्षयहेतुगोत्रजननात् (पाथोधेः) बन्धं विधाता च यः यमुनाताप्योः प्रसूत्या पाथोधेः श्वशुरत्वं एति, सः अयं रविः सद्यःसम्भवडिम्भलोचनसुखप्राप्तेषु धाम्ना अशेषविश्ववलभीरजप्रदीपाकृतिः जातः ।

व्याख्या

यः रक्षतां राक्षसादीनां संक्षयो विनाशस्तस्य हेतुः कारणभूतोऽप्ययं गोत्रं वंशसूर्यवंश इति प्रसिद्धस्तस्य जननात् उत्पत्तिकरणात् पाथोधेः समुद्रस्य बन्धं

सेतुबन्धं विधाता कर्ता च यः यमुनाताप्योः^१ यमुना तापी च द्वे नद्यौ तयोः
 प्रसृत्या सन्तत्या पायोर्धेस्तमुद्रस्य इवशुरत्नञ्च । एति प्राप्नोति, सोऽयं रविः
 सूर्यः सद्यस्तारसगमेव सम्भवेन उत्पत्त्या डिम्नानां बालकानां “पोतः पाकोऽ
 र्भको डिम्नः पृथुकः श्रावकः शिशुः” इत्यमरः । लोचनानां नयनानां मुखेन
 यथा स्थातया ग्राह्यं दृश्यं तेन यद्वा सद्यः सम्भवेन डिम्नरूपो बालरूप अत एव
 सोचनैस्तुल्यं ग्राह्यं दृश्यं तेन धाम्ना तेजसा जगदृष्य सकलस्य विश्वस्य संसारस्य
 बलम्भो गृहञ्छदिप्रस्तभागाः “शोपानसो तु बलभो छादने बक्रशक्ति” इत्यमरः ।
 उन्नतप्रवेशास्नासु रत्नप्रवेशस्थाऽऽकृतिरिवाऽऽकृतिर्यस्य स जातः । शार्बल-
 विधीकृतं छन्दः ।

१७ .

भाषा

जो, राक्षसों के नाश के कारणमूल बल को उत्पन्न करने से अर्थात्
 सूर्यवश को उत्पन्न करने से समुद्र को बाधने वाला है अर्थात् सेतुबन्ध की
 द्वारान्तर से रचना करनेवाला है, जो यमुना और तापी नदियों को उत्पन्न
 करने से (नदियों का पति समुद्र होने से) समुद्र का समुद्र होता है, वह यह
 सूर्य तुरन्त पंवा भये हुये बालकों के नेत्रों से सुख से देखने योग्य तेज रत्ने
 के कारण अथवा तुरन्त उदित होने से बालरूपता के कारण आँखों से देखने
 योग्य तेज रत्ने से सम्पूर्ण जगत् की छत्रों पर विद्यमान रत्नप्रवेश की शोभा
 के समान शोभा देने वाला ही गया है ।

१७ . १७ . १७ . १७

उत्थाय मन्थुवशतश्रलितुं प्रवृत्ताः

कर्णं गते झटिति कुक्कुटकण्ठनादे ।

किञ्चित्क्षुतादिनिभमात्रमुदीर्य नार्यः

प्राणेशकेलिशयनेषु पुनः पतन्ति ॥६३॥

अन्वयः

कुक्कुटकरुणनादे कर्णं गते (सति) मन्थुवशतः झटिति उत्थाय
 श्रलितुं प्रवृत्ताः नार्यः किञ्चित्क्षुतादिनिभमात्रम् उदीर्य प्राणेशकेलि-
 शयनेषु पुनः पतन्ति ।

१. तापी छाया जाता सूर्यतनया सेव तापीति, यमुनासज्ञया, जाता
 मार्गण्डपुत्रीति पीताम्बिकी कथाऽनाज्जुसन्धेया ।

- 'ध्याख्या

‘‘ कुक्कुटानां चरणायुधानां । ’’ कुक्कुटाकुस्ताग्रंजुङ्घः कुक्कुटचरणायुधः ।
इत्यमरः । कण्ठनावे गलनिस्सृतशब्दे कर्णं गते थोत्रं प्राप्ते सति मनुवशतः
क्रोधवशतः ‘‘मनुर्वेन्ये क्रतो कृधि’’ इत्यमरः । शटिति शीघ्रमुत्पाप शय्या
परित्यज्य चलितुं गन्तुं प्रयुक्ता यद्युक्ता नार्यः कान्ताः । किञ्चित्क्षुतादिनिभमात्रम्
किञ्चिच्छिष्टकादिव्याजमात्रमुदीर्योक्त्वा कथयित्वेत्यर्थः । प्राणेशकेतिशयनेषु
प्राणेशस्य यस्यः केलिशयनेषु क्रीडाशय्यासु पुनः पतन्ति समापच्छन्ति ।
वसन्ततिलवाच्छादः ।

भाषा

मुर्गे के (प्रातः कालीन) शब्द के गुंवाई पढ़ने पर, (पति से अलग होना
पढ़ रहा हूँ) इस क्रोध से, जल्दी से उठकर जाती हुई कामिनिमा, कुछ
छीक आदि अपशकुन सूचक बात का बहाना करके अर्थात् किसी अपशकुन
मात्र का नामोल्लेख करके पति की क्रीडाशय्याओं पर फिर से कूट जाती है ।

यः श्रीकण्ठललाटलोचनशिखिप्लुष्टस्य चेतोभुवः

श्रीखण्डद्रवपाण्डुरेण महसा धारागृहत्वं गतः ।

अस्तच्चाधरमस्तके स भगवानालक्ष्यते चन्द्रमाः

सौद्रासङ्गपिशङ्गमाहिपदधिच्छावदातच्छविः ॥६४॥

अन्ययः

यः श्रीकण्ठललाटलोचनशिखिप्लुष्टस्य चेतोभुवः श्रीखण्डद्रवपाण्डु-
रेण महसा धारागृहत्वं गतः सः चन्द्रमाः अस्तच्चाधरमस्तके सौद्रा-
सङ्गपिशङ्गमाहिपदधिच्छावदातच्छविः आलक्ष्यते ।

ध्याख्या

८, पञ्चमः श्रीकण्ठः शिवस्तस्य ललाटे, भाले यत्लोचनं, तूतीयनयनं तस्मिन्
स्थितो यः शिखी, वह्निस्तेन, ‘‘शिखिनी वह्निर्बहणी’’ इत्यमरः । प्लुष्टस्य
दग्धस्य चेतोभुवः मदनस्य श्रीखण्डस्य श्वेतचन्दनस्य - द्रवः, अस्तच्चाधरमस्तके
शुभ्रं तेन महसा तेजसा धारागृहत्वं जलधारापतनयन्स्वरूपं गतः प्राप्तः
स भगवान् चन्द्रमा अस्तच्चाधरमस्तके जताचलमूर्ध्नि सौद्रस्य माशिकस्य
मधुनः ‘‘मधु सौद्रं माशिकादि’’ इत्यमरः । आसङ्ग आसक्तिस्तम्भन्यस्तद्व-

स्त्रिशङ्खं पिङ्गलवर्णं यन्माहिषं दधि तद्वज्रं छत्रमातपत्रं तस्याववाता गीरा
 “अवदत्तः सितो धीरोऽवलक्षो घवलोऽर्जुनः” इत्यमरः । छविरिव छविः कान्तिर्यस्य
 स आसश्यते दृश्यते । ईर्ष्यापिङ्गल-शुक्लवर्णातपत्रमिवास्तावलनूपस्य मूर्ध्नि
 चन्द्रेः प्रतीयत इति भावः । आर्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

भाषा

जो, महादेव के सलाह पर के नैव की धमि से जले हुए वामदेव के
 लिये, श्वेतचन्दन के पानी के समान श्वेत, चारुनी से फुवारे की काम करता
 था, वह चन्द्रमा, अस्ताचल कपी राजा के मस्तक पर शङ्ख से मिले कुछ
 पौलि भंस के दही के समान सफेद छत्र की श्वेत कान्ति के समान कान्ति
 बाणा दिखाई देता है । अर्थात् अस्ताचल राजा के मस्तक पर चन्द्रमा कुछ
 पीले श्वेत छत्र के ऐसा दीख पड़ता है ।

नरपतिमिरलङ्घ्यशासनोऽसौ शिरसि मनोभवशासनं दधानः ।

वचनमिति निशम्य मागधीनां भुजमुपधानपदाच्चर्पदेव्याः ॥९५॥

अन्वयः

नरपतिभिः अलङ्घ्यशासनः शिरसि मनोभवशासनं दधानः
 असौ मागधीनाम् इति वचनं निशम्य देव्याः उपधानपदात् भुजम्
 आचर्प ।

व्याख्या

नरपतिभिः राजभिः अलङ्घ्य इति वार्थं शासनमादेशो यस्य सः शिरसि
 स्वमूर्ध्नि मनोभवस्य कामस्य शासनमाज्ञो दधानो धारयन् कामाभिभूत
 इत्यर्थः । असौ विक्रमाङ्कदेवः मागधीनां वैतालिकाङ्गवानामिति पूर्वोक्तं
 वचनं श्रुत्वा निशम्य देव्या विक्रमाङ्कुरानमहिष्या चन्द्रलेखाया
 उपधानमुपबर्हस्तस्य “उपधानं तुपबर्ह” इत्यमरः । पदात् स्थानात् भुजं
 स्वबाहुमुपधानरूपेण देव्या शिरोऽप स्थितमाचर्पे सम्यक्कृष्टवान् ।

भाषा

राजमण्डल के द्वारा जिसरी वाजा वा कभी भी उल्लङ्घन नहीं होता
 था किन्तु स्वयं जो वामदेव नहीं जाना वो शिरोधार्य करता था उस राजा
 विक्रमाङ्कदेव ने इस प्रकार स्तुतिपाठिवाजा के पूर्वोक्त वचन सुनकर चन्दल-

देवी की तकिया का काम करनेवाले अर्थात् उसके सिर के नीचे रखे हुए अपने हाथ को खींच लिया अर्थात् जागकर उठने की तयारी की ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव—विद्यापति—कादमीरकमट्ट श्री विल्हणविरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्ये एकादसः सर्गः ।

नेत्राब्जाभ्रयुगाङ्कविक्रमशरत्कालेऽत्र क्षामोदरात्
भारद्वाजबुधोत्तमात्समुद्रित श्री विश्वनाथः सुधीः ।
क्षमे रामकुचेरपसिद्धतवपात्सम्प्राप्तसाहाय्यकः
सर्गे रुद्रमिते रमाकरुणया टीकाद्वयं निर्मलम् ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ।

॥ श्री ॥

महाकविश्रीविल्हणविरचितं विक्रमाङ्कदेवचरितम्

द्वादशः सर्गः

दिनानि तत्र सणवद्वहनि नित्वा विलासैः कुसुमास्त्रमित्रैः ।
ग्रीष्मप्रवेशे सह पद्मलास्या देवोऽथ कल्याणसमीपगोऽभूत् ॥१॥

अन्यथा

अथ देवः पद्मलास्या सह, तत्र कुसुमास्त्रमित्रैः विलासैः बहूनि
दिनानि क्षणवत् नीत्वा ग्रीष्मप्रवेशे सति कल्याणसमीपगः अभूत् ।

व्याख्या

अथ जलक्रीडादिविहारानन्तर देवो विक्रमाङ्कदेव पक्षले प्रयास्तरौमयुक्ते
अक्षिणी नेत्रे 'लोचन मयन नेत्रमोक्षण चक्षुरक्षिणी' इत्यमरः । यस्यास्ता
पद्मलाक्षी तदा चन्दलदेव्या सह तत्र करहाटराजवापा स्थानेन कुसुमास्त्रस्य
कान्तस्य मित्राणि समुद्रोपकानि तैः कुसुमास्त्रमित्रैः विलासैः रतिक्रीडादिभिः बहूनि
दिनानि विषत्तान् क्षणवत् अल्पकालमुत्स्यानि नीत्वा अतिबाह्य ग्रीष्मप्रवेशे जाते
सति कल्याणनाम्न पुरस्य समीप गच्छतीति कल्याणसमीपगः अभूत जातः ।
अस्मिन् सर्गे "उपजाति" अष्ट- । "अनन्तरोदीरिततदमभाजो पाक्षो यदीय
वृषजतयस्तः" इति लक्षणात् । वृत्तिद्विद्वज्जोके इवज्जे च ।

भाषा

जलक्रीडादि विहार के अनन्तर राजा विक्रमाङ्कदेव, करहाटराजधानी
के स्थानों में रहकर गङ्गीन बरौनी के युक्त नजीवाली चन्दलदेवी के साथ
बहुत काल तक जो काल एक क्षण के समान अनुभूत हुआ अर्थात् एक क्षण

के समान शीघ्रता से बीत गया, कामसमुद्दीपक रत्नादि विभिन्न क्रीडाओं को कर, ग्रीष्म ऋतु के लगते ही कल्याणपुर के पास आ गया ।

अस्मिन्क्षणे कुन्तलपार्थिवस्य प्रवेशमाकर्ण्य पुराङ्गनानाम् ।
आसन्विलासव्रतदीक्षितानां स्मरोपदिष्टानि विचेष्टितानि ॥२॥

अन्वयः

अस्मिन् क्षणे कुन्तलपार्थिवस्य प्रवेशम् आकर्ण्य विलासव्रतदीक्षितानां पुराङ्गनानां स्मरोपदिष्टानि विचेष्टितानि आसन् ।

व्याख्या

अस्मिन् क्षणे कल्याणपुरप्रवेशावसरे कुन्तलपार्थिवस्य विक्रमाङ्कदेवस्य प्रवेशं कल्याणपुरे प्रवेशं आकर्ण्य श्रुत्वा विलासव्रते रतिसम्बन्धिकायै शिक्षितानां स्मरणां पुराङ्गनानां स्मरेण कामेनोपदिष्टानि शिक्षितानि विचेष्टितानि व्यापारा आसन् यभूवुः । तां कामासक्ता जाता इति भावः ।

भाषा

कल्याणपुर में प्रवेश के समय राजा विक्रमाङ्कदेव का आगमन सुनकर, रति सम्बन्धि बायों में प्रवीण, नागरियो के, कामदेव के द्वारा शिक्षित अनेक व्यापार होने लगे । अर्थात् वे कामासक्त हो गई ।

विस्तस्तरत्नाङ्कुरकोटिभिर्मुदञ्चितं वामपदं दधाना ।
यमार कापि व्रतमेकपादमाराधनायेव नरेश्वरस्य ॥३॥

अन्वयः

का अपि उदञ्चितं विस्तस्तरत्नाङ्कुरकोटिभिर्मुदञ्चितं वामपदं दधाना नरेश्वरस्य आराधनाय एकपादं व्रतं यमार इव ।

व्याख्या

का अपि काचिन्नायिका उदञ्चित विक्रमाङ्कदेवशोभानिरीक्षणाय तत्र गन्तुं समुत्थापित विस्तृता परिभ्रष्टा रतिता या रत्नाङ्कुरकोटि रत्नजटितालङ्काराद्यभावाः तद्विषयं तद्विषयं वामपदं दक्षिणेतरपदं दधाना उपरि धारयन्ती, भूमौ

संगः]

निक्षेपणं न कुर्वाणेत्यर्थः । नरेश्वरस्य विक्रमाङ्कदेवस्य आराधनाय प्रसादनाय
युक्तपादं यत एकपादमृत्याप्य तपश्चरणयतं बभार इव वृत्तवती इव ।

माया

कोई स्त्री, विक्रमाङ्कदेव की शोभा देखने के लिये वहाँ जाने के लिये
ऊपर उठाये हुए और ऊपर से गिरे हुए, जडाउ अलझारो के नोक से चुटीले,
बायें पैर को ऊपर हो टांगे हुए अर्बान् जमीन पर न रखती हुई, मानो
विक्रमाङ्कदेव की प्रसन्नता के लिये एक पैर पर खड़े रहने वाली तपस्या
करने लगी ।

कीर्णाश्रु कर्णोत्पलरेणुनैकमन्यत्सहासं नयनं वहन्ती ।
सङ्कीर्णभावाभिनयप्रगल्भा रराज कापि स्मरनर्तकीव ॥४॥

अन्वयः

का अपि कर्णोत्पलरेणुना कीर्णाश्रु एकं नयनं सहासम् अन्यत्
(नयनं) वहन्ती संकीर्णभावाभिनयप्रगल्भा स्मरनर्तकी इव रराज ।

व्याख्या

कापि अङ्गना कर्णयोदधले अलझारखर्बं विन्यस्ते कमले तयो रेणुना परा-
गेण कीर्णानि ध्याप्तानि अभूणो यस्मिन्तत् कीर्णाश्रु एकं नयनं लोचनं सहासं
प्रफुल्लनम्यत् नयनं वहन्ती धारयन्ती संकीर्णानां भावानामधुहास्यानुभावस्य-
कायबुजहर्षादीनां भावानामभिनये वेष्टया प्रदर्शनेऽभिष्यञ्जने वा प्रगल्भा
निपुणा स्मरस्य कामस्य नर्तकी नटी 'नर्तकीतासिके समे' इत्यमरः । स्मर-
नर्तकी इव रराज शुशुभे ।

माया

कोई सङ्कीर्ण भावो को अर्थात् हादिक सुख हर्षादि भावा को प्रकट करने
में कुशल कामिनी, आभूषण रूप में कान पर धारण किये हुए बमल की धूलि
के एक आस में पड़ जाने से उस आस को तिकुडाकर उससे आपू विराती
हुई और दूसरी आस को फेलाकर ताकती हुई, मानो कामदेव को नर्तकी की
शोभा को प्राप्त हो रही थी ।

गवाक्षरन्ध्रैरवलोकयन्ती लक्ष्मीकृता कापि मनोभवेन ।
किमप्यनङ्गस्य नितान्तचण्ड-कोदण्डपाण्डित्यमुदाजहार ॥५॥

अन्वयः

गवाक्षरन्ध्रैः अवलोकयन्ती मनोभवेन लक्ष्मीकृता का अपि किम् अपि अनङ्गस्य नितान्तचण्डकोदण्डपाण्डित्यम् उदाजहार ।

व्याख्या

गवाक्षाणां गृहोर्ध्वभागमिति स्थितानां वातायनानां "वातायनं गवाक्षोऽयं" इत्यमरः । रन्ध्रैः छिन्नैरवलोकयन्ती पश्यन्ती मनोभवेन कामेन लक्ष्मीकृता का अपि नायिका किमपि अनिर्वक्षणीयम् अनङ्गस्य कामस्य नितान्तचण्डमतिमयङ्कुरं कोदण्ड "धनुश्चापो धन्वशरासनकोदण्डकामुङ्कम्" इत्यमरः । तस्य पाण्डित्यं धनुर्विद्यानंपुण्यम् उदाजहार प्रकटितवती । स्वाकारे-
ङ्गितादिभी राजान कामासक्तं कर्तुमैच्छति भावः ।

भाषा

सरोखों के छेदों में देखने वाली, कामदेव के बाणों से घायल भई हुई कोई नायिका, आकार व इज्जत से कामदेव के अत्यन्त प्रचण्ड धनुषविद्या की अवर्णनीय निपुणता को प्रगट करने लगी । अर्थात् राजा को कामासक्त बनाने की चेष्टा करने लगी ।

वाराङ्गना कुङ्कुमपाटलाङ्गी सलीलमुत्तम्भितबाहुवलिः ।

रागप्रवाहे गहने निमग्ना काचित्करालम्बमयाचतेव ॥६॥

अन्वयः

कुङ्कुमपाटलाङ्गी सलीलम् उत्तम्भितबाहुवलिः काचित् वाराङ्गना गहने रागप्रवाहे निमग्ना (सती) करालम्बम् अयाचत इव ।

व्याख्या

कुङ्कुमेन केसरेण पाटलानि अक्षणानि "श्वेतरक्तस्तुपाटलः" इत्यमरः । अङ्गानि यस्यास्ता कुङ्कुमपाटलाङ्गी लीलया सहितं सलीलं सविलासम् उत्तम्भिता कूर्चोद्धृता बाहुवलिः भुजलता "वल्ली वा घततिलता" इत्यमरः । यया सा उत्तम्भितबाहुवलिः काचित् वाराङ्गना श्रेष्ठनायिका गहने गभीरे रागप्रवाहे प्रेमसमुद्रप्रवाहे निमग्ना यतिता (सती) करयोर्हस्तयोरात्मम् उपरि निस्तारणाय कराहात्यम् अयाचत इव इयेव इव । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

सर्गः]

भाषा :

- केसर लंगाने से लाल शरीर वाली, और विलास से ऊपर की ओर अपनी बाहुलता को उठानेवाली कोई नायिका, मानो गहरे, प्रेमरूपी समुद्र के प्रवाह में डूबती हुई, खींचकर ऊपर निकालने के लिये हाथों का सहारा माग रही हो ।

वीराग्रणीरेष नृपः स्थितोऽग्रे शूरोऽसि चेदत्र विधेहि शौर्यम् ।
नृपास्पदं स्त्रीषु विकल्पनेति काचिद्विरा मन्मथमुन्ममाथ ॥७॥

अन्वयः

काचित् एषः वीराग्रणीः नृपः अग्रे स्थितः (त्वम्) शूरः असि चेत्
अत्र शौर्यं विधेहि । स्त्रीषु विकल्पना नृपास्पदम् इति विरा
मन्मथम् उन्ममाथ ।

व्याख्या

काचिदग्रणी, एष वीराग्रणी शूरानामग्रणीर्नायकः नृपो विक्रमाङ्कदेवोऽग्रे पुरतः
स्थितः । (त्वम्) शूरो वीरोऽसि नृपसि चेद् यदि तर्हि अत्र राजनि विक्रमा-
ङ्कदेवे शौर्यं वीरतां विधेहि प्रवक्ष्यामि । स्त्रीषु कान्तानामु विकल्पना शौर्यप्रदर्शनं
नृपास्पदं लज्जाकारि 'मन्मथं ह्रीत्प्रया व्रीडा लज्जा सापन्नपान्यतः' इत्यमरः ।
इति विरा वाचा मन्मथं कामं 'मदनो मन्मथो मारः प्रभुर्भूतो मीनकेतनः ।
कन्दर्पो रत्नकोजङ्गः कामः पञ्चवक्त्रः स्मरः' इत्यमरः । उन्ममाथ भस्ति-
सवती ।

भाषा

कोई सुन्दरी, यह बहादुरों का सरदार राजा विक्रमाङ्कदेव तुझारे सामने
है, तुम यदि बहादुर हो तो इस राजा विक्रमाङ्कदेव पर अपनी बहादुरी
दिखाओ, त्रिषो पर वीरता दिखलाना तो लज्जाकारक है, इस प्रकार की
बातों से कामदेव को फटकारने लगी ।

नरेन्द्रलीलातपवास्तस्य नेत्राञ्चलोत्थेन समीरणेन ।
निवार्यमाणश्रमवानिलेशा कृतार्थमात्मानममन्यतान्या ॥८॥

अन्वयः

अन्या नरेन्द्रलीलातपवारणस्य नेत्राञ्चलोत्थेन समीरणेन निवार्यमाणश्रमचारिलेशा (सती) आत्मानं कृतार्थम् अमन्यत ।

व्याख्या

अन्या काचिदङ्गना नरेन्द्रस्य विक्रमाङ्कदेवस्य यत्सीलायाः विलासस्य सम्बन्धि यदातपवारणं छत्रं "हैमं छत्रं त्वातपत्रं रातस्तु नृपलक्ष्म तत्" इत्यमरः । तस्य नेत्राञ्चलानि वस्यप्रान्तभावाः - "स्याज्जटाशुकयोनेत्रं" इत्यमरः । तथा "नेत्रं मधुगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रघे क्षुपि नद्यां तु नेत्री नेतरि धाव्यवत्" इति मेदिनी । तेभ्य उत्प उद्गतस्तेन समीरणेन वायुना "समीरमास्तमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः" इत्यमरः । निवार्यमाणाः दूरीक्रियमाणाः श्रमः नृपकान्तितन्दर्शने सत्संभ्रमगमनप्रयासजग्या परिश्रान्तिस्तस्मात्तेन वा समुत्पन्नाः चारिलेशाः स्वेदजलबिन्दवो यस्यास्ता निवार्यमाणश्रमचारिलेशा सती आत्मानं स्वं कृतार्थं कृतकृत्यं अमन्यत मेने ज्ञातवती । गवाभी गजाकडस्य नृपस्य राजछत्रवस्त्राबीजितत्वात्स्यस्य धन्यत्वमिति भावः ।

भाषा

दूधारी कोई नारी, राजा विक्रमाङ्कदेव के सुन्दर छत्र की झालर से उत्पन्न वायु से, दौड़ कर राजा की गोमा देखने के लिये जाने से भए हुए परिश्रम से उत्पन्न अपने पसीने के कणों को दूर करती हुई अपने को कृतार्थ समझने लगी । अर्थात् राजा के हाथी पर बैठे रहने से उनके छत्र के झालर की हवा शरीरों में से आकर लगती थी ।

स्तम्बेरमारूढमगूढभावा निरीक्ष्य कापि क्षितिपं मृगाक्षी ।

मन्ये समानप्रतिपत्तिहेतोः - कन्दर्पमत्तद्विषमारुरोह ॥९॥

अन्वयः

का अपि मृगाक्षी क्षितिपं स्तम्बेरमारूढं 'निरीक्ष्य अगूढभावा (सती) समानप्रतिपत्तिहेतोः कन्दर्पमत्तद्विषम् आरुरोह (इत्यहम्) मन्ये ।

व्याख्या

। कापि मृगाक्षी हरिणनयना क्षितिपं मूर्धं विक्रमाङ्कदेवं स्तम्बेरमारूढं गजत-

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

सर्गः]

प्रविष्टं "मत्तङ्गजो गजो नामः कुञ्जरो वारणः करो । इमः स्तम्बेरमः पयो" इत्यमरः । निरीक्ष्य दृष्ट्वा अगूढाः प्रकटीभूताः भावाः कामविलासचेष्टाः पस्यास्ता अगूढभावा सती स्वात्म्यं घञ्जयन्ती समानप्रतिपत्तिः समानसम्भावना नृपसदृशागौरवाद्विस्तृता । हेतोः कारणात् समानप्रतिपत्तिहेतोः विक्रमाङ्कदेवप्रतिपत्तासावृण्यप्राप्त्यर्थम् कन्दर्पः काम एव मत्तद्विषो भवान्बो गजः "दन्तो दन्तावलो हस्तो द्विरबोऽनेकरो द्विपः" इत्यमरः । तमाहरोह समारुढवती इत्यहं मय्ये । नृपलावण्यदर्शनात्कतिपय नायिका अतिकामान्द्या बभूवेत्यर्थः । लोके महापुङ्गवस्याङ्गरप्रवशांशार्थं तदनुरूपवेषभूषादिकं सन्मार्गमात्राः कामपि शोभानामहति । अत्र काव्यलिङ्गोत्प्रेलयोः सङ्करः ।

भाषा

कोई हरिण के नेत्रों के समान नेत्र वाली, राजा विक्रमाङ्कदेव को हापी पर बैठा हुआ देख कर, अन्तःकरण के अभिप्राय को न छिपा सकनेवाली विक्रमाङ्कदेव की प्रतिष्ठा की समानता करने के हेतु कामदेवरूपी मद्योगमत हापी पर सवार हो गई, ऐसा मैं समझता हूँ । अर्थात् पूर्णतया कामातन्त्र हो गई ।

निरादरं वीक्ष्य नृपं मृगादया लीलानमत्कन्धरया कयापि ।
इदि स्थितः कार्मुककर्पणार्थमयान्यतेव प्रसमं मनोभूः ॥१०॥

अन्वयः

लीलानमत्कन्धरया कया अपि मृगादया नृपं निरादरं वीक्ष्य इदि स्थितः मनोभूः कार्मुककर्पणार्थं प्रसमम् अयाच्यत इव ।

व्याख्या

लीलया विलासने नमन्ती लषोभवन्ती कन्धरा श्रीया "कण्ठो गतोऽयं श्रीयायां तिरीषि" कन्धरेत्यपि" इत्यमरः । यस्यास्ता तथा लीलानमत्कन्धरया कामवशात् स्वादृशप्रकारेण कयाऽपि मृगादया हरिणनयनया नृप विक्रमाङ्कदेवं निरादरं स्वो प्रति तमावररहितं वीक्ष्य दृष्ट्वा हृदि स्वान्ते स्थितो वर्तमानो मनोभूः कामः कामं इत्ययं घनुर्य "घनुर्यवापो घन्वशात्तनकोदण्डश्चर्मरुम्" इत्यमरः । कर्पणार्थं नृपोपरि प्रहराय कोशाद्वह्निस्तारणार्थं प्रसमं हठान् "प्रसमं तु यथा-स्वारो हठोऽयं रजसिर्त्तं छतम्" इत्यमरः । अयाच्यत इव प्रायश्चित्तोऽभ्यर्चय ।

१५

भाषा

कामविलास से जिसके कन्धे नीचे की ओर झुक गये थे ऐसी मृगनयनी ने राजा को अपने प्रति अनादर युक्त देखकर मानो अपने हृदय में विद्यमान कामदेव की धनुष तानने के लिये अधिक प्रार्थना की । अर्थात् राजा बहुत धीर है तो क्या कामदेव इसको अपना धनुष चलाकर मेरे वश में ला सकता है ।

वाचालकाञ्चीमणिकिङ्किणीकुञ्चैः कणत्कङ्कणमुच्चलन्ती ।

आलोकिता कापि नरेश्वरेण वैदग्ध्यगर्वोद्भुरकन्धराभूत् ॥११॥

अन्वयः

वाचालकाञ्चीमणिकिङ्किणीकुञ्चैः कणत्कङ्कणम् उच्चलन्ती
नरेश्वरेण आलोकिता का अपि वैदग्ध्यगर्वोद्भुरकन्धरा अभूत् ।

व्याख्या

वाचाला मुलरीभूता काञ्च्या रत्नारवा “स्त्रीकट्या मेखला काञ्ची सप्तकी रत्ना तथा” इत्यमरः । मणिकिङ्कणं मणिनिर्मितक्षुद्रपटिका “हस्तक पादकटकं किङ्किणी क्षुद्रपटिका” इत्यमरः । पस्मिन्कर्मणि तत् वाचालकाञ्चीमणिकिङ्किणीक यथा स्यात्तथा उच्चैस्तारस्वरेण क्वणन्ति स्थनन्ति कङ्कणानि अस्मिन्कर्मणि तत् उच्चं क्वणत्कङ्कणं यथा स्यात्तथा उच्चलन्ती सप्तभ्रम क्षटित्युत्थाय उच्चलन्ती नरेश्वरेण विक्रमाङ्कदेवेनाऽऽलोकिता वृष्टा शार्ङ्गि नायिका वैदग्ध्यस्य नृपाकर्षणचातुर्यकलाया यो गर्वोऽहङ्कारस्ते-
नोद्भुरा समुन्नता कन्धरा श्रीवा यस्यास्ता वैदग्ध्यगर्वोद्भुरकन्धराऽभूत् । अहमुस्त्व मस्तकमुच्चैर्धारयतीति वक्ष्यते ।

भाषा

करधनी के मणि के घुघुराओ से शब्द उत्पन्न करती हुई अर्थात् घुघुराओ को बजाती हुई और जोर से कानों से शब्द करती हुई, वेग से चलने वाली किसी स्त्री ने, राजा के द्वारा देखी जाने पर, अपने चातुर्य के गर्व से अपनी गर्दन ऊची कर ली । अभिमानी सदैव अपनी गर्दन ऊची कर ही चल्ता है ।

ताडीदलेन श्रवणाभिपत्य श्वासानिलैरुल्लसतातिद्रम् ।

अदत्त वैदग्ध्यविवादहेतोर्वराङ्गनानामिव पत्रमेका ॥१२॥

अन्वयः

एका श्रवणात् निपत्य आसानिलैः अतिदूरम् उल्लसता ताडीदलेन
वैदग्ध्यविवादहेतोः वराङ्गनानां पत्रम् अदत्त इव ।

व्याख्या

एका काचित् श्रवणात् कर्णप्रदेशात् निपत्य निचंगंत्वा श्वासानिलैः जनः
समर्पप्रवृद्धश्वासवायुभिः अतिदूरम् उल्लसता समुत्पतता ताडीदलेन तालपत्रेण
वैदग्ध्यस्य चातुर्यकलाया विवादः, कस्याः पादर्थं कियदधिक चातुर्यमस्तीति
निर्णयाय जायमानो विवादो वाक्प्रतिपादस्तस्य हेतोः वराङ्गनानां श्लेष्ककामिनीनां
कृते पत्रं वादयुक्ताह्वानपत्रम् अदत्त इव ददावियेत्युपप्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

फिस्ती स्त्री ने फाग पर से गिरे हुए ओर भीड़ के उच्छ्वासों से बहुत दूर
जाकर गिरे हुए ताड़पत्र से मानो चतुराई बिसने कितनी है इस सम्बन्ध में
विवाद करने के हेतु से अन्य स्त्रियों को (चलेंज) पत्र भेजा हो ।

गतेषु मन्दत्वमयं रुपा मे यद्वो नितम्बः सुतरां विधाता ।

इतीव काञ्चीवल्लयं विमुच्य त्वरावती कापि पुरः प्रतस्थे ॥१३॥

अन्वयः

का अपि गतेषु मन्दत्वं विधाता अयं मे सुतरां यद्वः नितम्बः,
इति इव रुपा काञ्चीवल्लयं विमुच्य त्वरावती सती पुरः प्रतस्थे ।

व्याख्या

कापि नायिका गतेषु गमनेषु मन्दत्वम् शिथिलतां विधाता कर्ता अयं मे मम
सुतरामत्यन्तं बद्ध नितम्ब स्त्रियश्चन्द्रिपञ्चाङ्गुरागः “पञ्चाङ्गितम्बस्त्रीकटपाः
कलीबे ॥ जघन पुरः” इत्यमरः । इतीव रुपा क्रोधेन “कोपक्रोधाभयंरोयप्रति-
पादृक्षुषी स्त्रियो” इत्यमरः । काञ्चीवल्लयं रशनामण्डलं विमुच्य त्यक्त्वा
त्वरावती क्षीप्रगामिनी सती पुरोऽग्रे प्रतस्थे चचाल ।

भाषा

मेरी बाल में धीमापन लाने वाला यह मेरा दङ्गना से बँधा हुआ नितम्ब है
अर्थात् यह बँधा होने से ही मेरी गति को रोकता है, माना इस क्रोध से कोई
स्त्री करघनी को उतार कर जल्दी से आगे बढ़ी ।

काचिन्नितम्बार्पितवामहस्ता दोर्लेखया कुञ्चितया नताङ्गी ।
क्षमापतौ मार्गणमोक्षदक्षमकल्पयचापमिव स्मरस्य ॥१४॥

अन्वयः

नितम्बार्पितवामहस्ता काचित् नताङ्गी कुञ्चितया दोर्लेखया क्षमा-
पतौ मार्गणमोक्षदक्षं स्मरस्य चापम् इव अकल्पयत् ।

व्याख्या

नितम्बे कटिप्रवेशोऽर्पितौ धृतौ वामहस्तौ यया सा नितम्बार्पितवामहस्ता
काचित् नताङ्गी अयनतशरीरा कुञ्चितया वक्रया दोर्लेखया दक्षिणभुजलतया
“भुजबाहु प्रवेष्टो दोः” इत्यमरः । क्षमायाः पृथिव्याः “क्षमा तितिक्षा
पृथ्वी च योग्ये शक्ते हिते क्षमम्” इति धरणिः । पक्षिस्त्वामी क्षमापतिस्तस्मिन्
क्षमापतौ नृपे विक्रमाङ्कदेवे मार्गणानां शराणां मोक्षे दक्षः मार्गणमोक्षदक्षस्तं स्मरस्य
कामस्य चापं धनुरिव अकल्पयत् विरचितवती ।

भाषा

नितम्ब पर बायी हाथ 'रत्नवेवाली नताङ्गी किसी स्त्री ने दक्षिण भुजा
रूपी लता को टेढ़ी कर मानो विक्रमाङ्कदेव पर बाण बरसाने में समर्थ कामदेव
के धनुष की रचना की । अर्थात् बायी हाथ आये धनुष की लकड़ी का और
पजे पर से मुड़ा हुआ दक्षिण हाथ बाधी धनुष की लकड़ी का काम करता था ।
नाच में ऐसे ढङ्ग से खड़े होने से स्त्रियों में आकर्षण बढ़ जाती है ।

औत्सुक्यतः कापि जवाद्ब्रजन्ती लीलामरालैरनुगम्यमाना ।
अन्यायभीत्येव नृपं विलोक्य विलासिनो हंसगतिं मुमोच ॥१५॥

अन्वयः

औत्सुक्यतः जवात् ब्रजन्ती का अपि विलासिनी लीलामरालैः
अनुगम्यमाना नृपं विलोक्य अन्यायभीत्या हंसगतिं मुमोच इव ।

व्याख्या

औत्सुक्यतः नृपदर्शनीत्येकपादवशात् जवात् वेगात् 'तरस्यो स्वरितो वेगो प्रजघी
जवनो जवः' इत्यमरः । चौरस्त्रीयत् ब्रजन्ती घायन्ती कापि विलासिनी गति-
विलासवती लीलामरालैः विलासगमनकारिहंतैः अपहृतवस्तुस्वामिवत् अनुगम्य-

माना, वस्तुतस्तु परिचयादेव हंसैरनुगम्यमाना, नृपं विलोक्य अन्यायभीत्या इव
चौर्यकर्मभयात् हसगतिं मुनोच इव तत्याज, इव । अनोत्प्रेक्षात्कृतः ।

भाषा : राजा विक्रमाङ्कदेव को देखने की उत्कण्ठा से वेग से चलने वाली किसी

स्त्री ने, जिसके पीछे पालतू हंस चले आ रहे थे, राजा को देख मानो हंस की
गति को चुराने के अन्याय के भय से हसगति को छोड़ दिया । अर्थात् हंस के
समान गमन करने वाली स्त्री ने हसगति को चुराकर भागने वाले के समान
अपने पीछे अपनी गति को उससे पुनः छीन लेने के उद्देश्य से पीछा करने वाले
हंसों के पीछे आते रहने पर राजा को देख कर अन्याय करने के भय से
मानो हसगति को छोड़ दिया हो ।

पार्श्वस्थितामालपति क्षितिन्दौ देवोमनङ्गोत्सववैजयन्तीम् ।

व्यावर्तितः कोपनया कयापि सस्पर्धमर्धप्रहितः कटाक्षः ॥१६॥

अन्ययः

अनङ्गोत्सववैजयन्ती पार्श्वस्थिता देवीम् आलपति क्षितिन्दौ
कोपनया कया अपि सस्पर्धम् अर्धप्रहितः कटाक्षः व्यावर्तितः ।

भाषा : व्याख्या : अनङ्गस्य कामस्य उत्सव आनन्दोत्सवस्तस्य वैजयन्ती पताका पताका

वैजयन्ती स्यात्केतन इवजमस्त्रियाम् इत्यमरः । ताम् पार्श्वे समीपे स्थिता
तां देवीं चन्द्रलेखाम् आलपति भावमाणे क्षितिन्दौ नृपे कोपनया ईर्ष्या
कोपयत्या कयापि भागिन्या सस्पर्धं स्पर्धासहितं यथा स्यात्तया अर्धप्रहितः कटाक्षः
नृपोपरि प्रेषितः कटाक्षार्थभागः व्यावर्तितः पुनरवर्तितः ।

भाषा

शामोत्सव की पताका रूपिणी, पास में बैठी हुई चन्द्रलेखा से बातें करने
वाले विक्रमाङ्कदेव पर, चन्द्रलेखा के सोभाग्य की ईर्ष्या से क्रुद्ध होकर अपमान
माना में नजर डालकर फिर उसे हटा दिया । अर्थात् चन्द्रलेखा से यह
घनिष्ठ प्रेम रचना है अब इसको क्या देना ।

नृपान्तिकप्राप्तिकृतोपकारे मार्गेऽवकीर्णैः पदयावकाङ्क्षैः ।

प्रतिसखं कापि मृगायताक्षी पूजामिवाम्मोजदलैश्चकार ॥१७॥

अन्वयः

मृगायताक्षी का अपि नृपान्तिकप्राप्तिकृतोपकारे मार्गे अवकीर्णः
पदपावकाङ्क्षैः प्रतिक्षणम् अम्मोजदलैः पूजा चकार इव ।

ध्यास्या

मृगस्यापते विशाले अक्षिणी मयने इवाक्षिणी यस्यास्ता मृगायताक्षी काऽपि
अङ्गना नृपस्य विक्रमस्यान्तिकप्राप्तौ कृत उपकारी येन स तस्मिन्मार्गे अवकीर्णं
इतस्ततो विक्षिप्तं पदपावकाङ्क्षं घटनालवतकरसचिह्नं “कलङ्काङ्क्षो लाम्छनं
च चिह्नं सक्षमं च लक्षणम् इत्यमरः ।” प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे अम्मोजदलैः
कमलपत्रैः पूजा पूजनं चकार इव । अत्र पदपावकाङ्क्षेषु कमलपत्रयोत्प्रेक्षणा
श्रुप्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

। हरिण के समान बड़ी २ आँखों वाली किसी स्त्री ने, राजा के समीप
पहुँचा देने का उपकार करने वाले रास्ते पर उभरे हुए अपने पाव के अन्ते के
दागों से मानो उस मार्ग का कमल के पत्तों से क्षण २ में पूजन किया हो ।
अर्थात् लाल रंग के दाग मानो लाल कमल के पत्ते ही थे ।

लीलावलत्कण्ठमकुण्ठभावा निरीक्षिता कापि नरेश्वरेण ।

सुमोह पुष्पायुधभिल्लभल्ल—मिथ्या कुरङ्गीव कुरङ्गकाक्षी ॥१८॥

अन्वयः

अकुण्ठभावा का अपि कुरङ्गकाक्षी नरेश्वरेण लीलावलत्कण्ठं
(यथा स्यात्तथा) निरीक्षिता पुष्पायुधभिल्लभल्लमिथ्या कुरङ्गी इव सुमोहः ।

ध्यास्या

अकुण्ठ अप्रतिहतो भाव कामाभिलाषो यस्यास्ता अकुण्ठभावा कापि
कुरङ्गकाक्षी भुगनपत्ता ‘भुगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनय’ इत्यमरः । नरेश्वरेण
विक्रमाङ्कदेवेन लीलाया विलासेन ‘स्त्रीणां विलासं विध्वोषविध्रमाललितं तथा ।
हेलालीलेत्यभी भावा’ इत्यमरः । बलन् यक्षीभवन् कण्ठो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा
स्यात्तथा निरीक्षिता दृष्टा सती पुष्पायुधं काम एव भिल्लो बनेचरस्तस्य
भल्ला विषदिग्धमुखा ‘बाणवर्तिमित्रो विद्धा कुरङ्गी भुगी इव सुमोहः मुग्धा
बभूव भूच्छां प्रापः । रूपकोपमयो ससृष्टिरलङ्कारः ।

भाषा

कामाभिलाष से युक्त कोई मृगनयनी, राजा विक्रमाङ्कदेव के द्वारा स्त्रीला से गर्दन धुमाकर देखी जाने पर कामदेवस्त्री भिल्ल के जहर में बुझे बाणों से आहत मृगी के समान बेहोश हो गई ।

सविभ्रमभूलतिकानुवेलमुद्धेललावण्यरसोत्तरङ्गा ।

अनङ्गमारुढमपाङ्गरङ्गे वराङ्गना नर्तयति स्म काचित् ॥१६॥

अन्वयः

सविभ्रमभूलतिका उद्धेललावण्यरसोत्तरङ्गा काचित् वराङ्गना अपाङ्गरङ्गे आरुढम् अनङ्गम् अनुवेलं नर्तयति स्म ।

व्याख्या

विभ्रमेण विलासेन स्त्रीणां विलासविश्वोक्तविभ्रमा ललितं तथा इत्यमरः । सहिता भूलतिका भूलता यस्यास्ता सविभ्रमभूलतिका उद्धेलो निर्वर्णां यो सायप्यरसस्तेनोत्तरङ्गा उद्धेतस्तरङ्गा चञ्चला काचिद्वराङ्गना नायिका अपाङ्गा-
वेय नैवान्तावेव रङ्गो मर्दिषन्मृमिस्तस्मिन् अपाङ्गी नैवपीरंती भेदाक्षीप्योप-
दशने इत्यमरः । आरुढं सन्नविष्टम् अनङ्गं कामयनुवेलं मुहूर्तं नर्तयति स्म नर्तनं कारयति स्म । शास्त्रिलाप इवोति भावः । अत्र पर्यायोक्ततालङ्कारः ।

भाषा

विलास से भरी भौंहों वाली, निर्ममर्दि होन्दर रस की लहर से चञ्चल कोई नायिका, नेत्रों के प्रान्त भागों में बिद्यमान कामदेव की क्षण क्षण में नचाती थी । अपाङ्ग कामासक्त अतएव खड़ी भौंहों वाली, अल्पपिब होन्दर रस से चञ्चल कोई काफिरा, तिरछी नजरों के बाणों की बरसात पर बर्बाद की कामाभिभूत करती थी ।

जृम्भासमास्फोटकराङ्गुलीकमखर्वदोर्वेणिकया कयाचित् ।

निरीक्ष्य राजानमजातरागमतर्ज्यतेरातिरुपा मनोभूः ॥२०॥

अखर्वदोर्वेणिकया कयाचित् अजातरागं राजानं जृम्भासमास्फोट-
कराङ्गुलीकं निरीक्ष्य अतिरुपा मनोभूः अतर्ज्यते इव ।

अन्वयः

अखर्वदोषेणिकया अखर्वे लम्बे दोषेण्यो बाहुलते येनी च यस्यास्तया विशाल-
भुजयेणीयत्या कयाचित् कामिन्मा न जात उत्पन्नो रागः प्रेम यस्य स तम्
अजातरागं राजानं विक्रमाङ्कदेवं जम्भया समास्फोटो यामु तादृश्यः कराङ्गुल्यो
यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा निरोक्ष्य दृष्ट्वा अतिरुषा क्रोधेन मनोभूः कामो-
ऽतर्ज्यत इव भस्मित इव ।

भाषा

लम्बे हाथो व चौटी वाली किसी स्त्री ने अपने प्रति प्रेम न उत्पन्न भये हुए
राजा विक्रमाङ्कदेव को जम्हाई लेकर 'हाथ' की अंगुलियो को बजाते हुए देख
कर मानो अत्यधिक क्रोध से कामदेव की भस्मना की । अर्थात् कामदेव ने
उसके स्वरूप पर विक्रमाङ्कदेव को आकर्षित नहीं कराया इसलिये मानो क्रुद्ध
होकर कामदेव को फटकारने लगी ।

शोणाश्मवातायन सीम्नि कापि स्थिता शरच्चन्द्रमरीचिगौरी ।
आत्मानमिद्वर्चिषि कामवह्नौ - क्षीराहुतीभूतमिवाचचक्षे ॥२१॥

अन्वयः

शोणाश्मवातायनसीम्नि स्थिता शरच्चन्द्रमरीचिगौरी का अपि
इद्वर्चिषि कामवह्नौ आत्मानं क्षीराहुतीभूतम् इव आचचक्षे ।

व्याख्या

शोणाश्मना रक्तपादाणानां "पादाणप्रस्तरपादोपलाभमानः शिला दृपत्"
इत्यमरः । "वातायनं गवाक्षोऽयम्" । इत्यमरः । वातायनं गवाक्षतस्य सीम्नि
प्राग्ने स्थिता आसीना शरच्चन्द्रमरीचिबद्धशरत्कालचन्द्रिकासमाना गौरी शुक्लवर्णा
का गम्पद्गना कामिनीर्द्धं प्रदीप्तमर्चिर्ज्वाला - "बह्नेर्दोषोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः
शिलास्त्रियाम्" । इत्यमरः । यस्य स तस्मिन्कामवह्नौ, भवनाग्नौ आत्मानं
स्वशरीरे क्षीरस्य दुग्धस्याऽऽहुतीभूतमिव आचचक्षे कथयाम्बभूव । अत्र रक्तस्य
पादाणस्योपरि यद्विषयसम्भावनां शरीरे च दुग्धाहुतीसम्भावना । उत्प्रेसा-
लङ्कारः ।

भाषा

लाल रंग के पत्थर के झरोखे के बगल में बँठी हुई, सारदीय चन्द्रमा के किरणों के समान गौरवर्ण, कोई कामिनी, प्रदीप्त ज्वाला से भुवत कामाग्नि में मानो अपने शरीर को दूध की आहुति स्वरूप प्रकट कर रही है। अर्थात् लालरंग के पत्थर मानो आग है उससे सटा हुआ उसका गौरवर्ण का शरीर मानो दूध की आहुति है।

अभ्यागते कुन्तलभूमिपाले विधातुमातिथ्यमिवोत्थितेन ।
काचिन्नियुक्ता मकरध्वजेन दीर्घा कटाक्षस्रजमाततान ॥२२॥

अन्वयः

अभ्यागते कुन्तलभूमिपाले आतिथ्यं विधातुम् उत्थितेन इव मकर-
ध्वजेन नियुक्ता काचित् दीर्घा कटाक्षस्रजम् आततान ।

व्याख्या

अभ्यागते प्रायुजिक इव समागते कुन्तलदेशभूमिपाले विक्रमाधुदेवे आतिथ्यम्
अतिथिसत्कारम् “क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्च्येऽथ सायुनि” इत्यमरः । विधातुम्
उत्थितेन इव उद्यतेन इव मकरध्वजेन कामेन नियुक्ता प्रेरिता काचिदङ्गना
दीर्घा धितता कटाक्षस्रजं कटाक्षमालां कटाक्षधेनिभिरत्ययः । आततान धितता-
रितवती ।

भाषा

अतिथिरूप से आए हुए कुन्तल देश के राजा विक्रमाधुदेव का मानो
अतिथिसत्कार करने के लिये उद्यत कामदेव द्वारा नियुक्त कोई कामिनी,
अपने बटाक्षों की लम्बी माला फँलाने लगी । अर्थात् कोई स्त्री कामाभिभूत
होकर विक्रमाधुदेव की बटाक्षों से देखने लगी ।

प्रयासि हारुटिमप्युपेक्ष्य भ्रष्टोत्तरीयापि न तिष्ठसि त्वम् ।
ध्रुवं प्रधावस्यवधीरणेन परिच्युतस्याधरवाससोऽपि ॥२३॥

अन्वयः

हारुटिम् अपि उपेक्ष्य प्रयासि भ्रष्टोत्तरीया अपि त्वं न
तिष्ठसि । परिच्युतस्य अधरवाससः अपि अवधीरणेन ध्रुवं प्रधावसि ।

व्याख्या

मध्येमार्गे श्रद्धिति गमनात् शारस्य भुक्ताभालापाः वृष्टिः भङ्गस्तामपि उपेक्ष्याज्यपीये प्रधासि गच्छसि भ्रष्टं पतितमुत्तरीयमुपरिवस्त्रं "द्वौ प्रावारोत्त-
रासङ्गौ समौ बृहत्तिका तथा । संव्यानमुत्तरीयं च" इत्यमरः । यस्यास्ता भ्रष्टोत्त-
रीया अपि त्वं न तिष्ठसि नैकत्र स्थितिं विदधासि । परिच्युतस्य गलितस्या-
ऽधरवाससोऽपि अधरवस्त्रस्याऽप्यवपीरणेन परित्यागेन ध्रुवं निश्चयेन प्रधावसि
द्रुतं यासि । काऽपि राजानं बीक्ष्य स्वदेहभानं विस्मृतवतीतिभावः ।

भाषा

(रास्ते में भीड़ में जल्दी २ जाने से) मोती की माला के टूट पड़ने की कुछ भी परवाह न कर तू आगे बढ़ती जाती है । तेरी ओढ़नी तिसरक कर गिर गई है तो भी तू एकतीं गृही है । सुली हुई धोनी को भी परवाह न कर तू निश्चय ही बीक्षणी जाती है । अर्थात् राजा को देखकर उसकी तन मन की सुख भूल गई है ।

न दूषणं भूषणवर्जिता यज्जवेन राजाभिमुखी गतासि ।
चित्रं तु तुङ्गस्वनभारगर्वाद् गृहीतमप्युज्जसि कञ्चुकं तत् ॥२४॥

अन्वयः

यत् भूषणवर्जिता राजाभिमुखी जवेन गता असि (तत्) दूषणं न । तुङ्गस्वनभारगर्वात् गृहीतम् अपि कञ्चुकम् उज्जसि तत् तु चित्रम् ।

व्याख्या

यत् भूषणरत्नरङ्गवर्जिता रहिता भूषणवर्जिता राजाभिमुखी राजाभिमुखी जवेन वेगेन गता असि । तदिवं दूषणं न । तुङ्गबोरप्रतयोः "उच्चप्रोश्नु-
प्रतोदप्रोच्छ्रितस्तुङ्गेऽयं वामने" इत्यमरः । स्वनयोः कुंघयोः भारस्य गर्वाद्गर्वात् गृहीतं धारितमपि कञ्चुकमुपरिपरिधानीयं वस्त्रं चोलकं "कञ्चुको धारयाने-
स्यान्निर्भोके कथचेऽपि च । वर्षाधिकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके" इति मेदिनी । उज्जसि स्पञ्जसि तत् चित्रमाश्चर्यम् । कामासस्तत्रालकुचयोर्वि-
तारणेण कष्टप्रदं कञ्चुकमुज्जति स्मेति भावः ।

शोभा

जो तू राजा के सामने वेग से बिना भूषणों के पहिने ही चली गई इसमें तो कोई दोष नहीं है । परन्तु अपने विशाल स्तनों के बोझ के गर्व से जो तूने पहनी हुई चोली निकाल डाली यह एक आश्चर्य की बात है अर्थात् कामासक्त होने से स्तनों का विकास होने के कारण चोली अधिक कस जाने से उसने चोली निकाल दी ।

मार्गे समेऽपि स्खलनच्छलेन किमुच्छलत्कण्ठरवं मुखं ते ।

मुग्धे कुमार्योऽपि कलाभिरत्र जयन्ति कान्तामपि मन्मथस्य ॥२५॥

अन्वयः

मुग्धे समे मार्गे अपि स्खलनच्छलेन उच्छलत्कण्ठरवं ते मुखं किम् ।
अत्र कुमार्यः अपि कलाभिः मन्मथस्य कान्तां जयन्ति ।

व्याख्या

हे मुग्धे मूढ़े विवेकशून्ये मुग्धावस्थां प्राप्ते वा समे समस्यले मार्गेऽपि स्खल-
नस्य पतनस्य छलेन व्याजेन उच्छलत्कण्ठरवं कण्ठरवो यस्मात् तत्ते मुखं
विम् । अत्र अस्मिन्स्थाने कुमार्यः अपि कला भवि कलाभिः निपुणताभिर्वि-
लाससम्बन्धिनीभिर्मन्मथस्य कामरस्य कान्तां रतिं जयन्ति । अत्रस्थाः कुमा-
र्योऽपि विलासक्रीडायां रतिमपरीकुर्वन्ति अर्थात् तत्र चेष्टासङ्गच्छन्तीति भावः ।

शोभा

हे मुग्धावस्था की प्राप्ति अवस्था मूलं कामिनी, समथल जमीन पर भी
गिरने का घटाना कर तेरा मुख गले से निवहने आते शब्द से युक्त क्यों है ?
यहाँ की कुमारियाँ भी विलासक्रीडाओं में कामदेव की स्त्री रति से भी यद
कर हैं । अर्थात् तेरी बातों को समझती हैं ।

असंशयं नीलमरोरुहाक्षि समारोह त्वयि पञ्चबाणः ।

द्रुतैर्विनिर्वासि पर्यदेया कशाहतेवोचरला तुरङ्गी ॥२६॥

अन्वयः

हे नीलमरोरुहाक्षि ! त्वयि पञ्चबाणः असंशयं समारोह यद् एषा
(त्वम्) द्रुतैः पर्यैः कशाहता उत्तरला तुरङ्गी इव विनिर्वासि ।

/ व्याख्या

हे नीलसरोरुहाक्षि ! हे नीलोत्पलनयने ! त्वयि भवति पञ्चवक्त्रः कामः असंशयं निस्तं देहं समाकरोह आरुढवान् यवस्मात्कारणात् एषा त्वं द्रुतैर्जयनेः पदेः क्रमैः कश्या अश्वादेस्ताडन्या 'अश्वादेस्ताडनी कश्या' इत्यमरः । हता साडिता उत्तरला चञ्चला पुरङ्गीव घोटिकेव विनिर्यासि गच्छसि ।

भाषा

हे नीले कमल के समान आँख वाली ! तेरे ऊपर कामदेव अब निश्चय सवार हो गया है अर्थात् तू कामासक्त हो गई है । क्योंकि जिस प्रकार घोड़ी चाबुका लगाने पर वह चौकाल भागने लगती है वैसे ही तू बड़ी तेज चाल से चल रही है ।

अस्माकमालोकनविघ्नहेतोस्तरङ्गिताङ्गी पुरतः स्थितासि ।

किं तुङ्गवातायनसङ्गतानां करोपि मात्सर्यपरा परासाम् ॥२७॥

अन्ययः

तरङ्गिताङ्गी (त्वम्) आलोकनविघ्नहेतोः अस्माकं पुरतः स्थिता असि । तुङ्गवातायनसङ्गतानां परासां मात्सर्यपरा किं करोपि ।

व्याख्या

तरङ्गितानि चञ्चलानि अङ्गानि यस्यास्ता तरङ्गिताङ्गी त्वमाङ्गोक्तैस्त्वत्कर्मेकवर्शने विघ्नहेतोर्विघ्नोत्पादनार्थमस्माकं पुरतः स्थिता भति । तुङ्गानि उन्नतानि वातायनानि गवाक्षाः 'वातायनं गवाक्षोऽयं' इत्यमरः । तेषु सङ्गताः समुपविष्टास्तासां परासामन्यासां भायिकानां मात्सर्ये परा परायणा किं करोपि ।

भाषा

हे चञ्चल शरीर वाली कामिनी ! हम लोगों के राजा को देखने में विघ्न उत्पन्न करने के उद्देश से तू हमलोगों के आगे खड़ी हो गई है । परन्तु मात्सर्य बुद्धि से व्याप्त तू ऊँचे शरीरों में बैठी हुई अन्य नारियों का क्या बिगाड़ सकती है ।

प्रकाशयन्ती कतिचिन्नखाङ्गान् किं चण्डि चण्डत्वमदं विभषिं ।

कासामिहानङ्गजयास्त्रभिन्नैर्न गात्रमुचित्रितमर्घचन्द्रैः ॥२८॥

अन्वयः

हे चण्डि, कतिचित् नखाङ्गान् प्रकाशयन्ती चण्डत्वमदं किं विभक्तिं । इह कासां गात्रम् अनङ्गजयास्त्रभिः अर्धचन्द्रैः न उच्चित्रितम् ।

व्याख्या

हे चण्डि हे अतिकोपने । 'क्रोधनोऽमर्षणः क्रोधी चण्डस्त्वत्पन्तकोपनः' इत्यमरः । कतिचित् कियतो बहून् नखाङ्गान् मल्लचिह्नानि प्रकाशयन्ती प्रकटयन्ती चण्डत्वमेवं क्रोधशीलत्वं किं किमर्थं विभक्तिं धारयसि । इह कासां स्त्रीणां गात्रं शरीरं 'गात्रं धनुः संहननं शरीरं वर्णं विग्रहः' इत्यमरः । अनङ्गस्य कामस्य जयास्त्राणां विजयकारिणस्त्राणां मित्राणि सहायकानि तैरर्धचन्द्रैरर्धचन्द्राकारैर्नखचिह्नैर्नोच्चित्रितं न चित्रितम् । अत्रस्याः सर्वा अपि तार्यः काममदयुक्ता इति भावः ।

, माया

अरे अत्यन्त क्रोधी स्त्री । तू अपने कुछ नखधतों को दिखाकर अपने क्रोध के अभिमान को क्यों प्रकट कर रही है । यहाँ पर किल स्त्रियो का शरीर कामदेव के विजयास्त्ररूपी अर्धचन्द्र की आकृति रखने वाले नखधतों से चिह्नित नहीं है । अर्थात् यहाँ की सभी नारियाँ काममद से भरी हैं ।

वैदग्ध्यगर्वस्तव सर्वदास्ति कथञ्चिदाराधय राजचन्द्रम् ।

नामाङ्कितामर्पय वर्णमालां सुवर्णपत्रे मकरध्वजस्य ॥ २९ ॥

अन्वयः

तव वैदग्ध्यगर्वः सर्वदा अस्ति । कथञ्चित् राजचन्द्रम् आराधय । मकरध्वजस्य नामाङ्कितां वर्णमालां सुवर्णपत्रे अर्पय ।

व्याख्या

तव भवत्या वैदग्ध्यस्य चातुर्यस्य गर्वः दुर्गः सर्वदा सर्वस्मिन्कालेऽस्ति । कथञ्चित् केनापि प्रकारेण गर्वं मुक्त्वा राजा नृपो विक्रमाङ्कदेव एव चन्द्रः सुवर्णपत्रं राजचन्द्रम् आराधय तद्विषयिकीं प्रसन्नतामानय । मकरध्वजस्य कामस्य 'पुण्यपत्न्या रतिपतिर्भृङ्गरध्वज आत्मन्' इत्यमरः । एतन्नामाङ्कितां वर्णमालां अर्पयति सुवर्णपत्रे काञ्चनमयपत्रेऽर्पय विहितस्य ताम्रं देहि । स्ववशीभूतं कुं इति भावः ।

१. व्याख्या

एका काचिन्नायिका मृद्वारिस्वारं श्रोत्रस्य कृते कठोरं वाक् परिमन् कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा विनिवारयन्तीम् स्वेच्छाचारित्यस्य प्रतिरोधं कुर्वन्ती श्वभ्रं पृष्ठभागे निरीक्ष्य दृष्ट्वा अनद्वकुशत्वात् स्वच्छन्दचारित्वात् गम्भाङ्गनात्यं वैश्यावृत्तिं कृतपुष्पं कृत पुष्पं यस्मिस्तत् गम्भ्याम्भूय विचारयामास ।

भाषा

वोई स्त्री, जिन में कठोर लगने वाली बातों से बार-बार भगवा करने वाली अपनी सास को पीछे जाती देखकर मनमाना काम कर सकने के कारण वैश्यावृत्ति को पुष्प से प्राप्त होने वाली वस्तु समझने लगी ।

काचित्पदैरस्खलितैः सखेलं यान्तीषु शुद्धान्तकरेणुकासु ।
राजाङ्गनानामकरोदपक्षां श्रोणीभरे च स्तनगौरवे च ॥३२॥

अन्वयः

काचित् अस्खलितैः पदैः सखेलं यान्तीषु शुद्धान्तकरेणुकासु श्रोणीभरे स्तनगौरवे च राजाङ्गनानाम् अवहाम् अकरोत् ।

व्याख्या

काचिन्नायिका अस्खलितैः विषमस्वरहितैः पदैः अवस्थासंः सखेलं खेलया कीडया 'कीडा खेला च कुर्वन्म्' इत्यमरः । सहितं सखेलं यथा स्यात्तथा यान्तीषु गच्छन्तीषु शुद्धान्तस्मान्तपुरस्य 'शुद्धान्तोऽन्तपुरे वृहत्तराभाभेदे च भूपते.' इत्यजयः । करेणुकासु हस्तिनीषु 'करेणुर्यंजयोपायां स्त्रियां पुलि मत-ङ्गजे' इति भेदिनी । श्रोणीभरे नितम्बभारे स्तनयोगौरवे स्तूलत्वे च राजाङ्गनाना नृपाङ्गनामयत्तामवहेलनं 'रीदावमानतावभावेऽलनमभूःशम्' इत्यमरः । अकरोत् । नृपाङ्गनानां नितम्बस्तनभारामावादेव करेणुका अस्खलितं गच्छन्ती-त्यवताकारणम् ।

भाषा

वोई स्त्री जन्तपुर की हथिनियों को श्रीठापूर्वच, बिना पार्श्वों के लहलहाए चलते रहने पर, उन राजा की स्त्रियों के नितम्ब के भार की तथा स्तनों के गौरवता की अवहेलना करने लगी । अर्थात् इन राजा की स्त्रियों में नितम्बों का बोझ और स्तनों का भार ही नहीं है इसीलिये ये हथिनियाँ बिना लहलहाए चल रही हैं ।

भाषा

तुझे अपने चातुर्य का सदैव बहुत घमड़ रहता है। तू किसी प्रकार राजाओं में चन्द्र विक्रमाङ्कदेव को तो खुसकर। कामदेव के नाम से चिन्हित अधरपति सोने के पत्र पर लिखकर उसे दे। बर्षात् उसे अपने प्रति कामाभिभूत बना।

ससंभ्रमभ्रूयुगताण्डवानां विलासकोदण्डपुरस्कृतानि ।
सानन्दमित्थं पुरसुन्दरीणां नृपेन्दुना शुश्रुविरे वचांसि ॥३०॥

अन्वयः

नृपेन्दुना ससंभ्रमभ्रूयुगताण्डवानां पुरसुन्दरीणां विलासकोदण्ड-
पुरस्कृतानि इत्थं वचांसि सानन्दं शुश्रुविरे ।

व्याख्या

नृप एवेन्द्रचन्द्रस्तेन नृपेन्दुना विक्रमाङ्कदेवेन संभ्रमेण सहितं ससंभ्रमं 'समोत्सवेण संभ्रमो' इत्यमरः । यथा स्यात्तथा भ्रूयुगस्य ताण्डवं नटनं 'ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तनं' इत्यमरः । पराशान्तास्तासाम् पुरस्य नगरस्य सुन्दर्यस्तासा विलासः कामिनीविलास एव कोदण्डं धनुषस्य 'धनुश्चा-
पौघन्यराशसतकोदण्डकार्मुकम्' इत्यमरः । स तेन कामेन पुरस्कृतानि सुशोभितानि कामसम्बन्धीनीत्यर्थः । इत्थं पूर्वोक्तप्रकाराणि वचांसि सानन्दं यथा स्यात्तथा शुश्रुविरे आकर्षितानि ।

भाषा

राजाओं में चन्द्र के समान शोभित होने वाले विक्रमाङ्कदेव ने तेजी से अपनी भीवी को नचाने वाली नगर की स्त्रियों के कामदेव से सम्बन्ध रखने वाली ऐसी बातें आनन्दपूर्वक सुनी ।

श्वश्रू मुहुः श्रोत्रकठोरवार्च निरीक्ष्य पृष्ठे विनिवारयन्तीम् ।
अनङ्कुशत्वात्कृतपुण्यमेका पण्याङ्गनात्वं गणयाम्बभूव ॥३१॥

अन्वयः

एका मुहुः श्रोत्रकठोरवार्चं विनिवारयन्ती श्वश्रू पृष्ठे निरीक्ष्य अन-
ङ्कुशत्वात् पण्याङ्गनात्वं कृतपुण्यं गणयाम्बभूव ।

व्याख्या

एका काचिन्नायिका मुहुर्वास्वार श्रोत्रस्य कृते कठोरा वाक् यस्मिन्
तस्या स्यात्तया विनिवारयन्तीम् स्वेच्छाचारित्वस्य प्रतिरोधं कुर्वन्त
पृष्ठभागे निरीक्ष्य दृष्ट्वा अनङ्कुशत्वात् स्वच्छन्दचारित्वात् पण्या
वेद्यावति कृतपुण्यं कृत पुण्यं यस्मिस्तत् गणयाम्बभूव विचारयामास ।

भाषा

कोई स्त्री, यान में कठोर लगने वाली बातों से बार-बार मना करने :
अपनी सास को पीछे आती देखकर मनमाना काम कर सकने के कारण व
वृत्ति को पुण्य से प्राप्त होने वाली वस्तु समझने लगी ।

काचित्पदैरस्खलितैः सखेलं यान्तीपु शुद्धान्तकरेणुकासु ।
राजाङ्गनानामकरोदवज्ञां श्रोणीभरे च स्तनगौरवे च ॥३२॥

अन्वयः

काचित् अस्खलितैः पदैः सखेलं यान्तीपु शुद्धान्तकरेणुकासु श्रोणी
भरे स्तनगौरवे च राजाङ्गनानाम् अवज्ञाम् अकरोत् ।

व्याख्या

काचिन्नायिका अस्खलितं विषमत्वरहितं पदं पदन्यासं सखेल खेलया
क्रीडया 'क्रीडा खेल च कुर्वन्म्' इत्यमरः । सहित सखेलं यया स्यात्तया
यान्तीपुं तच्छन्तीपु शुद्धान्तस्यान्त पुरस्य 'शुद्धान्तोऽन्तपुरे गृह्यकक्षाभेदे च
भूपते' इत्यजयः । करेणुकासु हस्तिनीपु 'करेणुगजयोषाया स्थिया पुति मत-
ङ्गजे' इति मेदिनी । श्रोणीभरे नितम्बभारे स्तनयोगौरवे स्पृक्षत्वे च राजा-
ङ्गनाना नृपाङ्गनामपज्ञामवहेलन 'रीडायमाननायतायहेलनममूर्क्षणम्' इत्यमरः ।
अकरोत् । नृपाङ्गनाना नितम्बस्तनभाराभावादेव करेणुका अस्खलितं गच्छन्ती-
त्यवताकारणम् ।

भाषा

कोई स्त्री अन्त पुर की हथिनियों को क्रीडापूर्वक, बिना पावों के लडखड़ाए
चलते रहने पर उन राजा की स्त्रियों के नितम्ब के भार की तथा स्तनों
के गौरवता की अवहेलना करने लगी । अर्थात् इन राजा की स्त्रिया में
नितम्बा वा बोझ और स्तनों का भार ही नहीं है इसीलिय मैं हथिनियाँ बिना
लडखड़ाए चल रही हैं ।

दृशां मृशं कामवशीकृतानां कस्याश्चिदालोकनकौतुकिन्याः ।
कर्णावतंसं च निजाञ्चले च गतागतं योजनमात्रमासीत् ॥३३॥

अन्वयः

आलोकनकौतुकिन्याः कस्याश्चित् मृशं कामवशीकृतानां दृशां
कर्णावतंसं च निजाञ्चले च गतागतं योजनमात्रम् आसीत् ।

व्याख्या

आलोकने दर्शने कौतुकिन्याः कौतूहलवत्याः कस्याश्चित् नायिकायाः
मृशमत्यन्त कामेन वशीकृतानां मदनजितानां दृशा नेशणां 'दृक् स्थिरां दर्शने
नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु बीक्षके' इति मेदिनी । कर्णावतंसं कर्णभूयणे च निजाञ्चले
स्यकीयनेप्रप्राप्ते च गतागतं गमनागमनं योजनमात्रं योगमात्रं 'योजनं
परमात्मनि । चतुष्कोश्या च योगे च' इति मेदिनी । आसीत् । सा कटाक्षेण
राजानमवश्यत्तेन कर्णावतंसदर्शनमपि च वृष्टे. नेत्रप्रान्तगमन संयोगेन
जातमिति भावः ।

भाषा

राजा का दर्शन करने में कौतुक रखने वाली किसी स्त्री के कामदेव द्वारा
पूर्णतया वशीभूत नेत्रों का कान के आभूषण पर तथा नेत्रों के प्रान्त भाग में
आना जाना योग मात्र था । अर्थात् कटाक्ष से राजा को देखती थी और उसी
दृष्टि से संयोग में कर्णावतंस भी दीख पड़ता था । और दृष्टि भी नेत्र प्रान्त
में पहुँच जाती थी ।

उल्लङ्घय वीथीमथ राजहंसः पुराङ्गनालोकनवागुराणाम् ।

विवेश हर्म्याङ्गणकेलिवापी-हंसावतंसां निजराजधानीम् ॥३४॥

अन्वयः

अथ राजहंसः पुराङ्गनालोकनवागुराणां वीथीम् उल्लङ्घय हर्म्याङ्गण-
केलिवापीहंसावतंसां निजराजधानीं विवेश ।

व्याख्या

अपेक्ष्यन्तरं राजा विक्रमाङ्कदेव एव हंस इति राजहंसः पुराङ्गनानामालोक-
नान्मये वागुरस्तासां 'वागुरा भृगवन्धनौ' इत्यमरः । वीथीं मार्गमुल्लङ्घयति-

सर्गः]

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

कम्प्य हर्म्याङ्गणे 'हर्म्यादि घनितां वासः' इत्यमरः । 'अङ्गं चत्वरता
इत्यमरः । केसिवाप्यः कीडावाप्यः तासां हता एवावर्तता विभूषणानि यस्या
तां निजराजधानीं कल्याणपुरं विवेश प्रवेशं कृतवान् । अत्र रूपकालङ्कारः

भाषा

इसके अनन्तर राजाओं में श्रेष्ठ विक्रमाङ्कदेव, नगर की वाग्निभिओं के
दृष्टि रूपां यापने की रस्सी ने रास्ते को पारकर, महल के अगने में के कीड़े
सडाग के हंसों से विभूषित अपनी राजधानी में प्रविष्ट हुआ ।

प्रसाददानेन दशार्द्रया च स तत्र सन्तोष्य समस्तलोकान् ।
अन्वप्रदीदद्भुतयौवनोष्मा ग्रीष्मानुरूपामुपभोगलक्ष्मीम् ॥३५॥

अन्वयः

तत्र अद्भुतयौवनोष्मा सः आर्द्रया दशा प्रसाददानेन च समस्त-
लोकान् सन्तोष्य ग्रीष्मानुरूपाम् उपभोगलक्ष्मीम् अन्वप्रदीत् ।

व्याख्या

तत्र पुरे अद्भुत विचित्र यौवनमेव ऊष्मा उष्णस्य, पश्मिन् स यौवनोष्मा
॥ विक्रमाङ्कदेव, आर्द्रया स्नेहार्द्रया दशा नेत्रेण प्रसादस्यानुग्रहस्य 'प्रसादोऽनुग्रहे
काव्यप्राणस्वास्थ्यप्रसत्तिषु' इति मेदिनी । दानेन समर्पणेन समस्तलोकान्
सकलजनान् सन्तोष्य सानन्दान् विधाय ग्रीष्मस्य निदाघकालस्य 'ग्रीष्म ऊष्मकः ।
निदाघ उष्णोपगमः' इत्यमरः । अनुरूपां योग्यामुपभोगलक्ष्मीं सुखोपभोग-
सामग्रीमन्वप्रहीत् गृहीतवान् ।

भाषा

उस नगर में विलक्षण यौवनरूपी गर्मी रखनेवाले उस विक्रमाङ्कदेव ने
स्नेहमयी आँखों से अपनी प्रसन्नता दिखा सब को सन्तुष्ट कर ग्रीष्म ऋतु
के अनुरूप सब उपभोग की सामग्री का खींचार किया ।

लावण्यलीलातरुकुड्मलाम-मुक्ताविभूषः शुशुमे नरेन्द्रः ।
त्रैलोक्यनेत्रामृतनिर्मलस्य सशीकरासार इव प्रवाहः ॥३६॥

अन्वयः

लावण्यलीलातरुकुड्मलाममुक्ताविभूषः नरेन्द्रः त्रैलोक्यनेत्रामृत-
निर्मलस्य सशीकरासारः प्रवाहः इव शुशुमे ।

व्याख्या

लावण्यं शरीरसौन्दर्यमेव लीलातरुः लावण्यस्य लीलातरुर्वा विलासवृक्षस्तस्य कुङ्मलानि मुकुलानि 'कुङ्मलमुकुलोऽस्तिप्रियाम्' इत्यमरः । तेषामाभा कान्ति-
रिवाऽऽभा कान्तिर्यासान्ता मुक्ता एव विभूषा भूषणानि अलङ्कारा यस्य स लाव-
ण्यलीलातरुकुङ्मलाभमुक्ताविभूषः नरेन्द्रो विक्रमाङ्कदेवः त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य
नेत्रेभ्यो नयनेभ्य अमृतनिशंरोऽमृतप्रवाहस्तस्य त्रैलोक्यनेत्रामृतनिशंरस्य शीकराणां
जलबिन्दूनां 'शीकरोऽभ्युक्ताः स्मृताः' इत्यमरः । आसारो धारासम्पातस्तेन
'धारासम्पात आसारः' इत्यमरः । सहितः सशीकरासारः प्रवाह इव धारा इव
शुशुभे विद्विद्यते ।

भाषा

सौन्दर्य रूपी श्रीढावृक्ष की फलियों की शोभा के समान शोभा रखने
वाले, मोतियों से आभूषित राजा विक्रमाङ्कदेव, तीनों लोकों के नेत्रों के लिये
अमृत के झरने के जलकणों से युक्त सतत बरसने वाले प्रवाह के समान
शोभित हुआ ।

मुक्तावदातश्रमवारिलेश-विशोभिलावण्यरसप्रवाहः ।

सावर्ण्यमर्णोनिधिना वभार स ताम्रपर्णीप्रणयीकृतेन ॥३७॥

अन्वयः

मुक्तावदातश्रमवारिलेशविशोभिलावण्यरसप्रवाहः सः ताम्रपर्णी-
प्रणयीकृतेन अर्णोनिधिना सावर्ण्यं वभार ।

व्याख्या

मुक्ता इत्यावदाताशुभ्राः 'अवदात. सितो वीरो वल्लभो धवलोऽर्जुनः'
इत्यमरः । श्रमवारिणस्त्वेदस्य लेशा बिन्दवस्तैः विशोभिनः शोभाशालिनो
लावण्यस्वरूपरसस्य प्रवाहा यस्य सः । समुद्रेऽपि मुक्तालावण्यरसप्रवाहा
वृक्षन्ते । स विक्रमाङ्कदेवः ताम्रपर्णीं नदीं तस्यां प्रणयीकृतेन कृतस्नेहेनार्णो-
निधिना समुद्रेण सावर्ण्यं सावृक्षं वभार धारितवान् । ताम्रपर्णी मुक्ताः
समुपलभ्यन्त इति प्रसिद्धिः । अश्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

मोती के ऐसे सफेद पसीने की बूदों की शोभा रखने वाले सौन्दर्य रस के
प्रवाह से युक्त राजा विक्रमाङ्कदेव, ताम्रपर्णी, नदी से प्रेम करने वाले समुद्र

अनङ्गस्य कामस्य सम्बन्धी यस्तापज्वरः सन्तापज्वरस्तमाततान् समुत्पादितवान्
इति चित्रमाश्रयंकरम् । अत्र विषमालङ्कारः ।

भाषा

राजाओं में चन्द्र के समान आनन्द देने वाले उस राजा विक्रमाङ्कदेव ने
चन्दन लगाने से ठण्ठे भये हुए अपने शरीर से मृगयानियों के हृदयों में प्रविष्ट
होकर सन्तापकारी कामज्वर उत्पन्न कर दिया, यह आश्चर्य की बात है ।

अङ्गान्यलक्षन्त विलेपनेन नृपप्रकाण्डस्य विपाण्डुराणि ।
समुच्छलन्त्या प्रणयीकृतानि लावण्यरत्नाकरबेलयेव ॥४०॥

अन्वयः

विलेपनेन विपाण्डुराणि नृपप्रकाण्डस्य अङ्गानि समुच्छलन्त्या
लावण्यरत्नाकरबेलया प्रणयीकृतानि इव अलक्ष्यन्त ।

व्याख्या

विलेपनेन चन्दनविलेपनेन विपाण्डुराणि श्लेष्माणि नृपप्रकाण्डस्य राजधेष्ठस्य
अङ्गानि शरीराययथाः समुच्छलन्त्या ऊर्ध्वं गच्छन्त्या लावण्यस्य रत्नाकरस्तमुद्राः
'रत्नाकरो जलनिधिरादपतिरपापति' इत्यमरः । तस्य बेला लहरी तथा
प्रणयीकृतानि समुक्तानि इव अलक्ष्यन्त शृंगुभिरे । अत्रोत्प्रेक्षाङ्कारः ।

भाषा

चन्दन के लेप से सफेद, राजाओं में श्रेष्ठ विक्रमाङ्कदेव के अङ्ग, ऊपर की
ओर उछलने वाली लावण्यरूपी समुद्र की लहर से आलिङ्गित होने के समान
शोभित होते थे ।

अंसद्वये भूवलयावतंसः श्रीखण्डलीलातिलके वभार ।

जयामृतास्वादनतत्परायाः साम्राज्यलक्ष्म्या इव रूप्यपात्रे ॥४१॥

अन्वयः

भूवलयावतंसः अंसद्वये जयामृतास्वादनतत्परायाः साम्राज्यलक्ष्म्याः
रूप्यपात्रे इव श्रीखण्डलीलातिलके वभार ।

व्याख्या

भूवलयास्य महीमण्डलस्य अयतसोऽलङ्कारस्वरूपो विक्रमाङ्कदेवः अंसद्वये
स्वन्धयुगले 'स्वन्धो भुजशिरोऽसोऽस्त्री' इत्यमरः । जयो विजय एवामृतं सुधा

अन्वयः

सः चन्दनस्थासकसुन्दरेण अंसद्वयेन दोर्मण्डलालोडितसङ्गराघि-
पीयूषपिण्डद्वयपाण्डुना अंसद्वयेन इव श्रियम् आससाद ।

व्याख्या

॥ विक्रमाङ्कदेवचन्दनस्य स्वासकः चाचिष्यं “धर्मा तु चाचिष्य स्यासकः”
इत्यमरः । चन्दन कटे सलियाऽग्न्यग्निमन्त्र्याने लिप्तकरस्य मूढरात्रिह तेन सुन्दरं
रमणीय तेन अंसद्वयेन स्कन्धद्वयेन दोष्णो बाहू “भुजबाहू प्रवेष्टो दो.” इत्यमरः ।
एव मन्दरं मन्थाचलस्तेजाऽऽसोडित. सक्षोभितस्तंगरो मुट्ट ‘सङ्गरो युधि चापदि’
इति मेदिनी । एवाघिस्तंगुस्तत्सं (अग्न्यग्निस्तत्सं) । पीयूषस्याऽमृतस्य
“पीयूषममृतं सुधा” इत्यमरः । पिण्डद्वय घनीभूतपिण्डयुगलमिव पाण्डु क्षुभ्र
तेन इव मसद्वयेन स्कन्धद्वयेन “स्कन्धो भुजशिरोऽसोऽस्त्री” इत्यमरः । श्रिय
शोभामाससाव प्राप ।

भाषा

राजा विक्रमाङ्कदेव, चन्दन के स्वासक अथवा हस्तचिह्न से सुन्दर, भुजाकृपी
मन्दराचल से मणित मुट्ट रूपी समुद्र से उत्पन्न दो अमृतपिण्डों के समान श्वेत
दोनों कण्ठों से शोभित हुआ ।

नृपेन्दुना चन्दनचारुलेखा ललाटपट्टे लिखिता दधार ।

वक्त्रारविन्दस्थितसूक्तिदेवी—देवार्चनस्फाटिकलिङ्गमङ्गीम् ॥४४॥

अन्वयः

नृपेन्दुना ललाटपट्टे लिखिता चन्दनचारुलेखा वक्त्रारविन्दस्थि-
तसूक्तिदेवीदेवार्चनस्फाटिकलिङ्गमङ्गीं दधार ।

व्याख्या

नृपेन्दुना नृपो विक्रमाङ्कदेव इन्दुरिव चन्द्र इवाऽऽद्वारक. तेन ललाटपट्टे
स्वमस्तके लिखिता विरचिता चन्दनस्य चारुलेखा तिलक वक्त्र शिखामाङ्कमुख-
मेवारविन्द कमल “अरविन्द महोत्पल । सहस्रपत्र कमल” इत्यमरः । तरिगन्
स्थिता विद्यमाना या सूक्तिदेवी वागविष्णोत्री देवता सरस्वती तस्या. कृते
देवार्चनाय महादेवपूजनाय स्फाटिकप्रणिमगलिङ्गस्य निमग्न भङ्गी विलास
तत्तावुश्यमित्यर्थः । दधार शयी । अत्र भिरगनालङ्कारः ।

व्याख्या

स्नानस्य प्रियाकर्तृकस्नानस्य अवसाने अन्ते शृङ्गारस्य शृङ्गाररसस्य पाथोपिः समुद्ररसस्य तरङ्गमङ्गलस्तरङ्गलेखास्वरूपा, आनन्दजनकत्वात् । अनङ्गः काम एव 'कन्दर्पो दपकोऽनङ्गः कामः' इत्यमरः । विद्याधरो यत्नः विद्यापराप्तरोगक्षरसोगन्धर्वकिन्नराः' इत्यमरः । तस्य खङ्गलेखारूपा, श्यामत्वात् । प्रियायाः कबरी केशपाशः 'कबरी केशवेशोऽयं घम्मितलः' इत्यमरः । विलोतिता तैत्त॥ विक्रमाङ्कदेवेन संस्क्रियते स्म सुगन्धर्वपादिसंस्कारः केशस्य कियते स्म । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

रानी के स्नान कर लेने के पश्चात् (आनन्ददायी होने से) शृङ्गार रूपी समुद्र की लहर स्वरूप, तथा (काला होने से) कामदेव रूपी विद्याधर की खङ्गलेखा स्वरूप, रानी के केशजाल को राजा विक्रमाङ्कदेव ने स्वयं धूप आदि से संस्कृत किया ।

वक्षःस्थले कुन्तलपार्थिवस्य श्रीखण्डभूपातिलकश्चकासे ।

लक्ष्मीतुलाकोटिरिवैर्मुखेन्दोः सरस्वतीहंस इवावतीर्णः ॥४७॥

अन्वयः

कुन्तलपार्थिवस्य वक्षःस्थले श्रीखण्डभूपातिलकः मुखेन्दोः लक्ष्मी-तुलाकोटिरिवैः अवतीर्णः सरस्वतीहंसः इव चकासे ।

व्याख्या

। कुन्तलदेशानुपस्य वक्षःस्थले हृदयपटले श्रीखण्डस्य चन्द्रमय भूपातिलकः सलङ्कारणतिलकः, मुखस्य सरस्वत्या आधायभूतत्वात् मुखेन्दोः मुखचन्द्रात् लक्ष्मी-देव्याः तुलाकोटिर्मञ्जीरः लक्ष्म्या रातो हृदयाधायत्वात्, 'पादादङ्गुलं तुलाकोटि-र्मञ्जीरोनूपुरोऽस्त्रियाम्' । इत्यमरः । तस्य रवंशब्दः । 'शब्दे निजाव-निनदध्वनिध्यानरवस्थना' । इत्यमरः । 'अवतीर्णः मञ्जीरशब्दः भूत्वा आगतः सरस्वतीहंस इव सरस्वतीदेवीवाहन इव चकासे शृङ्गमे । मुखे सरस्वत्या वासात् हृदि च लक्ष्म्या वासात् लक्ष्मीतुलाकोटिरिव भूत्वा मुखात् हृदि समागतः सरस्वतीहंस इव रातो वक्षःस्थले चन्द्रनातिलकः शृङ्गमे । इति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

:भाषा:

कुन्तलाधिपति विक्रमाङ्कदेव के वसस्थल में लगा हुआ चन्दन का 'शोभा-
घायक तिलक, लक्ष्मी का राजा के हृदय में आश्रय होने से लक्ष्मी के पैजेव के
घुघुराओ के शब्दों को सुनकर सरस्वति के वासस्थान राजा के मुखचन्द्र से उतरे
हुए सरस्वती के वाहन रूप हार के समान शोभित होता था । अर्थात् हारों
का शब्द पैजेव के घुघुरा के शब्दों के समान होता है । इसलिये वहाँ हारों की
उपस्थिति जानकर सरस्वती का हार उतर आया ।

शैत्यार्थमस्योद्बहतः करान्जे चक्राभमम्भोरुहिणीपलाशम् ।
करान्तरे विभ्रमपुण्डरीकं रराज शौरेरिव पाञ्चजन्यः ॥४८॥

अन्वयः

शैत्यार्थं करान्जे चक्राभम् अम्भोरुहिणीपलाशम् उद्बहतः अस्य
करान्तरे विभ्रमपुण्डरीकं शौरेः करान्तरे पाञ्चजन्यः इव रराज ।

व्याख्या

शैत्यार्थं ग्रीष्मसन्तापनिवारणपूर्वकशैत्यसम्पादनार्थं, करान्जे हस्तकमले
चक्रस्याभा कान्तिर्यस्मिन्नात् चक्राभम् अम्भोरुहिणीपलाशं नलिनीपत्रमुद्बहतो
धारयतोऽस्य विक्रमाङ्कदेवस्य करान्तरे द्वितीयहस्ते विभ्रमस्य विलासस्य
झोडाया पुण्डरीकं सिताम्भोजं पुण्डरीकं सिताम्भोजं इत्यमरः । राता
प्रापित, शौरेः कृष्णस्य 'देवकीनम्बन' शौरिः धीपति - पुण्डरीकम्" इत्यमरः ।
करान्तरे अन्यस्मिन्नास्ते पाञ्चजन्यं इह 'शङ्खो लक्ष्मीपते पाञ्चजन्यः'
इत्यमरः । इव रराज शृशुभं । एतेन रातो विष्णुरूपता अव्ययते ।

भाषा

ग्रीष्म ऋतु में ठण्डक के लिये हाथ में चक्र के सदृश कमलिनी के पत्ते
को धारण करनेवाले विक्रमाङ्कदेव के दूसरे हाथ में का विलासश्वेतफमल,
कृष्ण के दूसरे हाथ के पाञ्चजन्य शङ्ख के समान शोभित होता था ।

रराज राजीवविलोचनस्य हृदि स्थिता चन्दनपङ्कलेखा ।
मृणालिका वक्त्रगतोक्तिदेवो—विमानहंसाननविच्युतेव ॥४९॥

अन्वयः

राजीवविलोचनस्य हृदि स्थिता चन्दनपङ्कलेखा वक्त्रगतोक्तिदेवी-
विमानहंसाननविच्युता मृणालिका इव रराज ।

व्याख्या

राजीवे कमले 'वितप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरहाणि च' इत्यमरः । इव
विलोचने यस्य सः तस्य पद्मसमाननेत्रस्य विक्रमाङ्कदेवस्य हृदि धजसि स्थिता
धारिता चन्दनपङ्कल-लेखा चन्दनलेपरेखा वक्त्रे मुखे गता समाधिता या उक्ति-
देवी सरस्वती तस्या विमाने व्योमपाने 'व्योमपान विमानोऽश्वि' इत्यमरः ।
यो हसो बाहूनभूतो मरालस्तस्याऽननान्मुखाद्विच्युता पतिता मृणालिका मृणाल-
वण्ड इव रराज शुशुभे ।

भाषा

कमल के समान नेत्रवाले राजा विक्रमाङ्कदेव के वक्षस्थल पर चन्दन की
रेखा, उसके मुख में रहनेवाली सरस्वती के विमान रूप हम के मुख से छूटे
कमल के वण्ड के समान शोभित होती थी ।

अथ कुलपेन धारागृहस्य वर्णनं प्रारम्भते—

प्रदर्शयन्तीव तुषारवर्षं विसारिणा शीकरडम्बरेण ।

समन्ततः स्फाटिककुट्टिमेन हिमं शिलीभूतमिवोद्वहन्ति ॥५०॥

अन्वयः

विसारिणा शीकरडम्बरेण तुषारवर्षं प्रदर्शयन्ति इव, समन्ततः
स्फाटिककुट्टिमेन शिलीभूतं हिमम् उद्वहन्ति इव । धारागृहाणीवि
५४ संख्याकेन श्लोकेन सम्बन्धः ।

व्याख्या

विसारिणा विस्तृतेन शीकराणामम्बुकणानां "शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः"
इत्यमरः । डम्बरेण व्याजेन तुषारस्य हिमस्य 'तुषारस्तुहिन हिमम्' इत्यमरः ।
वर्षं वृष्टि 'वृष्टिवर्ष' इत्यमरः । प्रदर्शयन्ति समुच्चयन्ति इव समन्ततः परितः
स्फाटिककुट्टिमेन स्फाटिकमविमयबद्धमुखा 'कुट्टिमोऽश्वो निबद्धा भू' इत्यमरः ।
शिलीभूतं घनोभूतं हिमं तुहिनम् उद्वहन्ति धारयन्ति इव । 'धारागृहाणीति'
५४ संख्याकेन श्लोकेन सम्बन्धः ।

.भाषा

- , दूर तक जलकणो को चारो ओर गिराने के मिश्र से गुणार की वृष्टि के समान प्रकट करने वाले, चारो ओर स्फटिक के पत्थरो से बनी जमीन होने से मानो धनीभूत वर्ष को वारण करने वाले (वामदेव की धनुष चलाकर कामाग्नि उत्पन्न करने के प्रयास को निष्फल सूचित करने वाले धारागृह में अर्थात् फुवारो से युक्त घर में राजा दोपहर में रहने लगा ।) (यह श्लोक ५४ से सम्बन्धित है)

परिस्फुरत्केतकपत्रमङ्गया घण्टासहस्रैरिव दन्तुराणि ।

अदृश्यसूर्याणि घनोपमानां नीरन्ध्रबन्धात्कदलीदलानाम् ॥५१॥

अन्वयः

परिस्फुरन्ति केतकपत्राणि केतकीकुसुमदलानि तेषां भङ्गया व्याजेन घण्टानां सहस्रैर्दन्तुराणि उन्नतान्तानि रमणीयानि इव घनोपमानां मेघसदृशानां कदलीपत्राणां कृष्णवर्णात् छायाकरत्वाच्च, नीरन्ध्र, छिन्नरहितो घनीभूतो यो बन्धोऽवस्थान तस्मात् नीरन्ध्रबन्धात् अदृश्य, अस्पृश्यकिरणजालः सूर्यो येषां तानि अदृश्यसूर्याणि असूयंस्पृश्याणि अतएव शीतलानि धारागृहाणि जलधन्वगृहाणीति ५४ सस्याकेन श्लोकेन सम्बन्धः ।

व्याख्या

परिस्फुरन्ति समुल्लसन्ति केतकपत्राणि केतकीकुसुमदलानि तेषां भङ्गया व्याजेन घण्टानां सहस्रैर्दन्तुराणि उन्नतान्तानि रमणीयानि इव घनोपमानां मेघसदृशानां कदलीपत्राणां कृष्णवर्णात् छायाकरत्वाच्च, नीरन्ध्र, छिन्नरहितो घनीभूतो यो बन्धोऽवस्थान तस्मात् नीरन्ध्रबन्धात् अदृश्य, अस्पृश्यकिरणजालः सूर्यो येषां तानि अदृश्यसूर्याणि असूयंस्पृश्याणि अतएव शीतलानि धारागृहाणि जलधन्वगृहाणीति ५४ सस्याकेन श्लोकेन सम्बन्धः ।

भाषा

शोभायमान केवडे के फूलों के पत्तों के मिश्र से हजारों घण्टियों से सुशोभित होने के समान नीचे ऊँचे दीख पड़ने वाले, तथा मेघों के सदृश कृष्ण वर्ण तथा छाया करने वाले केले के पत्तों के छेद रहित होने से जहाँ सूर्य की किरणों का दर्शन भी नहीं हो सकता था (ऐसे तथा कामदेव की धनुष चलाकर कामाग्नि उत्पन्न करने के प्रयास को निष्फल सूचित करने वाले धारागृह में अर्थात् फुवारो से युक्त घर में राजा दोपहर में रहने लगा ।) यह श्लोक ५४ से सम्बन्धित है ।

गवावजालान्तरनिर्यदच्छ-नीरन्ध्रधारानिकरच्छलेन ।

निदाघसरोधविस्त्रणाय व्यापारयन्तीव पृषत्कपंक्तिम् ॥५२॥

अन्वयः

गवाक्षजालान्तरनिर्यदच्छनीरन्ध्रधारानिकरच्छलेन निदाघसंरोध-
विसूत्रणाय पृषत्कर्पंक्ति व्यापारयन्ति इव (धारागृहाणीति सम्वन्धः) ।

व्याख्या

गवाक्षजालानां वातायनसमूहानां 'वातायनं गवाक्षोऽयम्' इत्यमरः । अन्तरे-
भ्यो मध्यभागेभ्यो निर्यन्तीना निर्गच्छन्तीनां नीरन्ध्रधाराणां छिन्नरहितजल-
धाराणां स्रुततं प्रवहन्तीनां धाराणामित्यर्थः । निकरस्य समूहस्य "स्तोमोघनिकर-
घातवारसंघातसचया." इत्यमरः । छलेन व्याजेन निदाघस्य ग्रीष्मकालस्य
संरोधः प्रतिघातस्तस्य विसूत्रणाय जननाय पृषत्कर्माणां बाणना 'पृषत्कयाण
विशिखा' इत्यमरः । पशित श्रेणी व्यापारयन्ति प्रेरयन्ति इव (धारागृहाणि) ।
५४ संख्याकश्लोकेन सम्बन्धः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

धारागृहों के अनेक झरोखों के बीच में से निकलने वाली अस्वलित जल
धाराओं के समूह के मध्य से मानो ग्रीष्मकाल का प्रतिरोध करने के लिये बाणों
की पकितियों को छोड़ने वाले (कामदेव की धनुष चलाकर कामाग्नि उत्पन्न करने
के प्रयत्न की निष्फल सूचित करने वाले धारागृह अर्थात् फुवारों से युक्त घर
में राजा दोहर में रहने लगा ।) यह श्लोक ५४ से संबंधित है ।

अत्यन्तशैत्यादिव सङ्कुचद्भिरस्पृष्टपूर्वाणि करैः खरांशोः ।

दुर्गाणि धर्मेऽपि हिमर्तुजीव-रक्षाक्षमाणीव कृतानि धात्रा ॥५३॥

अन्वयः

अत्यन्तशैत्यात् सङ्कुचद्भिः इव खरांशोः करैः अस्पृष्टपूर्वाणि धात्रा
धर्मे अपि हिमर्तुजीवरक्षाक्षमाणि कृतानि दुर्गाणि इव—(धारा-
गृहाणि)

व्याख्या

अत्यन्तशैत्यात् शैत्याधिक्यात् सङ्कुचद्भिः इव सङ्कुचं प्राप्तेरविस्तृतैरिव
खरांशोस्सूर्पस्य करैः किरणैः अस्पृष्टपूर्वाणि कदाचिदपि पूर्वं न सङ्गतानि धात्रा
ब्रह्मणा धर्मेऽपि ग्रीष्मकालेऽपि हिमर्तुः शीतकालः तस्य जीवरक्षार्थां प्राणपालने
क्षमाणि शक्तानि कृतानि विरचितानि दुर्गाणि अगम्यस्थानानि इव (धारा-
गृहाणि) ५४ संख्याकश्लोकेन सम्बन्धः ।

भाषा

- अत्यधिक ठण्डे होने से मानो मकोच को प्राप्त। सूर्य की किरणों से पहिले कभी भी स्पर्श न किये गये हुए और ब्रह्मा ने ग्रीष्मकाल में भी मानो हेमन्त-ऋतु की प्राणरक्षा के लिये बनाए हुए (कामदेव के धनुष चलाकर कामाग्नि उत्पन्न करने के प्रयास को निष्फल सूचित करने वाले धारागृह अर्थात् कुवारो से युक्त घरों में राजा दोपहर में वास करने लगा।) यह ५४ श्लोक से सम्बन्धित है।

धारागृहाणि क्लममार्जनेन स्मरस्य चापश्रममादिशन्ति ।

मृगेक्षणाभिः सममध्युवास मध्यन्दिने मध्यमलोकपालः ॥५४॥

अन्वयः

मध्यमलोकपालः मध्यन्दिने मृगेक्षणाभिः समं क्लममार्जनेन स्मरस्य चापश्रमम् आदिशन्ति धारागृहाणि अध्युवास ।

व्याख्या

मध्यमलोक मध्यमलोक पालयतीति मध्यमलोकपाल विक्रमाङ्कदेवधनुष-मध्यन्दिने मध्याह्ने मृगेक्षणाभि मृगनयनाभिस्तम सह क्लमस्य ग्रीष्मकर्तृक-क्लमस्य च कामकर्तृकबाणमोचनजम्बकलेशजनितग्लानेमार्जनेन जलधारा-मोचनयात्रजम्पशोत्पवशास्त्रिवारणेन स्मरस्य कामदेवस्य कृते चापश्रम धनुश्चालन-परिश्रममेव, न तु तेन किमपि कलमित्यादिशन्ति प्रकटयन्ति धारागृहाणि जल-यन्त्रयुक्तगृहाणि अध्युवास अधितप्यौ ।

भाषा

पृथ्वी का राजा विक्रमाङ्कदेव मध्याह्न के समय में मृगनयनी अङ्गनाभा के साथ, ग्रीष्म ऋतु की गर्मी के साथ कामदेव की कामाग्नि से उत्पन्न गर्मी की पीड़ा को दूर रखने से कामदेव के धनुष चलाने के श्रम मात्र को प्रकट करने वाले अर्थात् कामदेव के धनुष चलाने के परिश्रम को निष्फल सिद्ध करने वाले धारागृहों में अर्थात् कुवारो से युक्त घरों में निवास करने लगा ।

चोलान्तकश्चन्दनपाण्डुरेषु नितम्बिनीनां स्तनमण्डलेषु ।

साम्राज्यमानम्रजगत्त्रयस्य मेने मनोजन्मनराधिपस्य ॥५५॥

अन्वयः

चोलान्तकः चन्दनपाण्डुरेषु नितम्बिनीनां स्तनमण्डलेषु आनम्रज-
रात्रयस्य मनोजन्मनराधिपस्य साम्राज्यं मेने ।

व्याख्या

चोलनृपस्यान्तक पराजयकर्ता विक्रमाङ्कदेव चन्दनेन धीव्रण्डलेपनेन पाण्डु-
रेषु शुक्लवर्णेषु नितम्बिनीनां कामिनीनां स्तनमण्डलेषु कुचमण्डलेषु आनम्र
वशीभूत जगत्त्रय यस्य स तस्याऽऽनम्रजरात्रयस्य मनसो जन्म यस्य स मनोजन्मा
काम एव नराधिपस्तस्य साम्राज्यमाधिपस्य मेने सातधान् । कामिनीनां स्तन
मण्डलानि अतीव कमोद्दीपकानि जज्ञानोतिभावः ।

भाषा

चोलवशीय राजाओं का अस्त करने वाला राजा विक्रमाङ्कदेव, चन्दन
से पुते होने से श्वेत दीप्त पड़न वाले कामनियो के स्तनमण्डलो पर, तीनों
लोको को अपन वश में करन वाले कामराजा का साम्राज्य भानन लगा ।
अर्थात् स्तनमण्डलो को देखकर उसमें काम उद्दीपित हुआ ।

हिमाद्रिशृङ्गाधिकशीतलेषु वराङ्गनातुङ्गकुचस्थलेषु ।

घोरं निराकर्तुमसौ निदार्घं विलेपनापाण्डुषु पण्डितोऽभूत् ॥५६॥

अन्वयः

असौ विलेपनापाण्डुषु हिमाद्रिशृङ्गाधिकशीतलेषु वराङ्गनातुङ्ग-
कुचस्थलेषु घोरं निदार्घं निराकर्तुं पण्डितः अभूत् ।

व्याख्या

असौ विक्रमाङ्कदेव विलेपनापाण्डुषु चन्दनविलेपनेनाऽऽपाण्डुषु शुभ्रवर्णेषु
हिमाद्रिशृङ्गार्धे हिमालयशिखरावधि 'कूटोऽस्त्री शिखर शृङ्ग' इत्यमर ।
अधिशशीतलानि तेषु वराङ्गनानां घेष्ककामिनीनां तुङ्गावुच्चानि 'उच्चप्राशून
तोदप्रोच्छितारतुङ्गे' इत्यमर । कुचस्थलानि तेषु घोरं अयङ्कर निदार्घं प्रोच्यं
'प्रोच्यं मत्पक' निदार्घं 'उष्णोपगम' इत्यमर । निराकर्तुं निवारयितुं
पण्डित निपुण निरस्त अभूत् । शीतलकुचांसिङ्गनमेव नृपस्य प्रोच्यमन्तत्पति-
वारकमभूदिति भावः ।

- भाषा

• वह विक्रमाङ्कदेव चन्दन लगाने से चारो ओर से सफेद दीख पड़ने वाले तथा हिमालय की चोटियों से भी अधिक शीतल, भेँठ नारियों के कुचमण्डलों में, भयङ्कर गर्मी के आस को दूर कर देने में निपुण हो गया । अर्थात् चन्दन के लेप से शीतल कुचों का खालिङ्गन करने से राजा की प्रीष्मद्भृत्य की गर्मी दूर हो गई ।

स्त्रीणामनालेपनशीतमङ्गं विपाटलः पाटलया समीरः ।

स्मरस्य वीरव्रतरक्षणाय तस्मिन्वभूव स्मितमल्लिका च ॥५७॥

अन्वयः

तस्मिन् स्मरस्य वीरव्रतरक्षणाय स्त्रीणाम् अनालेपनशीतम् अङ्गं पाटलया विपाटलः समीरः स्मितमल्लिका च (त्रितयं कारणं) बभूव ।

व्याख्या

तस्मिन् विक्रमाङ्कदेवे स्मरस्य कान्तस्य वीराणां शूराणां यद्व्रतं शत्रुप्रहा-
रादित्तस्य रक्षणाय पालनाय स्त्रीणां कामिनीनां आलेपनं विनये शीतं शीतल-
मङ्गं पाटला एतत्तौघपुष्पं तथा पाटलया “पाटलिः पाटला भोषा काचस्वाली”
इत्यमरः । कुसुमेन विपाटलः विशेषेण पाटल इत्यद्वयः, सुगन्धयुक्तः इत्यर्थः ।
समीरः पवनः ‘समीरमास्तमज्जलमस्तप्राप्तमीरणा,’ इत्यमरः । स्मितमल्लिका
विकसितमल्लिका च (हिन्दी भाषायां बेला इति प्रसिद्धम्) बभूव । त्रितयं
कारणं बभूवेत्यर्थः ।

भाषा

राजा विक्रमाङ्कदेव के सम्बन्ध में कामदेव की वीरव्रत की रक्षा के लिये
अर्थात् कामदेव का विक्रमाङ्कदेव पर प्रभाव पड़ने में गुलाब के या लाल लोध
के फूल से सुगन्धित वायु, बिना चन्दन पोते स्वाभाविक शीतल अङ्गनाओं
का शरीर और बेलों के फूल ये कारण हुए ।

अधुना दीर्घिका निरूपयति—

श्रुतारिताः कान्तिजलैर्बधूनां निपत्य यत्पाथसि दुग्धमुग्धे ।

न क्षीरनीरप्रविभागहेतोरन्यत्र हंसाः पुनरुत्सहन्ते ॥५८॥

अन्वयः

वधूनां कान्तिजलैः दुग्धमुग्धे यत्पाथसि निपत्य प्रतारिताः हंसाः
अन्यत्र क्षीरक्षीरप्रविभागहेतोः पुनः न उत्सहन्ते ।

व्याख्या

वधूनां स्त्रीणां कान्तिजलं शरीरकान्तिरूपजलं दुग्धवन्मुग्धे सुन्दरे यस्या
वीथिकायाः पाथसि जले 'कबन्धमुदकं पाथः' इत्यमरः । निपत्य गत्वापि प्रतारिताः
वञ्चिताः हंसाः । नैर्मत्याद्वावस्थाच्च, स्त्रीक्षीरकान्तिजलेन निमित्तं । तज्जलं
दुग्धनिमित्तं, बुद्ध्या तत्र गताः, क्षीरक्षीरस्य विभागकरणेऽसमर्थास्तन्तः अन्यत्र
क्षीरक्षीरस्य प्रविभागहेतोः विभागकरणाय पृथक्करणाय पुनः न उत्सहन्ते
प्रयासं न वितन्वन्ति ।

भाषा

अब कवि तालाब का वर्णन करते हैं ।

स्त्रियों के कान्तिरूपी जल से दूध के ऐसे सुन्दर जिस तालाब के पानी में
जाकर ठगे गये हंस लोग दूध से पानी को अलग करने के लिये अन्यत्र कहीं
जाने में प्रोत्साहित नहीं होते थे । अर्थात् स्त्रियों का कान्तिरूपी जल तालाब
के जल में मिल जाने से तालाब का जल दूध के समान सुन्दर होख पड़ता
था । हंसों में पानी और दूध को अलग करने की शक्ति रहने पर भी स्त्रियों
के कान्तिजल को दूध समझ उसे पानी से अलग करने के प्रयत्न में असफल
होकर फिर बगी थीं । अन्यत्र जल से दूध को अलग करने की उनकी हिम्मत
न हुई ।

रणद्विरेकेषु सरोरुहेषु यत्रोपविष्टाः प्रतिभान्ति हंसाः ।

समर्प्य लीलागमनं गृहीत-भञ्जीरनादा इव सुन्दरीभ्यः ॥५६॥

अन्वयः

यत्र रणद्विरेकेषु सरोरुहेषु उपविष्टाः हंसाः सुन्दरीभ्यः लीलागमनं
समर्प्य गृहीतभञ्जीरनादा इव प्रतिभान्ति ।

व्याख्या

यत्र वीथिकामु रणन्त शब्दायमाना द्विरेफ भ्रमरा 'द्विरेफुप्पतिइभुङ्ग-
यदपदभ्रमराण्य' इत्यमरः । 'येषु ते तेषु रणद्विरेकेषु सरोरुहेषु समलेषु

उपविष्टाः सन्निविष्टाः हृसा मरालाः सुन्दरीभ्यो रमणीभ्यः 'सुन्दरी रमणी-
रामा' इत्यमरः । 'सौभाग्यमन विलासगति, समर्प्य इत्या गृहीतो मञ्जीरनादः
नूपुराब्दसदृशशब्दकरणं यस्ते गृहीतमञ्जीरनादा इव प्रतिभान्ति प्रतीयमानाः
भवन्ति । अथ परिवर्तिनामाऽलङ्कारः ।

भाषा

जिन तालाबो में मूँजने वाले भीरो से युक्त कमलो पर बँडे हुए हस
सुन्दरियो को अपनी हसगति देकर उनसे पंजेव के शब्दो को ग्रहण करनेवालो
के समान शोभित होते थे ।

यत्पङ्कजैः स्नानविनोदभाजां जाने नरेन्द्रप्रमदाजनानाम् ।
मुखेन्दुबिम्बैरविरोधहेतोः समर्पिता पादतलेषु लक्ष्मीः ॥६०॥

अन्वयः

यत्पङ्कजैः स्नानविनोदभाजां प्रमदाजनानां मुखेन्दुबिम्बैः अविरोध-
हेतोः पादतलेषु लक्ष्मीः समर्पिता (इति) जाने ।

यथा 'दीधिकाणां पङ्कजं कमलं स्नानविनोदं स्नानविहार भजन्तीति
स्नानविनोदभाजस्तौसा' स्नानविनोदभाजा दीधिकासु स्नातीनां प्रमदाजनानां
स्त्रीजनानां 'प्रमदा मामिनी कञ्ता झलना च' इत्यमरः । मुखान्येवेन्दुबिम्बाभि-
स्तैः मुखेन्दुबिम्बैः अविरोधहेतोः विरोधपरिहाराय पादतलेषु स्त्रीणां चरणतलेषु
प्रसादकरणाय लक्ष्मीः स्वकीयपरिस्तिमलोभा समर्पिता प्रदत्ता इति जाने मयि ।
मुखेन्दुबिम्बस्तत्त्वैर्वा पादाब्जस्योपस्थितिर्दति चन्द्रकमलयोरविरोध इति भावः ।

भाषा

जिन श्रीहावायी के कमलो ने स्नान का आनन्द लेनेवाली स्त्रियों के
मुखरूप चन्द्रबिम्बो से विरोध दूर कर देने के हेतु से उनके चरणो में अपनी
रक्तवर्ण दोभा समर्पित कर दी ऐसा मैं समझता हूँ । अर्थात् उनके मुख रूपी
चन्द्रबिम्बो की विद्यमानता में उनके चरणकमल भी विद्यमान थे ।

श्रोणीतटोल्लासितरङ्गदोला-विलासवाचालितसारसासु ।
स ताम्र रेमे सह कामिनीभिर्दीर्घासु लीलावनदीर्घिकासु ॥६१॥

अन्वयः

सः कामिनीभिः सह तासु दीर्घासु श्रोणीतटोल्लासितरङ्गदोला-
विलासवाचालितसारसासु लीलावनदीर्घिकासु रेमे ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवः कामिनीभिः विलासिनीभिस्तह तासु मुप्रतिष्ठासु दीर्घासु
विश्रालासु श्रोणीतटेन नितम्बतटेन उल्लासिन उद्गच्छन्तस्तरङ्गाः एव दोलाः
प्रेङ्क्षाः 'शिविका माप्ययानं स्याद्दोला प्रेङ्क्षादिका स्त्रियाम्' इत्यमरः । तासु
विलासेन क्रीडया वाचालिता मुखरितास्सारसाः पक्षिविशेषा यानु तास्तासु लीला-
वनदीर्घिकासु क्रीडोपवनस्यवापीषु 'वेशन्तः पल्लवं चात्पसरो वापीषु दीर्घिका'
इत्यमरः । रेमे विहारं रचितवान् ।

भाषा

कामिनीओं के नितम्बों के धक्के से उत्पन्न होनेवाली लहरो रूपी शूलों
पर क्रीड़ा करने से वाष्पायमान सारसों से युक्त वाटिका में की उन बड़ी बड़ी
वापियों में उस विक्रमाङ्कदेव ने कामिनीओं के साथ खेल क्रीड़ा की ।

विश्रान्तकान्ताकरयन्त्रधारं सरोजिनीपत्रममुष्य हस्ते ।

शोभां वभार स्मरकङ्कपत्र-मैत्रीजुषः श्यामलखेटकस्य ॥६२॥

अन्वयः

अमुष्य हस्ते विश्रान्तकान्ताकरयन्त्रधारं सरोजिनीपत्रं स्मरकङ्कपत्र-
मैत्रीजुषः श्यामलखेटकस्य शोभां वभार ।

व्याख्या

अमुष्य विक्रमाङ्कदेवस्य हस्ते करे विश्रान्ता संपट्टमासाद्य समर्पितं गता
कान्ताकरेभ्यो निस्सृता यन्त्रधारा जलयन्त्रधारा र्मास्मिस्तत् एवम्भूत सरोजिन्याः
कमलिन्याः पत्रं किसलय स्मरस्य कामस्य कङ्कपत्र वाणविशेषस्तस्य मैत्री साहित्यं
जुषते इति स्मरकङ्कपत्रमैत्रीजुष्टं तस्य श्यामलखेटकस्य वृष्णस्य प्रहारप्रतिरोध-
कस्य (हिन्दी भाषायाम् "ढाल" इति) शोभां वभार अथे ।

भाषा

राजा विक्रमाङ्कदेव के हाथ में का, कामिनियों की हाथ की पानी की

पिप्पकारियो को रोकने वाला, नीले कमल का पुत्र, कामदेव के विपरीत वाणा से भेंट करने वाली अर्थात् उनके मार को रोकने वाली वाली डाल की शोभा को प्राप्त हुआ ।

मीनाङ्कमीनस्य नरेन्द्रचन्द्र-शरीरलावण्यजले स्थितस्य ।
असूत्रयद्वाहिशसूत्रशङ्कां दीर्घा मृगाक्षीकरयन्त्रधारा ॥६३॥

अन्वयः

दीर्घा मृगाक्षीकरयन्त्रधारा नरेन्द्रचन्द्रशरीरलावण्यजले स्थितस्य
मीनाङ्कमीनस्य वाहिशसूत्रशङ्काम् असूत्रयत् ।

दीर्घा विशाला मृगाक्षीणा हरिषनयनानां करेभ्यो विसृप्ता यन्त्रधारा
जलधारा नरेन्द्रेषु अन्यो वा नरेन्द्र एव सस्त्रस्तस्य शरीरस्य लावण्यमेव काम्तिरेव
जल तस्मिन् स्थितस्य विद्यमानस्य मीनो मत्स्य एवाऽङ्कः पताका यस्य स मीनाङ्कः
कामस्तस्य मीनस्तस्य वाहिशसूत्रस्य मत्स्यवेषनोपकरणसूत्रस्य शङ्का सन्वेहमसू-
त्रयत् जनयामास ।

भाषा

मृगनयनी के हाथ से छूटी लम्बी जल की पिचकारी नरेन्द्रचन्द्र विक्रमाङ्क-
देव के शरीर के सौन्दर्य रूपी जल में विद्यमान, कामदेव की मछली को
पकड़ने की डोरी का सदेह उत्पन्न कर रही थी ।

स राजहंसः करयन्त्रमुक्त-धारालतापञ्जरमध्यवर्ती ।
उपायनीभूत इवाङ्गनाभिः क्षिप्तः करे मन्मथपार्थिवस्य ॥६४॥

अन्वयः

सः करयन्त्रमुक्तधारालतापञ्जरमध्यवर्ती राजहंसः अङ्गनाभिः
मन्मथपार्थिवस्य करे क्षिप्तः उपायनीभूत इव (रराज)

व्याख्या

स प्रसिद्ध जलविहारी राजहंसः स्त्रीणां कराभिर्मध्यवर्ती मुक्ता परिसिप्ता वा
धारा जलधारा एव सता एव पञ्जरस्तस्य मध्यवर्ती राजहंसो नृपश्रेष्ठो विक्रमाङ्कः

देवः पक्षिध्रेष्ठः मरालो वा अङ्गनाभिः कामनोभिः मन्मथ एव काम एव पायिबो
नृपस्तस्य करे हस्ते क्षिप्तः दत्तः उपायनीभूत इव उपहारीभूत इव रराज ।
अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

कामिनिजों के हाथों को पिचकारियों की धारा होंगे लता के । पिंजड़े के
मध्य में विद्यमान राजाओं में श्रेष्ठ विक्रमाङ्कदेव या हस्त, कामिनिजों द्वारा
कामदेव राजा के हाथ में दी हुई नजर के समान शोभित होता था ।

तमेकवीरं करयन्त्रवारां धाराशतैर्व्याकुलितं वधूभिः ।

निःशङ्कमारोपितचापदण्डः शिखाशरव्यं मदनश्चकार ॥६५॥

अन्वयः

आरोपितचापदण्डः मदनः वधूभिः करयन्त्रवारां धाराशतैः व्या-
कुलितम् एकवीरं तं निशङ्कं शिखाशरव्यं चकार ।

व्याख्या

आरोपितः चापदण्डः धेनूतः शरसंभानाय सञ्जीकृतधनुर्वण्डः मदनः कामः
वधूभिः स्त्रीभिः करा एव यन्त्राणि जलनिस्तरणयन्त्राणि 'पिचकारी' 'कुहारा'
इति हिन्दीभाषायाम् तेषां वारां जलानां धाराशतैः व्याकुलितं समुद्विग्नम् एकवीरं
प्रधानशूर त विक्रमाङ्कदेवं निशङ्कं यथा स्यात्तथा शिखाया बाणनोभाभ्यासस्य
शरव्यं लक्ष्यं 'लक्ष्यं लक्ष शरव्यं च' इत्यमरः । चकार । तः कामस्य बाणलक्ष्यो
जात इति भावः ।

भाषा

धनुष्य की बाण चलाने के लिये तयार करने वाले कामदेव ने, कामिनिजों
की हाथ की पिचकारियों के जल की सैकड़ों धाराओं से घबड़ाए हुए प्रधान
वीर विक्रमाङ्कदेव को निडर होकर बाण छोड़ने के अभ्यास करने का निशाना
बनाया ।

स्तनाङ्गरागे लटमाङ्गनानां नरेन्द्रधाराम्बुहते मनोभूः ।

रागं हृदि प्रच्युतिशङ्कयेव माञ्जिष्ठरागप्रतिमं ततान ॥६६॥

अन्वयः

मनोभूः लटभाङ्गनानां स्तनाङ्गरामे नरेन्द्रधाराम्बुहृते प्रच्युतिशङ्कया
इव हृदि माञ्जिष्ठागप्रतिभं रागं वतान ।

व्याख्या

मनोभूः कामो लटभाङ्गनानां सुन्दरीणां स्तनानामङ्गरागः रक्तसुगन्धि-
चूर्णादिवद्भ्यस्तस्मिन्- स्तनाङ्गरामे नरेन्द्रस्य विक्रमाङ्कदेवस्य धारा इव हस्त-
प्रक्षिप्तजलधारा तस्या अम्बु जलं तेन हृते निरस्ते प्रक्षालिते सति प्रच्युतिशङ्कया
'रागस्य' प्रच्युतिः धरिर्भ्रंशस्तेत्याः शङ्कया रागः प्रेमापि 'प्रक्षय' न स्यादिति
शङ्कया हृदि वसति माञ्जिष्ठागप्रतिभं माञ्जिष्ठागसदृशं धनं रागं स्नेहं ततान
विस्तारयामास ।

भाषा

कामदेव ने, सुन्दर स्त्रियों के 'स्तनों में लगे सुगन्धि द्रव्य के राग अर्थात्
लालिमा के, राजा विक्रमाङ्कदेव की हाथों की पिघकारी की धारा से, जो
विये जाने पर कही राग अर्थात् प्रेम बुर न हो जाय इस भावना से उन
कामिनियों के हृदयों में मनोह के राग अर्थात् लालिमा के समान गाढ़ा
राग अर्थात् प्रेम भर दिया ।

देवः कराम्भोरुहयन्त्रधारां क्षिपन्कपोले विपुलेक्षणायाः ।
कुमुद्वतीकामिनि रश्मिदण्डं प्रवेशयन् अर्कः इव व्यराजत् ॥६७॥

अन्वयः

विपुलेक्षणायाः कपोले कराम्भोरुहयन्त्रधारां क्षिपन् देवः कुमुद्वती-
कामिनि रश्मिदण्डं प्रवेशयन् अर्कः इव व्यराजत् ।

व्याख्या

विपुलेक्षणाया विज्जालनेत्रायाः कपोले गण्डे "अवस्तान्धिवृक गण्डो कपोलौ"
इत्यमरः । कराम्भोरुहस्य हस्तकमलस्य यन्त्रधारा जलधारां क्षिपन् प्रेम्पन्
देवो विक्रमाङ्कदेवः कुमुद्वत्या, कामो कामुकश्चन्द्रस्तस्मिन् रश्मिदण्डं प्रभासमूहं
प्रवेशयन् प्रक्षिपन् अर्कः सूर्य इव व्यराजत् शुशुभे ।

भाषा

यही-यही आँखा वाली कामिनी के मालों पर अपने करकमलों से जल की पिचकारी की धारा छोड़ने वाला राजा विक्रमाङ्कदेव, कुमुदिनी के प्रेमी चन्द्रमा में अपने किरण लगी दण्डा को प्रविष्ट करनेवाले सूर्य के समान शोभित हुआ । अर्थात् कामिनी का मुख चन्द्र और पिचकारी की धारा मानो रश्मिदण्ड था । अतएव राजा सूर्य के समान शोभित होता था ।

आनम्य लीलापरिवर्तनेन विलङ्घयामास नरेन्द्रमुक्ताम् ।
कण्ठोन्मुखीं काचन कम्बुकण्ठी स्मरासिधारामिव वारिधाराम् ॥६८॥

अन्वयः

कम्बुकण्ठी काचन लीलापरिवर्तनेन आनम्य नरेन्द्रमुक्ता कण्ठोन्मुखी वारिधारा स्मरासिधाराम् इव विलङ्घयामास ।

व्याख्या

कम्बु शङ्ख इव कण्ठो यस्या सा कम्बुकण्ठी काचन नायिका लीलाया विलासेन परिवर्तन परिभ्रम्य सबसन् तेनाञ्जनम्य स्ववपुरानत कृत्वा नरेन्द्रेण राता विक्रमाङ्कदेवेन मुक्ता परिक्षिप्ता कण्ठं प्रत्युन्मुखी तां कण्ठ लभ्यीकृत्याञ्जता वारिधारा जलधारा स्मरस्य कामस्याञ्जसिधारा पद्मधारा तामिव विलङ्घयामास तस्यानन्वयससार दूरीकृतवतीति भावः ।

भाषा

शङ्ख की आकृति के समान गलेवाली किसी नारी ने, राजा विक्रमाङ्कदेव द्वारा कण्ठ पर चलाई हुई कामदेव की तलवार की धार के समान हाथ की पिचकारीके जल की धारा को धुँककर झीड़ापूर्वक धुम जाने न डाल दिया अर्थात् वह पिचकारी की धारा उसके गले के ऊपर न पड़ सकी ।

चकार कान्ताकुचपत्रमङ्गकस्तूरिकापङ्ककलङ्कितानि ।
वर्षाजलभ्रान्तिविलोलहंस-हासानि लीलासरसीपयांसि ॥६९॥

अन्वयः

लीलासरसीपयांसि कान्ताकुचपत्रमङ्गकस्तूरिकापङ्ककलङ्कितानि (अतएव) वर्षाजलभ्रान्तिविलोलहंसहासानि चकार ।

११ व्याख्या

(स विक्रमाङ्कदेव) 'लीलासरस्य विलाससरस्य 'पथाकरस्तंडापीपत्री का-
सार' सरसो सर' इत्यमरः । यथासि जलानि कातानां कुधास्तेषु पत्रमङ्गा
पत्ररचना' तेषां य कस्तूरीकापङ्क्तु तेन कलङ्कितानि कलङ्कितानि अतएव वर्षा-
कालस्य जलं कलङ्कितं यद्यस्तस्य आत्मा अमज्जानेन विमोला यद्वलचित्ता,
अप्यय गमनायेति भावः । हस्ता एव भुक्तात्वात् हस्ता येषां तानि चकार ।

भाषा—

राजा विक्रमाङ्कदेव ने काकाओं के स्तनमण्डल पर के पत्रमङ्ग अपात्
चित्रकारी के कस्तूरी के रंग से मटमैले क्रीडावारी के जलों को, वर्षाकाल के
मटमैले पानी के भ्रम से मानस सरोवर पर जाने के लिये चञ्चल हस्त
हस्तुपी हास्य से युक्त बना दिया ।

नृपावरोधस्तनकुङ्कुमेन वापीपयः पाटलतामवाप्तम् ।
क्रीडानिमग्नस्मरकुम्भिसिन्दूरसंभिन्नमिवावभासे ॥७०॥

अन्यथा

नृपावरोधस्तनकुङ्कुमेन पाटलताम् अवाप्तं वापीपयः क्रीडानिमग्न-
स्मरकुम्भिसिन्दूरसंभिन्नम् इव आवभासे ।

व्याख्या

नृपस्य विक्रमाङ्कदेवस्यावरोधोऽतः पुरस्त्रीजनस्तस्य "स्मरणार भूभुजामस्त-
पुर स्वावरोधनम् । शुद्धस्तनवावरोधनम्' इत्यमरः । स्तनास्तेषां कुङ्कुमेन
केतरेण पाटला रत्नतामवाप्तं प्राप्तं वापीपयः वापीमलः क्रीडाया विलासेन
निमग्न पतितः स्मर एव कुम्भी हस्ती तस्य कुम्भस्तरिणम् यत् सिन्दूरं तेन
संभिन्नं मिश्रितम् इव आवभासे शृङ्गुम् । रक्तवर्णं जातमिति भावः ।

भाषा

राजा विक्रमाङ्कदेव की अन्तःपुर की स्त्रियों के स्तनों पर लग केसर से
राल भया हुआ तलाब का जल, क्रीडा के लिये प्रविष्ट कामरूपी हाथी के
गण्डस्थल पर लग हुए सेन्दुर से मिला होने के समान लालरंग का घोमित
होता था ।

रराज कर्पूररजस्तरङ्ग-संसङ्गि लीलाङ्गणदीर्घिकाणाम् ।
गोरीपतिक्रोधहुताशशान्त्यै मग्नस्य मस्मेव मनोभवस्य ॥७१॥

अन्वयः

लीलाङ्गणदीर्घिकाणां तरङ्गसंसङ्गि कर्पूररजः गोरीपतिक्रोधहुताश-
शान्त्यै मग्नस्य मनोभवस्य भस्म इव रराज ।

व्याख्या

लीलाङ्गणेषु क्रीडाजिरेषु “अङ्गण चत्वरजिरे” इत्यमर । दीर्घिका बाण्य-
स्तासां तरङ्गाणामूर्मोणा ‘अङ्गुस्तरङ्ग ऊर्ध्व’ इत्यमर । संसङ्गि सम्बन्धि,
तरङ्गेषु स्त्रीणामङ्गेभ्यो निपतित प्रक्षालनात्तरङ्गससस्त, कर्पूररज कर्पूरपूलि
गोरीपतिक्रोधस्य शिवकोपकथस्य हुताशनस्य नेत्राग्न शान्त्यै शमनाय मग्नस्य
दीर्घिकासु निमग्नस्य मनोभवस्य कामस्य भस्म इव रराज सुशुभे । अश्रोत्रेणा-
ऽलङ्कार ।

। . । — — — — —

भाषा

क्रीडा के आँगन में की बाणियों की लहरो पर बहने वाली कामिनियों के
स्नान करने से छुनी हुई वपूत की धूली महादेव के शोधरूपी अग्नि की शान्ति
के लिये (बाणियों में) प्रविष्ट कामदेव के शरीर के भस्म के समान गोभित
होनी थी ।

अवाप कृष्णागुरुधूपधूम-त्यक्ताद्र्भावेषु कचोच्चयेषु ।
आश्चर्यमिन्दीवरलोचनानां नितान्तमार्द्रत्वमयुग्मबाणः ॥७२॥

। . ।

अन्वयः

अयुग्मबाणः इन्दीवरलोचनानां कृष्णागुरुधूपधूमत्यक्ताद्र्भावेषु
कचोच्चयेषु नितान्तम् आर्द्रत्वम् अवाप (इति) आश्चर्यम् ।

व्याख्या

अयुग्मा विषमा बाणा द्वाया यस्य स अयुग्मबाण काम इदीवराणि इव
लोचनानि दासान्तास्तासां नीलकमलसदृग्नेत्राणां नायिकानां कृष्णोऽगुस्तस्याऽ-

यदा कृष्णा कस्तूर्यमुदञ्च तयोर्धूपस्तज्जन्यधूमेन त्यक्तो निरस्त आर्द्रभावो
अलार्द्रभावो यस्ते तेषु कचानो वेशानामुच्चयास्तमूहास्तेषु शुष्केषु अपि कामः
नितान्तमत्यन्तम् आर्द्रत्वं सरस्त्वं स्नेहं प्रीतिम् अवाप । इत्याश्चर्यमाश्चर्यंकरम् ।
कामोद्दीपने केशा अत्यन्तसाहाय्यमाचरन्तीति भावः । अत्र विरोधाभासो-
ल्लङ्घारः ।

भाषा

कामदेव ने कमलनयनी स्त्रियों के कस्तूरीमिश्रित अगर धूप के धूँ से
सूखे हुए केशजालों में अत्यधिक गीलेपन को पाया । यह एक आश्चर्य की
बात है । सूखेपन में गीलापन होना - विरुद्ध है । इसलिये गीलापन का
सरस्त्वं या प्रेम अर्थ करने से विरोध छूट जाता है । - अर्थात् कामनियों के सुखे
हुए बालों को देखकर कामुकी में विशेष कामोद्दीपन होता है ।

असंनिधानात्कुसुमाकरस्य पुष्पायुधः क्षीणनिपङ्गभारः ।

धामभ्रुवां सस्मितमल्लिकेषु धम्मिल्लवन्धेषु धृतिं बबन्ध ॥७३॥

अन्वयः

पुष्पायुधः कुसुमाकरस्य असंनिधानात् क्षीणनिपङ्गभारः (सम्)
धामभ्रुवान् सस्मितमल्लिकेषु धम्मिल्लवन्धेषु धृतिं बबन्ध ।

व्याख्या

पुष्पायुधः कामः कुसुमाकरस्य असन्तमासत्वात्संनिधानादसामीप्यात् क्षीणः
इशः निपङ्गभारः दूषोरभारी "दूषोषामङ्गदूषोरनिपङ्गा इषुभिर्दूषोः" इत्यमरः ।
यस्य सः सम्पूर्णपुष्परूपवाणानामभावात्तूषोरो रिक्त एवाऽऽतीत् असन्तस्याऽ-
सामीप्यादित्यर्थः । एवम्भूतः सन् धामे बन्धे सुन्दरे वा भ्रुवो धासाम्नास्तासां
धामभ्रुवां सस्मितमल्लिका, विकसितमल्लिकापुष्पाणि येषु ॥ तेषु धम्मिल्लवन्धेषु
सयत्कचेषु "अथ धम्मिल्लः सयत्ताः कचः" इत्यमरः । धृतिं सन्तोषं बबन्ध
कृतवान् । धम्मिल्ले विकसितमल्लिकापुष्पप्राप्त्या, केषुचित्कार्यं प्रचक्षिप्यतीति
सन्तोषो जातः कामस्येति भावः ।

भाषा

कामदेव ने, असन्तमासु के साथ न होने से, पुष्परूपी - वाणी - के अभाव
से उसके तरकमो का बोझ कम हो जाने के कारण अर्थात् पुष्परूपी वाणी के

न रहने से, टेढ़ी भोंवी वाली नारिजो के खिले हुए बेंले के फूलों से पुक्क केस वन्धो को देखकर दबावस किया । अर्थात् बेंले के फूलों से गुये केसपारा भी कामोदीपक होते हैं ।

नेत्राणि धात्रीतिलकाङ्गनानां तरङ्गलेखाहतकज्जलानि ।
शाणोपलान्दोलननिष्कलङ्ककामास्रमैत्रीं कलयाम्बभूवुः ॥७४॥

अन्वयः

धात्रीतिलकाङ्गनानां तरङ्गलेखाहतकज्जलानि नेत्राणि शाणोपला-
न्दोलननिष्कलङ्ककामास्रमैत्रीं कलयाम्बभूवुः ।

व्याख्या

धात्री पूषिणी 'धात्री स्वादुपमातापि क्षितिरप्पामलवपि' इत्यमरः ।
तस्यास्तिलकोलङ्कारक्यो राजा विक्रमाङ्कदेवः तस्याङ्गनानां तरङ्गलेखाभिः
शीघ्रकातरङ्गपरम्परभिराहृतं कज्जलं निरस्तमञ्जनं येभ्यस्तानि नेत्राणि नय-
नानि शाणोपलेषु निकषपाषाणेषु 'शाणस्तु निकषः कषः' इत्यमरः । आन्दोल-
नेन सङ्घर्षणेन निष्कलङ्कं कमलकृतं कामास्रं तस्य मैत्रीं सावृद्धं कलयाम्बभूवुः
वधुः । अत्रोपमालङ्कारमेवः ।

भाषा

पूषिणी के आभूषणरूप राजा विक्रमाङ्कदेव की स्त्रियों की, बापी में स्नान करने से बापी की लहरों से मिटाए गए कज्जलो वाली आँखें, स्नान पर रगड़ने से साफ तथा शीघ्र कामदेव के अश्रुओं की समानता करने लगी ।

लीलावगाहच्युतकुङ्कुमेषु तदङ्गेषु लक्ष्यः नखाङ्गमार्गः ।
शृङ्गाररत्नाकरतीरभाजां मुद्रां दधे विद्रुमपल्लवानाम् ॥७५॥

अन्वयः

लीलावगाहच्युतकुङ्कुमेषु तदङ्गेषु लक्ष्यः नखाङ्गमार्गः शृङ्गाररत्ना-
करतीरभाजां विद्रुमपल्लवानां मुद्रां दधे ।

लोलया श्रीङ्गया अवगाहनेन स्नानेन च्युतानि कुडकुमानि केसराणि येभ्यस्ते
 तेषु तासामङ्गेषु स्त्रीणां शरीरेषु लक्ष्यः स्फुटो नखाङ्गमार्गो नखत्रणपद्धतिः
 शृङ्गारः शृङ्गाररस एव रत्नाकरस्तमुदः समुद्रोऽम्बिकूपारः पारावारः
 सरित्पतिः । रत्नाकरो जलनिधिर्यदिपतिः इत्यमरः । तस्य तीरं तदं 'कूलं
 रोधश्च तीरं च प्रतीरञ्च तदं त्रिषु' इत्यमरः । भजन्तीति तेषां शृङ्गार-
 रत्नाकरतीरभार्जा विद्रुमपल्लवानां प्रवालकिसलयानां 'अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं
 पुनपुंसकम्' इत्यमरः । 'पल्लवोऽस्त्री कितलय' इत्यमरः । मुद्रा सादृश्यं
 वधे उवाह ।

भाषा

श्रीङ्गपर्वक स्नान से पुते केसर के छूट जाने से उन स्त्रियों के शरीरों पर
 खीख पड़नेवाला, नखसतों का, समुद्र, शृङ्गार, रस रूपी समुद्र के तट पर मूर्तों
 के वृक्षों के कोमल लाल पत्तों की आकृति पारण करता था ।

व्यधित तदनु देव्याः पत्रवल्ली कपोले

विपुलपुलकलेखादन्तुरः कुन्तलेन्दुः ।

प्रतियुवतिमिर्धे ताडितः पाण्डुगण्ड-

स्थलविलुठितबाष्पव्यक्तिलक्ष्यः कटाक्षः ॥७६॥

अन्यथा

तदनु विपुलपुलकलेखादन्तुरः कुन्तलेन्दुः देव्याः कपोले पत्रवल्ली
 व्यधित । प्रतियुवतिभिः पाण्डुगण्डस्थलविलुठितबाष्पव्यक्तिलक्ष्यः
 कटाक्षः अर्धे ताडितः ।

व्याख्या

तदनु जलविहारसमाप्त्यनन्तरं विपुला विगासा पुलकलेखा रोमाञ्चवर्धित-
 स्तया दन्तुरः उन्नतनेतः 'दन्तुरस्तुप्रतरखे तद्योन्नतनेते त्रिषु' इति रामेश्व
 मेदिनी । अत एव रमणीयः कुन्तलेन्दुविक्रमाङ्कदेवो देव्याः स्वमहिष्याः कपोले
 गण्डे 'अपस्ताब्धिकं गण्डो कपोतो' इत्यमरः । पत्रवल्ली पत्रलता 'वस्ती तु
 यततिर्लता' इत्यमरः । व्यधित स्वहस्तेन निमित्तवान् । एतदुद्भवा प्रति-

युवतिभिः सपत्नीभिः पाण्डुगण्डस्यलेषु ईर्ष्यायां श्वेतकपोलेषु विलुटितसमासकृत
यदवाप्य तस्य व्यक्त्या आविर्भावेन लक्ष्या स्फुटीभूता तं वटार्क्षं अपाङ्ग-
दर्शनं 'कटाक्षोऽपाङ्गदर्शनं' इत्यमरः । अर्धे पत्ररचनारूपकार्यमध्ये एव ताडितो
बभूव । राज्ञा कृतं पत्ररचन विलोप्य सेर्ष्या अन्यास्तपत्न्यो बभूवुरिति भावः ।

भाषा

इसके अनन्तर अधिक रोमान्च से युक्त कुन्तदेव के चन्द्र विक्रमाङ्कदेव
ने अपनी रानी चन्द्रलेखा के गाल पर पत्ररत्ना अर्थात् चन्दन व कस्तूरी में
चित्रकारी की । (यह देखकर) चन्द्रलेखा की मौतों ने ईर्ष्या से पील पडे
अपने गालों पर टपके हुए आगुमा की उपस्थिति से प्रत्यक्ष होने वाले अपने
कटाक्षों से बीच ही में उस आहत या-यामल कर दिया ।

रचयति कचलीलाबन्धमुत्कन्धरायाः

स्वयमवनिमृगाङ्गे कौतुकेन प्रियायाः ।

स्थितमुपचितचिन्तातापताम्यत्कपोल-

ग्लपितकरसरोजस्रस्तरामिः परामिः ॥७७॥

। । क । च ।

। । क । च ।

अन्यः

उत्कन्धरायाः प्रियायाः अवनिमृगाङ्गे कौतुकेन स्वयं कचलीला-
बन्धं रचयति (सति) उपचितचिन्तातापताम्यत्कपोलग्लपितकर-
सरोजस्रस्तरामिः परामिः स्थितम् ।

। । क । च । । । क । च । । । क । च ।

उत्कन्धरायाः कचलीलाबन्धरायाः - अथ शोभायाः, शिरोभिः, कन्धरेत्यपि
इत्यमरः । प्रियायाः स्वप्रियरमण्या अने पृथिव्या 'पृथिवी पृथ्वी इमाद-
निर्भेदिनी मही' इत्यमरः । मृगाङ्गश्चन्द्रः स्तर्गितचन्द्र इवाङ्गहादके राज्ञीति
भावः । कौतुकेन कौतूहलेन उत्प्लुष्टया स्वयं कचलीलाबन्धं कचानां केशानां
लीलया क्रीडया विलासेन बन्धो रचनं तं रचयति कुर्वाणे सति उपचिता प्रवृद्धा
चिन्ता तस्यास्तापः तेन ताम्यत् कपोलं तस्य ग्लपितं ग्लानं करसरोज
करकमलमेव अन्तरं "बिलोना" इति हिन्दीभाषायाम् यासन्तास्ताभिः परामि
अन्याभिः स्त्रीभिः प्रतियुवतिभिः स्थितमासितम् । प्रतियुवतप करसरोजाधित
कपोलं कृत्वा ग्लानचिन्ता स्थिता इति भावः । ।

संगः-]

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

भाषा

गदने को ऊँची कर (पोंछे की ओर) लटकाने वाली अपनी प्रेयस
बालों की चोटी को, कौतुक से पृथ्वी के चन्द्र राजा विक्रमाङ्कदेव के,
गूथते रहने पर, स्त्रियाँ या अन्य सौते, बड़ी हुई बिस्ता के ताप से मुर्झाये ग
के अपने मलिन करकमलरूपी बिस्तारोवाली अर्थात् अपने हाथों पर गालों
रखने वाली हो गई। अर्थात् यह देखकर ईर्ष्या से वे अपने ग्लान कपोलों
अपने हाथों पर रखकर स्थित हो गई।

मधुसमयविरामतामवीर्यस्य शौर्यं

बहुमिरिति चरित्रैः सूत्रयन्पुष्पकेतोः।

शिशिरमिव वमद्भिः प्रेयसीगात्रसङ्गै-

रपि जरठमजैपीद्विप्रोष्मगर्वं नरेन्द्रः ॥७८॥

अन्वयः

नरेन्द्रः मधुसमयविरामतामवीर्यस्य पुष्पकेतोः शौर्यम् इति बहुभिः
चरित्रैः सूत्रयन् शिशिरं वमद्भिः प्रेयसीगात्रसङ्गैः जरठम् प्रोष्मगर्वम्
अपि अजैपीत्।

व्याख्या

नरेन्द्रो विक्रमाङ्कदेवो मधुसमयस्य वसन्तकालस्य विरामेण तमाप्या क्षामं
क्षीणतां प्राप्तं विर्यं पराक्रमी यस्य स तस्य पुष्पकेतोः कामस्य शौर्यं बीरतामिति
पूर्वोक्तबन्धुभिरनेकैः चरित्रैराचरितं। इत्यर्थः सूत्रयन् बिस्तारयन् शिशिरं शैत्यं
वमद्भिर्बुधिरङ्गि प्रकटयद्भिः प्रेयस्यः प्रियास्तातां गान्त्राणि शरीराणि "गात्रं
बधुः सहनन शरीरं वध्मं विग्रहः" इत्यमरः। तेषां सङ्गास्तैः जरठं बन्धनं
"कठिनं कूरं बठोरं निष्ठुरं बृद्धम्। जरठं मूर्तिमन्मूर्तम्" इत्यमरः। प्रोष्मगर्वं-
मपि प्रोष्मसन्तापदपमप्यभजंवीत् निरस्तवान्।

भाषा

राजा विक्रमाङ्कदेव ने वसन्त ऋतु के बीज जाने में वमजोर मये
पराक्रम को या बल का उपर्यक्त

बढ़ाते हुए शैत्य को प्रकट करने वाले अर्थात् ठण्डक पहुँचाने वाले प्रियाओं के ठण्डे शरीरों के सम्पर्क से अत्यन्त कडे ग्रीष्म ऋतु के अभिमान को अर्थात् अत्यन्त कड़ी गर्मी को भी दूर कर दिया ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव-विद्यापति-काश्मीरकभट्ट श्री विल्हणविरचिते विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्ये द्वादशः सर्गः ।

नेत्राब्जाभ्रयुगाङ्गविक्रमशरत्कालेऽथ दामोदरात्

भारद्वाजबुधोत्तमात्समुदितः श्री विश्वनाथः सुधीः ।

सक्रे रामकुपेरपरिदलधरात्सम्प्रोक्षसाहाय्यकः

। श्रीकायुग्ममिदं रमाकण्ठया संगे शुभे द्वादशे ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ।

—

महाकविश्रीविल्हणविरचितं

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

त्रयोदशः सर्गः

प्रतापमारोप्य परां समुन्नतिं यशः प्रदर्श्यैव च दावभस्मभिः ।
भजन्निदाघः कृतकृत्यतामिव स्वपौरुषाविष्करणान्न्यवर्तत ॥१॥

अन्वयः

निदाघः प्रतापं परां समुन्नतिम् आरोप्य दावभस्मभिः यशः च
प्रदर्श्य इव कृतकृत्यतां भजन् इव स्वपौरुषाविष्करणात् न्यवर्तत ।

व्याख्या

निदाघो प्रीप्नकालं प्रतापमुत्पन्नं योशवण्डनं तेजश्वं 'स प्रतापं प्रभाषश्च
यत्तेजः कौशवण्डनम् इत्यमरः । परामुत्पत्त्या समुन्नतिमुन्नतावस्थामारोप्य
प्रतिष्ठाप्य दावो वनाग्निं 'दवदावो वनारण्यवह्नी' इत्यमरः । तस्य भस्म-
निर्यूलिभिः घातयत्वा यशश्च प्रदर्श्य इव प्रकाश्य इव कृतं सम्पादितं इत्यं
कर्तव्यं धेने स तस्य भावः कृतकृत्यतां सौ कृतार्थतां भजन् धर्मोन्निव स्व पौरुषं
सन्तापस्तस्याऽऽविष्करणात् प्राबुर्भावसम्पादनात् न्यवर्तत विरतोऽभूत् । सोऽपि
कल्पयितुं इदं यशः प्रतापस्य च यदा प्रकाशो भवति तदा स कृतकृत्यो
भवतीति दृश्यते तर्पणाऽन निदाघस्याऽपीति भावः ।

भाषा

प्रीप्न ऋतु आने प्रताप को अर्पान् गर्मी को पराकाष्टा तब पहुँचाकर,
दावानल से जले पेरने की मक़दद गला से माना करना सफ़ेद बना दिगाकर
अर्पान् फैलाकर कृतकृत्य होकर माना करने परशायें का प्रकाश करने में निरुता
हो गया । अर्पान् अब प्रीप्न की गर्मी कम होने लगी ।

विधाय तैक्ष्ण्यं गणितान्यहानि स प्रतापहानेः प्रणयित्वमाययौ ।
परोपतापैकपरायणाच्चिरं क्व वा भवन्त्यभ्युदयस्य भूमयः ॥२॥

अन्वयः

सः गणितानि अहानि तैक्ष्ण्यं विधाय प्रतापहानेः प्रणयित्वम्
आययौ परोपतापैकपरायणाः 'क्व वा' चिरम् अभ्युदयस्य भूमयः
भवन्ति ।

व्याख्या

स निदायकालः गणितानि अल्पाणि महानि दिनानि न तु बहूनि, तैक्ष्ण्यं
सन्तर्प्य विधाय प्रतापस्य सन्तापस्य हानेः न्यूनतायाः प्रणयित्वं विषयत्वमाययौ
प्राप्तवान् । अनुमेयार्थमर्थान्तरन्यासेन समर्थयति—परोपतापैकपरायणां सन्ता-
पने दुःखसमर्पणे एकपरायणा नितान्तसंलग्नाः अनाः क्व वा 'कुत्र' चिरं
बहुकालमभ्युदयस्योदयेभूमयः स्थानानि भवन्ति जायन्ते ? न कुत्रापि भवन्ती-
त्यर्थः । अत्रार्थान्तरन्यासनामाऽलङ्कारः ।

भाषा

बहु ग्रीष्म ऋतु छोड़े समय तक अपनी तीक्ष्णता दिखाकर अर्थात् अपनी
उज्ज्वलता से सबको पीड़ित कर प्रताप की क्षीणता का पात्र बन गया अर्थात्
उसकी तेजी कम हो गई । केवल दूसरी को पीड़ित करने में ही लगे हुए लोग
चिरकाल तक अभ्युदय के पात्र कहाँ होते हैं ? अर्थात् नहीं होते ।

दवानलप्लुष्टवनान्तभस्मभिः क्षमाधराः पाण्डुरुचश्चकासिरे ।
गता इवाङ्कस्थितबालवृक्षकक्षयोत्थवैराग्यवशात्तपस्विताम् ॥३॥

अन्वयः

दवानलप्लुष्टवनान्तभस्मभिः पाण्डुरुचः क्षमाधराः अङ्कस्थितबाल-
वृक्षकक्षयोत्थवैराग्यवशात् तपस्वितां गताः इव चकासिरे ।

व्याख्या

दवानलेन यनानिना 'दधदावी वनारण्यबह्वी' इत्यमरः । प्लुष्टानि दग्धानि
'प्लुष्टप्लुष्टोपिता दग्धे' इत्यमरः । यनान्तानि तेषां भस्मानि भूतयः घूलयः
ताभिः पाण्डुरुचो घवलवर्णाः क्षमाधराः पर्वता अङ्गेषु पर्वतमध्यप्रदेशेषु स्थिता

विद्यमानास्तस्मत्प्रेमः, बालवृक्षकः तनयो इव नूतनवृक्षास्तेषां, संश्लेषः विनाशो न
उत्पद्यमानः, वैराग्यं विषयवैमुख्यं, तस्मै वक्ष्यात्, हेतोः तपस्वितां गता इव
तपोनिष्ठकाः तस्मत्प्रेमने पवलास्तपय इव जाता इति भावः । अत्रोत्प्रेक्षा-
सङ्कारः ।

भाषा

बाबानल से जैसे जंगलों की राख, से संकोद कान्तिवाले पर्वत, गोद में रहने
वाले छोटे-छोटे वृक्षरूपी पुत्रों के नाश से उत्पन्न हुए वैराग्य से मानी तपस्वी
बन गये हों ऐसे शोभित होते थे ।

निदाघसम्पादितकार्यसम्पदां तरङ्गिणीनां गलितां नितम्बतः ।
कलप्रलापाः कलहंसपङ्क्तयश्चकासिरे विभ्रममेखला इव ॥४॥

अन्वयः

निदाघसम्पादितकार्यसम्पदां तरङ्गिणीनां नितम्बतः गलिताः
कलप्रलापाः कलहंसपङ्क्तयः विभ्रममेखला इव चकासिरे ।

व्याख्या

निदाघेन शीघ्रकालेन सम्पादिता समुत्पादिता कार्यसम्पत् अल्पजलत्वं
वीर्यवाभावश्च धातान्तास्तासां तरङ्गिणीनां नदीनां 'अर्धं नदीं सरित्' ।
तरङ्गिणी शैवलिनौ' इत्यमरः । नितम्बतः कटिपदपादुगलः, अत्र तदवस्थात्
गलिताः अधः प्रदेशे समागताः कलो मयुरः प्रलापः शब्दः येषाम्ते कलप्रलापाः
कलहंसाः कलम्बहंसा 'बादम्बः कलहंसः स्यात्' इत्यमरः । तेषां पङ्क्तयः
विभ्रममेखला विलासरासना इव चकासिरे शशुभिरे । अत्र स्त्रीव्यवहारसमारो-
पारसमासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

शीघ्र ऋतु के कारण शृङ्गता को प्राप्त बर्षान् जिसका जल और पाद
बम हो गया है ऐसी नदियों के नितम्ब अर्थात् तट से नीचे की ओर उतरने हुए
मुन्दर शब्द करने वाले हंसों की पक्षियों नदियों की करवनिदियों के समान
शोभित होनी थी । अर्थात् शृङ्ग हो जाने से धैर्यी करपनी गड्ढ के साथ नीचे
गिर पड़ती है उसी प्रकार मुन्दर शब्द करने वाली कल हंसों की पक्षि तट से
नीचे की ओर उतर पड़ी ।

रवेः समस्तक्षितिमध्यगं रसं निषीय पीनत्वमतीव विभ्रतः ।
भरेण वाजिष्विव मन्दगामिषु क्रमेण दैर्घ्यं दिवसाः प्रपेदिरे ॥५॥

अन्वयः

समस्तक्षितिमध्यग रसं निषीय अतीव पीनत्वं विभ्रतः रवेः भरेण
वाजिषु मन्दगामिषु (सत्सु) इव दिवसाः क्रमेण दैर्घ्यं प्रपेदिरे ।

व्याख्या

समस्ता सम्पूर्णा क्षिति पृथ्वी तस्या मध्ये गच्छतीति तम् समस्तक्षिति
मध्यगं सम्पूर्णपृथ्वीयत् रसं जल 'रसं स्वादे जले धीरे' इति हंम् । निषीय
आकृष्य जलस्य संशोषणं कृत्वा अतीव पीनत्वं स्थूलत्वं विभ्रत धारयती
रवेःसूर्यस्य भरेण सूर्यगतजलभारेण वाजिषु मन्दैषु मन्दगामिषु अलसगतिषु सत्सु
इव विव्रता दिनानि क्रमेण शनैः-शनैः दैर्घ्यं विशालता प्रपेदिरे प्राप्ता ।

भाषा

समग्र पृथ्वी में के जल को सोख कर अत्यधिक स्थूल भए हुए सूर्य के बोझ
से मानो घोड़ों के धीरे धीरे चलन से दिन-दोरे-धीरे बड़ा होन लग ।

न गन्तुमन्याः पदमप्यपारयन् नितान्तदीर्घं तनिमानमागताः ।
हिमाद्रिजाताभिरलम्बि केवलं नदीभिरब्धेः परिरम्भणोत्सवः ॥६॥

अन्वयः

नितान्तदीर्घं तनिमानम् आगताः अन्याः पदम् अपि गन्तुम् न
अपारयन् । केवलं हिमाद्रिजाताभिः नदीभिः अब्धेः परिरम्भणोत्सवः
अलम्बि ।

व्याख्या

नितान्तदीर्घमत्यन्त तनिमानं कुशलमागता प्राप्ता अन्या नद्यः पदमपि
पदमप्यस्तप्रमाणमपि पार्तुं यातुं न अपारयन् अतमर्थां अभ्युषः केवलं हिमाद्रे
हिमालयात् जाताभिरलम्बिभिः नदीभिः सरङ्गिणीभिरेव नान्यनदीभिरब्धेस्तमुद्रस्य
परिरम्भणोत्सव आलिङ्गनोत्सवोऽलम्बि अप्रापि । नदीषु नादिका व्यवहार-
समारोपादत्र समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा-

अत्यधिक सूक्ष्मता की प्राप्त अर्थात् मानो सूख जाने से जिनका पाद छोटा हो गया है ऐसी अन्य नदियाँ तो थोड़ा भी आगे बढ़ने में असमर्थ हो गईं। केवल हिमालय पर्वत से निकली नदियाँ ही अपने पति समुद्र के आलिङ्गन का उत्सव मना सकी अर्थात् समुद्र में जाकर मिल सकी। १

तुषारशैलद्रवनिर्भरोदकं समाहरन्नुत्तरभूमिनिम्नगाः ।

हिमोपचारार्थमनेकवाहिनी-वियोगतप्तस्य सरित्पतेरिव ॥७॥

अन्वयः

उत्तरभूमिनिम्नगाः अनेकवाहिनीवियोगतप्तस्य सरित्पतेः हिमोपचारार्थम् इव तुषारशैलद्रवनिर्भरोदकं समाहरन् ।

व्याख्या

उत्तरभूमे उत्तरवेगस्य निम्नगा गङ्गादिनद्य 'ज्वन्ती निम्नगापगा । गङ्गा विष्णुपदी' इत्यमरः । अनेका नाना वाहिनी येष तासां वियोगेन विरहेण, तप्तस्याऽऽर्तस्य सरित्पतेस्समुद्रस्य हिमस्तुषारः 'तुषारस्तुहितं हिमम्' इत्यमरः । शैलस्य उपचार उपायस्तदर्थं तुषारस्य हिमस्य शैल पर्वतस्तस्य 'शैलयुक्ती भगावगी' इत्यमरः । इवेण निम्नगा वारिप्रवाहास्तेषां 'वारिप्रवाहो निम्नरो सरः' इत्यमरः । उदकं जलं समाहरन् समानयन् ।

भाषा

उत्तर प्रदेश की गङ्गादि नदियाँ अनेक नदियाँ के वियोग से पीड़ित नदियाँ के पति समुद्र का मानो शीतोपचार करने के लिये हिमालयपर्वत के परक के गलने से बने झरना के जल को ला रही थीं ।

प्रबुद्धकार्ष्याः परितापसङ्कुचत्-सपङ्कपङ्केरुहिणोदलाङ्किताः ।

दशामलब्धान्विसमागमाश्चिरं वियोगयोग्याममजन्त निम्नगाः ॥८॥

अन्वयः

अलब्धान्विसमागमाः प्रबुद्धकार्ष्याः परितापसङ्कुचत्सपङ्कपङ्केरुहिणोदलाङ्किताः निम्नगाः चिरं वियोगयोग्याममजन्त ।

व्याख्या

अलङ्घ्यः अप्राप्तः अद्वेषेस्तमुद्रस्य 'समुद्रोऽब्धिरकूपारः' इत्यमरः । समागमो संगमो याभिस्ताः प्रबुद्धं प्रबुद्धं काश्यं तनुत्वं यासान्ताः परितोपेन प्रीत्यसन्तानेन सदकुचन्ति सपङ्कानि जलादर्शनात् कर्दमान्वितानि पङ्केरुहिणीनां कमलिनीनां दलानि पत्राणि तैरन्यत्र चन्दनादिपङ्कलिप्तैः कमलिनीपत्रैरङ्किता मुक्ता विम्वया मयः चिरं बहुकालं वियोगस्य कान्तविरहस्य योग्यामनुकूलां दशामवस्थामभजन्त प्रापुः । अत्र समाप्तिरितरेच्छारः ।

१३ । आया

समुद्र का संगम न प्राप्त कर सकने वाली, अत्यन्त सूख गई हुई और गर्मी से कीचड़ से सने सूखे कमलिनी के पत्तों से शोभित मयियाँ चिरकाल तक विरहावस्था के योग्य दशा को प्राप्त हुई । अर्थात् ठीक वैसे ही जैसे कोई विरहिणी अपने पति का संगम न प्राप्त कर दुबली हो जाती है और काम-सन्ताप से पीड़ित होकर शैत्य के लिये चन्दन का लेप तथा कमल के पत्ते धारण कर अपनी विरहावस्था को प्रकट करती है ।

दशं प्रपापालिकया प्रकाशिते न्यवेशयत्कुम्भधिया कुचद्वये ।
विवेद पान्थः कलशात्परिच्युतां न वारिधारां मुखसङ्गिनीमपि ॥९॥

अन्वयः

पान्थः प्रपापालिकया प्रकाशिते कुचद्वये कुम्भधिया दशं न्यवेशयत्
कलशात्परिच्युतां मुखसङ्गिनीम् अपि वारिधारां न विवेद ।

व्याख्या

पान्थः पथिकः 'पान्थः पथिक इत्यपि' इत्यमरः । प्रपा पानीयशालिका 'प्रपा पानीयशालिका' इत्यमरः । तस्याः पालिका तया कान्तया प्रकाशिते प्रकाशिते कुचद्वये स्तनयुगले कुम्भधिया घटबद्धया दशं नयन न्यवेशयत् निवेशितवान् कलशात् घटात् परिच्युतां पतितं मुखं आनने सङ्गिनी समासक्ता ताम् अपि वारिधारां जलधारां न विवेद न ज्ञातवान् । तदीयशब्दं मुग्धो-
ऽभूदित्यर्थः । कुचयोः कुम्भसावृण्यव्यञ्जनादुपमासङ्कारब्धनिः ।

भाषा

कोई राही, पोस्त्रेवाली द्वारा प्रकट किये हुए उसके दोनों स्तनों को घड़ो की बुद्धि से देखने लगा । पानी के घड़े में से निकली और मुख में पड़ी

जलधारा को भी वह न जान सका । अर्थात् पोसरे वाली के बड़े २ स्तनों को देखने में इतना तल्लीन हो गया कि पोसरे पर पानी पीने पर भी उसे पानी पीने का ज्ञान न हुआ ।

पुः प्रपापालिकया समर्पितं चिरेण पान्याः कथमप्यनादरात् ।
तदीयविम्बाधरपानलम्पटाः सपाटलामोदमपि प्रपाजलम् ॥१०॥

अन्यथाः

तदीयविम्बाधरपानलम्पटाः पान्याः प्रपापालिकया समर्पितं स-
पाटलामोदम् अपि प्रपाजलं चिरेण कथम् अपि अनादरात् पुः ।

व्याख्या

तदीयविम्बाधरस्य प्रपापालिकाविम्बाधरस्य पाने - लम्पटास्ताभिलाषा-
पान्याः परित्रा प्रपापालिकया पानीयशालिकाभिपुक्तस्त्रिया समर्पितं इत्तं
पाटलपुष्पाणामामोदेन सुगन्धेन 'आमोदो गन्धपेयो' इति मेदिनी । तद्विषयमपि
प्रपाजलं पानीयशालिकास्थितसम्बु चिरेण बहुकालान्तरं कथमपि दृच्छादपि
भवाद्वादन्यमनस्वतया पुः पीतवन्तः । सुरभिजलापेक्षया प्रपापालिकाधर-
रसोत्तर्यध्यञ्जनाद् व्यतिरेकलज्जारप्येति ।

भाषा

पोसरे वाली के लाल अधरोष्ठ में पान के लिये लालावित राहीगण ने
पोसरे वाली द्वारा दिये हुए गुलाब की गन्ध से सुगन्धित पोसरे के जल को
बहुन दूरी में बिसी प्रकार मन बिगाड कर पीया ।

निरन्तराघट्टितपाटलाधराः क्रमान्निदायस्य घनोष्मसङ्गिनः ।
व्यरंसिपुः श्वाससमीरणा इव प्रबुद्धदावानलवन्धवोऽनिलाः ॥११॥

अन्यथाः

निरन्तराघट्टितपाटलाधराः निदायस्य घनोष्मसङ्गिनः प्रबुद्धदावा-
नलवन्धवः अनिलाः श्वाससमीरणाः इव वमात् व्यरंसिपुः ।

व्याख्या

निरन्तरमविच्छिन्नराघट्टिता संपर्कवर्धयन्त्रा पाटला पाटलापुष्पाणि तातो
यरा बाह्या निदायस्य शीघ्रं वातसम्बन्धिनो घनीष्मण अत्यतस्तन्तायस्य

सङ्गिन सन्तापयुक्ता अतएव प्रवृद्धस्य प्रवृद्धस्य दावानलस्य वनवह्नेर्वन्धव सद्दाश
अनिला धायव इवाससमीरणा इव निइवासवायव इव क्रमात् क्रमशो ध्यरसिपु
विरता अभूय । पाटलापुष्पाणा रक्तत्वात् शबवन्हितादृश्य वायोर्मुञ्चतमेव ।

भाषा
गुलाब के वृक्षों से लगातार टुकुराने से लाल रंग के गुलाब के फूलों को
धारण करने वाले, ग्रीष्म ऋतु की अत्यधिक गर्मी से गरम भये हुए अतएव
भमकी हुई दावाग्नि के समान वायु, मिट्टास वायु के समान धीरे २ कम
होने लगे । अर्थात्-जिम प्रकार दावाग्नि के जलते हुए-लालरंग के कोयल
गरम वायु के साथ इधर उधर उड़ते हैं-वैसे ही-गुलाब के लालरंग के फूलों
के वायु के पीके से उनके साथ उड़ते रहने से ये ग्रीष्म ऋतु के वायु, घयकती
हुई दावाग्नि के समान थ ।

गतायुपि ग्रीष्ममहोष्मदभ्यरे दिनेऽपि चञ्चत्पुलकैर्विलासिभिः । -
कुचस्थलीचन्दनलेपपङ्किल-प्रियाङ्गपालीमुखमन्वभूयत ॥१२॥

अन्वयः

ग्रीष्ममहोष्मदभ्यरे गतायुपि चञ्चत्पुलकैः विलासिभिः कुचस्थली-
चन्दनलेपपङ्किलप्रियाङ्गपालीमुखम् अन्वभूयत ।

व्याख्या

ग्रीष्मस्य महोष्मा अत्युष्णत्वं तस्य दभ्यरमभिमानस्तस्मिन् गतायुपि समाप्ति
गते सति चञ्चल उत्लसन् पुष्पको रोमाञ्चो येषान्ते तादृच चञ्चत्पुलका
'पुमान्स्त्रियेति एकशेष' तै चञ्चत्पुलकै विलासिभि कुचस्थलया स्तनस्थलया
चन्दनस्य लेपस्तेन पङ्किल कर्दमयुक्त प्रियस्य प्रियायोरथाङ्क तस्य पाली स्थान
तस्यास्तुक्कमन्वभूयत गृहीतम् ।

भाषा

ग्रीष्म ऋतु की गर्मी की अत्यधिकता के अभिमान के समाप्त हो जान पर
रोमाञ्चा से युक्त कामी और कामिनियो ने कुच स्थान पर चन्दन के लेप
से लिपे अपनी प्रिया ओर प्रिय की गोद में बैठे रहने के सुख का अनुभव किया ।

परस्परश्चाससमीरघट्टन-श्रुटत्कपोलस्थलधर्मविन्दुभिः ।
अपि प्रदोषावसरे विलासिभिः करम्बितान्योन्यभुजैरसुप्यत ॥१३॥

अन्वयः

परस्परश्वाससमीरो घट्टनेन वृट्कपोलस्थलधर्मचिन्दुभिः करम्बितान्योन्यमुजैः विलासिभिः प्रदोषावसरे अपि असुप्यत ।

॥१३॥

परस्परस्य श्वाससमीरो निःश्वासवायुस्तस्य घट्टनेन संघर्षणेन वृट्स्तो विलम्पन्तः कपोलस्थलस्य गण्डस्थलस्य धर्मचिन्दवो भ्रमजलकणाः येषान्ते ताश्च तैः करम्बिताः परस्परं संश्लिष्टाः अन्योन्यभुजा येषां यासान्च तै ताश्च तैः विलासिभिः कामुकैः पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः प्रदोषस्य रजनीप्रारम्भस्य सायं समपत्यावसरेऽपि प्रदोषो रजनीमुत्तम इत्यमरः । असुप्यत सुप्तम् ।

भाषा
परस्पर एक दूसरे के श्वास वायु के लगने से एक दूसरे के कपोलस्थल पर आई हुई-पक्षीनों की बूंदों को मुखा देने वाले बीर परस्पर अपनी भुजाओं से एक दूसरे को लपट कर पड़े हुए कामुक लोग सायंकाल के समय में भी सोये पड़े थे ।

अपङ्कजसस्तरमस्तचन्दनं विलाससंमर्दममन्दमाश्रिताः ।
शनैर्निदाघस्य घनामदर्शयन् प्रतापहानि हरिणायतेक्षणाः ॥१४॥

अन्वयः

हरिणायतेक्षणाः अपङ्कजसस्तरम् अस्तचन्दनं विलाससंमर्दम् अमन्दम् आश्रिताः (सत्यः) निदाघस्य घना प्रतापहानि शनैः अदर्शयन् ।

व्याख्या

॥१४॥ कपूरसंमर्द, चन्दन, विलास, प्रतापहानि, शनैः, अदर्शयन्
हरिणस्येवाऽऽपते ईक्षणं नञ् यासान्ता भगविशाललोचनाः पङ्कज कमलमेव सस्तरं तल्पं, नास्ति यस्मिन्स तमपेक्षा क्रियाविशेषणमस्तं रहितं चन्दनं यस्मिन्स तं महा क्रियाविशेषणं विलासस्य प्रतिविहारस्य संमर्दं घाटुल्यममन्दं यथा स्यात्तथा आश्रिता भजमानास्तस्य निदाघस्य प्रीण्यस्य घना साक्षा निरन्तरा प्रतापस्य प्रतापस्य हानि राहित्यं शनैर्मन्दं मन्वमदर्शयन् प्रकटितवत्यः ।

भाषा

हरिण के समान बड़ी-२, आँखों वाली नारियों ने बिना कमल के बिस्तरे

के, बिना चन्दन लगाए, अत्यधिक रति बिहार के आनन्द का उपभोग करने में लगे रहकर, क्रमशः प्रीष्म ऋतु की अत्यधिक निस्तेजता को दर्शाया ।

अपश्यदस्मिन्समये महीपतिः पयोदखण्डं मिलितार्कमण्डलम् ।
सकुण्डलं वारिमुचामनेहसः कुतोऽपि मूर्धानमिवार्धनिर्गतम् ॥१५॥

अन्वयः

अस्मिन् समये महीपतिः मिलितार्कमण्डलं पयोदखण्डं वारिमुचाम् अनेहसः सकुण्डलं मूर्धानं कुतः अपि अर्धनिर्गतम् इव अपश्यत् ।

व्याख्या

अस्मिन्समये निवाद्यतमथावसाने महीपतिर्नृपः मिलितं संयुक्तमर्कमण्डलं सूर्यमण्डलं अस्मिन्समये पयोदस्य मेघस्य खण्डं शकल 'मित शकलखण्डे वा' इत्यमरः । वारिमुचा मेघानामनेहसः कालस्य 'कालो विष्टोऽप्यनेहापि' इत्यमरः । कुण्डलेन सहितं सकुण्डलं मूर्धानं शीर्षं 'शिरः शीर्षं मूर्धा ना' इत्यमरः । कुतोऽपि कस्मादपि प्रवेशादर्थनिर्गतं बोहिनिःसृतार्धभागमिव अपश्यत् । अत्रोत्प्रेक्षा-लङ्कारः ।

भाषा

॥१५॥ प्रीष्मः ऋतु के समाप्त होने के समय में राजा विक्रमाङ्कदेव ने सूर्य की किरणों से युक्त मेघ के एक टुकड़े को, मानो मेघों के समय के अर्थात् वर्षा ऋतु के चमकते हुए कुण्डलों से युक्त मस्तक का कहीं से आधा निकला हुआ भाग देखा ।

निदाघनिःशेषिततोयसम्पदः समुद्धृतं वारिदिदृक्षया सुरैः ।
नभःस्रवन्त्या इव पङ्कमङ्कतः समापतिर्बालपयोदमैक्षत ॥१६॥

अन्वयः

निदाघनिःशेषिततोयसम्पदः नभःस्रवन्त्याः अङ्कतः वारिदिदृक्षया सुरैः समुद्धृतं पङ्कम् इव बालपयोदम् ऐक्षत ।

व्याख्या

समायाः पृथिव्याः 'समा तितितं पृथ्वी च' इति पराणिः । पतिः समा-पतिर्नृपो विक्रमाङ्कदेवः निवाद्येन प्रीष्मेन निःशेषिता समाप्ति गता तोयसम्पत्

सर्ग] ।

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

जलसम्पत्तिः यस्यास्ता तस्या नभस्तत्वन्याः सुरनद्या अङ्कत मध्यात् वा
द्वया जलं वर्तते नवेति विलोकनेच्छया सुरदेवं समुद्भूतः निष्कासितः पङ्क्तौ
कर्ममिव 'पङ्क्तोऽस्त्रीशावकर्मो' इत्यमरः । बालपयोद इयाम नवीनमेघमंस
वृष्टयान् ।

भाषा

पृथ्वीपति विक्रमाङ्कदेव ने उस मेघ के टुकड़े को ग्रीष्म ऋतु के कारण
समाप्तप्राय जलसम्पत्ति वाली आकाशगङ्गा के मध्य से, जल हैं या नहीं
यह देखने की इच्छा से देवताओं द्वारा निकाले हुए बीचड़ के समान देखा ।

शनैरवाप्तोपचयं पयोमुखं विलोक्य कौतूहललोललोचनाम् ।
अथाङ्कपर्यङ्ककृतास्पदां प्रियामवोचत दमातलमीनलाञ्छनः ॥१७॥

अन्वयः

अथ दमातलमीनलाञ्छनः शनैः अवाप्तोपचयं पयोमुखं विलोक्य
अङ्कपर्यङ्ककृतास्पदां कौतूहललोललोचनां प्रियाम् अवोचत ।

व्याख्या

अर्धत्यनन्तर दमातलस्य भूतलस्य मीनलाञ्छन कामस्वरूपी नृप विक्रमाङ्क-
देव शनैः मन्द मन्दमवाप्त प्राप्त उपभयो वृद्धियेन स त पयोमुख मेघं विलोक्य
वृद्ध्वा अङ्कमेघ उत्तङ्ग एव पर्यङ्कस्तस्मिन् कृतास्पद स्थान यथा सा ता
कौतूहलेन उत्कण्ठया लीले वञ्चले लोचने नैत्रे यस्यास्ता तां प्रिया स्वकान्ताम-
वोचत उक्तवान् वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः ।

भाषा

इसके अनन्तर पृथ्वी पर के कामदेव राजा विक्रमाङ्कदेव ने धीरे २ बड़े
होने वाले मेघ को देख कर उसके गोद रूपी पलङ्ग पर बैठी हुई, कुतूहल से
बञ्चल नेत्र वाली अपनी प्रिया चन्द्रलेखा से कहा ।

नभस्तलारण्यतमालमालिका महीमृतां मूर्धसु मूर्धजावलिः ।
तद्विभ्रदीपाञ्जनपुञ्जसंनिभा विभाव्यतां सुभ्रु नवाभ्रमण्डली ॥१८॥

अन्वयः

हे सुभ्रु नवाभ्रमण्डली नभस्तलारण्यतमालमालिका महीमृतां
मूर्धसु मूर्धजावलिः तद्विभ्रदीपाञ्जनपुञ्जसंनिभा विभाव्यतां

— व्याख्या —

हे सुभ्रु सुन्दरभ्रूयुक्ते नवाभ्रमण्डली नवीनमेघमण्डली नभस्तलमेव गगन-
तलमेवारण्य यन तस्य तमालवृक्षाणा मालंब मालिका श्रेणि इयामत्वात्सादृश्ये-
नाभेद, महीभृता पर्वताना मूधसु शिरस्तु मूवजाना केजाना कुन्तला 'मूर्धजात्व-
स्याश्चिकुरा' इति वुर्ण । आवलि पदवित्, तडिदेव विद्युदेव 'तडित्सीदा-
मनोविद्युत्' इत्यमर । प्रवीपस्तस्याञ्जनपुञ्जसनिभा अञ्जनसमूहसमा सर्वत्र
कृष्णत्वमेव साधर्म्यमिति धिमाव्यता धिचायता ज्ञापताम् । अत्र मालाह्व-
कालङ्कारः ।

१ १ ४ ५ ६ ७ (५ भाषा) १ २ ३ ४ ५

॥ १८ ॥ हे सुन्दर मीनो बाली चन्द्रलेखा । इस नूतन मेघाढम्बर-को आकाशरूपी
जङ्गल में उत्पन्न होने वाले कृष्ण-रंग के तमालवृक्षों की कतार, पर्वतों के
मस्तकों पर की (काली) केशपक्ति तथा बिजली रूपी दीपक के कञ्जल का
समूह समानो ।

घनोपरोधात्तरलाक्षि लक्ष्यते, मलीमसं मण्डलमृष्णदीधितेः ।
क्षणप्रभादीपसमुत्थकञ्जलमहोत्कवर्पापितकर्परोपमम् ॥१९॥

अन्वयः.

हे तरलाक्षि घनोपरोधात् उष्णदीधितेः मलीमस मण्डल क्षणप्रभा-
दीपसमुत्थकञ्जलमहोत्कवर्पापितकर्परोपम लक्ष्यते ।

व्याख्या

तरले चञ्चले अक्षिणी नयने यस्यास्ता तत्तम्बोधने हे तरलाक्षि प्रनानां
मेघानामुपरोधादवरोधादाच्छादनादुष्णदीधितेरुष्णविरणस्य सूर्यस्य मलीमस
मलिन 'मलीमसं तु मलिन इत्यमर । मण्डल क्षणप्रभा विद्युदेव दीपस्तेन
समुत्थ नित्सुत्पोष्यं यत् यत्कञ्जल तस्य ग्रहे ग्रहणे उत्का उत्कण्ठिता या यया
यपत् एव तापिका सया अपित उपरि संरोपित । कर्पर । कर्परस्तु कटाहे रस्यो-
च्छस्त्रभेदकपालयो' इति ह्रस्वः । आच्छादनं, तस्योपमा सावृण्य यस्य तत् लक्ष्यते
वक्ष्यते । अत्रोपमालङ्कारः ।

—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ भाषा १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

हे कञ्जल नेत्र बाली चन्द्रलेखा मेघों के छा जाने से सूर्य का मलिन मण्डल

विजली रूपी दीप से उत्पन्न मञ्जल को लेने के लिये उत्सुक् वर्षा रूपी नायिका द्वारा लगाई हुई लोहे की ढक्की के सगान दीख पड़ता था । अर्थात् कजरदत्ता के समान दिखाई देता था ।

मृगाक्षि पश्य प्रसभं नमश्चरी-विलासकृष्णागुरुधूपमण्डलैः ।
करम्बितः पदपदमेचकैरिव, प्रयाति सद्यः प्रचुरत्वं मम्बुदः ॥२०॥

हे मृगाक्षि अम्बुदः पदपदमेचकैः नमश्चरीविलासकृष्णागुरुधूप-
मण्डलैः करम्बितः इव सद्यः प्रचुरत्वं प्रयाति प्रसभं पश्य ।

व्याख्या

हे मृगाक्षि हरिणनयने अम्बुदो मेघ पदपदा भ्रमरा 'मृङ्गपदपदभ्रमरालय' इत्यमरः । इव मेघका कृष्णार्तं नमश्चरीनामप्सरसां विलासकृष्णागुदतन्मन्मि-
धूपतमूहं करम्बितं युक्तं प्रवर्धित इव सद्यः तत्क्षणमेव प्रचुरत्वं प्रयाति बाहुन्यं
प्राप्नोति प्रसभं यत्नात् अवश्यमेव पश्य विलोकयन् मेघम् ।

भाषा

हे मृगययनी ! यह मेघ मानो भीरा के ऐसे काले अप्सराओं के सुगन्धित
कस्तूरी तथा भ्रमर के धूपों के समूह से वृद्धि को प्राप्त भया हुआ, सीधे
से बड़ा होता जा रहा है, इसे अवश्य देखो ।

अनेन नूनं जलधेः समुद्रतं विचित्ररत्नाङ्कुरदन्तुरं पयः ।
अनेकवर्णाश्रितमन्यथा कथं पयोमुचा निर्मितमिन्द्रकामुर्कम् ॥२१॥

अन्वयः ।

अनेन जलधेः विचित्ररत्नाङ्कुरदन्तुरं पयः नूनं समुद्रघृतम् । अन्यथा
पयोमुचा अनेकवर्णाश्रितम् इन्द्रकामुर्कं कथं निर्मितम् ।

व्याख्या

अनेन मेघेन जलधेः समुद्रान् विचित्रा नालाविषवर्णा रत्नाङ्कुरा अङ्कुरो-
मिनवोद्भिदि इत्यमरः । तदन्तुरं मनोज पयो जलं नूनं समुद्रघृतं समावृष्टमपया
रत्नाङ्कुरावितं अतः मेघेन माहृष्यं स्यात्तर्हि पयोमुचा मेघेन अनेकवर्णं रक्त-
रूपपीतवर्णरञ्जितं युक्तं इन्द्राय कामुर्कं यत् 'इन्द्राय' दत्तवन्तस्यैव ऋ-
तोहितम् इत्यमरः । कथं निर्मितं विहितम् । अत्रोत्पत्त्यादिकारः ।

नितबोद्धे" इत्युभयत्राश्रयः । स्फुरच्चमत्कृत नील श्याम दुकूल तस्य विभ्रमो
विलासो येषु ते स्फुरन्नीलदुकूलविभ्रमा नीलवस्त्रसदृशा घना मेघा किरातानां
वेदमानि गूहाणि 'गूहं गेहोदवसितं वेदम' सद्म' इत्यमरः । तेषां बीयीषु मार्गेषु
'बीयी पट्टकतो गूहाङ्गे च रूपकान्तरवत्तमो' इति मेदिनी । निपत्य प्राप्य
हता मारिता अच्छभल्ता भल्लुका 'श्रद्धाच्छभल्लभल्लुका' इत्यमरः । तेषां
प्रतिमल्लता सादृश्यं यतां प्राप्ता ।

भाषा

पर्वतो के कटक प्रदेशों में पक्ष में कटी में बयकन वाटे नीले रंग के वस्त्र
की शोभा देन वाले येष भिल्ल लोगों के घरों के मार्गों में प्राप्त होकर भारे
हुए (काले रंग के) भालुआ की समानता को प्राप्त करते हैं ।

अकृत्रिमाः काण्डपटाः पयोमुचस्तडिद्व्यूलास्यरहस्यभङ्गिषु ।

निदाघतप्ते नमसि स्फुरन्त्यमी गलज्जलार्द्रासदृशाः कृशोदरि ॥२४॥

अन्वयः

हे कृशोदरि पयोमुचः तडिद्व्यूलास्यरहस्यभङ्गिषु अकृत्रिमाः काण्ड-
पटाः (प्रतीपन्ते) निदाघतप्ते नमसि अमी गलज्जलार्द्रा सदृशाः स्फुरन्ति ।

व्याख्या

कृश तनु उदर यस्यास्ता तत्सन्धीधने हे कृशोदरि पयोमुच मेघा तडिदेव
यषु स्त्री तस्या लास्य नृत्यं 'लास्य नृत्यं च मतने' इत्यमरः । तस्य रहस्य-
भङ्ग्य अनिवर्तनीयविलासास्तासु अकृत्रिमा स्वाभाविका 'काण्डपटा ज्वलिका'
प्रतीयन्ते । निदाघेन घ्रीष्मेण तप्ते सतप्ते नमसि आकाशे अमी गलज्जल
माभ्य एवभूता जलार्द्रा व्यजनानि तानिस्तदृशा गलज्जलार्द्रासदृशा स्फुरन्ति
प्रतीयन्ते ।

भाषा

हे कृश उदरवाली चन्द्रेखा, बिजली रूपी स्त्री के नाच के अचरणीय
गुप्त विलासा के लिये स्वाभाविक परदे का वाम करन वाले य मय घ्रीष्म
से तपे आकाश में पानी से भाग पला के ऐसे गमित होते हैं ।

अदभ्रमभ्रोपलपट्टकेषु ये शितीक्रियन्ते मदनेन पत्रिणः ।

तडिल्लवा तभिरुपोत्थपावक-स्फुलिङ्गमङ्गो ललिताङ्गि सेवते ॥२५॥

अन्यथः

हे ललिताङ्गि मदनेन अभ्रोपलपट्टकेषु ये पत्रिणः अदभ्र शिती-
क्रियन्ते, तडिल्लता तन्निकपोत्थपावकस्फुलिङ्गमङ्गी सेवते ।

व्याख्या

हे ललिताङ्गि सुन्दराङ्गि मदनन कामेन अभ्राणि मेघा एव 'अभ्र मेघो
धारिवाह' इत्यमरः । उपलपट्टिकास्तीक्ष्णीकरणोपयोगिशिलास्तेषु ये पत्रिण
वाणा अदभ्र बहुलम् अदभ्र बहुल बहु इत्यमरः । शितीक्रियन्ते तीक्ष्णीक्रियन्ते,
तडिल्लता विद्युल्लता तेषां वाणानां निकषेण धर्मेणेन उत्सा उत्पन्ना पावकास्फु-
लिङ्गा वह्निवणा 'त्रिवु स्फुलिङ्गोऽग्निकण' इत्यमरः । तेषां भङ्गीं सारूप्य
सेवते समाश्रयते ।

भाषाः

हे सुन्दर अवयव वाली चन्द्रलैला, कामदेव द्वारा जो वाण मेघ रूपी सान
देन के पत्थर पर अधिक तीक्ष्ण फिय जाते हैं उस सान देने के पत्थर से उत्पन्न
आग की चित्तगारियों की समानता को विजली धारण करती है ।

अमी गृहीत्वेव पयोधिमध्यगक्षमाघरक्षेमकथामुपागताः ।
घनाः समारब्धशिखण्डिताण्डवं विमुद्रयन्ति ध्वनिमद्रिसानुषु । २६ ।

अन्यथः

अमी घनाः पयोधिमध्यगक्षमाघरक्षेमकथां गृहीत्वा इव अद्रिसा-
नुषु उपागताः समारब्धशिखण्डिताण्डवं ध्वनिं विमुद्रयन्ति ।

व्याख्या

अमी एते घना मेघा पयोधेस्तमुद्रस्य मध्यगा मध्ये यतमाना इन्द्रकर्तृक-
पक्षवतनभयात्समुद्रे पतितान् क्षमाघरा पथतास्तेषां क्षेमस्य कल्याणस्य कथा
वार्ता गृहीत्वा इव आद्रिसानुषु पवतांशिखरेषु 'हनु प्रस्य सानुरस्त्रिणी' इत्यमरः ।
उपागता प्राप्ता समारब्ध प्रादुर्भूत शिखण्डिना मयूराणां ताण्डवं नृत्य 'ताण्डवं
नटनं नाट्यं नास्यं नृत्य' इत्यमरः । येन स स ध्वनिं शब्द (मेघशब्द)
विमुद्रयति उद्पादयन्ति ।

निर्भाषाः

य बीदल मीनो, समुद्र के मध्य में विद्यमान पर्वतों की, कुशल वृत्तान्त

लाकर (भूमिस्थ) पर्वतशिखरो पर जाकर मोरो के नाच को प्रारम्भ कराने-
वाली अपनी गर्जना को करते हैं, अर्थात् समुद्रस्थित पर्वतो का कुशल
समाचार लाकर भूमिस्थ पर्वतो से कहते हैं ।

द्विपन्ति राजीवमुखि स्वजीवितं ध्रुवं मयूरास्तव निजिताः कचैः ।
भवन्ति यद्वासवचापसंमुखा शिलीमुखप्राप्तिसमुत्सुका इव ॥२७॥

हे राजीवमुखि ! तव कचैः निजिताः मयूराः स्वजीवितं ध्रुवं
द्विपन्ति । यत् (ते) वासवचापसंमुखाः (सन्तः) शिलीमुखप्राप्तिस-
मुत्सुकाः इव भवन्ति ।

व्याख्या

हे राजीवमुखि कमलवदने तव भवत्या कचैः केशैः निजिताः पराजिताः
शोभारहिताः मयूराः बहिणः 'मयूरो बहिणो बह्वी' इत्यमरः । स्वजीवितं
स्वप्राणान् स्वजीवनं वा ध्रुवं निश्चयेन द्विपन्ति निगन्ति । यद्यस्मात्कारणात्
ते मयूराः वासवचापस्य इन्द्रधनुषसम्मुखा अप्रेक्ष्यस्थिताः सन्तः शिलीमुखानां
प्राणानां 'अलियाणो शिलीमुखी' इत्यमरः । प्राप्ता समुत्सुका समुत्कण्ठिता इव
भवन्ति । प्राणप्रहारेण प्राणा निस्सरेयुरिति बुद्ध्येति भावः ।

भाषा

हे कमलमुखी ! तुम्हारे केश पादो से नीचा दिखाए गये हुए ये मयूर
अवश्यमेव अपने जीवन से ड्रेप करते हैं अर्थात् लज्जित होकर अपना प्राण दे
देना चाहते हैं । क्योंकि वे मयूर इन्द्रधनुष के सामने आकर मोरो बाणो
की प्राप्ति के लिए उत्सुक हो रहे हैं । अर्थात् धनुष के सामने खड़े होने से
उससे बाण छूट कर लग जानें से प्राणान्त हो सवेगा ।

जिगीपवः प्रावृषि मुक्तकार्मुकाः अगन्मते शक्रधनुः क कर्मणि ।
अयैमि संप्रत्यविलङ्घ्यशासनं शरासनं मान्मथमेव मानिनि ॥२८॥

अन्यथः

जिगीपवः प्रावृषि मुक्तकार्मुकाः (भवन्ति) शक्रधनुः कर्मणि क
प्रगल्भते । हे मानिनि सम्प्रति मान्मथं शरासनम् एव अविलङ्घ्य-
शासनम् अयैमि ।

व्याख्या

जेतुमिच्छवो जिगीषवो नृपाः प्राद्वि वर्षाकाले मुक्तं कार्मुकं यैस्ते मुक्त-
कार्मुकास्त्यक्तधनुष्काः भवन्ति वर्षासु घनः परित्यजन्ति । शत्रोरुपरि विजयपात्रा
शरदि अन्यर्तुषु वा भवति । विजयदशम्यां रामोऽपि रावणं जघानेत्यतिहोतः ।
अतएव शक्रघनः इन्द्रघनः कर्मणि बाणमोचनकार्ये च कुत्र प्रगल्भते कार्यकारि न
भवति । मानिनि मानशालिनि सम्प्रत्ययानां मान्मयं कामसम्बन्धि शरासनं
घनुरेव अहिलज्जघं प्रतिबन्धरहितं शासनमादेशः 'अववादस्तु निर्वेशो निदेशः
शासनं च सः' शिष्टिस्वाज्ञा च इत्यमरः । कार्यं वा यस्य तत् विजयाय कल्पते
नाम्यत् इत्ययमि जाने ।

भाषा

विजय की इच्छा रखने वाले (योद्धा) वर्षा ऋतु में अपने घनप को रख
देते हैं अर्थात् युद्ध नहीं करते । इन्द्र घनप बाण चलाने के काम में कैसे समर्थ
हो सकता है । हे मानिनि इस काल में तो कामदेव से सम्बन्ध रखने वाला
घनप ही बिना रोक टोक अपनी आज्ञा को चलाने में समर्थ है । ऐसा मैं
समझता हूँ ।

अयं निदाघस्य तनोति पाटवं समस्तपृथ्वीरसकर्षणैः करैः^१ ।
उदञ्चदुष्पण्डतद्विस्तरस्त्विपामधीशमित्याक्षिपतीव वारिदः ॥२६॥

अन्वयः

उदञ्चदुष्पण्डतद्विस्तरः वारिदः स्त्विपाम् अधीशम् अयं समस्तपृथ्वी-
रसकर्षणैः करैः निदाघस्य पाटवं तनोति इति आक्षिपति इव ।

व्याख्या

उदञ्चदुष्पण्डतसमुच्चण्डः प्रवतः तीव्रदेव करो यस्य सः वारिदः मेघः स्त्विपाम्
कान्तीनाम् अपीशं प्रभुं सुप्रेमयं सूर्यः परेऽत्कृष्टः समस्तस्त्वम्पूणः पृथ्व्या रसो
जलं तस्य कर्षणं, शुष्कत्वविधानैरथवा समस्तपृथ्वीरसानां कर्षणं यैस्तैः करैः-
निदाघस्य प्रीत्यस्य पाटवं तद्विषयं तनोति विस्तारयतीत्येवं प्रकारेणाऽऽक्षिपतीव
निर्वा करोतीव ।

भाषा

ऊपर उठाये हुए प्रबल बिजली रूपा हाथ वाला मेघ, किरणों के स्वामी सूर्य को, यह सूर्य समस्त पृथ्वी के जल को खींचने वाले अर्थात् सुखाने वाले किरणों से ग्रीष्म की शक्ति को बढ़ाता है मानो ऐसा आक्षेप करता है । अर्थात् सूर्य की निन्दा करता है ।

निदाघवन्धोस्त्विपमुष्णदीधितेरपि प्रविष्टामिह मण्डलोदरे ।

अवैमि निर्वापयितुं मृगेक्षणे रुणद्धि तारारमणं बलाहकः ॥३०॥

अन्वयः

मृगेक्षणे ! बलाहकः निदाघवन्धोः उष्णदीधितेः त्विपम् इह मण्डलोदरे अपि प्रविष्टो निर्वापयितुं तारारमणं रुणद्धि (इत्यहम्) अवैमि ।

व्याख्या

मृगेक्षणे हे मृगयने ! बलाहको धारिवाहको मेघ, मेघो धारिवाहस्त-
नयितुर्बलाहकः, इत्यमरः । निदाघश्च, ग्रीष्मस्य बन्धुपक्षेण कस्तहायकस्तस्य,
उष्णदीधितेस्तृणस्य त्विप कान्तिमिह मण्डलस्य चन्द्रबिम्बस्योदरे मध्ये प्रविष्टो
गता निर्वापयितुं क्षमयितुमुष्णत्वे शिथिलतामानेतु ताराणां रमणं प्रिय चन्द्र रुणद्धि
आच्छादयति इति अवैमि जाने । सूर्यस्य कान्तिर्यदा चन्द्रतृण्डलं प्रविशति
तर्बच्चन्द्रे प्रकाशो भवतीति प्रसिद्धिः ।

भाषा

हे मृगयनी ! मेघ, ग्रीष्म ऋतु के सहायक सूर्य के, चन्द्रमण्डल में प्रविष्ट रहित को भी ठण्डा कर देने के लिये चन्द्रमा को आच्छादित करता है ऐसा मैं समझता हूँ । क्योंकि चन्द्रमा में सूर्य की किरणों के प्रवेश से ही कान्ति उत्पन्न होती है । उसे भी मघ मिटाना चाहता है ।

निदाघमाघातजगत्त्रयं क्रुधा विधाय लीलाकवलं बलाहकः ।

इतो बलाकागिरवस्थितां मुखे तदस्थिमालामिव दर्शयत्ययम् ॥३१॥

अन्वयः

अयं बलाहकः आघातजगत्त्रयं निदाघं क्रुधा लीलाकवलं विधाय
इतः मुखे बलाकाग्निः अवस्थितवाम् तदस्थिमालाम् इव दर्शयति ।

व्याख्या

१^म अयं बलाहको मेघ आकाशं समाक्रान्त जगत्त्रयं भुवनत्रयं येन स तं निदाघं प्रीत्यं प्रिया कोपेन लीलाकवलं लील्या विलासेन कवलं प्रास 'प्रासस्तु कवल-
पुमान्' इत्यमरः । विधाय कृत्वा इतः अस्यां दिशि मुखे स्ववदने बलाकाभिर्बक-
पटङ्गितभिरवस्थिता वकपटङ्गितध्याजेन स्थिता तदस्थिमालामिव भूतस्य
निदाघस्यास्थिसमूहमिव दशयति प्रकटयति । 'अत्रोत्प्रेक्षासङ्कारः ।

॥८॥

भाषा ।

यह मेघ तीनो लोकों पर आक्रमण कर बोधपूर्वक प्रीत्यं भूतों को खेलवाड़ में ही एक प्रास में लाकर अर्थात् नष्ट कर, इस दिशा में वकपट्टियों की कतार के बीच से मानों अपने मुख में उसकी हड्डियों की माला को लिये हो ऐसा दिखा रहा है ।

११

अवाप्य शिक्षां गतिषु त्वदन्तिकाजगत्त्रयीदुर्लभभूरिमङ्गिषु ।
प्रयान्ति हंसाः सुरहंसमण्डली-गुरुत्वलोभादिव सुभ्रु मानसम् ॥३२॥

अन्वयः

हे सुभ्रु हंसाः त्वदन्तिकात् जगत्त्रयीदुर्लभभूरिमङ्गिषु गतिषु
शिक्षाम् अवाप्य सुरहंसमण्डलीगुरुत्वलोभात् इव मानसं प्रयान्ति ।

१२

अन्वयः

हे सुभ्रु सुष्ठु भूषी मर्या सा तत्सम्बोधने हे सुभ्रु ! हंसा मरालास्त्व-
दन्तिकात् त्वत्समीपात् जगत्त्रय्या त्रिलोक्या दुर्लभा दुष्प्रापा भूरिमङ्गयो बहुल
बिलासा यानु तास्तासु गतिषु गमनेषु शिक्षा नैपुण्यमवाप्य प्राप्य सुराणां
हंसमण्डलीं तस्या गुरुत्वलोभादाघातव्यदप्राप्तीच्छया इव मानसं मानससरोवरं
प्रयान्ति । मानससरोवरस्य साक्षिष्यमतएव तत्रैव सुरहंसमण्डल्या शिक्षाप्रहणा-
याऽऽगमनसम्भवः । अतस्तत्रैवेते हंसा अपि प्रयातीति भावः । यस्तु तस्तु वर्षाकाले
जलस्य कलुषितत्वात् स्वभायत एव हंसा मानससरोवरं निर्मलजलमूर्तं सेवते ।
कलुषितजलपानात् हंसानामस्यास्थिमरुचिरेवेति कविप्रतिदि । तदुक्तं-
'जलयरसमये मानसं यान्ति हंसा' इति । ११

भाषा

हे सुन्दर गीबो वाली ! हसलोग तुम्हारे पास से तीनों लोकों में दुर्लभ विविध विलासों से युक्त गति अर्थात् चलने की कला को सीख-कर मानों देवताओं की हसमण्डली के उपदेश बनने की इच्छा से अर्थात् उनको इस गति को सिखा कर उनके गुरु बनने के लोभ से मानसरोवर को जाते हैं । यह त्रिविप्रसिद्धि है कि वर्षा-ऋतु में हस मानसरोवर पर चले जाते हैं ।

द्रवन्ति हंसाः सुरचापचुम्बिनः पयोदवृन्दाभिपतत्सु बिन्दुषु ।
प्रवर्तमानां गुलिकाघनुर्मुखाद् विशङ्कमाना इव गोलकावलिम् ॥३३॥

अन्वयः

हंसाः सुरचापचुम्बिनः पयोदवृन्दात् निपतत्सु बिन्दुषु गुलिका-
घनुर्मुखात् प्रवर्तमानां गोलकावलिं विशङ्कमानाः इव द्रवन्ति ।

व्याख्या

हंसा भरालाः सुरचापचुम्बिन इन्द्रधनुस्सक्ततात् पयोदवृन्दाग्नेधसमूहात्
निपतत्सु गलत्सु बिन्दुषु जलबिन्दुषु गुलिकाघनुर्मुखात् 'गुलेल' इति हिन्दीभाषाप्याम् ।
प्रवर्तमानां निस्तृतां गोलकावलिं 'गोली' इति हिन्दीभाषाप्याम् । विशङ्कमाना इव
कल्पयन्त इव द्रवन्ति पलायन्ते । अत्र हेतुसम्बन्धकारः ।

भाषा

हसलोग इन्द्रधनुष-तक ऊँचे पहुँचे हुए मेघों से गिरने वाली बूंदों को
मानों गुलेले से छूटी हुई गोलीयों का सन्देह कर जोरों से भाग रहे हैं ।

अपहृताश्चक्षुषुटैः शिखण्डिनां

प्रकाशिताः कोमलकृजिताङ्गुरैः ।

पतन्ति कृच्छ्राद्भुवि पान्थयोपितां

कवोष्णनिःश्वासकदर्थिताः कणाः ॥३४॥

अन्वयः

कणाः शिखण्डिनां चक्षुषुटैः अपहृताः कोमलकृजिताङ्गुरैः प्रका-
शिताः पान्थयोपितां कवोष्णनिःश्वासकदर्थिताः (सन्तः) कृच्छ्रात् भुवि
पतन्ति ।

व्याख्या

कणाः मेघजलविन्दवः शिखण्डिना मयूराणां चञ्चुपुटं स्पन्दुता गोपिताः, मयूरा मेघजलविन्दून् स्वचञ्चुपुटं पिबन्ति । ततः कोमलानि सुन्दराणि कूजितानि शब्दास्तेषामङ्कुरास्तेः प्रकाशिताः निर्गताः, शब्दसमये विन्दुपानसम्भवे नेत्यतः पुनरागताः, ततः पान्ययोषिता पचिकन्त्रोणां 'पान्यः पचिक इत्यमरः । पतिविरहात् कबोष्ण' किञ्चिदुष्णो निःश्वासस्तेन कदापिताः कुत्सिता वहा, सम्प्राप्ताः बहुष्णनिःश्वासेनेतस्ततो विच्छिन्नाः, शृङ्का वा सन्तः कृच्छ्रात् अतिकृष्टात् भुवि पृथिव्यां पतन्ति सम्प्राप्नुवन्ति । अत्र पर्मायाजद्वारः ।

भाषा

वर्षा की बूंदें, मोरों की चोंचों में छिपकर अर्षां मोरों द्वारा चोंचों में ग्रहण कर लेने पर और मोरों के कोमल शब्दों का उद्भव होने पर अर्षां उनके शब्द करने के समय चोंचों के खोल देने पर प्रकट होकर और विरहिणियों के गरम गरम श्वासों से हृदय उधर बिखर कर अथवा सुख जाने पर बहुत मुदिकल से पृथ्वी पर आ गिरती हैं ।

ग्रहीतुमेते निजचञ्चुकोटिभिर्महोत्तुम् अनभ्यासवशात् न पारिताः ।

क्षितौ लुण्ठः शितिकण्ठशावकैरसूयिताः सुभ्रु नवाभ्रविन्दवः ॥ ३५ ॥

अन्वयः

हे सुभ्रु एते निजचञ्चुकोटिभिः श्रुतिमहोत्तुम् अनभ्यासवशात् न पारिताः क्षितौ लुण्ठः नवाभ्रविन्दवः शितिकण्ठशावकैः असूयिताः ।

व्याख्या

हे सुभ्रु ! एते इमे निजचञ्चुकोटिभिः स्वचञ्चुप्रमाणे श्रुतिमहोत्तुम् ग्रहीतुं पातुमनभ्यासस्य वशात् न पारिता न क्षमाः क्षितौ पृथिव्यां लुण्ठ इतस्ततः परिवर्तमाना नवाभ्रविन्दवः मेघानां नवीनजलकणां शितिकण्ठशावकैः मयूर-पोतकैः पोतः पाकीर्णकोटिभिः पूयकः शौचकः शिशु इत्यमरः । असूयिता निन्दिताः ।

भाषा

हे सुन्दर भों वाली ! अभ्यास न होने के कारण मोरों के चोंचों द्वारा अपनी चोंचों की नीक से जन्दी से न ग्रहण की जा सकने वाली और भूमि पर

इधर उधर गिरने वाली ये नवीन मोघो की बूँदें, मोरो के बच्चों द्वारा ईर्ष्या की दृष्टि से देखी गईं । अर्थात् मोरों के बच्चे उन्हें बुरा समझने लगे ।

चृणानि भ्रूभृत्कटकेषु निक्षिपन् न कैः स्फुरद्भीरमृदङ्गनिस्वनः ।
तडित्प्रदीपैश्चलदङ्गलोलयां निदाघमन्विष्यति चारिदागमः ॥३६॥

अन्यथा :

स्फुरद्भीरमृदङ्गनिस्वनः अङ्गुलीलया चलत् चारिदागमः भ्रूभृत्कटकेषु चृणानि निक्षिपन् कैः तडित्प्रदीपैः निदाघं न अन्विष्यति ।

व्याख्या

स्फुरन्तो भीरस्य गम्भीरस्य मुदङ्गस्य निस्वनाः शब्दा इव निस्वना यस्य स अङ्कुषति चिह्नयतीत्यनेन अङ्कुः 'मोहरछाप' इति हिन्दीभाषायाम् । तस्य सीला तथा चलत् गच्छत् चारिदागमः वर्षाकालः भ्रूभृत्कटकेषु पर्यन्तितम्बेषु नुरसेनासु चान्तृणानि घातान् निक्षिपन् समुत्पादयन् कैः कीदृशैः तडितैश्च विद्युदेव प्रदीपैर्दीपस्तैः निदाघं प्रीत्यकाल-प्राप्तिष्यति अर्थात्सर्वप्रकारेण प्रमग्नियतीत्यर्थः । अद्यापि किं कुत्रापि निदाघो वर्तते इति जिज्ञासया तडित्प्रदीपैस्तामाञ्ज्वेयणं करोतीति भावः ।

भाषा

प्रपट होने वाले गम्भीर वसायज की ध्वनि के समान ध्वनि 'माला' और अपने आने की मोहरछाप करनेवाला यह वर्षा ऋतु, परबों की घाटी में या राजा की सेनाओं में पायी नौ चलान करता हुआ फिर २ बिज की लयी दीपकों से प्रीत्यकाल की गोज नहीं करता है । अर्थात् प्रीत्यकाल नहीं जाने अतरे में छिपकर तो नहीं बैठे हैं, इसकी गोज करता है ।

नमत्ययं^१ श्यामलशष्पमण्डलस्थितेन्द्रगोपप्रचयामु चारिदः ।
गिरिस्थलीषु च्युतशक्रकामुंरुभ्रमादिवोद्भ्रान्ततडिद्विलोचनः ॥३७॥

अन्यथा :

श्यामलशष्पमण्डलस्थितेन्द्रगोपप्रचयामु गिरिस्थलीषु उद्भ्रान्त-तडिद्विलोचनः अयं चारिदः च्युतशक्रकामुंरुभ्रमान् इव नमति ।

^१ 'नमत्ययं' इति पाठान् 'नमयति' इति पाठ एव गम्भीरतः ।

१ व्याख्या

इयामलानि कृष्णवर्णानि शष्पमण्डलानि बालतृणसमूहास्तेषु स्थिता इन्द्र-
मोपाना रक्तवर्णकोटिशिरोपाणा, (वीरवहूटो) प्रचयास्तमूहा पाशु तास्तासु
गिरिस्यलीय-पर्वतभूमिषु उद्भ्रान्त-सध्रमसहित तडिदेव विलोचन यस्य स
उद्भ्रान्ततडिदिलोचनोऽयं पारिव मेघं व्युत् पतितं शक्रस्यैद्रस्य वामुकं पशु-
स्तस्य भ्रमात् इव नमति नीचैरायाति ।

भाषा

हरी २ पासो पर रंगनेवाली वीरवहूटियों के समूह से युक्त पर्वत की
भूमियां पर चमकने वाली बिजली रूपी आँखों वाला मेघ, गिरे हुए इन्द्रधनुष
के भ्रम से मानो नीचे की ओर झुक आया । अर्थात् इन्द्रधनुष को देखने के
लिए नीचे की ओर झुक आया ।

अमी वियन्नीलसरोजमण्डल प्रलम्बनालप्रतिमल्लडम्बराः ।

अनङ्गनाराचपरम्परानिभाः पतन्ति धारानिचयाः पयोमुचः ॥३८॥

अन्वयः

अमी वियन्नीलसरोजमण्डलप्रलम्बनालप्रतिमल्लडम्बराः अनङ्गना-
राचपरम्परानिभाः पयोमुचः धारानिचयाः पतन्ति ।

व्याख्या

अमी एते विद्यति गगने 'वियद्विष्णुपदं वापि पुस्त्याऽऽकाशविहायसी'
इत्यमरः । नीलसरोजमण्डलं नीलपद्मसमूहस्तस्य प्रलम्बं लम्बमानं पद्माल
नालदण्डं तस्य प्रतिमल्लं सदृशं डम्बरं विलासो येष्वन्ते, अथवा वियदेव
नीलसरोजमण्डलं तस्येत्यादि । अनङ्गस्य कामस्य नाराचास्तीक्ष्णवियद्विष्णुमुखा
वाणास्तेषां परम्परा तासां निभा सदृशा पयोमुचो मेघस्य धारानिचयाः जल-
धारासमूहा पतन्ति नीचैरागच्छन्ति ।

भाषा

ये आकाश में नीलकमलसमूह के लम्बे नालदण्डों के समान शोभायमान,
या आकाश रूपी नीलवमल समूह के ढों के समान शोभायमान, कामदेव के
जहरीले वाणों की परम्परा के समान, मेघ की जलधाराएँ बिर रही हैं ।

सर्गः.]

विक्रमोद्भूदेवचरितम्

अनङ्गशस्त्राणि नताङ्गि तीक्ष्णतां नयत्ययस्कार इवाम्बुदागम
मलीमसाङ्गाररुचां पयोमुचां तथाहि मध्ये ज्वलितस्तडिच्छिखी

अन्वयः

हे नताङ्गि ! अम्बुदागमः अयस्कार इव अनङ्गशस्त्राणि तीक्ष्ण
नयति तथाहि मलीमसाङ्गाररुचां पयोमुचां मध्ये तडिच्छिखी ज्वलित

व्याख्या -

हे नताङ्गि ! नतानि, शस्त्राणि अङ्गानि, यस्यास्ता, तस्यम्बोधने, अम्बुदाग
मेघानामागम आगमनं यस्मिन्काले स अम्बुदागमः वर्षाकाल अपस्कार इव लोहकार
इव अनङ्गस्य कामस्य शस्त्राणि तीक्ष्णतां तीक्ष्णतां नयति प्रापयति तथाहि यत्
मलीमसा मलिना 'मलीमस तु मलिनः' इत्यमरः । अङ्गारस्तेषां शिखि वक्
'येवान्ते तेषां पयोमुचां, मेघानां मध्ये तडिदेव विद्युदेव शिखी अग्निः' 'शिखिनी
वह्निर्वाहिनी' इत्यमरः । ज्वलित प्रदीप्तो वृश्यतेऽतः प्रतीयते यद् वर्षाकाल
लोहकार एव । अङ्गार 'कोयला' इति हिन्दी भाषायाम् ।

भाषा

हे नताङ्गी ! वर्षाऋतु लोहार के समान कामदेव के शस्त्रों को तीखा
बनाता है । क्योंकि काले रङ्ग के कोयला की कान्ति के समान । कान्ति रखने
वाले मेघों के बीच में बिजली रूपी आग जल रही है । अर्थात् जैसे लोहार
कोयलो में आग जलाकर उसमें शस्त्रों को तीखा करता है, वैसे ही वर्षाऋतु भी
मेघरूपी कोयलो में बिजली रूपी आग जला रहा है ।

निदाघमित्रेण विसृजितं जलं तव प्रियेणाखिलमुष्णरश्मिना ।
क्रुषेति धारालगुडैर्बलाहकस्तडित्ययं ताडयतीव पद्मिनीम् ॥४०॥

अन्वयः

अयं बलाहकः निदाघमित्रेण तव प्रियेण उष्णरश्मिना अखिलं
जलं विसृजितम् इति क्रुधा धारालगुडैः तद् इति पद्मिनी ताडयति इव ।

व्याख्या

अयमेव बलाहक मेघः निदाघस्य प्रीप्स्यस्य मित्रेण तव पद्मिण्या प्रियेण
अन्तेनोष्णरश्मिना सूर्येण 'भातवद्विबलवत्ताप्ताश्चहरिदबोष्णरश्मयः' इत्यमरः ।

अखिल सम्पूर्ण, जल विसृजित शोषितमिति क्रुधा शोधेन धारा जलधारा एक-
लगुडास्ते. तद इति शब्द कृत्वा पद्मिनी कमलिनी ताडयतीत्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

श्रीपद्मे के मित्र तुम्हारे (कमलिनी के) प्रेमी सूर्य के द्वारा यह समग्र जल
मुक्त दिया गया है इस शोध से मानो, यह मेघ जल धारा रूपी लफड़ी से ठक
ऐसा शब्द करते हुए कमलिनी को मार रहा है ।

कृतक्षयां क्षुद्रनदीसमागमे तरङ्गिणीनाथमवेक्ष्य सम्प्रति ।

विलङ्घ्य मार्गं सहसा महापगाः पतन्ति निचेषु नदान्तरेष्वपि ॥४१॥

अन्वयः

महापगाः सम्प्रति क्षुद्रनदीसमागमे कृतक्षयां तरङ्गिणीनाथम्
अवेक्ष्य सहसा मार्गं विलङ्घ्य नीचेषु नदान्तरेषु अपि पतन्ति ।

व्याख्या

महापगा विशालनद्यः सम्प्रत्यधुना क्षुद्रनदीभिरल्पनदीभिस्तद्गुणैः समागमे
समिलने कृत, क्षण उत्सवो 'अथ क्षणं उद्वर्षो मह चन्द्रव उत्सवः' इत्यनुरः ।
येन स त तरङ्गिणीना नदीना नाथ समुद्रमवेक्ष्य सहसा श्रद्धिति मार्गमध्वानं
विलङ्घ्य नीचेषु गभीरेषु नीचप्रकृतिषु अपोमार्गस्तेषु नदान्तरेष्वपि पतन्ति
गच्छन्ति । वर्षतीं जलभरेण स्वल्पनद्योऽपि समुद्रं प्राप्नुवन्ति महानद्यश्च जल-
धूरेण स्वमार्गमुज्जित्य मार्गपतितान् नदान् समुद्रं गच्छन्तीति भावः ।
स्वपतिं परस्त्रीगामिनं वृष्ट्या स्त्री नीचपरपुरुषगामिनी भवतीति ध्वनिः ।
अत्र समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

इस काल में छोटी नदियों से मिलने में उत्सव मनाने वाले नदियों के
स्वामी समुद्र को देखकर, महानदियाँ एकदम अपना रास्ता लापकर नीचे बहने
वाले नदों में जा गिरती हैं । अर्थात् छोटी नदियाँ भी पानी के आधिक्य से
समुद्र तक पहुँच जाती हैं और बड़ी नदियाँ पानी के आधिक्य से अपना
रास्ता लाप कर रास्ते में पड़ने वाले नीचों जमीन पर बहने वाले नदों के जल
को भी लेकर समुद्र में मिल जाती हैं । अर्थात् अपने पति को परस्त्रीगामी
देख कर स्त्रियाँ अपना सन्मार्ग छोड़ कर नीच पुरुषों से जा मिलती हैं ।

इयं नमन्ती नभसः पयोभरादवैमि नीलोत्पलमङ्गिनिर्मला । - ७
करोति सर्वत्र विलोक्य कर्दमं पयोदेमाला पदमद्रिसानुषु ॥४२॥

अन्वयः

इयं पयोभरात् नमन्ती नीलोत्पलमङ्गिनिर्मला पयोदेमाला नभसः
सर्वत्र कर्दमं विलोक्य अद्रिसानुषु पदं करोति, (इति) अवैमि ।

व्याख्या

इयं प्रत्यक्षदृष्ट्या पयोभरात् जलभारात् नमन्ती नीचं रागच्छन्ती नीलोत्पलानां
नीलकमलानां मङ्गिबिलासस्तद्वन्निर्मला श्यामला रमणीया च पयोदेमाला
मेघपङ्क्तिरूपेण नभसः आकाशात् सर्वत्र सर्वस्मिन् स्थाने कर्दमं पङ्क्तुं 'पङ्क्तोऽस्त्री
शावकदंभौ' इत्यमरः । विलोक्य धृष्ट्वा अद्रिसानुषु पर्वतशिखरेषु पदं स्थानं धरण
या 'पदं ध्येयवसितिप्राणस्थानलक्ष्मादिषु वस्तुषु' इत्यमरः । करोति विदधाति ।
पर्वतशिखरेषु विभ्रान्तिं गृह्णातीति भावः । इत्यहमवैमि ।

भाषा

यह जल के बोझ से नीचे की ओर आने वाली नीले कमलों के समान नीली
और स्वच्छ मेघमाला, आकाश में से सब ठिकाने की चढ़ को देख कर, पर्वत की
चोटियों पर स्थान ग्रहण करती है, ऐसा मैं समझना हूँ । अर्थात् पर्वतों के शिखरों
पर विभ्रान्ति लेती है । प्रायः पर्वतीय प्रान्तों में ही सृष्टि अपि होती है ।

ध्रुवं कयाचित्कथया पयोनिधेः स्तनद्भिरश्रैः सरितः प्रकोपिताः ।
प्रयान्ति सद्यः कलुषाः सरित्पतिं तथाहि कोलाहलमांसलोर्मयः ॥४३॥

अन्वयः

स्तनद्भिः श्रैः पयोनिधेः कयाचित् कथया सरितः प्रकोपिताः ।
तथाहि कोलाहलमांसलोर्मयः सद्यः कलुषाः सरित्पतिं प्रयान्ति ।

व्याख्या

स्तनद्भिः दम्बायमानैः अश्रुर्मयैः पयोनिधेः मेघस्य कयाचित् कथया क्षुद्र-
मवीरतत्त्वारिचयया सरितो मयः प्रकोपिताः । तथाहि यत् कोलाहलेन
शब्देन मांसला विज्ञाता "अलवामांसलोप्रालः" इत्यमरः । ऊर्मयस्तरङ्गा

यासान्ताः। सद्यः तत्क्षणमेव । कलुषा कलुषीकृतजलाः पङ्क्तुलपपस-कुलिता
नायिका इव सरित्पति समुद्र प्रयान्ति गच्छन्ति । अन सभातोवितरलङ्कारः ।

भाषा

गर्जना करने वाले मेघों ने समुद्र की किसी कया विशेष से, जैसे छोटी २ नदियों से प्रेम करने वाला आदि कया से नदियों को नुद्ध कर दिया है । इसी-लिये वे नदियाँ अत्यधिक शब्द करने वाली लहरो से युक्त तथा मटमैली होकर अर्थात् दुली होकर जल्दी २ अर्थात् वेग से समुद्र की ओर जा रही हैं । अर्थात् अपने पति के परस्त्रीगामो होने की बात किसी से सुनकर रोती पीटती, दुखी होकर अपने पति से मिलने जाती है ।

तरङ्गिणीनाथसमागमत्स्वरा-प्रधाविताः शैलनदीभिरन्तरे ।
निरुद्ध्यमानाः कलहं महारवैविमुद्रयन्तीव समुद्रवल्लभाः ॥४४॥

अन्वयः

तरङ्गिणीनाथसमागमत्स्वराप्रधाविताः समुद्रवल्लभाः अन्तरे शैल-
नदीभिः निरुद्ध्यमानाः महारवैः कलहं विमुद्रयन्ति इव ।

व्याख्या

तरङ्गिणीनाथेन समुद्रेण सह सभायमस्य सयोगस्य या त्वरा औत्कण्ठ्य-
तेन प्रधाविता द्रुततरंगमना समुद्रस्य वल्लभा प्रिया नद्यः अन्तरे मध्ये शैल-
नदीभिः पर्वतापगाभिः निरुद्ध्यमाना इर्ष्या निर्वायेमाणा महारवैः महारवैः
कलहं विमुद्रयन्तीव अनयन्तीव । नायिकावृत्तान्तसमारोपस्तस्मात्तेवितरलङ्कारः ।

भाषा

नदियों के पति समुद्र से मिलने की जल्दी से वेग से बहने वाली समुद्र की स्त्रियाँ नदियाँ रास्ते में पहाड़ी नदियों से रोकी जाने पर मानो जोर २ के शब्दों से झगडा करती हैं । अर्थात् वेग से बहने वाली नदी ने दूसरी नदी से मिलने पर शब्द होना स्वाभाविक ही है । किसी स्त्री के अपने पति से जल्दी से जा मिलने की इच्छा से शीघ्र गति से चलने रहने पर उसकी सौत के रास्ते में मिल जाने पर और उसकी तीव्र गति में व्यवधान उपस्थित करने पर उनमें झगडा होना भी स्वाभाविक है ।

जलेन भिन्ना कियती वसुन्धरा मदपितेनेति परीक्षितुं घनाः ।
महाम्बुधाराभिरधीरलोचने क्षितौ शलाका इव निक्षिपन्त्यमी ॥४५॥

अन्वयः

हे अधीरलोचने अमी घनाः मदपितेन जलेन कियती वसुन्धरा
भिन्ना इति परीक्षितुं महाम्बुधाराभिः क्षितौ शलाका इव निक्षिपन्ति ।

व्याख्या

हे अधीरलोचने चञ्चलनेत्रे अमी एते घना मेघा मदपितेन मया वसेन
जलेन कियती वसुन्धरा पुष्पी भिन्ना आर्द्रा जाता इति परीक्षितुं, कियज्जल
पतितमिति निश्चयः । कर्तुं, महाम्बुधाराभि महाजलधाराभि क्षितौ पुष्पिण्या
शलाका इव मानदण्डानिव निक्षिपन्ति प्रसारयन्ति । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

हे चञ्चल नेत्रवाली ! ये मेघगण, हमारे पानी देने से कितनी गहराई
तक जमीन तर हुई है इसकी परीक्षा करने के लिये जल की बड़ी २ धाराओं
के रूप में मानों नापने के मान दण्डों को फेंक रहे हैं ।

इतस्ततः शीकरमौक्तिकोत्करं नदाः किरन्तः समदाभिरुर्मिमिः ।
प्रतारणायेव समुद्रयोपितां समुद्रवेपेण चरन्ति वर्त्मसु ॥४६॥

अन्वयः

इतः ततः शीकरमौक्तिकोत्कर किरन्तः नदाः समदाभिः ऊर्मिमिः
समुद्रयोपितां प्रतारणाय इव वर्त्मसु समुद्रवेपेण चरन्ति ।

व्याख्या

इतः ततः मित्रे मित्रे स्थाने शीकरा जलबिन्दव एव 'शीकरोऽम्बुवृणा
स्मृता' इत्यमरः । मौक्तिका मुक्ता तेषामुत्कर समूह किरन्तः क्षिपन्तः नदाः
शीघ्रनदाद्याः "प्राक्क्षीतसो नद्यः प्रत्यक्षीतसो नदाः गर्मदा विनयेति मत्स्य-
भाष्यः" । समदाभिः मदेन प्रघण्डवेगेन सहिताभि ऊर्मिभिस्तदङ्गं 'मङ्गस्त-
दङ्ग ऊर्मिषां' इत्यमरः । समुद्रयोपितां समुद्रगानां नदीनां स्त्रीणामिव प्रतारणाय
चञ्चलनायं पातिप्रत्यस्तमार्गपरिभ्रजानायमिव वर्त्मसु मार्गेषु समुद्रवेपेण चरन्ति

विहरन्ति परिभ्रमन्ति । जलाधिपयेन नदा अपि समुद्रवज्जलपूरिता जाता
इति भावः । अत्र समासोक्त्युत्प्रेक्षयोः सङ्करः ।

भाषा

इधर उधर जलविन्दु रूपी मोतियों को बिखरने वाले नद, वेग से उठने वाली लहरों से, समुद्र की त्रियों के अर्थात् समुद्रगामी नदियों को मानो ठगने के लिये रास्तों में समुद्र का वेश धारण कर चलते हैं । अर्थात् समुद्र में बड़ी बड़ी लहरें उठा करती हैं और उनसे किनारों पर मोती बिखराये जाते हैं । उसी प्रकार वर्षा ऋतु में नदों में लहरों के उठने से और जल विन्दु रूपी मोतियों के दीख पड़ने से ये नद समुद्र का वेश धारण कर लेते हैं ।

क्षपासु संग्रत्यभिसारिकाजनः स्तलत्पदं कर्दमपिच्छिले पथि ।
करोति कार्तस्वरदण्डशङ्कया तडिल्लतायामवलम्बनादरम् ॥४७॥

अन्वयः

सम्प्रति अभिसारिकाजनः क्षपासु कर्दमपिच्छिले पथि स्तलत्पदं
(यथा स्यात्तथा) तडिल्लतायां कार्तस्वरदण्डशङ्कया अवलम्बनादरं
करोति ।

यथा स्यात्तथा कार्तस्वरदण्डशङ्कया अवलम्बनादरं

॥ सम्प्रत्यमुना अभिसारिकाजनः कान्तापिनी तु या याति सङ्केतं साभि-
सारिका इत्यमरः । क्षपासु रात्रिषु कर्दमेन पञ्चने पञ्चोऽङ्ग्री शब्दकर्दमौ
इत्यमरः । पिच्छिले पथि मार्गे स्तलत्पदं धरणे यस्मिन्कर्मणि तत् यथा स्यात्तथा
तडिल्लतायां विद्युत्स्ततायां कार्तस्वरस्य सुवर्णस्य श्वशं कार्तस्वरं जाम्बूनवं
इत्यमरः । दण्डशङ्कया दण्डभ्रमेण अवलम्बनस्य अवलम्बनरूपेण ग्रहणस्यादरं
स्पृहा करोति विदधाति ।

भाषा

इस वर्षाऋतु में अभिसारिकाएँ रात्रियों में कीचड़ से फिसलने योग्य रास्तों में, पंखों के फिसलने पर बिजली की देखा उसमें सोने का दण्ड होने के सन्देह से, उसे पकड़ने की इच्छा करती हैं । अर्थात् पाव-फिसलता देखकर दण्ड का सहारा लेने की इच्छा से बिजली की लता में सोने के दण्ड की शङ्का कर उसका सहारा लेने की इच्छा करती हैं ।

नताङ्गि लीलाकमलाकरेण ते तरङ्गदण्डैः प्रतिविम्बितो घनः ।
अशेषपानीयसमृद्धिसंक्षयाद् भजन्निवार्थित्वमनेन ताड्यते ॥४८॥

अन्वयः

हे नताङ्गि धनेन ते । लीलाकमलाकरेण तरङ्गदण्डैः प्रतिविम्बितः
घनः अशेषपानीयसमृद्धिसंक्षयान् अर्थित्वं भजन् इव ताड्यते ।

व्याख्या

हे नताङ्गि नतानि मञ्चाणि मङ्गानि यस्यास्ताः नताङ्गी तत्सम्बोधने हे
नताङ्गि ! अनेन सम्मुखस्थेन ते लीलाकमलानां क्रीडापदानामाकरेण तडागेन
तरङ्गा एव दण्डास्ते सरोवरजले प्रतिविम्बितः प्रतिफलितः घनो मेघः अशेष-
पानीयसमृद्धिसंक्षयात् वर्णनेनसम्पूर्णजलसम्पत्तिविनाशात् सम्प्रति तडागम्प्रति
अपि त्वं अलयाचकत्वं 'माणो योचैवार्थितो' इत्यमरः । भजन् प्राप्नुयन्निव
ताड्यते अभिहृष्यते । अत्रोत्प्रेलालङ्कारः ।

भाषा

हे नताङ्गि ! बापी में प्रतिविम्बित मेघ, सम्पूर्ण जलसम्पत्ति के नष्ट हो
जाने से मानो मिलमङ्गा भया हुआ, इस तेरे श्रीका बापी द्वारा तरङ्ग, स्त्री
दण्डों से पीटा जा रहा है ।

गृहीतमासीत्सलिलं बलाहकैः कलान्तरेण ध्रुवमम्भसां निधेः ।
यदेतदीयानि जलानि गृह्यते विधाय कोलाहलमन्धिवल्लभाः ॥४९॥

अन्वयः

बलाहकैः अम्भसां निधेः सलिलं कलान्तरेण ध्रुवं गृहीतम् आसीत्
यत् अन्धिवल्लभाः कोलाहलं विधाय एतदीयानि जलानि गृह्यते ।

व्याख्या

बलाहकैः मेघे अम्भसां निधेः समुद्रान् समुद्राय वा सलिलं वा कलान्तरेण
बुद्ध्या ('ध्याज' इति हिन्दीभाषायाम्) 'बला ह्याम्भूतरैर्बद्धौ' इति मेदिनी ।
अथ निश्चयेन गृहीतमासीत् यद्यप्यमरविराजान् अन्धिवल्लभाः समुद्रवर्णा नद्य-
कोलाहलं शब्द विधाय इत्या एतदीयानि समुद्रमग्नयोनि जनानि धारो
गृह्यते दण्डान् प्रतिनिवर्तयन्ति । अत्र शमातीविरक्तलङ्कारः ।

भाषा ।

५०

मेघो ने समुद्र से अवश्य ही सूद पर जल उधार लिया होगा। इसीलिये समुद्र की स्त्रियाँ नदियाँ घूम मचा कर इन मेघों से जला को लौटा ले रही हैं।

समर्पयामास पयांसि निश्चितं कयापि वृद्ध्या जलधिः पयोमुचाम् ।
महागिरिप्रस्थसहस्रशोधितं यदम्बु गृह्णन्ति समुद्रयोपितः ॥५०॥

अन्यथः

जलधिः पयोमुचा पयांसि कया अपि वृद्ध्या निश्चितं समर्पयामास । यत् समुद्रयोपितः महागिरिप्रस्थसहस्रशोधितम् अम्बु गृह्णन्ति ।

व्याख्या

जलधिस्तमुद्रं पयोमुचा मेघानां पयांसि जलानि कया किमत्या अपि वृद्ध्या कालान्तरेण ('व्याज' इति हिन्दीभाषायाम्) निश्चितं ध्रुव समर्पयामास वदौ । यद्यस्मात्कारणात् समुद्रस्य योपितं पत्न्यं नद्यः महागिरीणां महापर्वतानां प्रस्थाः शृङ्गाणि मानपात्रविशेषाश्च 'प्रस्थोऽस्त्री सागुमानयो' इत्यमरः । तेषां सहस्रेण शोधितं कृतमानमम्बु जलं गृह्णन्ति । पर्वतशिखरेषु वृद्धं जलं नदीषु समायातीति भावः ।

भाषा

॥

समुद्र ने निश्चय ही, मेघों की बढ़ती पर वापस लेने के करार से जहाँ किसी व्याज की दर पर ही जलों को बर्ज दिया था। क्योंकि समुद्र की नारियाँ नदियाँ बड़े-पर्वतों के हजारों शिखर अपनी नापने के पात्रों से नापा हुआ जल लेती हैं। अर्थात् पर्वत के शिखरों पर भरता पानी नदियों में आता है।

करोति नीरन्ध्रसोपवृंहणात् तरङ्गिणीरेप मदङ्गसङ्गिनीः ।
इति ध्रुवं पुण्यति रिक्तमागतं बलाहकं बालमृगादि चारिधिः ॥५१॥

अन्यथः

हे बालमृगादि, चारिधिः एषः तरङ्गिणी नीरन्ध्रसोपवृंहणात् मदङ्गसङ्गिनीः करोति, इति रिक्तम् आगतं बलाहकं ध्रुवं पुण्यति ।

व्याख्या

हे बालमृगास्याभिण्वोवाशिणो यस्यास्ता तत्तन्मोचने हे बालमृगासि बाल-
हरिणनयने ! धारिणिस्समुद्रः पृष मेघः तरङ्गिणी नदी नीरन्ध्रस्य घनस्य द्रुहस्य
रसस्य जलस्य प्रेक्षणं वा उर्वबृहणात् वर्णनात् मम (समुद्रस्य वात्युरिव) अङ्गेयु
सङ्गिनीस्समादिलब्धा करोति विदधाति । इति उपकारहेतो रिवत् जलान्ध्र-
भागत बलाहक मेघः प्रुव पुष्यति जलभूत करोति । अत्र समासोचितरत्नरूपः ।

भाषा

हे मृगाशवक लयनी ! यह मेघ यदि वो जो जट्ट जल से वृद्धिगत बार या
अनल्प शृंगार रससे प्रोत्साहित कर मेरे में मिलता है या मुझे उनके आलिङ्गन
का सौख्य देता है । इस उपकार के कारण समुद्र, खाली होकर आए हुए मेघ
का निरचय ही पोषण करता है अर्थात् उसे अवश्य जल प्रदान करता है ।

विलीय नीलस्तद्विदूष्मणा घनः कपालरङ्गः किमजायत क्षितेः ।

जराविमुक्तेव मृगासि लक्ष्यते यदुद्गतश्यामलशष्पकुन्तला ॥५२॥

अन्ययः

नीलः घनः तद्विदूष्मणा विलीय किम् क्षितेः कपालरङ्गः अजायत ।
यत् हे मृगासि (सा क्षितिः) उद्गतश्यामलशष्पकुन्तला जराविमुक्ता
इय लक्ष्यते ।

व्याख्या

नीलं श्यामं घनं मेघं तद्वितो विद्युत् ऊर्मा तेजस्तेन तद्विदूष्मणा विद्यु-
त्संज्ञा विलीय विलीनी भूत्वा किं क्षिते पृथिव्या कपालरङ्गं केदादमामव-
सायको वर्णं अजायत आसीत् । यदास्मात्कारणात् हे मृगासि मृगनयने ! सा
क्षिति उद्गतानि निर्गतानि श्यामलानि कृष्णवर्णानि शष्पाणि बालतृणानि
“शष्प बालतृण धातु” इत्यमरः । एव कुन्तला केदा विचुर कुन्तलो बाल”
इत्यमरः । यस्यास्ता जराया मृगास्यया विरक्ता जरा इत्यमरः । — केदादो
मुक्ता इव रहिता इव लक्ष्यते इत्यते । कृष्णवर्णवैशाखाञ्जराहरितत्वमिति
भावः ।

भाषा

क्या भास्ते रङ्ग का मेघ बिजली की गर्मी से पिघल कर पृथ्वी का सजाव
बन गया है ? क्यों कि हे मृगनयनी ! वह पृथ्वी, उत्तरप्र आए हुए काटे (हरे)

रग के घात स्त्री बाला से मुक्त होने से बूढ़ीनी से मुक्त होने के समान दीख पड़ती है ।

न वेद्मि कस्मिन्समये तथाविधा तरङ्गिणीभर्तुरकीर्तिरुत्थिता ।
नमो नमः कुम्भभुवे भवेदसा तदङ्गनानामपि सम्मुखोऽद्य चेत् ॥५३॥

अन्वयः

कस्मिन् समये तरङ्गिणीभर्तुः तथाविधा अकीर्तिः उत्थिता (इति) न वेद्मि । कुम्भभुवे नमः नमः भवेत् असौ अद्य तदङ्गनानाम् अपि सम्मुखः (स्यात्) चेत् ।

व्याख्या

कस्मिन्समये वर्षाभिन्नसमय इत्यर्थः । तरङ्गिणीभर्तुः नदीनां पशु तथाविधा अकीर्ति 'अगस्त्येन समुद्रं पीतः क्षोषित इति' दुष्कीर्ति उत्थिता इति न वेद्मि । कुम्भभुवे अगस्त्याय 'अगस्त्यः कुम्भभुम्भवः' इत्यमरः । नमः नमः बारम्बार नमस्कारस्याद्यद्यसावद्य वर्षाकाले तदङ्गनानां समुद्रस्त्रीणामपि सम्मुख स्यात् चेत् । वर्षाजलेन प्रवृद्धजलसम्पत्तीनां नदीनां सम्मुखे आगत्य समस्तजलपानं कृतं स्यात् । तत् न सम्भाव्यते ।

भाषा

किस काल में समुद्र की वैसे अपकीर्ति फैली कि अगस्त्य ने तीन आचमन में गुला दिया में नहीं जानता । अगस्त्यमुनि को बार २ नमस्कार किया जाता यदि ये इस वर्षाकाल में समुद्र की स्त्रियों का भी सामना ले सकते । अर्थात् नदिया के जल को भी पी सकते ।

पयोदवृन्दं गगनस्थलोल्लसत्त-

डिल्लतादोहदकर्मद्युति ।

चकास्ति संग्रान्तकलङ्कमम्भसां

नभश्च्युतानामिव गालनांशुकम् ॥५४॥

अन्वयः

गगनस्थलोल्लसत्तडिल्लतादोहदकर्मद्युति पयोदवृन्दं नभश्च्युतानाम् अम्भसां संग्रान्तकलङ्क गालनांशुकम् इव चकास्ति ।

अथ वियोगिनीनां मेघोपलम्भमुपक्रमते कविः—

क्षणप्रभां नूनमपश्यतः प्रियां तवायमाक्रन्दरवः पदे पदे ।
पयोद यन्नोदयते दयापि ते वियोगिवर्गे तदहो महाद्भुतम् ॥५६॥

अन्वयः

हे पयोद क्षणप्रभां प्रिया नूनम् अपश्यतः तव अयं पदे पदे
आक्रन्दरवः । पयोद वियोगिवर्गे ते दया अपि यत् न उदयते तत्
अहो महाद्भुतम् ।

व्याख्या

हे पयोद हे मेघ ! क्षणप्रभा विद्युत् प्रिया प्रिया भार्यानिव नूनं निश्चयेना-
पश्यतः अनालोकयतः तव मेघस्य अयं पदे पदे क्षणे क्षणे आक्रन्दरवः 'सारावै
एविते प्रातर्भाक्करो वाणो रणे' इत्यमरः । आह्वानरोचनादि शब्दः, श्रूयते ।
हे पयोद हे मेघ ! वियोगिवर्गे स्वस्त्रीविरहितसमूहसम्बन्धे ते तव दयापि नोत्प-
द्यते तदहो महाद्भुत महाश्चर्यम् । स्त्रीविरहजन्यदुःखं भवतां भूयते परन्तु
तदेव दुःखमायविरहिणामपि तव शब्दे श्रुते तव रूपे दृष्टे च भवतीति ज्ञात्वा
त्वया शब्दो न कर्तव्यः स्वस्वरूपमपि न शब्दयितव्यमेतावुशी, दया श्रोत्यद्यत
इति महद्भुतचित्तमिति भावः ।

भाषा

हे मेघ ! अपनी प्यारी स्त्री बिजली को न देखने से निश्चय ही तुम्हारी यह
चिल्लाई की आवाज क्षण क्षण पर सुनाई पड़ती है । परन्तु जो विरहीलोगो
के सम्बन्ध में तुम्हारी दया भी उत्पन्न नहीं होती है अर्थात् उनकी दया नहीं
आती है यह एक बड़ा आश्चर्य है । अर्थात् भुक्त भोगी होने पर भी जो
तुमको देखने से और तुम्हारे शब्द सुनने से विरही लोंगो को कष्ट होता है
उन पर दया कर तुम अपना दर्शन व शब्द नहीं दूर करते हो यह अनुचित
है अतएव भुक्त भोगी होने के नाते आश्चर्यकारक है ।

ध्रुवं त्वया सन्ततमङ्गलालिता तडिन्न जानाति परव्यथामियम् ।
अमन्थरं पान्थवधूकदर्शनान्निपेघति त्वां न किमर्थमन्यथा ॥५७॥

अन्वयाः

इयं त्वया सन्ततम् अङ्कलालिता वडित् परव्यथा न जानाति ।
(इति) ध्रुवम्, अन्यथा इयम् अमन्यरं पान्थवधूकदर्शनात् त्वां किमर्थं
न निषेधति ।

व्याख्या

इयं प्रत्यक्षदृश्या त्वया भवता सन्तत निरन्तर 'सन्तताविरतानिशम्'
इत्यमरः । अङ्के उत्तङ्गे 'उत्तङ्गचिह्नपोरङ्क' इत्यमरः । लालिता पालिता
सडित् विद्युत् परेषा जनानां व्यया दुःखं न जानाति न वेति इति ध्रुव
निश्चितमेव अन्यथा एव न चेत्सर्वोप विद्युत् अमन्यरं निरन्तर पान्थानां
पयिकानां 'पान्थ पयिक इत्यपि' इत्यमरः । वध्वः स्त्रियस्तासां वदयन्तात्
बुद्धशास्त्राणात् त्वा भवन्त किमर्थं कथं न निषेधति निवारयति ।

भाषा

तुम्हारे द्वारा सतत मोद में रखकर लालित यह बिजली दूसरों को
मानसिक पीडा को नहीं समझती है । यह बात निश्चित है । अर्थात्
सुख में रहता है उसे दूसरों की पीडा का अनुभव नहीं होता है । नहीं तो
यह बिजली पयिकों की स्त्रिया को लगातार पीडित करते रहने से तुम मेप को
क्यों नहीं मना करती है ।

कथञ्चिदायाति यदि प्रियस्तदा न निश्चितं विश्वमिमः पुनस्त्वयि ।
मुहुः स्पृशन्विष्णुपदं नवाम्बुद स्वकार्यतात्पर्यमलं न मुञ्चसि ॥५८॥

अन्वयः

यदि कथञ्चित् प्रियः आयाति तदा त्वयि पुनः निश्चितं न
विश्वसिमः । हे नवाम्बुद मुहुः विष्णुपदं स्पृशन् स्वकार्यतात्पर्यम् अलं
न मुञ्चसि ।

व्याख्या

यदि यदा कथञ्चित् स्पृशन्विष्णुपदं प्रियः भवति तदा मायाति गूढमागच्छति
तदा तस्मिन्नामये त्वयि भवति मेपद्विषये पुनः निश्चितं न विश्वसिमः विश्वासं
हृमं । हे नवाम्बुद मेघ । गूढार्थस्वार विष्णुपदमाकाशं 'विष्णुपदं वा तु

पुंस्याकाशविहायसो' इत्यमरः । विष्णुघरणं वा स्पृशन् स्वकार्यतात्पर्यं स्वकार्य-
तत्परतां पान्यस्त्रीद्वुःखसमर्पणपरायणतामलं पूर्णतया न भुञ्चति न परित्यजति ।

भाषा

यदि किसी प्रकार प्रियवर या भी जामें तो भी तुम्हारे प्रति पूर्ण विश्वास नहीं किया जा सकता । हे नूतन मेघ ! तुम आकाश में पहुँच कर या विष्णु भगवान् के चरण छूकर बार बार कसम खाने पर भी पथिकों की स्त्रियों को दुःख देने के अपने कार्य को पूर्णतया नहीं छोड़ते हो ।

न केवलं ते बहिरेव नीलिमा नितान्तमभ्यन्तरमप्यनिर्मलम् ।
यदन्वगस्त्रीबधपातके घन प्रयासि मन्त्रित्वमयुग्मपत्रिणः ॥५६॥

अन्वयः

हे घन ते केवलं बहिः एव नीलिमा न अभ्यन्तरम् अपि नितान्तम् अनिर्मलम् । यत् अन्वगस्त्रीबधपातके अयुग्मपत्रिणः मन्त्रित्वं प्रयासि ।

व्याख्या

हे घन हे मेघ ! 'घमभीमूतमुदिरजलमुग्धमयोनयः' इत्यमरः । ते केवलं बहिरेव बहिर्भाग एव नीलिमा श्यामता न प्रतीयते तेऽभ्यन्तरमन्तस्तलमपि हृदयमपि—नितान्तमत्यन्तमनिर्मलं श्यामलम् कालुष्ययुक्तमित्यर्थः । यद्यस्मात्कारणात् अध्वगानां पथिकानां स्त्रीणां कान्तानां बधरूपपातके विनाशरूप-पापकार्कणि अयुग्माः विषमाः पत्रिणो बाणाः 'पत्रिणो शरपक्षिणौ' इत्यमरः । यस्य ॥ तस्य कामस्य मन्त्रित्वं साधिव्यं प्रयासि गच्छति । अत्र काव्यलिङ्गालङ्कारः ।

भाषा

हे मेघ ! तुम्हारे में केवल बाहरी कालिमा ही नहीं है अर्थात् तुम ऊपर के ही काले नहीं हो, किन्तु तुम्हारा हृदय भी काला है । क्योंकि तुम पान्यो की स्त्रियों के प्राणों का अपहरणरूपपाप करने में कामदेव का मन्त्रित्व करते हो ।

अदक्षिणोऽपि प्रियकांसिणीष्वहो त्वमेतदेकं विदधामि कौतुकम् ।
वियोगिनिर्मूलनमूलकण्टकं मृगाङ्गबिम्बं कवलीकरोपि यत् ॥५७॥

अन्वयः

प्रियकाक्षिणीषु अदक्षिणः अपि त्वम् अहो एतत्, एकम् कौतुकं विदधासि । यत् वियोगिनिर्मूलनमूलकण्टकं मृगाङ्गबिम्बं, कवली-
करोपि ।

व्याख्या

प्रियकाक्षिणीषु पतितसङ्गमनेच्छायतीषु^१ कान्तासु^२, अदक्षिणः अनुदारः
कटुव्यवहारवान्, त्वं मेघः, अहो इत्थमिदं चर्यं, एतदिदमेवकं कौतुकं प्रियं, वस्तु
विदधासि रक्षसि । यद्यस्मात्कारणात् वियोगिनां विरहिणां निर्मूलनाय
समूलविनाशाय मूलकण्टकं मूलकारणकर्म मृगाङ्गबिम्बं चन्द्रमण्डलं 'ग्लोर्मृगाङ्गः'
'कलानिधिः' 'बिम्बोऽग्रे मण्डले प्रियं' उभयव्याप्यमरः । कवलीकरोपि भवति ।

भाषा

अपने प्रिय से मिलने की इच्छा रखने वाली वियोगिनियो से तुम युवा
व्यवहार करने वाले होने पर भी आश्चर्य की बात है कि तुम उनका यह एक
प्रिय वार्द करते हो कि वियोगियो के नाश करने के मूल कारण चन्द्रबिम्ब को
तुम ला जाते हो अर्थात् छिपा देते हो ।

अखण्डितस्त्वं मकराफरादपि प्रभूतमाकृत्य जलं यदागतः ।
किमुच्यते भाग्यविपर्ययस्य तद्विजृम्भितं पान्थचकोरचक्षुषाम् ॥६१॥

अन्वयः

यत् त्वं मकराफरात् प्रभूतं जलम् आकृत्य अपि अखण्डितः आगतः
तत् पान्थचकोरचक्षुषां भाग्यविपर्ययस्य विजृम्भितम् किम् उच्यते ।

व्याख्या

यद्यस्मात्कारणात् त्वं (मेघः) मकराणां मकरादिहिंस्रजन्तुनामाफरात् स्था-
नात् समुद्रात् पत्र गतस्तन् कोऽपि जीवितः अछिन्नभिन्नो न पुनरावर्तते, न प्रप्राहादि
महापातुष्वजगुप्रहारादितिभावः । प्रभूतं प्रचूरं 'प्रभूतं प्रचूरं प्राग्यं' इत्यमरः ।
जलं यत् आकृत्याऽपि गृहीत्वाऽपि अखण्डितः अछिन्नप्रवर्तितस्तन् आगतः
पुनरागतः सदुत्तममेव, तद्यस्मात्कारणान् पान्थानामध्वगानां चकोरचक्षुषः च-
कोरेनेत्रातिप्रयस्तातां भाग्यस्य विपर्ययं वपरीत्य तस्य विजृम्भितं विसतितमिव
किमुच्यते किं उच्यते । अत्रात्तेरात्तद्वारः ।

भाषा

जो तुम मगरो आदि हिंस्र जानधरो से पूर्ण समुद्र में से बहुत सा जल लेकर भी बिना चुदीले भये सकुशल आ गये हो यह पान्थों की चबोर के ऐसी आखों वाली स्त्रियों के दुर्भाग्य का विलास या प्रादुर्भाव है इस सम्बन्ध में क्या कहा जाय ।

१७

इदं तव क्षमाधरशृङ्गसङ्गिनो विषापहारौपधिसङ्गतेः फलम् ।
रुणत्ति मार्गं यदनूरुसारथेस्तुरङ्गवल्गाभुजगैरभक्षितः ॥६२॥

अन्वयः

(हे मेघ) (त्वं) यत् तुरङ्गवल्गामुजगैः अभक्षितः अनूरुसारथेः मार्गं रुणत्ति इदं क्षमाधरशृङ्गसङ्गिनः तव विषापहारौपधिसङ्गतेः फलम् ।

व्याख्या

(हे मेघ त्वं) यत्तुरङ्गाणां सूर्याग्न्यानां 'घोटके धीतिरुत्तरगतुरङ्गाश्चतुरङ्गमाः' इत्यमरः । वल्गा मुत्तरज्ज्व एव भुजगास्तर्पिस्तेः अभक्षितः अकबलितः अनूरुः सारथिर्यस्य 'सूर्यसूतोऽणोर' इत्यमरः । स तस्य सूर्यस्य मार्गमध्वानं दणत्ति, इदं क्षमाधराणां पर्वतानां शृङ्गाणि शिखराणि 'कूटोऽस्थी शिखरं शृङ्गं' इत्यमरः । तेषां राज्ञी तस्य तव मेघस्य विषस्यापहारो निवर्तनं तस्यौपधमस्तत्सङ्गतेस्तद्भक्षितं फलम् । पर्वतशृङ्गोपरि विषापसारकोपधोना प्राचुर्येण प्राप्तिसम्भवः अतएव वल्गामुजगानां न किमपि भयमिति भावः ।

भाषा

हे मेघ ! जो तुम सूर्य के धोढे की लगाम रूपी सर्पों से बिना खाये गये सूर्य के मार्ग को रोक लेते हो यह पर्वत की चोटियों पर रहने वाले तुम्हारा विष दूर करने वाली औपधियों के सम्पर्क का ही फल है । अर्थात् पर्वत की चोटियों पर विषापहारी औपधियों के बल से ही तुम्हें धोढे की लगामरूपी सर्पों का विष भस्म नहीं करता ।

सुरद्विपस्य ध्रुवमन्धिवार्तया कयापि पाथोद गतोऽसि चन्द्र्युताम् ।
भवन्तमुन्मूलयितुं प्रगन्मते दिवि भ्रमन्तं न यदभ्रयूपतिः ॥६३॥

अन्वयः

हे पाथोद कया अपि अन्धिवार्तया सुरद्विपस्य बन्धुतां गतः असि
(इति) ध्रुवम् यत् अभ्रमूपतिः दिवि भ्रमन्तं भवन्तम् उन्मूलयितुं न
प्रगल्भते । -

व्याख्या

‘पाथ उदकं कान्यमुदकं पाथः’ इत्यमरः । वदतीति पाथोदस्तत्ताम्योधने
हे पाथोद मेघ ! कयसि अन्धिवार्तया समुद्रसम्बन्धियुक्तान्तेन समुद्रसन्देशेन वा
सुरद्विपस्यैरावतस्य, समुद्रादैरावतस्योत्पत्तिरतस्तत् तस्य पिता, तस्य बन्धुता प्रियत्वं
भ्रातृभावं गतौऽसि इति ध्रुव निश्चयः । यत् अभ्रम्. ऐरावतस्य स्त्री ‘करिष्योऽभ्रम्
कपिला’ इत्यमरः । तस्वः पतिः दिव्याकाशे भ्रमन्तं धरन्तं भवन्तं स्वामुन्मू-
लयितुं विनाशयितुं न प्रगल्भते न समर्थो भवति । ॥६४॥

भाषा

हे मेघ समुद्र के किसी सन्देश से अर्थात् पिता समुद्र के सन्देश वाहक होने
के नाते तुम ऐरावत के अप्स्य प्रिय हो गये हो । , क्योंकि ऐरावत आकाश
में स्वच्छन्द भ्रमने वाले तुमको उलाह कर फेंक देने में अर्थात् नष्ट कर देने
में नहीं प्रवृत्त होता है ।

अलं प्रलापैस्तुपधूमधूसरो विधूय यन्मृत्युशतानि गर्जसि ।
प्रवासिकान्ताजनपापमूर्जितं तदेति जीमूत तवोपकारिताम् ॥६४॥

अन्वयः

हे जीमूत प्रलापैः अलं यत् तुपधूमधूसरः (त्वं) मृत्युशतानि
विधूय गर्जसि तत् ऊर्जितं प्रवासिकान्ताजनपापं तव उपकारिताम्
एति ।

व्याख्या

हे जीमूत मेघ ! प्रलापैरनर्थवाक्यप्रयोगैरलं यत् तुपाणो धान्यवत्त्वानो
‘धान्यत्वञ्चि तुपं पुमान्’ इत्यमरः । धूमधूसरः स्व मृत्युशतानि प्रवासिकान्ता-
जनरातमृत्युजनितपापानि विधूय निरस्य गर्जसि अपि प्रवर्तयति तत् ऊर्जितं
बलवत् प्रवासिनां स्वदेशमपहायान्यत्र गतवतां पुद्गलाणां बान्ताजनानां स्त्रीजनानां
पाप दुरितमेव तव मेघस्योपकारितां सहायतामेति प्राप्नोति ।

भाषा

हे मेघ ! अब अधिक व्यर्थ की बातें करने से क्या लाभ ! धान की भूसी के घूए ऐसे काले तुम जो पान्थों की सैकड़ों स्त्रियों के प्राण लेने के पाप को दवा कर गर्जना करते रहते हो इसका कारण यह है कि प्रवासीजनों की स्त्रियों का उत्कट पाप ही तुम्हारा उपकारक हो जाता है अर्थात् प्रवासी जनो की स्त्रियाँ अपने उत्कट पाप से ही कुछ भोगती हैं यह इनका पाप ही तुम्हारा उपकारक हो जाता है । नहीं तो तुम्हारे ऐसे प्राणघातक पापी इतना पाप कर भी गर्जना न कर सकते ।

स्मरञ्जरव्याकुलितः कलावति ब्रवीति पायोधरमुदुरध्वनिम् ।
अकुण्ठकण्ठागतवाष्पगद्गदैः पदैरिति प्रोपितबल्लभाजनः ॥६५॥

अन्वयः

हे कलावति ! स्मरञ्जरव्याकुलितः प्रोपितबल्लभाजनः उदुरध्वनिं पायोधरम् अकुण्ठकण्ठागतवाष्पगद्गदैः पदैः इति ब्रवीति ।

व्याख्या

हे कलावति ! चन्द्रलदेवि ! स्मरञ्जरेण कामञ्जरेण व्याकुलितः व्यथ-
चित्तः प्रोपिताना पान्थानां बल्लभाजनः स्त्रीजनः उदुरः प्रचण्डो ध्वनिः शब्दो
यस्य स हं पायोधर जलधरमकुण्ठानि अकुण्ठितानि अविरलानि कण्ठेषु गलेषु
'कण्ठो गलोऽयं प्रोवाया' इत्यमरः । आगतानि वाष्पानि अभूणि तैर्गद्गदानि तैः
पदैः शब्दैरित्यमुना प्रकारेण ब्रवीति कथयति ।

भाषा

हे चन्द्रल देवी ! कामञ्जर से पीड़ित पान्थों की स्त्री लोग, प्रचण्ड ध्वनि करने वाले मेघ को, लगातार गले में आए हुए आसुओं के कारण गद् गद् शब्दों से अर्थात् भरे गलों से इस प्रकार कहने लगी ।

अथ मेघस्तुतिं कुलवेनारभते—

क्षणश्रुतिस्ते क्षणमस्तु मान्यथा सदाङ्गपर्यङ्कतले निपीदतु ।
घन त्वदीयध्वनिडिण्डिमं विना पतिं लभन्ते कथमध्वगाङ्गनाः ॥६६॥

अन्यथा

हे धन क्षणश्रुतिः ते क्षणम् अन्यथा मा अस्तु । सदा अङ्कपर्यङ्कतले
निपीदतु, त्वदीयध्वनिदिण्डिमं विना अध्वगाङ्गनाः कथं पतिं लभन्ते ।

व्याख्या

हे धन मेघ ! क्षणश्रुतिविद्युत् ते तव क्षणमल्पकालमल्पमप्यपि त्वद्विपुलता
मास्तु । सदा अनवरतमङ्कमेव पर्यङ्कतलं 'अञ्चपर्यङ्कपर्यङ्काः सत्त्वपा
समाः' इत्यमरः । तस्मिन्नुत्सङ्गदायनतले निपीदतु नियततु । त्वदीयध्वनिरूपं
दिण्डिमं वाद्यधोर्यं 'मद्भुदिण्डिमसंहराः' इत्यमरः । विना अध्वगाङ्गनाः
पदिकाङ्गनाः कथं पतिं स्वकान्तं लभन्ते प्राप्नुवन्ति । तव शब्दं धृत्यैव
कामासक्ता भूत्वा प्रियां प्रति प्रयान्तीति भावः ।

भाषा

हे मेघ ! बिजली से एक क्षण के लिये भी तुम्हारा वियोग न हो । वह
सदैव तुम्हारी गोद रूपी पलङ्ग पर निवास करे । आपके शब्द रूपी मर्गाङ्गे के
घोष विना पक्षिकों की स्त्रियाँ कैसे अपने २ पति को प्राप्त कर सकती हैं ।
अर्थात् वे तुम्हारे शब्द को सुनकर ही कामासक्ता होकर प्रिया के पास आते हैं ।

न पोदशीमप्युपयाति ते कलां प्रसिद्धिमात्रं स्मरयान्धवो मधुः ।
शिरस्यकुर्वन्मदनस्य शासनं मुखं त्वदीयं मलिनं सहेत कः ॥६७॥

अन्यथा

मधुः स्मरयान्धवः प्रसिद्धिमात्रं (सः) ते पोदशीम् अपि कलां न
उपयाति कः मदनस्य शासनं शिरसि अकुर्वन् त्वदीयं मलिनं मुखं
सहेत ।

व्याख्या

मधुर्वसन्तः स्मरस्य कामस्य शान्धवः बन्धुसहायकः इति प्रसिद्धिमात्रं परञ्च
रा वसन्तः ते मेघस्य पोदशीं कलां सादृश्यमपि नोपयाति न प्राप्नोति । कामस्य
साहाय्यकरणे सादृश उपयोगी त्वं सादृश वसन्तो न 'मेघासोमे भवति मुक्तिनो-
ऽप्यन्यथावृत्ति भेतः । बन्धास्तेष्वप्रणयिनि जने हि पुनर्वसत्वे' । इति
मेघभूते जातिवृत्तः । कः मदनस्य कामस्य शासनमामां शिरसि भूयि 'उत्तमाङ्ग'

शिरः शीघ्रं मूर्धा ना भस्तकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । अकुर्वन्नपालयन् त्वद्योपं
त्वत्सम्बन्धि मेघस्य तव मलिन कृष्ण मुखमाननमप्रनागं सहेत सोढुं शक्नुयात् ।

भाषा

वसन्त ऋतु कामदेव का मित्र है यह प्रतिदिमात्र है अर्थात् खाली कहने की
घात है । वह तुम्हारी सोलहवी कला को भी नहीं प्राप्त होता अर्थात् इस
काम में यह तुम्हारा सोलहवाँ हिस्सा भी नहीं है । कौन ऐसा है जो कामदेव
की आज्ञा का बिना शिरसा पालन विये तुम्हारे इस कृष्ण वर्ण के मुख को
देखने की भी हिम्मत करेगा ।

समागतप्राणसमा करोति या न ते सपर्याविधिमध्वगाङ्गना ।
पुनः प्रियोऽस्याः किमतः परेण वा घन त्वमेवाशुकविर्भवोपरि ॥६८॥

अन्वयः

या समागतप्राणसमा अध्वगाङ्गना ते सपर्याविधिं न करोति ।
अस्याः प्रियः परेण वा किं (आनीतः स्यात्) हे घन, अतः त्वम् एव
भवोपरि आशुकविः (अस्ति)

व्याख्या

या, प्राणैः समैः प्रियः प्राणसमः पतिः, समागतः विदेशात् प्रत्यागतः
प्राणसमः पतिर्यस्यास्तां अध्वगाङ्गना पथिककान्ता ते मेघस्य सपर्याविधिं
पूजाविधिं "पूजा नमस्यापचितिः सपर्याविहिंशाः समाः" इत्यमरः । न करोति
न सम्पादयति । अस्याः विरहिण्याः प्रियः पतिः परेणान्येन केन वा किं
कथमपि आनीतः स्यात् । त्वदभावे विप्रेगिनां सम्मेलनं न वेनापि कृतं
स्यादिति भावः । हे घन हे मेघ ! अतः अस्मात्कारणात् त्वमेव भवानेव
भवोपरि अस्मिन् स्तोके आशुकविः समस्यापूरको विप्रेगिनां दुःखहर्ताऽस्ति ।
त्वद्दर्शनजन्यचित्तोद्वेगेन स्वकान्तामिलनार्थं पुनः प्रतिनिवृत्त्य पथिकाः गृहं
प्राप्नुवन्ति । मेघकृततादृशोपकारकरणाद्विप्रेगिन्यास्तस्य पूजा समुचितेति
भावः ।

भाषा

जिन पथिकों की स्त्रियो ने पति आ गये हैं वे स्त्रियाँ यदि तुम्हारा पूजनादि
करें तो ठीक ही है । क्या कोई दूसरा उनके पति को ला मिला सकता है ।

हे मेघ ! इसलिये तुम ही इस सखार में समस्यापूरक हो अर्थात् वियोगियों को मिलाने में समर्थ हो ।

वियोगिनां संघटने भवत्समः परोऽस्ति जीमूत न दूतकर्मणि ।
वदन्ति नान्यैः सह याः कुलस्त्रियो ध्रुवं तदर्थं वहसि क्षणप्रभाम् ॥६६॥

अन्वयः

हे जीमूत वियोगिनां संघटने दूतकर्मणि भवत्समः परः न अस्ति ।
याः कुलस्त्रियः अन्यैः सह न वदन्ति तदर्थं क्षणप्रभां ध्रुवं वहसि ।

व्याख्या

हे जीमूत मेघ ! 'जीमूतो मेघस्त्वन्तो' इत्यमरः । वियोगिनां विरहिणां स्त्रीणां पुरुषाणां च संघटने सम्मेलनविषये दूतकर्मणि सन्देशहारककार्ये भवत्समः स्वत्तदुशः परः अन्यो नास्ति । याः कुलस्त्रियः कुलीनाङ्गना अन्यैरितरपुरुषैस्तह न वदन्ति भाषणं न कुर्वन्ति तदर्थं भाषणादिकार्यकरणार्थं क्षणप्रभां विद्युत् तिर्यग् ध्रुवं निश्चयेन वहसि धारयति । स्त्रीणां स्त्रीभिस्तह वार्तालापादिकार्ये तुल्यं भवतीत्याशयेन मेघो विद्युत् सहैव धारयतीति भावः । अथोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

हे मेघ ! वियोगियों को मिलाने में दूत का कार्य करने में तुम्हारे ऐसा दूसरा कोई नहीं है । जो स्त्रियां पर पुरुष से भाषण करने में तबीयत करती हैं उन्हीं के लिये निश्चित रूप से तुम बिजली को अपने साथ रखते हो ।

विमुक्तवेणीवलयाः पुरन्ध्रयः प्रियाङ्गपालीपरिवासशीतलाः ।
अनङ्गताम्राज्यविलासमन्त्रिणः प्रभावमम्भोद निवेदयन्ति ते ॥७०॥

अन्वयः

हे अम्भोद ! विमुक्तवेणीवलयाः पुरन्ध्रयः प्रियाङ्गपालीपरिवास-
शीतलाः (सत्यः) अनङ्गताम्राज्यविलासमन्त्रिणः ते प्रभावं निवेद-
यन्ति ।

व्याख्या

हे अम्भोद हे मेघ ! विमुक्तगान्नि निषिद्धाङ्गानि बेनीवलयाणि बेनीरूपेण
रूपिताः निरोरहा याभिस्ता विमुक्तवेणीवलयाः विरहिण्यः, विरहावस्थायां विर-

हिष्य एकवेणीयतेन तिष्ठन्तीति, पतिसमागमेन तद्व्रतं समाप्यत इति भावः । पुरन्ध्रयः अङ्गनाः प्रियाणां पतीनामङ्गुपालीपूत्सङ्गेय परिव्राजेन स्थितिकरणेन शीतलाः शान्तकामसन्तापाः सत्यः, 'मेघदर्शनेन पयिकाः स्वगृहे प्रतिनिवृत्य स्वकान्तामिस्सह रमन्ते' इति भावः । अनङ्गसाध्याभ्यस्य कामनृपाधिपत्यस्य विलासमन्त्री रतिक्रीडामात्यो मेघस्तस्य प्रभावं माहात्म्यं निवेदयन्ति विज्ञापयन्ति प्रकटयन्तीति भावः ।

भाषा

हे मेघ ! वे स्त्रियाँ जिनकी बिरहावस्था का एकवेणीयत पति के जाने से छूट गया है अर्थात् जिनकी वेणी का बघन खुल गया है, वे अपने प्रिय की गोद में रहने से शीतल भई हुई, कामदेव के साम्राज्य के रतिक्रीडामन्त्री तुम्हारा प्रताप प्रकट कर रही हैं ।

स्मरातुराणां विदधासि दुर्दिनं प्रियाभिसाराय कुरङ्गचक्षुषाम् ।
रतोत्सवे काण्डपटत्त्वमेपि च त्वमग्रणीर्मेघ परोपकारिणाम् ॥७१॥

अन्वयः

हे मेघ (त्वम्) स्मरातुराणां कुरङ्गचक्षुषां प्रियाभिसाराय दुर्दिनं विदधासि, रतोत्सवे काण्डपटत्त्वं एपि, त्वं परोपकारिणां अग्रणीः ।

व्याख्या

हे मेघ ! त्वं त्वरेण कामेनातुराणां पीडितानां कुरङ्गचक्षुषां मृगयमानां प्रियान्ध्रत्यभिसाराय संगतुं दुर्दिनं मेघच्छन्नं 'मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्' इत्यमरः । दिनमन्धकारमुषतमित्यर्थः । विदधासि रचयसि । मेघावृत्तबाह्यकारे गुप्तगमनं सम्भवतीति भावः । रतोत्सवकाले काण्डपटत्त्वं ज्वलिकात्वम् एव प्राप्नोषि त्वं परोपकारिणां मण्येऽग्रणीर्नेता श्रेष्ठ इत्यर्थः । असि । अत्र काव्य-लिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

हे मेघ ! तुम काम से पीडित मृगययनियों के अपने प्रिय के पास अभिसरण करने के लिये अर्थात् छिप कर आने के लिये आकाश को ढँक कर दिन में अंधेरा कर देते हो अर्थात् अंधेरा कर देने से छिप कर जाने में सहूलियत पैदा कर देते हो । रति क्रीडा के समय परदे का काम करते हो । तुम परोपकारियों में सर्वश्रेष्ठ हो ।

विभावर्गे जलद त्वमग्रणीर्न चन्द्रिकापि धुतिमेति तावकीम् ।
करोपि किं शुभ्रतया तदीयया न सुन्दरं चन्दनमेषनाभितः ॥७२॥

अन्वयः

हे जलद विभावर्गे त्वम् अग्रणीः, चन्द्रिका अपि तावकीं धुतिं न एति । तदीयया शुभ्रतया किं करोपि, एषनाभितः चन्दनं सुन्दरं न भवति ।

व्याख्या

हे जलद मेघ । विभावर्गे चन्द्रचन्दनचन्द्रिकाद्यदीपनसमूहे त्वमग्रणीतां धेष्टोऽसि । चन्द्रिका चन्द्रप्रकाशोऽपि तावकीं धुतिं शक्तिं नैति साम्यं न प्राप्नोति, तदीयया चन्द्रिकासम्यग्यन्या शुभ्रतया किं करोपि, एषनाभितः 'एषत्वंगमुभे त्रिषु' इत्यमरः । कुप्यवर्गकस्तुर्यपेक्षया श्वेतवर्णं चन्दनं सुन्दरं एषणीयं न भवति । अत्र दृष्टान्तात्कुराट् ।

भाषा

हे मेघ । चन्द्र, चन्दन, चन्द्रिका आदि उद्दीपन विभावों में तुम सर्वथेष्ट हो । चन्द्रिका भी तुम्हारी बराबरी नहीं कर सकती । उसकी सफेदी का क्या विचार करना है । काले रंग की कस्तूरी से सफेद रंग का चन्दन बढ़ कर गही होना है ।

करोति चैत्रः सह चन्दनानिलैः किमिन्दुना कोकिलपञ्चमेन च ।
न विद्यते जेतुरनङ्गभूपतेः किमन्यदेकाङ्गभटस्त्वया समः ॥७३॥

अन्वयः

चैत्रः चन्दनानिलैः इन्दुना कोकिलपञ्चमेन च सह किं करोति ।
किम् अन्यत् । जेतुः अनङ्गभूपतेः त्वया समः एकाङ्गभटः न विद्यते ।

व्याख्या

चैत्रः वसन्तमासः चन्दनानिलैः चन्दनपर्वणः इन्दुना चन्द्रेण कोकिलपञ्चमेन कोकिलस्य पञ्चमवारणेन च सह किं करोति, कामस्य किं साहाय्यं वर्तुं प्राप्नोतीति भावः । किमन्यद्वक्तव्यम् । जेतुः जयनशीलस्यानङ्गभूपतेः कामनृपस्य त्वया मेघेन समः सदृश एकाङ्गभटोऽस्ति वरस्यो धीरो न विद्यते ।

।

।

भाषा

।

।

चैत्रमास या वसन्तऋतु चन्दन से सुगन्धित दक्षिणानिल, चन्द्रमा और कोयल के पञ्चम स्वर के साथ रहने पर भी क्या करता है अर्थात् कामदेव की कौन सी सहायता करता है । और दूसरा क्या कहा जाय । विजय करने वाले कामदेव राजा का तुम्हारे समान अद्वितीय रक्षक वीर अन्य कोई नहीं है ।

प्रयोद ! यासां भवतोऽपि दर्शनाच्च वल्लभः संघटते मृगीदृशाम् ।
न ताः क्रियन्ते गणनासु दुर्भगाः करोति कश्चित्रमजातभित्तिषु ॥७४॥

अन्वयः—

हे प्रयोद यासां मृगीदृशां वल्लभः भवतः दर्शनाद् अपि न संघटते ताः दुर्भगाः गणनासु न क्रियन्ते कः अजातभित्तिषु चित्रं करोति ।

व्याख्या

हे प्रयोद मेघ ! यासां मृगीदृशां हरिणमयानां वल्लभः प्रियः भवतः मेघस्य दर्शनादपि न संघटते न सम्मिलति स्वकान्ताभिः । ताः स्त्रियः दुर्भगाः अभाग्य-वत्याः गणनासु संख्याकाले न क्रियन्ते, यतस्तासां प्राणवियोगात्संख्यावसर एव न भवतीति भावः । कः पुरुषः अजातभित्तिषु अविद्यमानेषु कुड्मेषु 'भित्तिः स्त्री कुड्ममेडूक' इत्यमरः । चित्रं करोति निरति प्रभवति ।

भाषा

हे मेघ ! जिन (विरहिणी) मृगमनियों के पति आपके दर्शन होने पर भी अर्थात् वर्षाऋतु आने पर भी उनसे नहीं वा मिलते हैं, उन अभागी स्त्रियों की कोई गणना नहीं है क्योंकि विरहावस्था में वर्षाऋतु के आने पर भी पति के न मिलने से उनका देहान्त हो जाना स्वाभाविक है । क्योंकि भीत के न रहने पर कौन उस पर चित्रकारी कर सकता है । अर्थात् जब ऐसी स्त्रियाँ जीवित ही नहीं रहती तो उनकी गणना करना ही व्यर्थ है ।

समागते प्रेयसी चाटुकारितामिति स्मितक्षालितपाटलाधराः ।
भजन्ति कार्शचिद्विमलेन चेतसा विलासमीलनयनाः पयोमुचः ॥७५॥

अन्वयः—

काश्चित् प्रेयसि समागते (सति) स्मितक्षालितपाटलाधराः विलास-मीलनयनाः (सत्यः) विमलेन चेतसा पयोमुचः इति चाटुकारितां भजन्ति ।

व्याख्या

कारिचवङ्गना मेघाङ्गम्वरं दृष्ट्वा प्रेयसि कान्ते समागते गृहं प्राप्ते सति स्मितेनेपढास्येन आस्मितः समलङ्कृतः पाटलो रक्तोज्ज्वरो श्वेतरक्तस्तु पाटलः इत्यमरः । यासान्ताः पिलासोन मीलत्सङ्कुचश्रयन यासान्ता सत्य विमलेन पत्यु- रागमनात्प्रसन्नो चेतसा हृदयेन ययोमुचः मेघस्य इति पूर्वोक्तां चाटुकारितां भवन्ति समक्षं तस्य प्रशंसा कुर्वन्ति ।

भाषा

पति के जाने पर मुस्कुराहट से चमकने वाले शाल अथरोष्ठ वाली, कोई स्त्रियाँ, मस्ती से आखे बन्द कर, पति के मिलने से प्रसन्न भए हुए हृदय से पूर्वोक्त प्रकार से मेघ की चापलूसी करती हैं ।

अथामिसारिकाणां नदीं प्रत्युपालम्भकुलकम्—

अलब्धरत्नाकरसङ्गमाश्रुता तथा गता ग्रीष्मदिनेषु तानवम् ।

अदृष्टदुःखैव सखि ! प्रयासि मे कुतः प्रियालिङ्गनमङ्गहेतुताम् ॥७६॥

अन्वयः

हे सखि अलब्धरत्नाकरसङ्गमाश्रुता (अतएव) ग्रीष्मदिनेषु तथा तानवम् गता (त्वं) अदृष्टदुःखा इव मे प्रियालिङ्गनमङ्गहेतुतां कुतः प्रयासि ।

व्याख्या

हे सखि ! नदीं प्रति सम्बोधनम् । अलम्बमप्राप्त रत्नाकरस्य समुद्रस्य रत्नाकरो जलनिधि इत्यमरः । सङ्गमरूपममृतं यथा सा अतएव ग्रीष्म- दिनेषूप्लवर्दिनेषु तथा तादृश तानवम् कृत्वा गता प्राप्ता त्व विरहिणी तया परञ्च समप्रति वर्षतां अदृष्टमननुभूत कुल यथा सा अदृष्टदुःखा इव मे मम प्रियस्य मम पत्युरालिङ्गनस्याश्लेषस्य अङ्गस्तस्य हेतुतां कारणतां कुतः कस्मादेतोः प्रयासि । नदीषु जलवृद्ध्यामिसारिकाणां नवीपारगमनं न सरलतया सम्भव- मतएव पत्युरालिङ्गनमङ्गहेतुता नवीनामिति भावः ।

भाषा

हे खली नदी ! समुद्र के आलिङ्गन रूपी अमृत को न प्राप्त करने वाली अतएव गर्मी में विरहावस्था के कारण उस प्रकार मुनी हुई तू, मानो तूने कभी

विरहवेदना का अनुभव ही न किया हो ऐसी होकर भरे पति के आलिङ्गन का भङ्ग करने में नारणीमूत क्या हो रही हैं। अभिसारकाओं का धर्पाश्रुतु में नदी बह जाने से प्रेमी से मिलने में बाधा होती है।

मुहूर्तमाभीलितमूर्तिरम्बरे विगाहसे फालविलङ्घनीयताम् ।

सलीलमुत्तीर्य भवन्ति पांसुलाः समुल्लसन्मांसलकान्तकेलयः ॥७७॥

अन्वयः

अम्बरे मुहूर्तम् आभीलितमूर्तिः (सती) फालविलङ्घनीयता विगाहसे (तदा) पांसुलाः सलीलम् उत्तीर्य समुल्लसन्मांसलकान्त-केलयः भवन्ति ।

व्याख्या

अम्बरे आकाशे मुहूर्तं क्षणमाभीलिता गोपिता मूर्तिर्नैलम्बरे यथा सः, ग्रीष्मे सूपकिरणैर्गुहीत तासां जलाधिक्यं गगने तिष्ठतीति भावः । सती, फालेनोत्प्लवनेन विलङ्घनीयता पारममनकमता विगाहसे प्राप्नोति तदा पांसुलास्त्वेरविहारिण्योऽङ्गना 'स्वेरिणी पांसुला च स्यात्' इत्यमरः । लीलया विलासेन सहित सलीलं यथा स्यात्तथा उत्तीर्य विनैव प्रयास पारं गत्वा प्रिय-निवासदेशं प्राप्य समुल्लसन्त्यो वर्धमाना मांसला बहुला कान्तस्य प्रियस्य केलयः क्रीडा मासान्ता भवन्ति, सानन्दं प्रियैस्तसु रमन्त इति भावः ।

भाषा

(जब) थोड़ी देर के लिये आकाश में अपने जल समूह को छिपा रखने वाली होकर अर्थात् ग्रीष्म में सूर्य की किरणों से जिसका जलसमूह खींचकर आकाश में ले जाया गया है, ऐसी होकर एक छलांग में पार की जा सकने वाली हो जाती है तब अभिसारिकाएँ सहज ही में तुम्हारे पार उत्तर कर अर्थात् तुम्हे पार कर (अपने प्रिय से मिलकर) उमड़ी हुई (रख भरी) अपने प्रिय की अनेक रतिव्रीडाओं को प्राप्त करने वाली हो जाती है ।

घटं समारुह्य विघट्टितोर्मयः प्रयान्ति ते पारमवारिताः पराः ।

अपुण्यवत्याः पुनरेष मे गतिं भिनत्ति नावापि नितम्बदम्बरः ॥७८॥

अन्वयः

पराः घटं समारुह्य विघट्टितोर्मयः अवारिताः ते पारं प्रयान्ति । पुनः अपुण्यवत्याः मे पपः नितम्बदम्बरः नावा अपि गतिं भिनत्ति ।

व्याख्या

परा अग्न्या नायिका घट समारुह्य घटोपरि स्थित्वा विपट्टिता विभृद्वलिता
भग्ना वा ऊमयो योचयो 'भङ्गस्तरङ्गऊर्मिर्वा स्त्रियां बीचि' इत्यमरः ।
माभिस्ता अवारिता अप्रतिवृत्तास्तस्य ते तव नद्या पार प्रयान्ति, स्वप्रिय-
सम्मिलनार्थमाभिसारिका गच्छन्ति । किं पुनः अपुण्यवत्या दुर्भाग्यशालिन्या
मे भय एव नितम्बदम्बरो नितम्बभार नावा नीकयाऽपि गतिं प्रियसमीपगमन
भिन्नति निवारयति । नितम्बस्यातिभारात्तावापि गमनमसम्भवमिति भावः ।

भाषा

दूसरी स्त्रियां घटे पर बैठकर लहरो को बाटती हुई बिना रोक डोक के
सुम्हारे (नदी के) पार हो जाती हैं । और फिर मुझ पापिनी का यह नितम्ब
का बोझ प्रिय के समागम में नाव पर भी पार जाने में बाधक होता है ।
अर्थात् नितम्ब के अधिक बोझ से नाव से भी मुझे पार करना मुझ पापिनी
के लिये कठिन है ।

विधाय कोलाहलमूर्मिर्मुधा किमित्यनाकर्णितकेन गच्छसि ।
उपार्जितस्त्रीवधपापसम्पदः कथं पयोधिस्तव सङ्गमेप्यवि ॥७६॥

अन्वयः

(हे नदि) ऊर्मिभिः मुधा कोलाहल विधाय अनाकर्णितकेन किम्
इति गच्छसि । पयोधिः उपार्जितस्त्रीवधपापसम्पदः तव सङ्गं कथम्
एष्यति ।

व्याख्या

(हे नदि) ऊर्मिभिस्तारुर्ध्रं मुधा मुधा कोलाहल कलकलाहल विधाय कृत्वा
अनाकर्णितकेन किमपि कस्यापि कथनं न श्रुत्वा, अस्माकमुपेक्षयत्ययम् । किमिति
गच्छति प्रवहति । पयोधिस्तमुत्र उपार्जिता सङ्गुहोता स्त्रियों वधपाप
पापसम्पद एतौ बाहृत्य 'कलुषं भूमिजलोपमम्' इत्यमरः । यथा सा तस्यस्तस्य
(नद्या) सङ्गं सङ्गमं कथमेप्यति प्राप्स्यति ।

भाषा

हे नदी ! लहरो से व्यप हो बौजाहल मधानर बिछी की बात को न
सुननी हुई तू कैसे पानी का रही है । (विपट्टिता) स्त्रियां की हत्या करने

के पाप को उपाजित करने वाली का, तेरा समुद्र से मिलन कैसे हो सकता है ।
अर्थात् पाप का सचय करने वाली को पति-सगम ऐसा सुख कैसे प्राप्त होगा ।
अथवा तेरे ऐसी पाणिनी का समुद्र कैसे सग करेगा ।

नयस्व पारं पुलिनद्वयानुगां तरङ्गदोलामधिरोप्य मामितः ।
प्रसीद यावन्ननिशा विशीर्यते यशांसि ते गायतु पांसुलाजनः ॥८०॥

अन्वयः

यावत् निशा न विशीर्यते मां पुलिनद्वयानुगां तरङ्गदोलाम् अधिरोप्य
इतः पारं नयस्व । प्रसीद पांसुलाजनः से यशांसि गायतु ।

व्याख्या

यावत्काल निशा रात्रिर्न विशीर्यते समाप्ति च गच्छति तावत्काल माम-
सहायामबला पुलिनद्वय तीरद्वय 'तोषोत्थित तत्पुलिनम्' इत्यमरः । अनुगच्छतीति
पुलिनद्वयानुगा ता तरङ्ग एव दोला प्रेक्षा 'दोला प्रेक्षाविकास्त्रिपाम्' इत्यमरः ।
तामधिरोप्य समारोप्य इतः अस्मात्प्रदेशात् पारमन्यतट नयस्व प्रापय । प्रसीद
प्रसन्ना भव । पांसुलाजनः स्वरविहारिणीजनः 'स्वरिणी पासुला च स्यात्'
इत्यमरः । ते यशांसि गायतु तव प्रशंसा करोतु ।

भाषा

जब तक रात खतम नहीं होती है उसके पहिले ही मुझे दोनों किनारे से
सट कर बहने वाले लहर स्त्री झूले पर चढाकर यहा से उस पार ले जा ।
कृपा कर । त्वच्छन्दचारिणी स्त्रिया अर्थात् अनिसारिकाएँ ऐसा करने से तेरा
यश गान करेगी ।

सहस्रशः कृष्णनिशासु गता पदं तव न्यस्य शिरस्यवारिता ।
समृद्धिगर्वेण किमन्धतां मुधा दधासि नन्वस्ति घनात्ययः पुनः ॥८१॥

अन्वयः

अहं कृष्णनिशासु सहस्रशः च व शिरसि पदं न्यस्य अवारिता
गता । समृद्धिगर्वेण अन्धतां मुधा किं दधासि घनात्ययः ननु पुनः
अस्ति ।

व्याख्या

अहं कृष्णनिशासु कृष्णपक्षरात्रिषु सहस्रशः सहस्रवारमगणितवारमित्यर्थः । तत्र नद्या मिरसि पद चरण न्यस्य निक्षिप्य श्रीष्मकाले अवारिता केनापि अप्रतिष्ठा नदीपार गता । सम्प्रति धर्मतोः समृद्धिगर्वेण जलसम्पत्तिदर्पेणान्यतामविवेककारिता मृया वृया किं वधासि धारयसि । धनानां भेदानामत्ययो विनाशो 'स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्त प्रलयोऽत्यय' इत्यमरः । ननु निश्चयेन पुनः अस्ति । पुनरपि स कालः समागच्छति यस्मिन् धनानामभावः स्यादिति भावः ।

भाषा

(श्रीष्म ऋतु में) कृष्ण पक्ष की हजारों रातों में मैं तुम्हारे मस्तक पर पाव रखकर अर्घात् तुम्हें लाघ कर बिना रोक टोक के उस पार (श्रीमी से मिलने) गई हूँ । (वर्षाऋतु में) जल से समृद्ध हो जाने के कारण मैं मय्य ही मदान्ध हो रही हूँ । वर्षाऋतु की समाप्ति फिर से होनी और श्रीष्मऋतु आवेगा ही ।

परिस्त्रलद्वीचिदुःकूलपल्लवा बलात्समुद्राभिमुखी प्रधावसि ।
करोपि चान्यासु निषेधमित्यहो स्वयं विमूढासि परासु पण्डिता ॥२॥

अन्वयः

(हे नदि) त्व परिस्त्रलद्वीचिदुःकूलपल्लवा बलात् समुद्राभिमुखी प्रधावसि अन्यासु च निषेध करोपि इति अहो स्वयं विमूढा परासु पण्डिता असि ।

व्याख्या

हे नदि ! त्व परिस्त्रलन स्वस्थानात्प्रभ्रश्यन् दीर्घयस्तरङ्गा एव दुःकूलपल्लवो बलात्प्रचलो मस्यास्ता बलाद् वेगात् समुद्राभिमुखी समुद्र स्वकालाभिलष्य प्रधावसि गच्छसि अन्यासु च निषेध करोपि इति अहो स्वयं विमूढा परासु पण्डिता असि । नैतद्युक्तमिति भावः ।

भाषा

हे नदी ! तिरावने वाले तरङ्गरूपी घाती च आचल वाली घू हटपूर्वक (अपने प्रिय) समुद्र से मिलने को दौड़ रही है और दूसरा जो मना कर रहा है ।

अरे कैसे आश्चर्य की बात है कि अपने तो (पति से मिलने के लिये) व्याकुल होकर विवेक शून्य हो रही है और दूसरों के लिये ऐसा न करने के लिये उपदेश देने में पण्डित बनती है ।

नितम्बपर्यन्तगलज्जलांशुका समुत्सुका किं कुटिले प्रधावसि ।
कुलापगान्तःपुरवक्त्रचुम्बिनो न लप्स्यसे दास्यमपि त्वमम्बुधेः ॥८३॥

अन्वयः

हे कुटिले नितम्बपर्यन्तगलज्जलांशुका समुत्सुका (सती) किं प्रधावसि । कुलापगान्तःपुरवक्त्रचुम्बिनः अम्बुधेः त्वं दास्यम् अपि न लप्स्यसे ।

व्याख्या

हे कुटिले । स्वभाववक्त्रे । नितम्बस्तटप्रदेश कटिपश्चाद्भ्रूगणश्च तत्पर्यन्तं गलद्गच्छद् जलमेवाशुक्लं वस्त्रं यस्यास्ता समुत्सुका सती समुद्ररूपपतिमिलनोत्सुका सती किं प्रधावसि धेगेन गच्छसि । कुलापगा कुलपर्वततट भूसनद्य एव अन्तपुरं स्त्र्यगारं "स्त्र्यगारं भूमिजामन्तपुरं स्यादवरोधतम् । शुद्धान्तश्चाव-रोधश्च" इत्यमरः । तत्स्यकान्तास्तन्मुलस्य (अग्रभागस्य) चुम्बिन अम्बुधेस्स-मुद्रस्य त्वं दास्यमपि सेवकत्वमपि, सामीप्यमपीति भावः । न लप्स्यसे न प्राप्त्यसि किं पुनः रतिविलासम् । कुलतट एव समुद्रं प्राप्नुवन्ति न पर्वततट इति भावः । अत्र समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

अरे कुटिल बुद्धि वाली नदी ! नितम्ब तक या तट प्रदेश तक गिरने वाले या बहने वाले जल रूपी वस्त्र को धारण करने वाली तू बड़े उमंग से क्यों दौड़ रही है अर्थात् क्यों अपने प्रिय समुद्र से मिलने के लिए उतावली हो रही है । तू (गङ्गादि) कुलनदी रूपी अन्तपुर की स्त्रियों का मुख चुम्बन करने वाले समुद्र की दासता या समीपता भी नहीं प्राप्त कर सकती । अर्थात् कुलनदिया ही समुद्र तक पहुँच पाती है पहाड़ी नदिया नहीं ।

मया कुमार्यापि न सुप्तमेकया न जारमुत्सृज्य पुमान्विलोकिताः ।
अनेन गोत्रस्थितिपालनेन मे प्रसन्नतामेत्य भवोपकारिणी ॥८४॥

व्याख्या

मया कुमार्या अपि एकया न मुक्तम्, जारम् उत्सृज्य पुमान् न विलोकितः । अनेन' गोत्रस्थितिपालनेन प्रसन्नताम् एव मे उपकारिणी भव ।

व्याख्या

मया कुमार्याप्यपरिणीतयापि एकया केवलया न मुक्त न निद्रित जारमव्य-
पुरुष 'जारस्तूपवति समो' इत्यमर । उत्सृज्य परिहाय पुमान् स्वभर्ता न
विलोकित न दृष्टो नापेक्षित इति भाव । अनेन गोत्रस्याभितारिकाकुलस्य
स्थितिर्यथाया तरया पालनेन परिरक्षणेन प्रसन्नतां प्रताप 'प्रतापस्तु प्रसन्नता'
इत्यमर । एव प्राप्य मे ममोपरि उपकारिण्युपकारकर्त्री भव ।

भाषा

मैं कुमारी अर्थात् अविवाहिता होने पर भी अवेली नहीं तोड़ । परपुरुष
को छोड़ कर अपने पति का मुख भी नहीं देखा या अपने पति की कभी
प्रतीक्षा न की । इस अभितारिका के कुल की मर्यादा का पालन करने के
कारण तू मेरे ऊपर प्रताप हावर मेरा उपकार करने वाली हो ।

इति स्मरार्तः प्रमदाजनोऽधुना निशामु कान्तानभिर्गर्तमुद्यतः ।
न वक्ति कोपात्कतरां तर्हिणीमनङ्गशृङ्गारसमुद्रवादिनि ॥८५॥

अन्यथः

हे अनङ्गशृङ्गारसमुद्रवादिनि निशामु स्मरार्तः सन् कान्तान् अभि-
सर्तुम् उद्यतः प्रमदाजनः अधुना कोपात् कतरां तर्हिणीम् इति
न वक्ति ।

व्याख्या

अनङ्ग काम एव शृङ्गारसमुद्र शृङ्गाररसतामसनाय काहिनी मरी
तताम्बोधने हे अनङ्गशृङ्गारसमुद्रवादिनि । निशामु राजिवु स्मरार्तं कामवीरिन
सन् कामान् स्वप्रियानभिर्गर्तुमभिप्रायानुमुद्यत सन्द प्रमदाजनः त्रीजनोऽधुना
वपनो कोपात् कोपात् कतरां तर्हिणीम् इति तर्हिणी तर्हिणी तर्हिणी
हाहिनी धनी' इत्यमर । इति पूर्वोक्तप्रिया न वक्ति कोपात्कतरां इत्यर्थः ।

भाषा

हे काम रूपी शृङ्गार समुद्र की नदी ! चन्द्रलेखा ! रात्रियो में काम से पीड़ित होकर, अपने प्रियों के पास अभिसरण करने के लिए तत्पर ललनाजन, वपाश्रुतु में क्रोध से किस नदी को पूर्वोक्त बातें नहीं कहता ।

इति सरिदुपालम्भात्मकं कुलकम् ।

। अविरलजलधाराधोरणीधौतवस्त्राः

सपदि मदनहस्तन्यस्तहस्तास्तरुण्यः ।

किमपि न गणयन्ति प्राणनाथाङ्कपाली-

रभसपुलकितान्नयः पङ्किलासु स्थलीषु ॥८६॥

अन्वयः

सपदि अविरलजलधाराधोरणीधौतवस्त्राः मदनहस्तन्यस्तहस्ताः प्राणनाथाङ्कपालीरभसपुलकितान्नयः तरुण्यः पङ्किलासु स्थलीषु किम् अपि न गणयन्ति ।

व्याख्या

सपदि तत्क्षणमेव अविरला घना या जलधारास्तासां धोरणी परम्परा 'पुण्यं पत्रं च धोरणम् । परम्परायाहनं यत्' इत्यमरः । तथा धौतं, प्रक्षालितं वस्त्रं वासी 'वस्त्रमाच्छादनं वास' इत्यमरः । यासान्ता मदनस्य कामस्य हस्ते न्यस्तो निक्षिप्तो हस्तस्वकरो याभिस्ता प्राणनाथानां कामुकानामङ्कपाली आश्लेष- तदर्थं रभसेन वेगेन पुलकितानि रोमाश्चपुस्तान्यङ्गानि यासान्ता- स्तरुण्यो नवयुवतयः पङ्किलासु जलाव्रातासु स्थलीषु भूमिषु किमपि कुलं विघ्न- बाधादि न गणयन्ति न विचारयन्ति । सर्वा भाषा विजित्य कान्तानभित- रन्तीति भावः । अत्र मालिनीच्छन्दः ।

भाषा

उसी क्षण में, मुखलधार वृष्टि की परम्परा से भीजे हुए वस्त्र वाली, कामदेव के हाथ पर हाथ रखने वाली अर्थात् कामोद्दीपित होने से हिम्मत रसने वाली, अपने प्राणनाथ का आलिङ्गन करने के लिये वेग से रोमान्जित शरीर वाली नवयुवतियाँ बीचड से भरी जमीनो में किसी बात की भी परवाह नहीं

करती है। अर्थात् किसी भी दुःख की परवाह न कर अपने प्रियों के पास अभिसरण करती है।

यः स्पर्धामदधान्मृदङ्गनिनदैः सौदामिनीताण्डवे

यः कोदण्डममर्त्यभर्तुरकरोदङ्कारशङ्कास्पदम् ।

मत्तैरावणकण्ठगर्भविलुठद्गम्भीरगर्जाघनः

सोऽयं व्योमनि घूर्णते विरहिणीघाताय मेघध्वनिः ॥८७॥

अन्वयः

यः सौदामिनीताण्डवे मृदङ्गनिनदैः स्पर्धाम् अदधान्, यः अमर्त्य-
भर्तुः कोदण्डं दङ्कारशङ्कास्पदम् अकरोत् सः अयं मत्तैरावणकण्ठगर्भ-
विलुठद्गम्भीरगर्जाघनः मेघध्वनिः व्योमनि विरहिणीघाताय घूर्णते ।

व्याख्या

य (मेघशब्द) सौदामिन्या विद्युत् 'तद्वित्तौदामिनीविद्युत्' इत्यमरः ।
ताण्डवे मृत्पतनये मृदङ्गनिनदैः मृदङ्गस्य मुरजस्य "मृदङ्गा मुरजा भेदात्त्वंभ्या
लिङ्गोर्ध्वकास्त्रयः" इत्यमरः । बाष्पविशेषस्य निनदैर्घोर्घं सह स्पर्धा सादृश्य-
मवपात् प्रारितवान् मृदङ्गध्वनितुल्य इत्यर्थः । योऽमर्त्यभर्तुरिन्द्रस्य देवत्वामिन
कोदण्डं धनु 'धनुश्चापी धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्' इत्यमरः । दङ्कारस्य
धनुर्दङ्कारस्य शङ्कायास्तन्नेहृत्वास्पद स्थान 'आस्पद पदकृत्ययो' इति मैत्रिणी ।
अकरोत् कृतवान् । सोऽयं मत्तो मदान्धो य ऐरावतस्तस्य कण्ठस्तस्य गर्भ-
ऽग्न्यन्तरे विलुठन्ती व्याप्नुयाना गम्भीरा गर्जा गर्जनं तदङ्गनस्तान्त्रो मेघध्वनि-
मेषशब्दो व्योमग्याकाशे विरहिणीनां प्रियमिधोगिनीनां घाताय बिनाशाय
घूर्णते सादृशं भ्रमति । अत्र शार्दूलविक्रीडितं च्छन्दः ।

आपा

जो (यह) मेघ का शब्द, बिजली के नाच में पलायन के शब्दों की
चराचरी करता है जो इन्द्र के धनुष को दङ्कार (धब्द) का स्थान बनाता
है अर्थात् मेघ के शब्द से इन्द्रधनुष में दङ्कार हो रहा है ऐसा भाग होता
है, मदान्ध मत्त ऐरावत के गले में विद्यमान गम्भीर गर्जना के समान ठोस, वह
यह मेघ का शब्द, वियोगिनी स्त्रिया के घात के लिये आकाश में गूँज रहा है ।

विद्युत्पङ्कजखण्डपङ्कपटली व्योमस्थलीशाद्वलम्

केदारः कलमाङ्कुरप्रतिभुवां धारालतानामयम् ।

शेवालावलिर्द्रिमूर्धसरितां सूरैन्दुकारागृहं

कन्दर्पोत्सववैजयन्ति भवतु प्रीत्यै तवाम्भोधरः ॥८८॥

अन्वयः

हे कन्दर्पोत्सववैजयन्ति अयं अम्भोधरः विद्युत्पङ्कजखण्डपङ्कपटली व्योमस्थलीशाद्वलं कलमाङ्कुरप्रतिभुवां धारालतानाम् केदारः अद्रिमूर्ध-सरितां शेवालावलिः सूरैन्दुकारागृहं तव प्रीत्यै भवतु ।

व्याख्या

कन्दर्पोत्सवस्य मदनसम्बन्धुत्सवस्य वैजयन्ती पताका 'पताका वैजयन्ती स्यात्' इत्यमरः । तत्सम्बोधने हे कन्दर्पोत्सववैजयन्ति ! अयमेव अम्भोधरो मेघो विद्युदेव पङ्कजखण्ड कमलवन तस्य पङ्कपटली कर्बभसमूह उत्पत्तिस्थान इयामत्स्यादिना साधर्म्येण रूपकम् । व्योमस्थलया गगनस्थलस्य शाद्वल हरिततृण-युक्त स्थान 'शाद्वल शाद्वलरिते' इत्यमरः । कलमाङ्कुरा शास्यङ्कुरा 'शालय' कलमाद्याश्च' इत्यमरः । तथा प्रतिभुया सदृशीना धारालताना जलधारावल्ली-नामय मेघ केदार आलवाल 'केदारोऽद्वी शिवे क्षेत्रे भूमिभेदालवालयो' इति विश्वः । अत्रोणा पर्वताणा भूर्धनु शिरस्तु सरितो नद्यस्तासा शेवालानां जलनीलीना 'जलनीली तु शेवाल' इत्यमरः । आवलि पङ्क्ति 'वीष्पालि-रावलि पङ्क्ति' इत्यमरः । सूर सूर्य इन्दुश्चन्द्र इति सूरैन्दू तयो कारागृह प्रतिरोधक तव सत्त्वा प्रियामा वा प्रीत्यै प्रसादयमानन्दसमर्पणाय वा भवतु । अत्र मालाद्वयकालङ्कारः । अत्रापि शाद्वलविकीर्णितं छन्दः ।

भाषा

हे कामोत्सव की ध्वजा रूपिणी चन्द्रलेखा ! बिजली रूपी कमल पत्र वा नीचट समूह अर्थात् उत्पत्ति स्थान, (नीचट भी काला होता है और मेघ भी वाले रंग का है अतः इन दोनों का सादृश्य है ।) आकाश स्थली वा हरी पारा से भरा मैदान, पान के अङ्कुरों की समानता धरने वाली जल धारा रूपी लता वा आला, पर्वतों के शिखरों पर बहने वाली नदियों वा सेवार, सूर्य और चन्द्र वा कैदखाना, (सूर्य और चन्द्र को मेघ छिपा देता है या बंद कर लेता है,) यह मेघ, तुमको आनन्द दे अर्थात् इस मेघ को देखकर तुम्हें आनन्द हो ।

उत्कर्षाधानहेतुनिखिलशिखिगलक्रोडकूजाङ्कुराणां

धारावल्लीवनानां मधुकरपटलश्यामलः पल्लवौघः ।

दीर्यद्वैदूर्यरत्नामलगगनतलादर्शलीलानिचोल-

श्रोलस्त्रीकेशपाशैः सहचरति रतिन्याकुलैः कालमेघः ॥८६॥

अन्तयः

निखिलशिखिगलक्रोडकूजाङ्कुराणाम् उत्कर्षाधानहेतुः, धारा-
वल्लीवनानां मधुकरपटलश्यामलः पल्लवौघः, दीर्यद्वैदूर्यरत्नामल-
गगनतलादर्शलीलानिचोलः कालमेघः, रतिन्याकुलैः श्रोलस्त्रीकेशपाशैः
सहचरति ।

व्याख्या

निखिलास्तकाला शिखिनो मयूरास्तेषां गलक्रोडे कण्ठमध्ये वा कूजा केशा
'केशावाणो मयूरस्य' इत्यमरः । तवङ्कुराणां तन्निस्सरणानामुत्कर्षाधान
हेतु समुद्रास्तकारण, धारावल्लीवनानां जलधारागतसमूहानां मधुकरा
भ्रमरास्तेषां पटल समूहस्तद्वत् इयमल कृष्ण वस्त्रवानां कितलवानां 'पल्लवो-
ऽङ्गी कितलप' इत्यमरः । औपस्तमूह, दीर्यवुल्लसद्वैदूर्यरत्न भरतमणिस्त-
द्वमल निर्मल धूलिरहित गगनतलाकाशमेवावर्षा वर्षण 'वर्षणे मुकुरावर्षो'
इत्यमरः । तस्य लीला विलासस्तस्य निचोल आवरण, 'लोल' इति हिन्ध्याम् ।
यथा गगनवर्षण मलिन न भवेदतो मेघ एव तस्यावच्छादनं भवतीति भावः ।
कालमेघः कृष्णमेघ रतिन्याकुलै रतिश्रीदायकैः श्रोलस्त्रीकेशपाशैः सह-
चरति तादृश्यं भवति । अत्र स्रग्भरावच्छन्दः ।

भाषा

समस्त मयूरो के कण्ठस्थित केका शब्द के प्रादुर्भाव को उत्कर्ष देने में
कारणीभूत, अर्थात् मयूरो के गला में केका शब्द रहता ही है किन्तु मेघ को
देखकर ही वे शब्द वरते हैं । अतः केका शब्द को उत्कर्ष देने में मेघ प्रधान
कारण है । जल धारा रूपी लता समूहों का, यौरा के समूहों के समान बान्ने
रग का नूतन पत्ता का डेर, चमकने वाले गरवत मणि के समान निर्मल आवाग
रूपी ऐने की सुन्दर सोली, (वर्षण पर शोल चडा देने से उगपर चर्च न पढ़ने से
वह निर्मल रहता है) । यह बान्ने रग का मेघ रतिश्रीदा में व्यस्त भोंड देना की
हिन्ध्या के बेरापासा से मिलान-जुलता है, अर्थात् उनकी समानता रगता है ।

निखिलभुवनलक्ष्मीवल्लभो वल्लभायाः

प्रकृतिसुभगपाकोद्रेकपूर्तैर्वचोभिः ।

इति शिरसि दधानः शासनं भीनकेतो-

र्जलदसमयशोभां वर्णयामास देवः ॥६०॥

अन्वयः

निखिलभुवनलक्ष्मीवल्लभः देवः वल्लभायाः इति प्रकृतिसुभगपाको-
द्रेकपूर्तैः वचोभिः भीनकेतोः शासनं शिरसि दधानः (सन्) जलद-
समयशोभां वर्णयामास ।

व्याख्या

निखिलभुवनस्य सकलभुवनस्य लक्ष्मीस्तस्या वल्लभः प्रिय पतिरूपो देवो
विक्रमाङ्कदेवो वल्लभायाश्चन्दलदेव्या पुरतः वल्लभां वा इति पूर्वोक्तप्रकारेण
प्रकृत्या स्वभावेनैव सुभगपाक रोचकपूर्णता तत्पाद्रेकवशादाधिक्यात् पूर्तं पवित्रं
रमणीयैर्वचोभिः वर्चनं भीनकेतो कामस्य शासनमात्रा शिरसि मूर्धनि दधानः
सन् जलदसमयस्य वर्चतो शोभां रामणीयकं मेघकालागमनरमणीयतां वर्णयामास
विस्तारेण कथयामास । अत्र मालिनोद्यन्तः ।

भाषा

समस्त भुवनो की लक्ष्मी के स्वामी राजा विक्रमाङ्कदेव ने, अपनी प्यारी
चन्दल देवी के सामने पूर्वोक्त प्रकार से, त्वाभाषिक सुन्दर रचनाओं की
विशेषता से रमणीय हुए वचनों से, कामदेव की आज्ञा को शिरसा धारण
करते हुए अर्थात् कामासक्त होकर, वर्णार्थतु की शोभा का वर्णन किया ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव-विद्यापति-काश्मीरकमट्ट श्रीबिल्हणविरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्ये त्रयोदशः सर्गः ।

नेत्राब्जाभ्रयुगाङ्कविक्रमशरत्कालेऽत्र दामोदरात्

भारद्वाजकुलोत्तमात्समुदितः श्रीविश्वनाथः सुधीः ।

चक्रे रामकुबेरपण्डितवरात्संप्राप्तसाहान्यक-

ष्टोकायुग्ममिदं त्रयोदशमिते सर्गे रमानुमहान् ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीसङ्कष्टनाथिन्यै नमः ॥

परिशिष्टम्

“क”

विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यस्याऽष्टमसर्ग-
तत्त्वयोदशसर्गान्तर्गताः सूक्तयः ।

अष्टमसर्ग-
-

लम्बिताः कदलीस्तम्भास्तदूर्ध्वा पराभवम् ।
अत्यन्तमृदुमिलन्धो जडैः क जपडिण्डिमः ॥१५॥

नवमसर्ग-
-

कन्यापितृणां पदमुत्सवस्य न श्लाघ्यजामातृसमं समस्ति ॥४०॥
इह हि सदृशयोगः कस्य न ग्रीतिहेतुः ॥१५०॥

दशमसर्ग-
-

अकौशलं पत्नुरिदं चिरेण विश्वासमायाति नवा बधूर्यत् ॥७॥
निरुध्य रन्ध्रं मधुपूरितस्य पुष्पस्य लोभाद्भमरोज्वत्स्थे ।
अन्येन मार्गेण पपुस्तदन्ये लुब्धैर्जनानामयमेव मार्गः ॥१३॥
तेषां प्रसन्नो हि विलासबाणः क्रीडन्ति दासैरिव यैर्मृगास्त्यः ॥२४॥
माग्येषु नास्ति प्रतिषेधमार्गः ॥४१॥

निखिलभुवनलक्ष्मीवल्लभो वल्लभायाः

प्रकृतिसुभगपाकोद्रेकपूतैर्वचोभिः ।

इति शिरसि दधानः शासनं मीनकेतो-

जलदसमयशोभां वर्णयामास देवः ॥६०॥

अन्वयः

निखिलभुवनलक्ष्मीवल्लभः देवः वल्लभायाः इति प्रकृतिसुभगपाको-
द्रेकपूतैः वचोभिः मीनकेतोः शासनं शिरसि दधानः (सन्) जलद-
समयशोभां वर्णयामास ।

व्याख्या

निखिलभुवनस्य सकलभुवनस्य लक्ष्मीस्तस्या वल्लभ प्रिय पतिरूपो देवो
विष्णुमाङ्गलदेवो वल्लभायाश्चन्दलदेव्या पुरतः वल्लभा या इति पूर्वोक्तप्रकारेण
प्रकृत्या स्वभावेनैव सुभगपाक रोचकपूर्णता तस्योद्रेकवशादाधिव्यात् पूतं पवित्रं
रमणीयैर्वचोभिः वचनैः मीनकेतो कामस्य शासनमाज्ञा शिरसि मूर्धनि दधान
सन् जलदसमयस्य वर्णयतो शोभां रमणीयकं मेघकलावसनरमणीयता वर्णयामास
विस्तारेण वर्णयामास । अत्र भालिनोद्धृत् ।

भाषा

समस्त भुवनो की लक्ष्मी के स्वामी राजा विष्णुमाङ्गलदेव ने, अपनी प्यारी
चन्दल देवी के सामने पूर्वोक्त प्रकार से, स्वाभाविक सुन्दर रचनाओं की
विशेषता से रमणीय हुए वचनों से, कामदेव की आज्ञा को शिरसा धारण
करते हुए अर्थात् कामासक्त होकर, वर्पाश्रुतु की शोभा का वर्णन किया ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव-विद्यापति-काशीरकभट्ट श्रीबिहृणविरचिते
विष्णुमाङ्गलदेवचरिते महाकाव्ये त्रयोदशः सर्गः ।

नेत्राब्जाधयुगाङ्गलिकमशरत्कालेऽत्र दामोदरात्

भारद्वाजकुलोत्तमात्समुदितः श्रीविश्वनाथः सुधीः ।

चक्रे रामकुबेरपण्डितवरात्संप्राप्तसाहाय्यक-

ष्टोकायुग्ममिदं त्रयोदशमिते सर्गे रमानुग्रहात् ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीसङ्कष्टनाशिन्यै नमः ॥

परिशिष्टम्

“क”

विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यस्याऽष्टमसर्ग-
तत्त्वयोदशसर्गान्तर्गताः सूक्तयः ।

अष्टमसर्गे—

लम्बिताः कदलीस्तम्भास्तदूर्म्यां पराभवम् ।
अत्यन्तमृदुमिलन्धो जडैः क्व जपडिण्डिमः ॥१५॥

नवमसर्गे—

कन्यापितृणां पदमुत्सवस्य न श्लाघ्यजामातृसमं समस्ति ॥४०॥
इह हि सदृशयोगः कस्य न प्रीतिहेतुः ॥१५०॥

वदामसर्गे—

अकौशलं पत्युरिदं चिरेण विश्वासमायाति नवा वधूर्यद्व ॥७॥
निरुध्य रन्ध्रं मधुपूरितस्य पुष्पस्य लोभाद्गमरोज्वतस्थे ।
अन्येन मार्गेण पपुस्तदन्ये लुब्धैर्जनानामयमेव मार्गः ॥१३॥
तेषां प्रसन्नो हि विलासबाणः क्रोडन्ति दासैस्त्रि यैर्मृगाक्ष्यः ॥२४॥
भाग्येषु नास्ति प्रतिपेधमार्गः ॥४१॥

किमस्ति चैदग्ध्यवतामसाध्यम् ॥४६॥

स्त्रीणां हि सौभाग्यमदप्रसूतिः प्रियःप्रसादो मदिरासहस्रम् ॥५२॥

लज्जा कुतः स्वार्थपरायणानाम् ॥६२॥

निसर्गरम्येऽपि विचेष्टिते यदतिप्रसङ्गो रसमङ्गहेतुः ॥८७॥

एकादशसर्गे-

सत्त्वमुन्नतपदात्पतितानां विद्यते न महतामपि नूनम् ॥४॥

कं विडम्बयति नो कुसुमेपुः ॥२४॥

त्रयोदशसर्गे-

परोपतापैकपरायणाश्विरं क्व वा भवन्त्यभ्युदयस्य भूमयः ॥२॥

करोपि किं शुभ्रतया तदीयया न चन्दनं सुन्दरमेणनाभितः ॥७२॥

परिशिष्टम्

“स्व”

विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यस्याऽष्टमसर्गसप्तदशोदशसर्गान्तिर्ग-
तानां श्लोकानां अकारादिवर्णानुक्रमेणाऽनुक्रमणिका ।

	पृष्ठ		पृष्ठ
“अ”		अनङ्गरङ्गपोढोऽस्या	... १३
अवृत्रिमाद्वा गुणपरापातात्	... ७५	अनङ्गसास्त्राणि नताङ्गि नम्रतां	३५७
अवृत्रिमा पाण्डपटा पयोमुच	३४७	अनञ्जनश्यामललोचनाता	... २१०
असिङ्घतस्तव मयराजचादपि	... ३७१	अनन्यसामान्यममुष्य रूप	... १४५
अङ्कान्यलदान्त पिलेपनेन	... ३०६	अनर्घ्यलवण्यमिधानमूमि	... १०१
अङ्गुलीभि कुरङ्गाख्या	... ३७	अनुदगतस्वेदमपि शिनीन्दु	... १०८
अघमद्रजा नेनघबोरस्पृष्टि	... ७५	अनेन मून जलये. तमुदयुत	... ३४५
अपिस्तनीय मुहिनद्रवाणा	... ७०	अनेन मैत्री यदि मम्यते ते	... १३४
अताडपत्तम्लषपाणिनैवा	... १८२	अनेन तार्यं तारयूवनाम्ने	... ११५
अत्यन्तशैरवादिब तपुचन्द्रि	... ३१४	अन्तरङ्गमनःशय	... ३
अत्यपूर्वस्य रागाय	... ७	अपङ्कजस्तारमन्त्रचन्दन	... ३४१
अनान्तरे मरतमृग्मितमिम	... २५९	अपङ्कता चञ्चुपुटे सिग्गण्डिता	३५३
अय प्रतीहारपुरन्धरा ता	... १४४	अपर्षितभुशायामा	... १३
अय मृदुलमुदङ्गध्वानमादह्य	... १५४	अपश्यदस्मिन्ममये महीपति.	... ३४२
अय मम मिनाथविलोकनेन	... १६६	अपारमापूरयता पृथक्.	... ७६
अथान्यमुद्दिश्य नरेन्द्रपुत्र	... ११९	अभ्यागते कुन्तलभूमिरादे	... २९५
अथावतीर्य दानमात्रमङ्के	... १७९	अमानिवाञ्छेयु मुदग्ररथांत्	... ८३
अथानुरातां परिवर्त्तनेन	... २११	अमो गृहीत्येव पयोपिमध्यग	... ३४८
अश्मश्मश्रोप्रकाट्टकेषु	... ३४७	अमो विप्रश्रीलक्ष्मणे वसन्त	... २५६
अदशिनोर्जि प्रियवर्तिनोऽप्यहो	३७०	अमूष्य मुविता सवमी	... ४४
अद्मुनास्त्रगुरती कुमुदेरो	२४६	अमून्यस्य मम स्वर्ण	... ५
अपरोत्तो कुरङ्गाख्या	... ४३	अय प्रजाया क्षामाणा	... १२
अपिष्टिता मन्मथवर्षिषेन	... १६९	अय निदायस्य तनोनि पाटव	... १५०

	पृष्ठ		पृष्ठ
अरोचकी पादपजातिमध्यो ...	१७१	आरुह्य कान्तासु विघ्नन्वतीषु ...	१८३
अर्घेषु यो मूर्धसु खण्डितेषु ...	११३	आरोप्यमाणा दयितेन काचित् ...	१८३
अलब्धरत्नाकरसङ्गमामृता ...	३८१	आरोहति क्षोणिपते. कलत्रे ...	१८१
अल प्रलापैस्तुपधूमधूसरो ...	३७३	आलवालवल्यस्थितिभाजा ...	२४२
अवाप कृणागुस्फूपधूम ...	३२६	आविर्बभूवाऽयं पतिवरा सा ...	९८
अवाप्य शिक्षा गतिषु त्वदन्तिका ...	३५२	आशाप्रदीपेषु गतेषु शान्ति ...	१५७
अविरलजलधाराधोरणीधीत ...	३८८	आहूयमाना इव हसनादं. ...	१९५
अशङ्कित. शङ्करमल्लयुद्धे ...	१२३	आज्ञापित. स्वप्नविधौ हरेण ...	८०
अशोकशाखी निखिलद्रुमेषु ...	१७०		
असावुदेललावण्य ...	३२		
असौ भवित्री सुभगा नतभू. ...	६३	इतस्तत् शीकरभक्तिकोत्कर ...	३६१
असख्यपुष्पोऽपि मनोभुवस्य ...	१८०	इतस्तत्. सस्पृहमीक्षमाणो ...	१६७
असनिधानात्कुसुमाकरस्य ...	३२७	इति स्मरार्तं प्रमदाजनोऽधुना ...	३८७
असशय नीलसरोरुहाक्षि ...	२९७	इत्यमाप्सवति मन्मथबन्धौ ...	२४१
अस्ति दोषयुगल द्विजराज ...	२४९	इत्थं कर्णरसायन धृतवत्. ...	५६
अस्त्यप्रतिसमाधेय ...	२८	इत्युत्सव भूतिलकोऽनुभूय ...	२१०
अस्मावमालोवनविघ्नहेतो ...	२९८	इत्युदञ्चितविलासरसाना ...	२५५
अस्मिन्क्षणे कुन्तलपार्थिवस्य ...	२८२	इदं तव क्षमापरशृङ्गसङ्गिनो ...	३७२
अस्याद्भुतत्यागनिषे पुरस्तात् ...	१४९	इयं नमस्ती नभस पयोभरात् ...	३५९
अहो मतिभ्रशमनङ्गबन्धु ...	१६५	इयं मयि न्यस्यति नेत्रमाला ...	१०४

“आ”

आकाशगर्भो गिरमाचकाक्ष ...	६७
आकृष्य लक्ष्मी ध्रुवमुद्रसत्त्व ...	२०५
आननेषु मदिरा प्रविशन्ती ...	२४५
आनम्यमाना ललिता रजोभि ...	१८२
आनम्य लीलापरिवर्तनेन ...	२२४
आन्दोलयामास विलासदोला ...	१७८
आयुरेखा चकारास्या ...	३५
आयुषे भवति यत्कुसुमेषो ...	२५६

“उ”

उच्चित्रणे चित्रकरस्तरुणां ...	१६०
उत्कर्षरेखा दुर्दकीलितस्य ...	१२२
उत्कर्षापानहेतुनिखिलशिशि ...	३९१
उत्कृष्यमाण निजहारदाम ...	१०६
उत्पाय मन्युवसतश्चलितु प्रवृत्ता ...	२७७
उर्वीपते. पार्श्वेणचन्द्रवक्त्रा ...	६४
उल्लङ्घय वीथीमथ राजहट ...	३०२

पृष्ठ

पृष्ठ

“ए”

एकत्र तस्मिन्मदने सकोप	... १७२
एकत्र भारेण घरा नमन्ती	... १४७
एवा भ्रुव विभ्रमराजधानी	... ९२

“औ”

औत्सुक्यत कापि जघाद्व्रजन्तौ	२९०

“अं”

असद्वयेन श्रियमाससाद	... ३०७
असद्वये भूवलयावतस	... ३०६
असस्थले हारलताञ्चलस्य	... ९४

“क”

कण्टकैरिव विदारितपाद	... २१५
कण्ठस्फुरत्यञ्चमकाबलीक	... ११२
कयञ्चिदायाति यदि प्रियस्तदा	३६९
कपारसस्येव मूलस्थितस्य	.. ७४
कन्दर्पलीलाजयराजधानी	.. १६९
कन्ये समालोक्य कान्यकुब्ज	१२०
कमक्रम कर्तुमभूदपेक्षा	... १५७
करोति पैत्र सह चन्दनानिलै	३७९
करोति नीरधरसोपवृहणात्	.. ३६४
कर्पूरवल्लीदलवीटिकाया	... ९६
कस्य न प्रतिहृत यत चक्षु	.. २२९
कस्याश्विदूर्ध्वं नयनाय शाखा	१८८
काचिन्नितम्बापितवामहस्ता	.. २९०
काचित्पदैरस्खलितै सखेल	... ३०१
काचित्क्षपन्ती मधुप विशन्त	... १९४
कान्त्या ददित्पमुपैति चन्द्र	... १०४
कापि मुख्यपदवीमणिरौप्य	... २२९
कामस्य कश्चिच्चतुर शरश्चिद्	१६६

कापि शीघ्रमवधीरितमाना	... २४०
किं गतेन बहुवल्लभभाव	... २५४
किञ्चित्ताविभ्रमोदञ्चि	... ४७
किञ्जल्कपुञ्जं परिपिञ्जरासु	१६२
किमप्यवज्ञातसरोरुहेभ्य	... २०२
कीर्णाधु कर्णोत्पलरेणुनैक	... २८३
कुचद्वये चकोराली	.. २६
कुम्भौ सदम्भौ करिणा	.. २९
कुसुमायुधबोदण्डे	... ३९
कृतक्षण क्षुब्धनदीसमागमे	.. ३५८
कृत्वेति सूक्तं सरसं प्रियाया	१७५
कृत्वा हठाद्वाचकरे हरादि	.. ११४
कृशाङ्गया कुचभारेण	... ३९
कृष्ठाशुका कापि नरेन्द्रवाला	... १९०
केतकट्टितिनिभ भुवनान्त	... २३९
केलिदुमा क्षमातलमागतासु	... १८४
केलिषाम्नि न तयो परिमातु	२४७
केलिप्राङ्गणकुट्टिमेपु न पुन	... २६७
कौमुदीरमण कापि दुराशा	... २५२
क्रन्दति स्म न बिबेद मृणाली	... २१८
श्रीदारसस्तामरसावतस	... १९९

“ख”

खण्ड क्षपामु कियतीध्वपि	.. २६३

“ग”

गण्डयोररुणिमा दृशिभाव	... २५४
गण्डे गण्डनभात्मनैव कुरते	... ४९
गतायुषि ग्रीष्ममहोष्मदम्बरे	.. ३४०
गतेषु मन्दत्पमय एवा मे	... २८९
गवाक्षजालान्तरनिर्यदञ्छ	... ३१३

	पृष्ठ		पृष्ठ
गवाक्षरन्ध्रैरवलोकयन्ती ...	२८३	जयति कुसुमकेतोश्चापविचारहस्य	१५४
गीत स्फुरत्पञ्चममञ्चितभू... १७७	१७७	जलेन भिक्षा किमती वसुन्धरा...	३६१
गुण दधाने मधुनाप्यंमाण ... १७३	१७३	जाग्रत. कमलालक्ष्मी ...	७
गृह्णन्गुणानन्हि विभावरीणा ... ६०	६०	जातेऽप्य देवस्य तथा विवाह ...	१५६
गृहीतमासीत्सलिल बलाहकै ... ३६३	३६३	जाते घरिवीतिलके चिरेण ...	६४
गोपाचलक्षमापतिरेकवीर ... १२७	१२७	जाते रात्रिषु तन्मध्यं ...	२०
गोष्ठीमियेण स्वयमेवमेव ... ११०	११०	जानाति राजीवमुखि ग्रहीतु ...	१४५
गौराङ्गया भुजलावण्य ... ३५	३५	जानासि भार कुचनिमित्त चेत्...	१९५
ग्रहीतुमेते निजचञ्चुकोटिभि ... ३५४	३५४	जिगीषव प्रावृषि मुक्तकार्मुका	३४९

“घ”

घट समारुह्य विषद्वितोर्मय	३८२
घनोपरोषात्तरलाक्षि लक्ष्यते	३४४

“च”

चकार कान्ताकुचपत्रभङ्ग ... ३२४	३२४
चञ्चुसम्पुटगृहीतमृणाल ... २१६	२१६
चन्द्र किं पतसि मे मधुभाण्डे...	२४७
चन्द्रलेखेति नामास्या ... ४३	४३
चन्द्रातपाचन्दनपङ्कवापी ... ७३	७३
चालुक्यपुष्पीपतिहृष्यमाण ... १४२	१४२
चालुक्यविद्याधरसुन्दरीणा ... २०७	२०७
चूडामणे कोपि परिदलयस्य ... १०७	१०७
चूर्णकुन्तलसटापरिपाट्या ... २२५	२२५
चेतस्ययिद्धे कुसुमायुषेन ... १२६	१२६
चोलान्तकश्चन्दनपाण्डुरेषु ... ३१५	३१५

“ज”

जगदजयार्थ स्मरपाणिवेन ... १६१	१६१
जघान ताम्बूलवरदूवाह ... १०९	१०९
जघान पादेन सखी सखेल ... १०५	१०५

“त”

तत्पुत्रो वरत किञ्चित् ... ३०	३०
तत्पादनसरत्नाना ... ६	६
तत्क्षणाद्विपमशैलनिकुञ्ज ... २३३	२३३
तत्र क्षणे कोपि जगद राजा ... १४२	१४२
तत्रापि साभूवृणुणमाजनैपि ... १३५	१३५
तथा गता चम्पकदामगौरी ... ७६	७६
तदीयजघनाभोग ... १५	१५
तदीयनिवर्त्तीमार्ग ... २२	२२
तदीयवक्त्रेन्दुबिलोकनेन ... १०५	१०५
तद्बाहुले कुसुमस्रजोपि ... १५२	१५२
तद्भितम्बस्य निन्दन्ति ... १४	१४
तमित्यमन्यत्र वृताग्रहा सा ... १४०	१४०
तमेकवीर करयन्त्रवारा ... ३२३	३२३
तया सजा कण्ठविशेषमाना ... १५२	१५२
तयेत्थमुक्ता न पर कुमारी ... ११८	११८
तयोपदेश स कृत कुमारी ... ११६	११६
तदङ्गिणीनाथसामागमत्वरत्न ... ३६०	३६०
तजित तिमिरमिन्दुमयूरी ... २१३	२१३

	पृष्ठ		पृष्ठ
तवाङ्गवल्लीकुमुदैर्विलासै	१७३	दृशो सीमावाद श्रवण	५२
तस्मात्समावृष्य नतानना सा	१२०	दृश्यन्ते मानसोत्तमा	८
तस्मिन्प्रविष्टे नरनाथसिंहे	८६	दृष्टिः शमस्तात्सितापालवक्रात्	१४४
तस्या कचभरव्याजात्	४९	देव कराम्मोहहयन्यपाय	३२३
तस्या पादनसंधेर्णि	४	दोलाया जघनस्थलेन	५३
तस्या धवणमार्गेण	४५	दोलाविलोलाकमुद्रितात्	१७६
तस्या स्तुङ्गस्तनञ्जया	३१	द्रवन्ति हसा सुरचापचुम्बिन	३५३
तस्यैव कालिञ्जरभूषणस्य	१२५	द्रावितस्फटिकशैलनिकुञ्ज	२३७
ताडोदले कर्णपरिच्युतेऽपि	६६	द्विपन्ति राजोवमुक्ति स्वजीवित	१७६
ताडोदलेन श्रवणाक्षिपत्य	२८८		
मुपारसलवनिर्क्षरोदक	३३७		
सृणाणि भूभूक्तकेषु निक्षिपन्	३५५		
सौ जैत्रयामासु महामठस्य	१३६		
सौ परस्परविलोकनलोला	२५७		
स्मयत्वा शङ्कमतङ्गजेन कथम्	२७३		
स्वमाज्जुह्मानीय विडम्बितोऽञ्ज	१५२		
स्वा निपीय मधुपात्रनिपण्ण	२४८		

“घ”

घारागूहाणि फलममाजनेन	३१५
ध्रुव कयाचित्कथया पयोनिधे	३५९
ध्रुव स्वया सन्ततमङ्कलालिता	३६८
ध्रुव दिशि प्रासगूहीतपन्न	३४६

“च”

	पृष्ठ		पृष्ठ
चतुर्विंशतिविपाटनशङ्कु	२३८	न केवल ते बहिरेव नीलिमा	३७०
चतस्रोऽस्य फलमम्बुजाना	१९९	न गन्तुमन्या पदमप्यपारयन्	३३६
चरित्रमुदर दृष्ट्वा	२३	नताङ्गिलोलाकमलाकरेण ते	३६३
दवानलप्लुष्टवनान्तमस्मभि	३३४	न दूषण भूषणवज्रिता यत्	२९६
दायादस्व मनसिजघनु	५१	नभस्तलारण्यतमालमालिका	३४३
दिग्धधूरथ पुरन्दरसेव्या	२३०	नमत्यथ श्यामलशय्यमण्डल	३५५
दिनानि तत्र क्षणवद्भूति	२८१	नयस्व पार पुलिनद्वयानुगा	३८४
दीर्घपादपशिलासु गिरीणा	२१८	नरपतिभिरलङ्घ्यसासनो	२७९
द्वैर गता वार्मुककर्मवार्ता	७८	न राजकान्तगिरिद्वयतोर्वी	१९६
दृश प्रपापालिकया प्रकाशिते	३३८	नरेन्द्रलीलाकरयन्त्रधारि	२०९
दृशा भृश कामवशीकृताना	३०२	नरेन्द्रलीलातपवारणस्य	२८५
		न वेद्यि कस्मिन्समये तयाविद्या	३६६
		न पौडशीमप्युपयाति ते कला	३७५

	पृष्ठ		पृष्ठ
गवाक्षरन्ध्रैरपलोकयन्ती	२८३	जयति कुसुमकेतोश्चापविद्यारहस्य	१५४
गीत स्फुरत्यञ्चममञ्चितम्	१७७	जलेन मित्रा नियती वसुधरा	३६१
गुण दधाने मधुनाप्यमाण	१७३	जाग्रत नमलात्लक्ष्मी	७
गृह्णन्गुणानग्निं विभावरीषा	६०	जातेऽय देवस्य तथा विवाह	१५६
गृहीतमासीत्सलिल बलाहकै	३६३	जाते धरित्रीतिलके चिरेण	६४
गोपाचलक्षमापतिरेकवीर	१२७	जाते रात्रिषु तन्मध्ये	२०
गोष्ठीमिषेण स्वयमेवमेव	११०	जानाति राजीवमुखि गृहीतु	१४५
गौराङ्गाया भुजलावण्य	३५	जानाति भार कुचनिर्मित चेत्	१९५
गृहीतुमेते निजचञ्चुकोटिभि	३५४	जिगीषव प्रावृषि भुक्नकार्मुका	३४९
“घ”		जृम्भाषशोत्तम्भितहस्तमुगम	११२
घट समारुह्य विषद्वितोर्मय	३८२	जृम्भासमास्फोटकराद्गुलीक	२९३
घनोपरोधात्तरलाक्षि लक्ष्यते	३४४	“त”	
“च”		तत्तुची चरत किञ्चित्	३०
चकार कान्ताकुषपत्रभङ्ग	३२४	तत्पादनस्वरत्नाना	६
चञ्चुसम्पुटगृहीतमुणाल	२१६	तत्क्षणाद्विपमसैलनिकुञ्ज	२३३
चन्द्र किं पतसि मे मधुभाण्डे	२४७	तत्र क्षणे कोपि जगद राजा	१४२
चन्द्रलेखेति नामास्या	४३	तत्रापि साभूद्गुणभाजनेपि	१३५
चन्द्रातपाचन्दनपङ्कवापी	७३	तथा गता चम्पकदामगौरी	७६
चालुक्यपुष्पीपतिकृप्यमाण	१४२	तदीयजघनाभोग	१५
चालुक्यविद्याधरसुन्दरीणा	२०७	तदीयत्रिवलीमार्ग	२२
चूडामणे कोपि परिस्लयस्य	१०७	तदीयवक्त्रेन्दुबिलोकनेन	१०५
चूर्णकुन्तलसटापरिपाट्या	२२५	तद्बाहुलेखे कुसुमस्रजोपि	१५२
चेतस्मविद्धे कुसुमागुप्तेन	१२६	तन्मित्रत्वस्य निन्दन्ति	१४
चोलान्तकश्चन्दनपाण्डुरेषु	३१५	तन्मित्रभक्त्यग्र कृताग्रहा सा	१४०
“ज”		तमेकवीर करयन्त्रवारा	३२२
जगत्त्रयार्थ स्मरपाशिवेन	१६१	तया राजा कण्ठविशेषभाजा	१५२
जघान ताम्बूलकरद्ववाह	१०९	तयेत्यमुक्ता न पर कुमारी	११८
जघान पादेन सखी सखेल	१०५	तयोपदेश स कृत कुमारी	११६
		तरङ्गिणीनायकमायमत्वर	३६०
		तजित तिमिरमिन्दुमयूख	२३३

	पृष्ठ		पृष्ठ
तवाङ्गवल्लीपुगुमेविलासै ...	१७३	दुजो. गीमावादः श्रवण ...	५२
तस्मात्तमाहृष्य नतानना सा ...	१२०	दुर्यन्ते मानमोतमा ...	८
तस्मिन्प्रविष्टे नरनार्पसिंहे ...	८९	दृष्टि. ममस्तातिनिपालघनात् ...	१४४
तस्या कचभरव्याजात् ...	४९	देव कराम्भोरुहवन्त्रघाता ...	३२३
तस्या पादनमर्थेणः ...	४	दोलाया जपनस्थलेन ...	५३
तस्या श्रवणमार्गेण ...	४५	दोलाविलोलालकमुद्रिलास ...	१७६
तस्या स्तुङ्गस्तानच्छाया ...	३१	द्रवन्ति हसा मुरचापधुम्बिन ...	३५३
तस्यैव कालिञ्जरभूपरस्य ...	१२५	द्राविनस्फटिकशीलनिबुञ्ज ...	२३७
सादीदले कर्णपरिष्युतेऽपि ...	६६	द्रिपन्ति राजीवमुत्ति स्वजीवित ...	१७६
सादीदलेन श्रवणाग्रिपरस्य ...	२८८		
तुषारसौलद्रवनिर्झरोदक ...	३३७		
सुगानि भूमत्कटकेषु निक्षिपन् ...	३५५		
ते जैनयानामु महाभटस्य ...	१३६		
तो परस्परविलोकनलीला ...	२५७		
स्पन्दत्वा दाक्रमतङ्गजेन वचन ...	२७३		
स्वयाज्जनानीय विदम्बितोऽत्र ...	१५२		
स्वा निपीय मधुपात्रनिपण्ण ...	२४८		

“ध”

धारागुहाणि क्लममार्जनेन ...	३१५
ध्रुव कयाचित्त्वया पयोनिषे ...	३५९
ध्रुव स्वया सन्ततमकुलालिना ...	३६८
ध्रुव दिवि प्रासगृहीतपद्मग ...	३४६

“न”

न केवल ते बहिरेव नीलिमा ...	३७०
न गन्तुमन्या पदमप्यपारयन् ...	३३६
नताङ्गिलीलाकमलाकरेण ते ...	३६३
न दूषण भूषणवर्जिता यत् ...	२९६
नभस्तलारण्यतमालमालिका ...	३४३
नमस्त्यग इषामलशप्यमण्डल ...	३५५
नयस्व पार पुलिनद्वयानुगा ...	३८४
नरपतिभिरलङ्घ्यशासनो ...	२७९
न राजकान्ताभिरदृश्यतोर्वी ...	१९६
नरेन्द्रलीलाकरयन्त्रवारि ...	२०९
नरेन्द्रलीलातपवारणस्य ...	२८५
न वेदि कश्चिन्समये तथाविधा ...	३६६
न षोडशीमप्युपयाति ते कला ...	३७५

“द”

दत्तदिग्दटविपाटनशङ्कु ...	२३८
दत्त सरोम्य कलमम्बुजाना ...	१९९
दक्षिमुदर दृष्ट्या ...	२३
दवानलप्लुटवनान्तमस्मभि ...	३३४
दायादत्त मनसिजयनु ...	५१
दिग्घूरय पुरन्दरसेव्या ...	२३०
दिनानि तत्र क्षणवद्ब्रह्मनि ...	२८१
दीर्घपादपशिलासु गिरीणां ...	२१८
दूर गता कामुककर्मवार्ता ...	७८
दृश प्रपापालिकया प्रकाशिते ...	३३८
दृश भूत कामवशीकृतानां ...	३०२

	पृष्ठ		पृष्ठ
नाभिरन्ध्र प्रविष्टास्या.	१६	निवेक्ष्यता किन्नरकण्ठि कण्ठे...	१५१
नाभिसङ्गेन गौराङ्ग्या	१७	निसम्य तुक्कारसुरक्षताया.	१३२
नाभीवल्लयसम्बद्धा	१७	निक्षिप्य गण्डफलकेष्विव-	
नाभीहृदेऽपु स्थलता गतेषु	१८५	सण्डिताना ...	२७२
नासावशविनिर्मुक्त	४८	निक्षिप्य ताम्बूलकरङ्कवाह	१११
नास्मि रे कुमुदिनी मधुपात्रे	२४८	नीरन्ध्रविस्फूर्जदन्तङ्गगजिः	१०३
निखिलभुवगलङ्गमीवत्सभो	३९२	नीलतालफलपक्विसनाया	२३४
निजत्विषा भूषणरत्नमाला ..	९४	नीलरत्नघटितेव समन्तात्	२२४
निजप्रमानिन्नुतचन्द्रभासा	६१	नून स्मर सौगतदर्शनोत्थ	७७
नितम्बगौरवेणाऽसौ	१४	नृपान्तिकप्राप्तिश्रुतोपकारे	२९१
नितम्बपर्यन्तगलज्जलाशुका	३८६	नृपावरोधस्तनकुडकुमेन	३२५
नितम्बपीड्यमानेन	९	नृपेण काचिद्विहितावतसा	१८८
नितम्बविम्बस्य नितम्बवत्याः...	६५	नृपेन्तुना चन्दनचालेखा	३०८
नितम्बविम्बातिभरेण	१७७	नेत्राणि धात्रीतिलकाङ्गनाना...	३२८
नितम्बविम्बेषु वसुधराभृता...	३४६		
नितम्बविम्ब विम्बोष्ठि	११		
नितान्तमेकान्तनिषेवणेन .	६६	पदे प्रमोदालसराजहस ...	९६
नित्य व्योम्नि गतायतै ..	२७५	पद्मकोरककुटीरकबन्ध ...	२२४
निदाघनि क्षेपिततोयसम्पद ...	३४२	पद्मप्रभाहारि हिमैकधाम्न ...	२०३
निदाघवन्धोस्त्वपमुष्णदीधिते	३५१	पपु प्रपापास्त्रिनया समपित ...	३३९
निदाघमाघ्रातजगत्तुम ऋषा...	३५१	पयोद यासा भवतोऽपि दर्शनाद्	३८०
निदाघमित्रेण विसृजित जल...	३५७	पयोदवृन्द गगनस्थलोत्लसत्...	३६६
निदाघसम्पादितवास्यसम्पदा...	३३५	परस्परदवाससमीरघट्टन ...	३४०
निधानलाभादिव हर्षमाप ...	८३	परिस्सलद्वीचिदुबूलपल्लवा ...	३८५
निरन्तराघट्टितपाटलाघरा.	३३९	परिस्फुरत्केतवपत्रभङ्ग्या ...	३१३
निरादर तत्र ततो चित्तकं ...	१३१	परिहृत्य दुरारोह ...	२३
निरादर वीक्ष्य नृप मुमाक्ष्या...	२८७	पदिचमाचलविटङ्कनिपाते ...	२२७
निरीक्षमाण सरसोक्तिदसा...	६९	पाटलाघुरगभत्सवितेति ...	२३२
निरुध्य रन्ध्र मधुपूरितस्य ...	१६३	पाटलेन महसा पटलेन ...	२३१
निमल प्रियतम हृदये मे ...	२५२	पाननेलिमनुभाव्य विभूति ...	२५६

“पु”

	पृष्ठ		पृष्ठ
पानीयधारा नरनाथमुक्ता	२०८	प्रार्थनाधर्मिव रत्नरुचीना	२१६
पारणोद्यतचबोरपुरन्धि	२३४	प्रौढनतनपरागविपाण्डु	२३०
पाथस्य तस्यैष मुने प्रभूत	१२३	“च”	
पार्श्वस्थितामालपति क्षितीन्दी	२९१	ववन्ध धम्मिल्लमधीरदृष्टे	१९१
पामुतल्पसुरतप्रवणाना	२२६	वाणा द्युतममृताज्ञाणकपण	२७४
पिता तदीयस्त्वयि सानुराग	८१	वाह तस्या वृक्षाभोग	४०
पुराणवाणत्यागाय	४३	“झ”	
पुष्पसौरभबशेन झिलोला	२४४	भाति दन्तच्छदनास्या	४२
पुष्काविलस्ते मधुमास उद्गम्या	१७४	भाति निर्विकरे तस्या	२६
पूर्वदिङ्मुखमशाभत	२३१	भाति रोमावती तस्या	१६
पृष्ठानुलग्ना क्षितिपाङ्गनाना	१९३	भानुमानपरदिग्बनिताया	२१९
पौष्पे रजस्युच्छलिते समन्तात्	१८९	भानुवाहनक्षुरप्रह्वाना	२२३
प्रकाशयन्ती कतिचिभस्माङ्कान्	२९८	भास्वति मिभुवनाङ्गणदीपे	२२२
प्रकोष्ठवन्धे बिम्बोष्ठधा	३६	भास्वत्युग्दलभाषिक्य	४७
प्रणम्य तेनाथ निवेद्यमान	८४	भुजङ्गमाधीराशिरोधृतस्य	१४७
प्रतापमारोप्य परा समुन्नति	३३३	भुज्जालीमुदरे क्षिपन्ति शतश	५०
प्रतारिता कान्तिजलैवधूना	३१७	भ्रूलेखायुगल भाति	४८
प्रदर्शयन्तीव तुपारवर्षे	३१२	भ्रूसज्जाया कुन्तालभूमिभर्तु	१८०
प्रदर्शयामास तत कुमार्या	११६	“म”	
प्रबुद्धकाक्ष्यां परितापसकुचत्	३३७	मान मधुस्रोतसि कर्दमाभे	१६३
प्रवासि हारजुटिमप्युपेक्ष्य	२९५	मग्ना गभीरे पयसि प्रमादात्	२०४
प्रलोभयन्ती गतिभि समस्तान्	१२१	मज्जत पयसि पक्विमसिन्धो	२१५
प्रवतमानासु नृपाङ्गनासु	१८६	मञ्जान्तरे सन्ततमप्रपाद	१०८
प्रसाददानेन दृशाद्र्या च	३०३	मञ्ज्वेषु रत्नालक्षुरदन्तुरेषु	८८
प्रसूनधाराभरणा विरेजु	१९२	मधुमिया चन्द्रमुखि त्वया च	१७५
प्राणेशकण्ठप्रणयोद्यताया	९२	मधुतमयविरामक्षामवीर्यस्य	३३१
प्रान्तपाटलकपोलतलानि	२४६	मघ्येन येषा वसुधापवीना	१२८
प्राप्ता तथा तानवमङ्गयष्टि	७९	मनीमयज्यावलयानुकारि	९७
प्रारम्भि रम्भालसितोष्कान्ते	६८		
प्रारेभिरे वीजनमशुकान्तं	१९७		

	पृष्ठ		पृष्ठ
मन्मथ प्रविशति स्म सुराया	०४६	यस्याहवे साहसलभ्यञ्छनस्य	११७
मन्ये तदूरसम्भाव्य	११	यान्तीषु यद्भारविलासिनीषु	१३९
मन्ये समाप्तलावण्ये	१९	यमिनीदयित वामपि यान्ता	२५०
मया कुमाराङ्गि न सुप्तमवया	३८६	यामिनीप्रियतमप्रतिबिम्ब	०४३
माणिक्यभित्तिप्रतिभानिभेन	९३	युक्त मध्ये वृद्धा तन्वी	२४
मानप्रिया कपि नृपस्य पत्नी	१८७	ये पुण्ड्रवृत्तचल्लभप्रणताय	२६८
माने सगेङ्गि स्खलनच्छलेन	२९७	ये भूभुज प्राग्यतरेण घाम्ना	९०
मासलस्वमतिमानमवाने	२३७	ये मानद्विरदादकुशा धुशलिन	२६५
मीनाङ्कमीनस्य नरेन्द्रध्वज	३२१	ये वात्सल्यमनङ्गलेखलिवने	२६१
मुक्ताफलस्रग्मिरवाप दोभा	८९	य धौवण्डकपाललोचन	२७८
मुक्तावदातध्रुमवारिलेदा	३०४	य सैन्ये स्पर्षार्थिवस्य	२६२
मुक्तावितानेषु नरेस्वराणा	८८	य स्पर्षामदयान्मृदङ्ग	३८९
मुखाप्रचम्बीनि नितम्बिनीना	१९८		
मुखारविन्दवत्तश्ची	४०		
मुखेन लज्जाभिन्नयप्रगल्भा	९१	रचयति कषलीलायन्य	३३०
मुखेन्दुचन्द्रिकापूर	२९	रणद्विरेफेषु सरोरुहेषु	३१८
मुख बहति बन्धूक	४२	रत्नकेलिकपकेषु निविष्ट	२४२
मुञ्जस्य गुञ्जासमतापि नास्ति	१५०	रत्नराजिनिकरप्रकरेण	२२२
मुहूर्तमामीक्षितमूर्तिरम्बरे	३८२	रत्नोत्करैः सन्ततमर्षितार्थ	१३७
मृगाक्षि पश्य प्रसन्न नभश्चरी	३४५	रराज कर्पूररजस्तरङ्ग	३२६
मृगीसम्बन्धिनी दुष्टि	४४	रराज भूपै परिवारितोऽज्ञी	८६
मौनप्रहे तस्य परिग्रहेण	६९	रराज राजीवविलोचनस्य	३११
		रवे समस्तक्षितिमध्यग रस	३३६
		रस सक्षयहेतुगोत्रजननात्	२७६
		राजति त्रिवली तस्या	२४
यत्पद्मजै स्नानविनोदभाजा	३१९	रासभेन सहिता रजकस्त्री	२२८
यथागतेनैव यथा गतेषु	१५८	राज्ञा शिखारत्नपरम्परामि	१४८
यथा यथा निश्चक्षिति स्म राजा	६३	रूप्यदपणतलप्रतिबिम्बे	२३६
यथास्ति विजयस्तम्भ	२	रेजे व्योमनि लङ्घितोभयतटा	२७१
यद्वैरिभूपालविलासिनीना	१२९	रोमावली विलासिन्या	१८
यस्य प्रतापोभिरपूर्वं एव	१२९		

“२”

“य”

	पृष्ठ		पृष्ठ
“ल”		विजृम्भमाणेष्वयपञ्चबाण ...	५८
लग्नामिवाङ्गे लिखितामिवाग्रे	७२	वितानरत्नेषु च कुट्टिमे च ...	८७
लङ्कापतेस्तस्य मुखाम्बुजानि ...	११५	विद्याधरकुमारी सा ...	२
लज्जानिरासे निभमानकेण ..	१५२	विद्युत्पङ्कजस्रण्डपङ्कपटली ..	३९०
लम्पट युवतिषु ध्रुवमिन्दो ..	२५१	विधाय काचित्रयने सपत्न्या ...	१८७
लम्बिता. कदलीस्तम्भा ...	१०	विधाय कोलाहलमूर्मिभिर्मुघा ..	३८३
लक्ष्म्या क्षमापालपुरन्धिपगं...	२०७	विधाय तैलस्य गणितान्यहानि...	३३४
लावण्यलीलातरुकुड्मलाभ ...	३०३	विधाय भूपालपुरन्धिपाद ...	२०१
लास्य त्वयि प्रेक्षितुमागताया	१७०	विपर्ययस्तत्र बभूव कान्ता ...	२००
लास्याभ्यासमिपेण चित्रमनया	५४	विभज्य दोर्म्या दधतो धरित्री ..	३०७
लिप्तनया. कामसाम्राज्य ...	२०	विभावर्गे जलद त्वमग्रणी ...	३७९
लीलाम्बुजेन भ्रमराग्लिपन्ती ..	१३३	विमुक्तवेणीवलया पुरन्ध्रय... ..	३७७
लीलावगाहप्लुतकुड्कुमेपु ...	३२८	वियोगिना सघटनै भवत्सम ..	३७७
लीलावगाह जलघो विधाय ...	१३६	विरेजिरे कुन्तलराजदारा ...	१९१
लीलावल्लकण्टमकुण्डभावा ...	२९२	विलासपुट्रेन नितम्बिनीना ...	२०१
“व”		विलासविद्याधरराजहस ...	१४०
वक्त्र निर्मलमुद्रताकुचतटी ...	५५	विलासिणीना कुसुमोत्परेषु ...	१९३
वपुस्तुपाराचलतुङ्गमस्य ...	३०९	विलीय नीलस्तडिद्रुमण्या धन	३६५
वमन्ति पीत सममम्पितोयै ...	१३८	विलोकयामास विलासपद्य ...	९९
वल्लभेन जगता मित्रपाम्ना ...	२३६	विलोलचूर्णालम्बल्लरीणा ...	९८
वधस्थले कुन्तलपार्श्ववस्थ ..	३१०	विधान्तनान्तावत्यन्त्रपार ...	३२०
वागुन्मीलति मिश्रपद्मजललिता	२६०	विश्वसमननचूर्णसमानी ..	२४३
वाचालकाञ्चीमणिविद्विणीक	२८८	विस्तारिणा मुद्रस्तस्या ...	१२
वाजिनामविशता जलराशौ ..	२२१	वित्तस्तरलाह्वुरकोटिभिन्न ...	२८२
वाजिना गगनलङ्घनप्रेद ..	२२०	विह्वय वक्त्राणि मुनेक्षणाना ...	१५०
वातापनादगच्छन् चित्रवेदस्य	८०	विश्रान्तितर्च्चनसमोरणेन ...	५९
वामुनापि गमितस्तरलत्व ...	२५३	वीराग्रणीरेष नृप स्थितोऽग्रे...	७८५
वाराङ्गना मुद्रमुग्धाटलाङ्गी...	२८४	वैतालिकाना तुमुल निवायं ...	११३
वामवस्तुत्तररत्नममुष्मात् ...	२१९	वैदग्ध्यगर्वेनैव गर्वयाम्नि ...	२९९
		व्यधित तदनु देव्या पत्रवन्ती	३२९

	पृष्ठ		पृष्ठ
“शु”		स चन्दनालेपनशीतलेन ...	३०५
शङ्खे तन्त्रितमबलेन ...	२७	स ताडितश्चेतसि मन्मथेन ...	१००
शर्नरवाप्तोपचय पयोमुच ...	३४३	स द्रुन्दुभीना ध्वनिभिः सतुर्गैः ...	८५
शस्वद्विलासव्यञ्जनानुकारि ...	१९७	शन्ततोदयसन्ध्येव ...	४१
शस्त्राधिकारी मकरध्वजस्य ...	१६०	सपदि परिजनस्त्री ...	२६४
शीतांशुबिम्बप्रतिबिम्बभङ्गघा ...	७९	सप्रणाममिव पाणिगतेभ्यः ...	२४५
शृङ्गाणि नून मिलितानि यस्य ...	१२४	समये तत्र पुष्पास्त्र ...	१
शृङ्गारपाथोषितरङ्गभङ्गी ...	३०९	समर्पयामास पयासि निश्चित ...	३६४
शृङ्गाररत्नाकरवेलयेव ...	६२	समागतप्राणसमा करोति या ...	३७६
शीतार्थमस्योद्ब्रूतं कराले ...	४८	समागते प्रेयसि चाटुकारिता ...	३८०
शोणाश्मवातायनसोमिन् वापि ...	२९४	समुद्ब्रह्मन्त्योस्तदयायनाक्षी ...	१७९
शोभन्ते स्म विलासकुन्तललता ...	२१२	सम्पूर्णचन्द्रोदयवित्पराया ...	१०२
शौर्यप्रियेणाहवनिस्पृहाणा ...	१२६	सम्यङ्गमन्मथसासने स्थितवता ...	२७०
श्रान्ते च निद्रालसलोचने च ...	७१	सरले एव दोलले ...	३९
श्रीकुन्तलश्रीणिपतेस्तदीये ...	१५९	स राजहस करपन्नमुक्त ...	३२१
श्रीखण्डचर्चापरिपाण्डुरोऽय ...	१३४	सरप्रविष्टेषु नितम्बिनीना ...	२०६
श्रीखण्डपाण्डुस्तनमण्डलाभि ...	३०५	सरप्रवेशे नृपसुन्दरीणा ...	२०३
श्रीखण्डससङ्गिभूजङ्गराज ...	१६४	सरसनायानि दयत्पयासि ...	२११
श्रुतेति तुष्टं स जगाम तत्र ...	८२	सर्वनिह्ववविधौ कृतबुद्धे ...	२२५
श्रूयता कौतुक सोऽपि ...	४५	सर्वं दिन भूमिगृहेष्वतिष्ठत् ...	१६५
श्रोणीतटोल्लासितरङ्गदोला ...	३१९	सविभ्रमभ्रूलतिकानुवेल ...	२९३
श्रोणीभरस्मातितया गरिम्णा ...	१९०	ससभ्रमभ्रूयुगताण्डवाना ...	३००
श्रोत्रधीमुपगण्डूर्प ...	३३	सहस्रसं कृष्णविशास्वहृता ...	३८४
श्रोत्रामृतस्य स्फटिकप्रणाली ...	७४	सहागतानीव जगन्मनासि ...	९५
श्वश्रु मुहुः श्रोत्रकठोरवाच ...	३००	स हेमकटक घत्ते ...	३८
“सु”		सा कीदृशीति क्षितिक्लभारय ...	६८
स एष चोलश्चणलाक्षि राजा ...	१४०	सा तत्र शीघ्र विविधोपचार ...	१६०
स एष लीलावति मानवेन्द्र ...	१३०	सा धारयन्त्यधीराक्षी ...	३१
सङ्गादजस्र मदवारणाना ...	१४६	सा प्रार्थितान्यार्थमनङ्गबाणे ...	१२८
		सावजमुत्तार्य सुवर्णसूत्र ...	१०७

	पृष्ठ		पृष्ठ
सा सप्रताङ्गी शनैः प्रियस्य	१५८	स्वभावनीला कथमत्र लक्ष्यता	३६७
सा स्तनाञ्जलिबन्धेन	२८	स्वयवरस्यावसरोऽपि जात.	८५
सुगात्रि कच्चित्तव नेत्रमैत्री	१६८	स्वेदाम्भसा पुष्परजोभरैश्च	१८५
सुरादिपस्य ध्रुवमधिवातया	३७२		
सुवर्णरेखा रमणीयदेहा	९०		
सूचिताभिसरणा. प्रणयिन्य	२२८	हस्ते चकास्ति बालाया	३८
सेवते स्म जलघो प्रतिबिम्ब	२२१	हार कुरङ्गशावाक्ष्या.	२१
सैका पताका सुभगामु लेभे	७१	हिमाद्रिशृङ्गाधिकशीतलेषु	३१६
सोपानपङ्क्ति स विलङ्घ्य तत्र	८५	हेममञ्जीरमालाम्यां	९
सोमेश्वरदबोलमहीपतिश्च	१४८	हेमाद्रिमावर्त्य कृतेव धात्रा	९९
सोऽय गुणप्राहिणि गुजरेन्दु.	१३२	हेमासन वस्त्रनिवेशनेन	११०
सोऽय रणे नर्तयिता कथयान्	११८	हसा समुद्धीय गताश्चुलुब्य-	१९८
सौन्दर्यपात्रे वक्त्रेन्दो	४६		
सौवर्णकङ्कणश्रेण्या	३७		
स्तनद्वये निर्जितकुम्भिकुम्भे	२०८	क्षितौ गमन्त्या पृतनाभरेण	१३८
स्तनभाराय मध्येन	२२	क्षिपति तिमिरमार भैरव	२६९
स्तनाङ्गरागे लटभाङ्गनाना	३२२	क्षिप्ते पदे चारदृशा विशन्त्या	५९
स्तनी तुङ्गे समाकूडे	१८	क्षिप्तो मुखात्पट्चरणस्तरण्या	१९४
स्तनी भारार्पणव्यग्री	२५	क्षिप्त्वा मुहामु तिमिर विहित	२७३
स्तम्बरमारूढमगूढभावा	२८६	क्षिप्यता कवचन चन्दनपाण्डु	२३९
स्त्रीणामनालेपनशीतमङ्ग	३१७	क्षिप्यसे यदयमम्बरसीम्न	२५०
स्तान्तरोपधुसुणारणभासा	२१४		
स्फुरति निरुपमोयं	२६६		
स्फुरत्प्रमाणा नृपवत्प्रभाना	२०६	त्रैलोक्यसमोहनविषयेव	६१
स्मरज्वरव्याकुलित कलावति	३७४		
स्मरातुराणा विदधाति बुदिन	३७८		

“ह”

“क्ष”

“त्र”

“क्ष”

ज्ञातुमद्भुतविलासनिधाने ... २५८

परिशिष्टम्

“ग”

विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्येऽष्टमसर्गतस्त्रयोदशसर्गा-
न्तर्गतानां प्रधाननाम्नामकारादिक्रमेण सूची ।

(अत्र प्रथमसंख्या सर्गसूचिका द्वितीया श्लोकानाम् ।)

अयोध्या	९।९१	चालुक्यगुप्त	९।१३०, ९।१३१, ९।१५८,
बरहट्टपति	८।२		१०।६९, १०।८२
वर्णाटपृथ्वीपति	८।८९	चेदिराज	... ९।९५
वल्याणपुरम्	१२।१	चोल	९।१२८ ९।१४२, १२।५५
मान्यकुञ्जम्	९।९८	पाण्ड्य	.. ९।११९
वालिञ्जरभूषर	९।१०६	पारसीवर्तलम्	.. ९।२०
कुन्तलेन्द्र	९।४२, ९।४५, ९।६७,	भोज	... ९।१४४
	९।१५१, १०।९, १०।१९,	मालवेन्द्र	... ९।११४
	१०।३८, १०।५७, ११।६८,	मुञ्ज	... ९।१४४
	१२।००, १२।७६	विश्रम	९।५१, ९।१४७
कुम्भभू	.. १३।५३	श्रीनीलवण्ट	.. ९।१०६
गोपाचलदम्भापति	.. ९।१०९	मोमेदवन्	... ९।१४२
चर्मण्वनी	.. ९।१०३		

परिशिष्टम्

“घ”

विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यस्य विक्रमादित्यस्य च
वर्णनात्मका लेखा ग्रन्थाश्च ।

- १ विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यम् Edited by Shastri Murari Lal
Nagar, Sahityacharya, from Saraswati Bhavan,
Benares, in 1945.
 - २ अय्यणवशचरितकाव्यम् (Manuscript.) by Shri Shyam Bhatt
Bharadwaj.
 - ३ Annual Reports of the Archaeological Survey of
India.
-